

709
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
NİZAMİ

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

AZƏRBAYCAN ŞAIRİ

NİZAMİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

«Təknur» nəşriyyatı
BAKİ – 2011

Az 7 - 262604

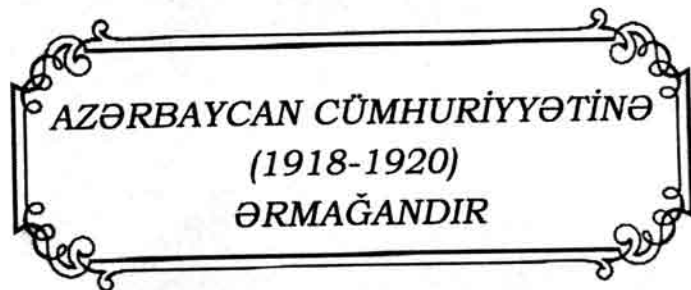
2008 və 2011-cu illər

çapının bilim düzənləyicisi: **Yadigar Türkel**
fəlsəfə elmləri doktoru

Ərəb dili məsləhətçisi: **Əmirşah Babışah oğlu**

Fars dili məsləhətçisi: **Saleh Əlidostu**

Düzəldicilər: **Barat xanım Osmanlı**
filologiya elmləri doktoru
Zahid Məhəmmədoğlu

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2011.

520 səh., şəkilli.

Bilim düzənləyicisinin verdiyi CD-dən eynilə çap edilib.

Üçüncü, bitkin çapı.

ISBN: 978-9952-445-12-63

R 1906000000 2011

067

© Azərnəşr, 1991.

© «Çıraq», 2008.

© Təknur, 2011

ÖN SÖZ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin XX yüzildə yetirdiyi ən böyük siyasətçidir. O, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığını bildirən Azərbaycan Milli Şurasının sədri, dövlətin qurucusu, Milli Azadlıq Hərəkatının və millətin baş ideoloqu idi.

Azərbaycanda XX yüzildə kimsə azərbaycanlılar, türklər, millətin dünəni, bugünü, gələcəyilə bağlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi dərinlən düşünməmiş, bu yöndə siyasi-ideoloji məqalələr, dəyərli elmi əsərlər yazmamış, Azərbaycanın bağımsızlığına onun kimi candan çalışmamışdır.

Milli öncül Məhəmməd Əmin Rəsulzadə arxadaşları ilə birlikdə Azərbaycan Cümhuriyyətini qurmaqla kökləri miladdan qabaq III-II minilliklərdən gələn «Dədə Qorqud» boylarındakı türkçülüğü, azərbaycançılığı yenidən siyasi uyğuladı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: «Azərbaycan Şurayı-Milliyəsi İstiqlal Bəyannaməsini elan etməklə sözün siyasi mənası ilə bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir».

Azərbaycan Cümhuriyyətində «türkçülük, vətəncilik, milli dövlətçilik, inqilabçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik» ideyaları siyasi millətçilik – azərbaycançılıq düzəyinə qaldırılmışdı.

Azərbaycanın millətçi, dövlətçi, azərbaycançı aydınları 23 ayda azərbaycanlılar üçün on illərlə görülməsi çətin olan böyük siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi, milli-psixoloji işlər görmüşlər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulmasaydı, Azərbaycan SSR, Azərbaycan Respublikası olmaz, yağlar bütün türk və müsəlmanları öldürüb, Bakıdan Terekə kimi «Allahü-əkbər!» səsinə kəsərdilər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə həm də dəyərli bir şərqşünas bilgendir. Onun «Azərbaycan şairi Nizami» əsəri son 70 ildə bilimin gəlişməsilə aydınlaşmış kiçik ayrılıqlara baxmayaraq, XX yüzildə Böyük Azərbaycanlıdan, böyük türkdən, bilgin Nizami Gəncəvinin yaşam və yaradıcılığından yazılmış, azərbaycanlıların milli kimliyinin türklüyünü kəskin deyən ən yaxşı siyasi, ideoloji, ədəbi-bədii, tarixi mədəniyyət anıtıdır.

Azərbaycana, türkə ilahi sevgilə bağlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əbdürrəhman Cəminin Nizami Gəncəvilə bağlı dediyi: «Açıq olan fəzilət və kamalın şərh və izah ehtiyacı yoxdur. «Pənc gənc» adlı əsərinə o qədər gözəlliklər və incəliklər doldurmuşdur ki, bu şərəf heç bir kimsəyə nəsib olmamışdır. Bəylə bir əsər bəlkə də bəşər qüdrətinin yetişməyəcəyi bir xariqədir» sözlərinə uyğun bir anıt yaratmışdır.

«Azərbaycan şairi Nizami» anıtının üçüncü, 2011-ci il, bitkin çapının da Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının 1988-ci il fevralın 19-dan başlayan «Yeni çağının» 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ən böyük mədəni olaylarından biri olacağına imid edirik.

Azərbaycanda 1920-ci il aprelin 28-dən başlayan rus-sovet-mason «bolşefəşizm»i illərində, sovet alimləri 50 il Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Nizami Gəncəvi və «Beşlik»indəki böyük siyasi-ideoloji, ədəbi-bədii, tarixi ideya və düşüncələrilə bağlı dediklərindən, çəkdiyi milli-ideoloji çevrədən çıxma bilməyənlər də, Azərbaycanın XX yüzildə yetirdiyi ən böyük milli ideoloqunun adını çəkəmişlər.

Dəmə, Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indən orta məktəb dərslərlərində öyrədilən «Sultan Səncər və qarı»nı da, «Kərpickəsən kişinin dastanı»nı... da Məhəmməd Əmin Rəsulzadə seçmiş, Nizami Gəncəvinin böyük türkcü, islamçı, qafqazçı ideoloq olduğunu, eləcə də başqa dünyəvi baxışlarını birinci o göstərmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıt-

tında Nizami Gəncəvinin «Xəmsə» adı ilə tanınmış poemalarına hamıdan qabaq «Beşlik» demiş, ondakı Azərbaycan, türk, islam və Qafqazla bağlı bütün böyük ideya və düşüncələri ən düzgün biçimdə araşdıraraq, «Beşlik»in fars dilində olan şeirlərindən etdiyi çevirmələrdə də Azərbaycan, türk, ruhunu saxlamağa çalışmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtının bölmələrinin adlarındakı ideoloji bitkinlik və ardıcılığa baxaq: «1. Doğu İslam Mədəniyyətinin üç ortağı», «3. Doğu İslam Mədəniyyətində Azərbaycanın rolu», «4. Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı», «5. XII yüzildə Azərbaycan», «7. Nizami – Azərbaycan şairi», «9. İhmal edilmiş Nizami», «10. Nizamiyə qarşı borcumuz», «Şairin Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri», «Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri», «I. Nizamidə farslıq», «II. Nizamidə türklük», «III. Nizamidə Qafqaz», «IV. Nizamidə həyat tələqqisi və insan», «VII. Nizamidə dövlət tələqqisi».

Milli ideoloq anıtın göstərdiyimiz, eləcə də başqa bölmələrində milli özünüanlama çağı sayılan XX yüzildə azərbaycanlılara görə bütün başlıca ideyaları, düşüncələri verməyə çalışmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycana xidmətlərini ancaq Atatürk və Mahatma Qandinin etdiklərilə tutuşdurmaq olar.

«Azərbaycan şairi Nizami» anıtında «İki Leyli-Məcnun» [Nizamilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma] adlı təyis bir araşdırma vardır. Bu araşdırma anıtın «Leyli və Məcnun»dan daha bitkin olub, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu yöndə yazdıqlarını tamamlamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Nizami Gəncəvilə Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun»unu heç kim belə yüksək bilgi, anlayış və biliklə incələyib qarşılaşdırmamış, belə yüksək ədəbi əsər yazmamışdır.

«Azərbaycan şairi Nizami» anıtındakı bu araşdırmanı dərin-dən öyrənən oxucu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin unudulmuş ərəb əfsanəsini Azərbaycan türkləri – Axsitan (Ağsartan), Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və Üzeyir bəy Hacıbəylinin qeyrə-

tilə insanlığın böyük mədəniyyət anıtına çevrildiyini göstərmək üçün yazdığı aydın görür.

Milli ideoloq araşdırmanın başlanğıcında yazır: «Nizamilə Füzuli arasında 400 illik bir zaman vardır. Buna rəğmən, yazmış olduqları «Leyli-Məcnun» hekayəsi hər iki şairi bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Eyni amil bu iki şairin adını Azərbaycanla dəxi, ilgiləndirmişdir...»

Təzkiyələrdən bəzilərinə Füzulinin adı Nizami əsərlərinin mütərcimləri arasında qeyd olunmaqdadır.

Avropa müstəşriqlərinin yazdıqları əsərlərdə də Füzulinin «Leyli-Məcnun»u üçün «İran şairi Nizami»nin məşhur əsərindən tərcümə və ya iqtibas edilmişdir», deyə yazılıdır.

Türkcə «Leyli-Məcnun»un Farscasından tərcümə olmadığı bir kərə, iki əsər arasındakı həcm fərqlilə gözə çarpır. Nizamının əsəri 4600 beyt üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200 qədər beyti bulmaqdadır. Bundan başqa hər iki əsər hər nə qədər eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsbhallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türlü vəznlərlə yazmışdır, bir neçə yerdə dördlük tərzini belə qullanmışdır.

Nizami və Füzulinin bu iki böyük anıtını çox yüksək ağıl və bilginliklə araşdıran ideoloq sözlərini belə qurtarır: «İkisi də öz növlərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz, hələ tərcümə ağıla belə gəlməz.

Bu iki orijinal əsərdən əcəba hankısı daha yüksəkdir? deyə bir soru qarşısında qala bilirik. Etiraf edərik ki, böylə bir soruya cavab verməkdən özümüzü aciz sayırıq. Çünki hər iki əsər öz növündə orijinal, öz növündə böyük və öz növündə yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Doğu ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi, bəhs konusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dısında iki şah əsərin özəlliklərinə işarə etmək lazım gəlsə, ancaq bunu söyləyə bilirik:

Nizami Məcnunu şeirləşdirmişsə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıtına gözəl «Mənzum bir xülasə» də yazıb. O, nəslrlə yazdıqlarını bu bölmədə şeirlə demişdir. «Mənzum bir xülasə»ni oxuyan oxucu Məhəmməd Əmin bəyin burada da əsərindəki bütün başlıca ideyaları unutmadan şeirlə deməsinə vurulur.

Milli ideoloqun anıtı «Beşlik»dən etdiyi çevirmələr də önəmlidir. Məhəmməd Əmin bəy çevirmələrinin «Ustadın əsərinə layiq» olub-olmadığını oxuculara buraxaraq, «bu xüsusda bir dəvəsinin» da olmadığını desə də, əxlaqi, ideoloji yönlü bu seçmə çevirmələr də türk şeirini zənginləşdirmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıtına olduqca gözəl bir «Son söz» yazmışdır. O bu son sözdə «Təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizamisi» dediyi, «sözün xalığı» Nizami Gəncəvilə bağlı baxışlarını kimsənin haçansa yazmadığı, ola bilsin, yazamayacağı sözlərlə demişdir: «Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamilə qavranılamazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin bir bütün halında qavrana bilməsi bir yana, qavrana bilən qismini belə, haqqı ilə hekayə və ya rəsm edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehrləyir fırça, nə qədər möcüzəli kəski olursa olsun, təbiətdəki bütün dəyərləri ifadədən yənə acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizamisini anlayıb, anlatmaq o qəbildəndir».

«Azərbaycan şairi Nizami» anıtının 1991-ci il, Bakı çapının tərtibçisi və elmi redaktoru, bu gün sayğı ilə andığımız professor Rüstəm Əliyev Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin cümlələrini fikri çevirmə ilə çağının düşüncəsinə uyğun yazdığından orijinaldan bir az uzaqlaşmışdır.

«Fikri çevirmə» elmi üslub kimi qəbul edilsə də, türk dilindən türk dilinə bu çevirmə Azərbaycanın tarixi mədəniyyət anıtının

elmi, siyasi, ideoloji, ədəbi-bədii dəyərini azaltmaqla yanaşı, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin düşüncə yönünü, dil zənginliyini, yarımcılığının özəlliklərini, yenilikçiliyini kölgələyir, türk dilinin gəlişmə yollarının bir çoxunu qapayır.

Anıtı yazanın ədəbi dilinin saxlanması isə dilin gəlişməsi baxımından çox gərəklidir. Məsələn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazmışdır: «...Nizami türk deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əskər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef anladır. Türklük deyir – gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anladır. Türküstan deyir – vəfa, doğruluq və aranılan yerlə ermişlik [vüsal] anlayır».

Rüstəm Əliyev çevirmişdir: «Nizami «türk» deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkərdə, bilici, ər, rəhbər və başçı nəzərdə tutur. «Türklük» deyir – gözəllik, yaxşılıq, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, sərkərdəlik, başçılıq demək istəyir. «Türküstan» deyir – vəfa, doğruluq və istənilən yerə qovuşmaq [vüsal] nəzərdə tutur».

Oxucular Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtında Nizami Gəncəvinin «Beşlik»ində türklərlə bağlı dediyi sözləri böyük sayğı, özənlə seçib düzgün açıqladığını da görə bilərlər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: «Türkdən Nizamidə yalnız iki dəfə xəfifliklə bəhs edilmişdir».

Rüstəm Əliyev çevirmişdir: «Türk» Nizami əsərlərində yalnız iki dəfə mənfii çalarda işlədilmişdir».

Sayğılı oxucu ərəb sözü xəfifin türk dilində önəmsiz, ötəri, yüngül, incə, üzdən, kiçik, qolay, yavaş, az etkili, soyuq, sıyıq və başqa anlamlarının olduğunu bilir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə burada sözün ötəri, üzdən, önəmsiz, soyuq, incə, yüngül anlamlarını gözə almışdır. Ötəri, üzdən... ayrı, mənfii ayrı şeydir.

Nizami Gəncəvi «Beşlik»də türklərlə bağlı heç bir *mənfii* söz söyləməmişdir.

1991-ci il çapında anıtın demək olar, bütün başlıqları dəyişdirilmişdir. Məsələn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Nizaminin görüşü ilə Rus» yazıb, Rüstəm Əliyev «Nizaminin ruslar haqqında təsəvvürü» eləyib.

1991-ci il çapında buraxılmış, yuxarıda dediklərimizin sürəci olan: «Nizami Azərbaycanlıların tək məmləkətçilik deyil, milli duyğularını da qabardacaq bir isimdir. Bu isimlə sadə, Azərbaycanlılar deyil, bütün türklərin öyünmələri gərəkdir. Dilinin farsca olmasına rəğmən, heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir» abzası, eləcə də buraxılan başqa cümlələr yerlərinə qoyulmuş, onlardakı yanlışlar düzəldilmişdir.

2008-ci il çapında vaxt çatmadığından ancaq başlıqlarla içindəki bir sıra cümlələri Məhəmməd Əmin bəy yazan kimi edib, anıtı «1991-ci il, Bakı çapında olmayanlar» bölməsini eklemişdik.

Türklər dünya tarixinin ən böyük millətlərindən biri, Orta çağın ən siyasi millətidir. Bəlli dünya tarixinin Orta çağı «Türk çağı»dır. Türklərin birlikdə yaşadıkları torpaqların ölçüsü 10 milyon kvadrat kilometrəndən də çoxdur. Belə böyük bir geosiyasi, mədəni bölgədə yaşayan millətin saysız ləhcələrinin və yerli, özkültürlərinin yaranması da doğaldır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtı 70 illik rus-sovet-mason ayrılığından sonra türk dilini ortaqlaşdırmaq baxımından da əvəzsiz dil qaynağıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərlərini çağın «seir dili» olan farsca yazmış Nizami Gəncəvinin milli kimliyini açıqlarkən, Azərbaycan siyasi düşüncə tarixində geopolitika sözünü işlətməmiş. Azərbaycanın və Qafqazın Nizami çağında Yaxın Doğunun geosiyasi yaşamındakı yerini, önəmini göstərmişdir: «*Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasionalizmindən uzaq, türk sevgisi ilə dolğun, Qafqaz mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir*».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtının çağdaş Azərbaycan gənclərini millətçi, dövlətçi – azərbaycançı kimi böyütmək baxımından gərəkliliyini gözə alıb, 1991-ci il İstanbul basqısından bir sıra düzəliş, açıqlama, artırma-ekslamlarla çap edirik.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtının dili Azərbaycan Respublikasında köklənmiş çağdaş türk dilindən özəlliklərilə ayrılır. Bunu gözə alıb, «Azərbaycan şairi Nizami» anıtındaki milli ruhu, yazı yasalarını, dil zənginliyini, elmi, siyasi-ideoloji düşüncəni, Azərbaycana, türkə, insanlığa sevgisini «bir millət, iki dövlət»i daha da qovuşdurmaq istəyilə saxlamağa çalışdıq.

Oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün anıtıda çox çətin ərəb sözləri türk dilinin özəlliyinə, Azərbaycan oxucusunun alışdığına uyğun – «Məxzənül-əsrar», «Bismillahir-rəhmanir-rəhim» şəklinə yazılıb, «Bibliografiya» bölməsindəki uyğunsuzluqlar, bir sıra cümlələrdəki elmi yanlışlar ayrıca və sondakı «Bilim düşən-ləyicisinin açıqlamaları»nda düzəldilmişdir.

Saygılı oxucu 2011-ci il çapında anıtıdakı kənd sözünün qarşılığı kimi, orijinaldakı köy saxlandığını görəcəkdir. XX yüzildə Azərbaycanın dilçi alimləri türk dilinin gəlişməsi, durulması üçün böyük işlər görmüşlər. Türk dili çox gəlişmiş, durulmuş, ayrı-ayrı sözlərin yazılışı yasalınmış, dövlət statusu almışdır. Ancaq bir sıra istənməyən yanlışlara da yol verilmişdir. Bunlardan biri də köyə kənd, şəhərə kənd yerinə şəhər deyilməsidir. Kənd sözü türk dilində Daşkənd və başqa şəhər adlarında bizə gəlib çatmışdır. Bizdə də kəndə köy, şəhərə kənd deyilsəydi düzgün olardı.

Bunu gözə alıb, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 2009-cu ildə çap etdiyimiz «Milli birlik» kitabında, eləcə də bu anıtıda kəndi köy, şəhəri kənd saxladıq.

Anıtıdakı düz ayrıcadakı [] yazılar Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ayrıcadakılar Yadigar Türkelindir.

Professor Rüstəm Əliyevin Nizami Gəncəvinin şeirlərindən etdiyi çevirmələr fars dilini bilməyən oxucuların düşüncələrini ta-

mamladığından onların bir neçəsini (– R.Ə.) qeydi altında verdik.

Qafqazda müstəmləkəçilik siyasəti yeridən rus-sovet-mason strateqləri bölgənin sayca az, müsəlman və müsəlman olmayan xalqlarının tarix boyu türklərlə birlikdə, sülh və güvəndə yaşadıklarını, ən azı son min ildə türk dövlətlərinin bu xalqların milli varlığının qoruyucusu olduğunu, onların türklərlə böyük sosial, siyasi, mədəni gücə çevrilə biləcəyini düşündüklərindən, türkcülük və islamçılıq, qafqazçılıq ideyalarını yasaqlamışdılar.

Azərbaycanda yeridilən millətüstü siyasətlərdən 1988-ci ilə kimi millətimiz XX yüzildə yetirdiyi ən böyük siyasətçisini, milli ideoloqunu milli öncülünü dərinləndirən tanınamış, onunla arxadaşlarının böyük işlərini unutmuşdu.

Anıtın 2011-ci il çapında yağların milli yaddaşımızda törətdiyi dolaşılıqdan böyük yurddaşımızın adını 1990-cı illərin tələsik günlərində yazıldığı kimi, Məmməd yox, Məhəmməd yazdıq – MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: «Azərbaycan şairi Nizami» anıtını «Dünya ölçüsündəki yaradıcılığı ilə cahan ədəbiyyatına ölməz şeir tabloları ilə eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşlərlə də insanlığın ən səmimi duyğuları və ən əziz ideallarına tərəcəman olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir. Ağlları çaşıdıran bu başarısını Nizami qəlbinin bütün tellərlə bağlı olduğu öz yurduna və onun kültür gələnlərinə borcludur. O, elinin, soyunun və içində yetişdiyi kültür mühitinin öz övlədidir. «Yunanlar dünyaya Homeri, iranlılar Firdovsini, italiyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik», deyər öyünən Azərbaycan türkləri haqlıdırlar.

Hə, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli yer qazandıran bu eşsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Bunun kimi, əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklük də şübhəsiz, türk Nizamının böyük adı ilə öyünür, onun yüksək ruhunu rəhmət və şükranla anar!».

Azərbaycan hökuməti böyük millətçilik duyğuları ilə deyil-

miş bu sözlərdən dərs almalı, 1993-cü ilin sonlarından Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və arxadaşlarına yönəlmiş bağışlanmaz, milli yaddaşsızlığa, toplumda mədəni-mənəvi qarşıdurmaya nədən olub dövlətimizi daha da güclənməyə, siyasi gəlişməyə qoymayan yağıca yanlış siyasətini dəyişməli, canları bahasına baba yurdumuz Azərbaycan Cümhuriyyəti boyda haqları olan El oğullarının «yüksək ruhunu rəhmət və şükranla» anılmalı, onların bilimsəl, siyasi, tarixi irsi dərinədən öyrənilməli, böyük El oğullarının öncülü Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» anıtı isə orta və ali məktəblərin dərs proqramlarına salınıb, ondakı azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq, qafqazçılıq, çağdaşlıq kimi milli ideyalar, yüksək elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii, dünyəvi düşüncə millətimizin yeni nəsillərinə aşılmalıdır.

Anıtın Ön sözünü son kəs martın 6-da, saat 9⁰⁰-da oxuyub qurtardım.

Martın 6-sı Məhəmməd Əmin bəyin ölüm günüdür.

2008-ci il çapının Ön sözü də aprelin 28-də, rus-sovet-mason «bolşefəşistləri»nin Azərbaycan Cümhuriyyətini devirdikləri, mənim də doğulduğum gün, səhər bitirilmişdi.

Bunlar Məhəmməd Əmin bəyin «Milli fikir toxumları səpildi, İslatdı torpağı axan qızıl qan. Bu əkindən yarınkı bir baharda, Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan!» sözlərilə ilahi bağlıdırımı?

Bilmirəm!

Ancaq bir şeyi bilirəm: Azərbaycan, Türk bitməyib, tükənməyib, yaşayır, sonsuzadək də yaşayacaqdır.

BİZ GƏLDİ-GEDƏRİK, TƏKİ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI YAŞASIN!

Kiçik əməyimizi dəyərləndirənlərə, kitabın çapında əməyi olan bütün aydınlara sağ olun! deyirik.

YADİGAR TÜRKEL

6 mart 2011-ci il, saat 9⁰⁰

TƏQDİM

Türk dünyasını sənəti, əsərləri və estetik bərkətlərilə bəsləyən böyük şəxsiyyətlər sayılmayacaq qədər çoxdur. Onlardan biri də şübhəsiz Gəncəli Nizamidir.

1991-ci il Gəncəli Nizamının doğumunun 850-ci ilinə təsadüf etməkdədir. Bu cümlədən olmaq üzrə, böyük şairin doğulduğu Azərbaycanda və Türkiyədə bu il boyunca Gəncəli Nizami adına çeşidli kultür fəaliyyətlərinin yapılması qayət təbiidir. Dolayısı ilə Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi olaraq, Türkiyədə müxtəlif proqramlar planlıq və bunlardan ilki olmaq üzrə, Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920) qurucusu, böyük siyasət və dövlət adamı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qələmindən çıxma Gəncəli Nizami araşdırmasını eynən nəşr etməyi uyğun gördük.

Gəncəli Nizami əsərlərini hər nə qədər farsca yazmışsa da, əslən türkdür. «Məxzənül-əsrar», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Haft peykər», «İskəndərnamə» kimi əsərlərini Gəncədən bir başqa ölkəyə getmədən qazandığı elm, kultür və estetik zövqlə yazmışdır. Demək olur ki, Gəncə XII əsrdə türk dünyasının mühüm bir kultür mərkəzidir.

Mötədil həyatı, zühd və təqva ilə keçən ömrü ilə şöhrət bulan Gəncəli Nizami həm dövründə, həm daha sonrakı əsrlərdə islam dünyasının və bilxassə, türk dünyasının ədəbiyyat və kultür həyatında təsiri ən geniş və ən davamlı olan şəxsiyyətlərin arasında yer almışdır. Əsərlərinin və bilxassə «Xəmsə»sinin 75-ə qədər əlyazmasının bulunması, bu əlyazmaların usta xəttatlar əlindən çıxması, hər birinin miniatürlərlə bəzənməsi, türk sənətinin estetik zövqünü də davamlı qılan bir ünsür halına gətirmişdir. Bunlardan başqa şeir sənəti etibarilə türk dünyasının başda Mövlana

Cəlaləddin Rumi, Fəxrəddin Yaqub, Əlişir Nəvai, Füzuli kimi böyük şəxsiyyətləri onun şeir və «Xəmsə» ocağında bişirib kotardığı gözəlliklərdən istifadə etmişlər, əsərlərinə nəzirələr yazmışlar. Orta Şərqi ikinci, üçüncü dərəcədən şairləri də Gəncəli Nizaminin sənət bağçasından dərdikləri gözəlliklərin havasında yetişmişlər.

Gəncəli Nizaminin fars ədəbiyyatındakı təsirləri və izləri başlı-başına bir araşdırma konusudur. Hətta Gəncəli Nizaminin gürcü ədəbiyyatına və alman ədəbiyyatına da təsir etdiyi görülməkdədir.

Gəncəli Nizami əsərlərini hər nə qədər farsca yazmışsa da, sənətinin təməlinə və estetik duyuş tərzində türk zövqü və sadəliyi hakimdir. Bir başqa mənada Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ifadəsinə görə, «seziş və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərinəndən bağlıdır». Bunu da təsvir etdiyi məkanları Azərbaycandan seçməyəndən, anlatdığı gözəllərdə türk gözəlliyi görməsindən və qullandığı türk kəlmələrindən anlayırıq. Onun nəzərində türklük gözəllik, doğruluq və ədalətlə təmayüz (seçilmişdir) etmişdir.

Klassik ədəbiyyatda və miniatür sahəsində Gəncəli Nizaminin təsirləri və izlərinin çox geniş olduğu bilindiği halda nə yazıq ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər və ondan sonra Türkiyədə Gəncəli Nizami haqqında bu dərəcədə geniş və yerində bir tədqiq yapılmamışdır. Dolayısı ilə 1941-ci ildə Buxarestdə tamamlanan əsər çeşidli tələsizliklər üzündən Gəncəli Nizaminin 800-cü doğum ildönümü münasibətilə 1941-də basılamamış, 1951-ci ildəki basqısı da nə yazıq ki, səbəbi bəlihsiz yeni bir tələsizliyə uğramışdır. 1951-ci ildəki nəşr də geniş oxucu kütləsinə ulaşmamışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Gəncəli Nizami əsərini 40 sənə sonra da olsa Türkiyədə və Azərbaycanda geniş oxucu kütləsinə eynən ulaşıdırmanın bəxtiyarlığı qarşısında şükr edirik.

Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi

MÜƏLLİFDƏN

Kitabımız Nizaminin 800-cü doğum ildönümü münasibətilə 1941-də bitmiş, fəqət, savaşı doğurduğu çətinliklər üzündən basımı gecikmişdir.

Bu gecikmə bir yandan müəllifin təəssüfünü gərəkdirmişsə də, o biri yandan hər keçən il əsərin bir az daha dolğunlaşmasına və gözəlləşməsinə yaramış: yeni materiallar, eklamələr, təsvirlər və haşiyələr gətirmişdir. Qaynaqlardakı bəzi, 1941-ci ildən sonrakı tarixlər kitabda bu surətlə yer almışlar. «Ekləm» bölümündə bilxassə, «Nizamidən çevirmələr» qismi varlığını bu gecikməyə borcludur.

Fəsil başlarındakı Nizamidən alınan beytlərin türkcə çevirmələri bu gecikmədən qazanılan zamanda yapılmışdır. Gərək bu kiçik «not»ların və gərək kitabın haşiyələrilə sonuna eklənmiş bulunan mənzum parçaların, müəllif ustadın əsərinə layiq bir şəkildə türkcəyə çevrilmiş olduğu iddiasında deyildir. Bunların Nizami nəzminin ruhunu uzaqdan olsun əks etdirib etdirmədiklərinin tədqiri təbiidir ki, oxuculara buraxılmışdır, zətən əsərin bu xüsusda müəyyən bir davası da yoxdur, yetişir ki, süs (bəzak) olsun deyər yapılan bu əlavələr əsərin əsil gözə aldığı məqsədi pozmasın.

Kitabın haşiyələrində və «Ekləm» qisminə məndə bəhs yapılan konuları aydınlaşdırmaq üzrə, Nizamidən bəzi parçalar vermək faydalı görülmüşdür.

İllərin məhsulu olsa da, vasitələrin çox da tam olmadığı şərtlər içində doğulan bu əsərinin, müəllif istər-istəməz əskikliklərdən uzaq qalmadığına qanədir. Oxucularından dilədiyi ən səmimi şey

bu əskiklikləri ona bildirmələridir. Bu surətlə Nizami haqqında bizdə zətən əskik bulunan məlumatın tamamlanmasına xidmət etmiş olurlar. Eyni mülahizə ilə əsər haqqındakı ümumi mü-taliələrini dəxi, bəyan etmək lütfündə bulunanlar müəllifi son dərəcə məmnun və mütəşəkkir etmiş olurlar.

Ankara, 8 aprel 1948.

*Şairlikdəki əsrar pərdəsi,
Yalvaçlığıdır o, bir kölgəsi.
Tanrı hüzurunda sıra tutmuşlar,
İkinci şairlər, ilkin yalvaçlar.*

Nizami

BAŞLANGIC

*Nizaminin bu nəzmini oxursan,
Sözündə sən onu hazır bulursan.*

*Cilvasını səndən necə o saxlar,
Ki, hər beytində anladır bir əsrar.*

*Yüz sənədən sonra desən harda bu?
Beytlərdən nida gəlir ki: ha, hu!¹*

Nizami

Yüz deyil, səkkiz yüz ildən sonra dəxi, «ha, hu!»sunu duyduğumuz Nizami Müsəlman Doğusunun ürfan xəzinəsinə daxil, İran və cahən ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi deyə tanılan şairdir.

Müsəlman Doğusu deyincə, Nizaminin məmləkəti Gəncəni içinə alan Azərbaycan da hesaba qatılmaq üzrə, Yaxın Doğu ilə Orta Asiyanı qavrayan coğrafi bir bölgə anlaşılır.

Bu bölgənin türlü çağlarda yaşamış olduğu siyasi və tarixi gəlişimlə mütənasib mədəni olğunlaşma dövrləri vardır. Bura bir yandan İran və Turan, bir yandan da Ərəb ilə Əcəm çəkişmə və çarpışmalarına səhnə olmuşdur.

Tarixi olayların təsirilə vücuda gələn qaynaşma və qarışımaların sonunda əski mədəniyyətlər yatağı olan bu yerlərdə yeni bir mədəniyyət doğmuşdur: *Doğu İslam Mədəniyyəti*.

¹ Nezami-ra ço in mənəzume xani
Hozurəş dər soxən yabi əyani

Nehan key mənəd əz to cəlvəsazi
Ke dər hər beyt quyəd ba to razi

Pəs əz səd sal gər quyi koca u
Ze hər beyti neda xizəd ke ha u

NEZAMİ

1.

DOĞU İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜÇ ORTAĞI

Məşhur ərəb tarixçisi İbni Xəldunun daha XIV yüzildə qeyd etmiş olduğu üzrə,¹ islam mədəniyyəti sadə, ərəblərin yaratdığı bir əsər deyil, islam dininə girmiş millətlərin bərabər yardıqları bir binadır.

İslam mədəniyyətinin bu xüsusiyyəti Doğuda, islam dünyasının özündən bəhs etdiyimiz bu qismində gözə daha çox çarpmaqdadır.

«La literature Arabe» adlı əsərində Abbasilər dövrünü təsvir edən fransız müəllifi Hart miladi VIII yüzildəki ərəb mədəniyyətinin durumundan bəhs edərkən ərəb olmayan ünsürlərin təsirlərini bilxassə (özəlliklə), bəlirtir. Bu dövrdə «İlahiyyət ilə hüquq bilgiləri ərəb olmayanların təsirində idi. Bunun kimi, idarə məqamları, dövlət mənəbləri və ədliyyə işləri dəxi, onların əlində idi, ədəbiyyat da onlar tərəfindən yazılırdı».

Doğu İslam Mədəniyyəti onu yoğuran ünsürlərdən üç milli amillə sıx bağlıdır.

Ərəblərlə bərabər onlar qədər, bəzi xüsurlarda hətta onlardan daha çox islam elm və ürfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu iki irqdən yetişmiş böyük islam şəxsiyyətlərinin dünyaca bəlli adları cildlər dolduran yazılara konu (məvzu) olmuşlar.

Bu qədər də deyil: İslam mədəniyyətinin Doğudakı irəliləməsində ərəbcə ilə bərabər farsca və türkcənin də müəyyən rolları vardır. Birər duyğu, düşüncə və bilgi vasitəsi olmaq üzrə, tarixcə bəllənmiş dövrlərdə bu iki dilin bilxassə, ədəbiyyat sahəsində və o vasitə ilə Doğu İslam Mədəniyyətinin irəliləməsilə genişlənməsində çox önəmli təsirləri olmuşdur.²

¹ V. Bartold. «İslam mədəniyyəti tarixi». İstanbul, 1940, səh. 71.

² Türk dili daha XIII yüzildə islam dünyasının üçüncü kultür dili sayılırdı [V. Bartold. «İslam mədəniyyəti tarixi». s. 125].

2.

DOĞU İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNƏ MƏNSUB BÖYÜK ŞƏXSİYYƏTLƏRƏ YAPILAN YUBİLƏYLƏR

Son illərdə Doğu İslam Mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlərin xatirələrini anmaq üçün ildönümləri etmək adəti xoş bir gələcək halını aldı.

Bunlardan birincisi 1000-ci ili anmaq üzrə, İran dövləti tərəfindən Firdovsiyə yapılan ildönümüdür. İkincisi, 1050-ci ili dolayısı ilə islam aləminin və ələlümum mədəni dünyanın türlü mərkəzlərində avropalıların Avisenna dedikləri İbni Sinaya yapılan ildönümüdür. Üçüncüsü də, 500-cü ili anmaq üzrə, türk dünyasının bəzi mərkəzlərində Nəvaiyə yapılan ildönümüdür.

«Şahnamə»nin böyük yaradıcısı Əbülqasim Firdovsi dünya durduqca yaşayacaq bu böyük əsərini milli bir qayğı ilə, milli qəlibdə, «Əcəmi» diriltmək üçün «farsca» yazmışdır.¹ Bu əsərilə o, ərəb istilasından çökmüş bulunan iranlılığı ədəbi şəkildə olsun, yenidən yaşatmışdır. Fars önənəsini farsca olaraq canlandıran Firdovsi milli bir şəxsiyyətdir. O, İran nasionalizminin ideoloqu və *fars oğlu farsdır*.

Buna müqabil «Mühakimətül-lügötəyn» adlı tanınmış əsərilə türkcənin farscaya üstünlüyünü isbat edən və bu davasını bəlirtmək üzrə, fars ədəbiyyatının ana kitablarına eş, cığatay türkcəsilə başaran əsərlər yazan Mir Əlişir Nəvai də ədəbi türk nasionalizminin dədəsi və *türk oğlu türkdür*.

Bu iki şəxsiyyətin əsərlərilə mütənəsb, milliyətləri hər türlü

¹ Firdovsidən:

Bəs rənc bərdəm dər in sale-si
Əcəm zinde kərdəm bedin parsi

şübhə dışında ikən, üçüncüsünün, yəni İbni Sinanın milliyyətində anlaşmazlıq vardır:

Ərəblərə görə, İbni Sina ərəbdir, çünki əsərlərini ərəbcə yazmışdır. Farslara görə, başqa bir çox iranlı bilginlər kimi, əsərlərini ərəbcə yazmışsa da, İbni Sina bir farsdır, hətta farsca şeirləri belə vardır. Türklərə görə də, Türküstanın Əfşanə [Buxarada] köyündə doğulmuş bulunan Sina oğlu¹ bir türkdür, farsca şeir yazmış olması türk olması iddiasını çürütməz, çünki ərəbcə yazmış farslar və türklər olduğu kimi, farsca yazmış türklər dəxi, az deyildir.

İbni Sina haqqındaki bu anlaşmazlıq, ildönümü yapıldığı günlərdə İran, türk və ərəb mərkəzləri arasında dartsışmalara belə səbəb olmuşdur.

Nizamiyə aid bu qələm təcrübəsinə şairin 800-cü ildönümü münasibətilə girişilmişdir. Çox ehtimal ki, bu ildönümü sahibinin milliyyəti dəxi, bir takım (sıra) münaqişələrə yol açacaqdır və ona verilməyə başlanan «Azərbaycan şairi» vəsfi onu «İran şairi» deyər tanıyanlardan bir qismində etiraz deyilsə də, alışqanlıqlarını pozan bir xoşnudsuzluq hissi doğuracaqdır.

Fəqət nə yapmalı, dünya böyüklərinin adları ətrafında millətlər arasında dartsışma yeni bir şey deyildir. Sonra başqalarının yanlış alışqanlıqlarını pozmaq üçün Azərbaycan öz təbii haqqından necə vaz keçər?! Bilxassə, bu dartsışmada iki millət və ya topluluğu pozuşduracaq bir cəhət də yoxdur, əksinə, bu, iki tərəfcə sayılan şəxsiyyət ətrafında bəhs edilən millət və topluluqlar daha çox birləşmiş və anlaşmış olurlar.

Məşhur elm və ürfan adamlarının milliyyətləri haqqındaki dartsışmaya Avropa dəxi, yabançı deyildir. Orta çağlarda latınca bütün avropalılar üçün ortaq bir bilgi dili idi. Hər millətdən aydınlar əsər-

lərini bu dilə yazarlardı. Milli oyanış və kultür istiqlallarını qazandıqları dövrdə isə ortaq latınca dövrünə aid tanınmış kultür simaları milli mənsubiyyətləri baxımından qızğın dartsışmalara səbəb olmuşdur.

Batıda və Doğudakı bu iki olayın kökü birdir. Latın bilginliyi xristian topluluğuna girmiş bütün batılıların milliyyət və irq qeyrəti güdmədən yaratdıqları bir dəyər olduğu kimi, ərəb bilginliyi də eyni şəkildə müsəlman topluluğuna girmiş doğuluların vücuda gətirdikləri bir varlıqdır.

Tarixin müəyyən qanuna tabe yürüşündən çıxan bu olayı elmi bir əda ilə anlatmaq istərsək fikrimizi bu surətlə xülasə edə bilirik:

Ümmət dövründə milliyyət və irq ayrılığına dəyər verilmədiyi üçün çox da aranmayan «mədəniyyətdə ortaqlıq hissəsi» milliyyət dövründə aranmağa başlanmış və hər millət islam mədəniyyət və ürfanına öz cinsindən böyüklərin xidmətlərini bəlirtməkdən özəl bir zövq duymuşdur.

¹ Sinanın filoloji baxımdan türkcə bir ad olduğu da dava edilmişdir.

3.

DOĞU İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
AZƏRBAYCANIN ROLU

Müəyyən milliyyət və irqdən olanların islam mədəniyyətinin irəliləməsindəki yerlərini belli etmək qeyrəti nisbətən yaxın zamanların işidir. Coğrafi bölgələrin bu xüsusdakı dəyərlərini göstərmək isə daha əskidir.

Türk olmaları etibarlı ilə azərbaycanlıların islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri bulunduğu kimi, bir Doğu islam məmləkəti olmaq üzrə də, Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır.

Türkcədən başqa, əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir sırası yazılırsa böyük bir cild olur. M.Ə.Tərbiyətin «Azərbaycan bilginləri»nə ayırmış olduğu çox qısaltılmış cildi belə 400 böyük səhifəni aşmaqdadır.¹ Bu qədərini qeyd etmək yetər ki, islamiyətdən əvvəlki əski dövrlərə aid məşhurlar ilə,² Batının təsiri ilə islam dünyasında başlayan yeni oyanış dövrünə aid isimlərdən³ başqa sadəcə, Nizami və çağdaşları üzərinə doğrudan-doğruya təsir yapan və onlardan təsir alan dövrlərdə yetişmiş mədəniyyətə xidmət edənlərin azərbaycanlı olanları belə, həm sayı, həm də dəyər baxımından diqqətəlayiq bir önməkdir.

Bunlardan bir neçə önəmlisinə burada işarət etmək istərik. Bu surətlə Doğu İslam Mədəniyyətinin hər alanında Azərbaycanın tutmuş

¹ «Danışməndan-i Azərbaycan» adındakı bu kitab əsərlərini bilxassə, ərəbcə və farsca yazmış azərbaycanlılara ayrılmışdır. Kitab farscadır, Tehrandə hicri 1314-də basılmışdır.

² Məsələn, M.Ə.Tərbiyət məşhur fars peyğəmbəri Zərdüştü də Azərbaycan bilginləri arasında saymaqdadır. Zərdüşt gerçəkdən də azərbaycanlıdır. Əbu Reyhan Birününin bundan 1000 il əvvəl yazmış olduğu ərəbcə əsərdə Zərdüştün Azərbaycanda [Muğanda] doğulub, yetişdiyi qeyd olunmuşdur.

³ XVIII yüzil Avropa hürfikirliliyini Doğuda qüvvətli təmsil edənlərdən biri də islahatçılıq ilə tanınmış ilk müsəlman dramaturqu və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu Mirzə Fətəli Axundzadədir.

olduğu yer haqqında genəl bir fikir verilmiş olur.

Hicrətdən sonra 421-ci ildə [m. X yüzil] doğulmuş olan Təbrizli Xətib¹ ərəb ədəbləri ilə sözlükçüləri arasında çox önəmli bir mövqə sahibidir, ərəb ədəbiyyatının ana kitablarından bir çoxunu anlatmış və aydınlatmışdır.

Hicri 458-ci ildə ölənlər [X yüzildə yaşamış] Mərzban oğlu Əbülhəsən Bəhmənyar «məüllim-i əvvəl» Əbu Əli Sinanın böyük şagirdlərindən biridir. Ustadının fəlsəfəsini davam etdirmişdir. Əsərləri Avropa dillərinə də çevrilmişdir.²

Hicri VI yüzil münəccimlərdən Şirvanlı Fəridəddin otuz illik əməyin məhsulu ziclərilə məşhurdur.³

VIII yüzildə yaşamış Bakılı Abdül Rəşid ərəb coğrafiyaçıları arasında yüksək dəyərli bir müəllif deyər tanınmaqdadır.⁴

Yenə VIII yüzil adamlarından Marağalı Əbdülqadir musiqidəki bilgisi, bu xüsusda yazmış olduğu əsərləri və yaptığı yeni icadları ilə tanınmışdır.

IX yüzilin bilinmiş təbiblərindən Şirvanlı Şükrullah öz ixtisasında olduğu qədər başqa bilgilərə aid əsərlərilə də məşhurdur.⁵

¹ Xətib-i Təbrizi adı ilə tanınan bu adam məşhur filosof Əbül Üla Məərrinin şagirdidir, künyəsi Əbu Zəkəriyyədir. Adı Yəhya oğlu Əlidir. Danışma dilinin azərbaycanca olduğu xatirələrilə sabitdir.

² Bəhmənyar böyük ustadı Əbu Əli Sinadan 30 il sonra ölmüşdür. Ustadı ilə olan münəzzərələri (çəkişmələri) məşhurdur. «Kitab əl-behçət və s-saadət və mə-bə-d ət-təbiət» və «Məratib-əl-mövçudət» onun sonuncu əsərlərindəndir. Bunlar 1859-cu ildə S.Popper tərəfindən almanca tərcümələrilə bərabər Leypsiqdə basılmışdır.

³ Fəridəddin Əbu Həsən Əli ibni Əbdülkarimin ən tanınmış rəsədi h. 541 sənəsinə aiddir. Şirvanlı şair Fələkinin də nücumə aid mühüm əsəri vardır. Bundan dolayı təxəllüsü Fələki olmuşdur.

⁴ Abdül Rəşid Bakuyi qeydi altında anılan bu adam rus və türk tayfalarına aid maraqlı təfəsilat verən «Təlxis ül əsar fi əcaib ül-əqtar» adlı əsərilə Avropada da tanınmışdır.

⁵ Fateh Sultan Məhəmmədin xüsusi təbbi olan bu adam təhsilini Misirdə yapmışdır. Təfsir ilə hədis elmlərinə aid əsərləri də vardır.

Türküstan fatehi Əmir Teymurun tarixini yazan Nizaməddin Şam-Qazani¹ də Azərbaycan türküdür.

Memarlıq, çiniçilik, nəqqaşlıq və gözəl yazı [xəttatlıq-kalligrafiya] kimi gözəl sənətlərdə azərbaycanlı sənətkarları Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda və Bakıda duran yüksək əsərlərlə təqib edə bilirik.

Təbrizdəki Göy məscidin² çiniçilik sənəti baxımından almış olduğu şöhrət yixintiləri üzərində araşdırmalar yapan mütəxəssislərcə bir ağzından təsdiq olunmaqdadır. Naxçıvanda Azərbaycan Atabəylərinin yapdırdıqları Məminə xatun türbəsi³ yüksək bir sənətin qalıntısıdır. Azərbaycan memarlarından S.Ə.Dadaşov ilə M.Ə.Hüseynovun «Bakı akropolu» dedikləri, Şirvanşahlar zamanından qalma, «Şaşal»⁴ üstündəki saraya aid binalardan ən məşhuru «Divanxana»nın ağ daş üzərində işlənmiş oymalarla, yapılışındakı memari

özəllik, zövq və sənət əhllərini heyranlıqlar içində buraxmaqdadır.¹

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif Şirvanda şah Axsitandanqalma bir qaladan bəhs edər ki, divarlarında dikili bulunan incə yapılı birər gözəl statudən fisqılar halında sular axarmış. Gərək bunları, gərəkse Bakıdakı memari anıtları bu şair nəfəs almadan anlatmaqda və «Fərhad oğulları»nın bu əsərlərinə ciddən bayılmaqdadır.²

İran nəqqaşlığının ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzadın öyrətməni Pir Seyid Əhməd təbrizlidir. Bu zat İlxanlılardan, rəsm və sənətlə yaxından ilgələnən Əbu Səidin zamanında yetişən Əhməd Musa, Əmir Dövlətyar, Şəmsəddin, Pir Əhməd Baq-i Şimali kimi məruf Azərbaycan rəssam və nəqqaşlarındandır.³ Teymurlulardan Hüseyn Bayqaranın zamanında Heratda, Əlişir Nəvainin himayəsi və gözetməsi altında çalışmışdır. «Teymurlular dövrü miniatürçülüğü» adı ilə məşhur nəqqaşlıq okulunun qurulmasında təsiri vardır.⁴ Eyni okulun bəlli ustadlarından, əski əlyazmalarını nəfis əsərlərlə süsləyən məşhur miniatürçülərdən Ağa Mirək dəxi təbrizlidir.⁵ Nəvainin zamanında Heratda çalışmış bulunan təbrizli məşhur

¹ Şam - Qazan Təbrizdə bir məhəllədir.

² Göy məscid Qaraqoyunlulardan məşhur Cahanşah tərəfindən yandırılmışdır. XV yüzilin başlanğıcına aid olan bu məscidin [cami] yanında böyük bir kitabxana, elm adamlarına məxsus zaviyələr və bir mədrəsə dəxi, varmış ki, hamısına birlikdə «Müəffəriyyə» deyilmişdir. Cahanşahın bir aralıq İraq ilə Hindistan hüdduduna qədər yayılan Azərbaycandakı hökuməti 35 il sürmüşdür. Bilgi və sənətin hamisi olmaqla bərabər Cahanşah özü dəxi, ədəbiyyata intisab etmiş, «Həqiqi» adı altında şeirlər yazmışdır.

³ Məminə xatun Azərbaycan Atabəyləri sülaləsinin rəisi Eldənizin [Eldəgöz] qarısi və Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anasıdır. Türbə 1172-1185-ci illərdə yapılmışdır.

⁴ «Şaşal» İçərişəhər deyilən əski Bakıda Şah məscidi ilə Xan sarayı binalarının kümələndiyi təpəyə deyilir. «Şaşal» adı altı mənasına gələn şeş Əlidən dəyişmişdir ki, bu da Xan sarayı qapılarında birinin üstündəki ağ daş üzərində qazılmış Əli adının sənətkarənə işlənmiş bir oymadan çıxmaqdadır. Bu oymada Əli ismi altı dəfə təkrar olunur.

¹ Rus mühəndislərindən birinin Hötenin «memarlıq susmuş musiqidir» vəcəsinəndən (bonzətəməsindən) mülhəm olacaq, «daşa dönmüş musiqi» deyər heyran olduğu bu binanı 1845-ci ildə nəşr olunmuş səyahətnaməsində Kazan Universitetinin professoru İ.Berezin «Müsləman memarlığının ən gözəl abidələrindən biri» deyər tərif etməkdədir.

1683-cü ildə Bakını ziyarət edən isveçli Kemfero Engelberto bu abidə haqqında bunları yazmışdır: «Divanxana özəl bir heyranlıq verməkdə... Özünəməxsus şəkil və memarlıqdakı tərzilə də bu seçkin bina sarayın ən ehtişamlı bir zinatini dəxi, təşkil etməkdədir».

² Arif Ərdəbilinin «Fərhad və Şirin» adındakı əlyazmasının birçə nüsxəsi İstanbulda, Ayasofya kitabxanasındadır, qeyd nömrəsi 3335-dir.

³ Binyon. «Persian miniature Painting». Oxford, 1832, s.183.

⁴ Rene Grousset. «Les civilisations de L'orient». Paris, 1929.

⁵ Rene Grousset. «Histoire de L'Asie». Paris, 1922.

rəssamlardan biri də Sultan Məhəmməddir. Bu adam sonradan oğlu Məhəmməd ilə birlikdə Səfəvilərin xidmətinə keçmişdir.¹ Sultan Üveys Cəlairlə oğlu Sultan Əhməd zamanlarının seçkin rəssamlarından olmuşlar.² Təbrizli Əbdülhəy rəssam Sultan Üveysin tələbəsi və oğlu Əhmədin ustadıdır ki, sonradan Teymur tərəfindən Səmərqəndə götürülmüşdür. Azərbaycanlılardan Xacə Qiyasəddin nəqqaş, Kəmalî rəssam ilə Mirzə Əlinin isimləri də tanılır. İlhanlılar dövründə əvvəlcə daha çox çinlilər və uyğurların işi olan naxış və təsvir sonradan azərbaycanlı türklərin əlində qalmışdır.³

Başda Seyrəfi⁴ olmaq üzrə, Doğunun tanınmış bir çox xəttatları Azərbaycandan yetişmişlər. Bunlardan Teymurun münşiliyini (yazı işlərini, katibliyini) yapmış bulunan Əmir Bədrəddinin əlilə yazılmış fərman və münşəat (gözəl xətlə düzgün yazılmış bəlgələr) Misirdə

¹ Z.V.Toqan. «İslam ensiklopediyası». «Azərbaycan» maddəsi.

² Dövlətsah. «Təzkirə». Baraun yayımı. s.292.

³ Z.V.Toqan. «İslam ensiklopediyası». «Azərbaycan» maddəsi.

⁴ Seyrəfi islam xəttatlarından Yaqut Müstəsiminin şagirdi, Seyid Heydər Kündənevisin [kündənevis-qalın yazan] doğrudan doğruya şagirdidir. Təbrizin tarixi əski binaları və bilxassə, «Ustad-şagird» adı ilə tanınmış bina onun yazıları ilə süslənmişdir. Malik Deyləmi onun haqqında belə yazmışdır:

Seyrəfi naqəd-e cəvəhər-e xətt
K-əz ney-e kelk gəşt qouhər-tiz
Həşt bər hosn-e xətt-e u şahəd
Dər-o-divar-e xətt-e-ye Təbriz

(Xətt cövhərlərinin bilicisi Seyrəfi

Ki, qələminin qamışından gövhərlər tökür.

Təbriz diyarının daş-divarı

Onun xəttinin gözəlliyinə şahadət verir - R.Ə.).

M.Ə.Təbriyətin qeydincə, Azərbaycanın olduğu kimi, İrənin dəxi, ən eyi xəttatlarının nəşəbləri bütünlüklə Seyrəfiyə varmaqdadır.

dövlət muzeyində mühafizə edilməkdədir. Yəni bunlardan, Baysunqurun kitabxana müdirliyini yapmış bulunan Cəfər Təbrizinin yazıları Heratın tarixi binalarını süslədiyi kimi, Hindistanda da tanınmışdır.¹ Nizami «Xəmsə»sinin 1431-ci ilə aid əski əlyazmalarından Leninqradda «Ermıtaj» muzeyində mühafizə edilən nəfis nüsxə bu Cəfərin əlindən çıxmışdır.²

Baburlulardan Hindistan imperatoru Böyük Əkbərin Aqradakı memarlıq anıtlarını süsləyən rəssamlar arasında da təbrizlilər vardır.³

Osmanlı sultanları tərəfindən Bursa ilə İstanbulda vücuda gətirilən memari abidələrdə dəxi, azərbaycanlı türk sənətkarlarının əsərlərini bulmaq mümkündür.⁴ Məsələn, Bursadakı məşhur Yaşıl caminin çinilərindən çox mühüm bir qismini təbrizli ustalar yapmışlar.⁵

Müjərrəd bilgilərlə maddi sənətlər alanını keçdikdən sonra azərbaycanlıların təsəvvüf, fəlsəfə və ələlümüm fikir həyatında Doğu İslam Kültürünə son dərəcədə önəmli yararlıqları toxunmuşdur.

Sufiliyin şəxsiyyəti mübhəmlilər (gizlinlər, sirlər) və mistik lejanlarla haləlanmış piri və Cəlaləddin Ruminin ilham qaynağı bulunan Şəms⁶ təbrizlidir. Eyni okulun klassik sirlərini anladan məşhur «Gülşən-i raz» sahibi Şeyx Mahmud Azərbaycanın Şəbüstər qəsəbəsində doğul-

¹ M.Ə.Təbriyət. «Danışməndan-i Azərbaycan». Tehran, 1314 hicri.

² Musée de L'ermıtage. Travaux de departement oriental. Tom III. Manuscrit de «Chamseh» de Nizami de 1431. Art. du M. Diakonov. pp. 274-286.

³ F.R.Atay. «Hindistanda iki ay». «Ulus», 29.3.1943.

⁴ Çaldıran zəfəri üzərinə Sultan Solimin 3.000 qəddər elm və sənət adamlarını Azərbaycandan İstanbula götürdüğü kitablarda qeyd olunmaqdadır.

⁵ Caminin mehrab qismini təşkil edən çinilərdə [mələ ostadane Təbriz - Təbriz ustalarının işi] qeydi bulunmaqdadır. Bursadakı Yaşıl türbə çinilərində də təbrizli Hacı Əlinin imzası vardır.

⁶ Cəlaləddin Ruminin «Şəms-ül həqiqət» adındakı əsərindən seçmə parçaları ingiliscəyə tərcümə etmiş olan Nikolson Şəms Təbrizini yunanlı hokim Sokratla qarşılaşdırmaqdadır.

muşdur.¹ Yəne sufilərin tanınmış şəxsiyyətlərindən, hürufi təriqətinin məşhur qurucusu Şah Fəzlullah Nəimi² də azərbaycanlıdır. Xəlvətilərin tanınmış mürsidlərindən Şirvanlı Seyid Yəhya Bakıda məscid, mədrəsə və dərgah sahibi olmuşdur və orada gömülüdür.

İranın moralist şairi məşhur Sədi öz «Bustan»-ında Bakılı Baba Kuhidən³ iqtibas etməkdədir.

Eyni zamanda Şeyx Sədi çağının tanınmış mürsidlərindən Şeyx Hümamdan⁴ dəxi, feyz almışdır.

Səlcuqlular və onlardan sonra İlxanlılar zamanında Azərbayca-

¹ Mahmud Şəbüstərinin «Gülşən-i razı» h. 829-cu ildə «Şirazi» təxəllüsünü daşıyan bir şair tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir [«Danışmendan-i Azərbaycan»].

Bundan yüz il əvvəl bu əsərin almancaya tərcüməsilə bərabər farsca mətni Vyanada basılmışdır.

«Gülşən-i razı» sufiliyin «vəhdət-i vücud», «insan-i kamil» və başqa bir çox sufi ideyalarını sadə və aydın bir dillə anlayan min beytdən ibarət bir əsərdir.

Şeyxin bundan başqa da önəmli əsərləri vardır.

² Təbrizdə doğulmuş bulunan bu şeyx məşhur əsəri «Cavidanname»ni h. 796-cı ildə Şirvan həbsxanasında ikən yazmışdır. Eyni ildə üləmanın fitvası üzərinə Miranşahın əmrilə Naxçıvanda öldürülmüşdür.

³ Əbu Abdullah Məhəmməd ibni Bakuya Şirazda bir dağ başında yaşadığı üçün ona *Baba Kahi* deyilmişdir. Bakıdan gəlmiş idi. Vəfatı h. 442- ci ildir. Divanı «British museum»dadır, son zamanlarda Şirazda basılmışdır.

⁴ Şeyx Hümam İlxanlılardan Abaqə xanın vəziri, Sahibdivanın nədimlərindən olmuşdur. Fəsaht (anlatma) və sələstə (axıcılıqda) «Azərbaycan Sədisi» deyə məşhurdur. Bir qəzəlinin sonunda təəssürləmi, yoxsa təvazümləmi özü haqqında yazdığı aşağıdakı beytləri M.Ə. Tərbiyət nəql etmişdir:

Pəyam deh suy-e bolbol ke ba vucud-e homam

Rəva bovəd ke soxənha-ye eşq pərdazi

Homam-ra soxən-e delfərib-o şirin-əst

Vəli çe sūd ke biçare nist şirazi

Hümam varkən söyleyimiz bülbüle,

Münasibdür eşqə mahnu söyleyin?!

Könül açar dadlı dili Hümamın

Zavallı Şirazlı deyil, neylesin?!

nın türklü şəhərlərində islam elminin hər bölümündə böyük bilginlər yetişmişdir. İlxanlılar zamanında Azərbaycanın tarix, coğrafiya, heyət, tibb, fəlsəfə və başqa xüsurlarda millətlərarası bir dəyəərə malik olduğu professor Z.V.Toqanın istifadə etdiyimiz «Azərbaycan» məqaləsində təfsilatla qeyd olunmuşdur.

Ədəbiyyat alanına gəlincə, Azərbaycanın rolu daha böyük bir ölçüdədir.

Azərbaycan türklərinin klassik türk ədəbiyyatına Nəsimi, Həbib və nəhayət, Füzuli kimi tanınmış və böyük simalar verdikləri məlumdur.¹ Azərbaycanlıların klassik İran ədəbiyyatındakı payları da önəmli bir dərəcədədir.

Başda Gəncəli Nizami olmaq üzrə, İran ədəbiyyatına Azərbaycan bir sıra məşhur isimlər vermişdir. Bunlardan Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücir Beyləqani, Əbülülə Gəncəvi və başqalarını qeyd edə bilərik.

Bunlar XII yüzilin şairləridir. Onlardan əvvəl XI yüzildə də şair və həkim Təbrizli Qətran bulunmaqdadır ki, ozamankı Azərbaycan hökmdarlarının həyat və icraatını nəzm etmişdir.

Bu dövrlərdə farsca müsəlman Doğuda ədəbi və rəsmi bir dil hökmündəydi. Fars olmayanlar da, əsərlərini bu dildə yazarlardı.

Fəqət, sadə, bu dövrlərdə deyil, daha sonrakı yüzillərə aid İran şairləri arasında da Əhməd ibni Məhəmməd Təbrizi [XIV yüzil]², Qasım Ənvar [XV yüzil]³, Sadıq Əfşar [XVI yüzil]⁴ və Saib Təbrizi [XVII yüzil] kimi İran ədəbiyyatının ön sıralarında yer alan bir çox azərbaycanlıları görürük. Bunlardan təbrizli olduğu ilə bilksə

¹ Bu şairlər türk ədəbiyyatının kadrosuna girmiş olmaqla bərabər farsca şeirlər dəxi, yazmışlar.

² Bu zat İlxanlılar dövründə yaşamış bir şairdir. Əbu Səid Bahadır xan adına yazdığı «Şahənsəhnə» mənzuməsi Yafəsdən başlayaraq ta Əbu Səid xana qədər keçən dünya vəqəələrini nəzm etmişdir. Əsərin tam nüsxəsi «British museum»dadır. Əsər Rəşidəddinin təşviqlə yazılmışdır.

³ *Qasım Ənvar* farsca ilə bərabər türkcə və giləkcə dəxi, şeirlər yazmışdır. Hicri 757-ci ildə Təbriz civarındakı Surxabda doğulmuşdur.

⁴ *Sadıq Əfşar* əsərlərini həm farsca, həm də türkcə yazmışdır. Eyni zamanda rəssamlığı da varmış. Bir tablosu Leninqrad muzeyindədir.

öyünən Saib¹ fars ədəbiyyatının sonuncu ustadlarından ən qüdrətli deyə tanınmaqdadır.

Çağdaş İran ədəbiyyatında dəxi, əslində Azərbaycan türkü olan ədiblərin rolu önəmlidir. Bunlardan «Kitab-i Əhməd»in sahibi Əbdürəhim Talibzadə, «Səyahətname-i İbrahim bəy»in müəllifi Marağalı Hacı Zeynalabdin və «Əxtər» qəzeti yazarı Məhəmməd Tahir kimi simaları zikr edə bilirik.

¹ Saib öz zamanında müsəlman Doğusunun ən tanınmış bir şairi idi. Osmanlı sarayının istəyi üzərinə Səfəvilər tərəfindən Saibin əsərləri İsfahandan İstanbula hədiyyə göndərilirdi [«Encyclopedie de L'İslam»].

«Encyclopedie de L'İslam»da Saibin isfahanlı olduğu yazılıdır ki, bu yanlıdır. Saib təbrizlidir, Azərbaycanda doğulmuşdur. Türkcə də gözəl şeirlər yazmışdır və doğum yeri olan Təbrizlə öyünməkdədir. Aşağıdakı beytlər onundur:

Saeb əz xak-e pak-e Təbriz-əst

Həst Sədi gər gel-e Şiraz

(Əgər Sədi Şirazın palçığındadırsa

Saib Təbrizin pak torpağındadır – R.Ə.).

və ya:

Ze hosne tək-e to Saeb ke dər tərəqqi bad

Bələnd-nam şod əz comle şəhrha Təbriz

(Saib qoy ucalсын senin ilhamın ki, onun gözəlliyindən

Təbriz bütün şəhərlərdən yüksək ad qazandı – R.Ə.).

və ya türkcə:

Sabiqən zövq verirdi şüarayə Şiraz

İndi Şirazi keçib abü-həva-yi Təbriz.

Saibin təbrizli olduğunu ondan sonra gələn verimli şairlərdən Təsir dəxi, aşağıdakı beytilə təyit etməkdədir:

Həzqə nəbz-e soxən dər həmə-yc ələm nist

Becöz əz Saeb-o-Təsir ke əz Təbriz-ənd

(Təbrizdən olan Saib və Təsirdən başqa

Bütün dünyada sözün nəbzini duyan yoxdur – R.Ə.).

4.

TÜRK HAKİMİYYƏTİ ALTINDA FARS ƏDƏBİYYATI

XVIII yüzildə fransız olmayan avropalı yazarlar dəxi, əsərlərini fransızca yazmışlar. Ümumiyyətlə bu dil o çağlarda Avropanın böyük bir bölgəsi üçün genəl idarə, bilgi və ədəbiyyat dili olmuşdur.

İslam Doğusunda biz, bu olayın bir bənzərini bulmaqdayıq: Miladi X yüzil ilə XIII yüzil arasında İslam Doğusu üçün farsca genəl bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı – yəni fars olmayan müəlliflər belə, elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu gərəyinə bilxassə, türk aydınları uymuşlar. Bu surətlə onlardan qalan əsərlər təbiidir ki, yazdıqları dilə görə, İran və fars ədəbiyyatının xəzinəsinə mal olmuşdur.

«Encyclopedie de L'İslam»da İran ədəbiyyatı haqqındakı məqaləsində Y. Bertels bu fikri dəstəkləyərək bu mütaliədə bulunmaqdadır:

«İç Asiyanın siyasi gəlişimi yeni İran dilini, yəni farscanı danışma dilləri farsca olmayan millətlər və qovmlər üçün ədəbi dil halına qoymuşdur. Farsca bu millətlər üçün XVIII yüzil Avropasındakı fransızca kimi, idarəedən yüksək sinif dili olmuşdur. Buna görə, yeni İran ədəbiyyatını sözün geniş mənası ilə sadə, fars ədəbiyyatı deyə almaq doğru olamaz. Bu ədəbiyyat İranın olduğu kimi, Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır.»

Görülür ki, İran, ərəb istilasından sadə, siyasətçə qurtulmaq üçün deyil, kultürcə dirilmək və yüksəlmək üçün dəxi, türk qüvvət və zəkəsindən böyük ölçüdə faydalanmışdır.

Fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənmək və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda türk millətinin şairlər tərəfindən də yaradılmışdır.

Tarixin bizə qəribə görünən bu olayı İslam Doğusunun mədəni

gəlişimini haqqı ilə anlamaq baxımından üzərində önəmlə durulacaq bir konudur.

Yaxın Doğunun ərəb fütuhəti nəticəsində islamaşdırıldığı və dolayısı ilə ərəbləşdirilmiş olduğu məlumdur. Bu duruma qarşı kultür alanında ilk reaksiya farslar, sonra da türklər tərəfindən gəlmişdir. Halbuki yixılan ərəb imperatorluğu yerinə siyasətçə, farsların deyil, əsil türklərin yerləşmiş olduqları bir həqiqətdir.

Burada xatirə bir soru gəlir: Nədən min ildən bəri islam Doğusunun hökumət sürən sülalələri çox az və önəmsiz istisnalarla həmən türklərdən olmuş ikən, klassik islami türk ədəbiyyatının doğuşu fars ədəbiyyatının qalxınmasından 3-4 yüzil sonraya qalmışdır?...

İslamiyyətdən sonrakı yeni farscanın ən böyük anıtı «Şahnamə»dir. Yunanların Homerinə eş tutulan Firdovsi «İliada»ya bənzədilən bu şah əsərinin Qəznəli Sultan Mahmudun sarayında yazmışdır.

Qazanının gümüşdən, süfrə takımının da altundan olması ilə tanınan digər İran şairi Ünsürü bütün bu sərvət və şöhrətini eyni Sultan Mahmuddan qazanmışdır.¹

Cahanca məşhur «Rübailər» şairi Ömər Xəyyam Səlcuqlu Məlikşahın sevgisini qazanmışdır. Farsca qəsidənin ən nəmli müməssili Ənvəri Sultan Səncərin şairidir. Sədi, Hafiz və başqaları kimi, İran klassikləri də, ya Səlcuqluların, ya onlardan sonra gələn Atabəylərin zamanında yetişmişlər. Klassik İran ədəbiyyatının sonuncu ustadı sayılan Cami, Teymurlulardan Hüseyn Bayqaranın sarayına və Əlişir Nəvainin məhfilinə (məclisinə) mənsub olmuşdur.

¹Be dour-e kərəm bəxşəş e-nik did
Ze Məhmud-e keşvərsətan Onsori
Be dəh beyt səd bədre-və-bərdə yaft
Ze yek fəth-e Hendustan Onsori
Şenidəm ke əz noğre zəd dikdan
Ze zər saxt alat-e xan Onsori

Mənəsi:

Verim çağında kərəmlər gördü
Sultan Mahmudu anan Ünsürü.
On beytə qarşı yüz bəxşiş aldı
Hindistan fəthini yazan Ünsürü.
Süfrəsində vardı qızıl qaşlaqlar,
Mətbəxində gümüş qazan Ünsürü.

Xaqani

Səlcuqlularda və arxalarından gələn Atabəyliklərdə olduğu kimi, Çingizlilərdə, Xarəzmşahlılarda, Teymurlularda dəxi, farsca idarə, elm və ədəbiyyat dili olmuş, türk xaqan və sultanları fars ədəbiyyatının hamisi kəsilmişlər, sadə, hamiliklə qalmamış iclərindən bir çoxları bizzat (şəxsən) farsca şeirlər belə yazmışlar.¹

¹Farsca yazmış türk şairlərdən bəzilərinin adları bu yazımızda keçmişdir.

Farsca şeir yazan türk hökmdarlarının dəxi, tarixdə önəmli müməssilləri vardır. İsimlərilə ləqəblərində belə əski İran gələniyi təqlid edən Səlcuq hökmdarları arasında böylələri çoxdur. Osmanlı sultanlarından dəxi, farsca şeir yazanlar olmuşdur. *Yavuz Sultan Səlimin* məsələn, farsca yazılı qoca bir «Divan»ı vardır. Bu «Divan» 1904-cü ildə Kayzer II *Vilhelmin* buyuruğu ilə professor *Paul Horn* tərəfindən Berлиндə «Dövlət Basım Evi»ndə parlaq surətdə basdırılaraq Sultan Əbdülhəmidə hədiyyə edilmişdir.

Ziya Paşa mərhum, məruf «Xərabat»ında Yavuzun farsca şairliyini bu beytlərlə anladır:

Etmış o şahənşah-i müzəffər,
Mülk-i süxəni dəxi müsəxxər.
Əksər sözü fərisidir anın,
Məqbul-ü müsəlləmi cahanın.
Yox, Rum aranın isə sərəsər,
Ol şivədə fərisi demiş ər.
Olmaqla şəh-i cəhan-i mənə
Divanı durur cahanda hala.

Ədəbiyyatdan başqa nəqqaşlıq sahəsində dəxi, İrana millətlərarası şöhrətini təmin edən türk sülalələridir. İran miniatürçülüyünün ən parlaq dövrü Teymurlularla Şeybanlılar zamanına rastlar. İran adına bağlanan bu sənət bilxassə, Məvəraünnəhr ilə Xorasanda gəlişmişdir. Miniaturçülüyün ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzad Hüseyn Bayqaranın sarayında yetişmişdir.

Səfəvilər dövründə İsfahanın məşhur binalarını süsləyən parlaq sənət Teymurlular dövründəki nəqqaşlığın bir davamı olmuşdur.¹

Təbrizdəki Göy məscidin təzyinatındakı (bəzəyindəki) üslub, rəng və ahəng etibarilə Teymur dövrü memarlığının Səmərqənddəki üslubunun eynidir.²

Bağdad xəlifələrini dini birer simvol halına gətirərək siyasi iqtidarı öz əllərinə alan türk sultanlarının idarədə ərəbcədən başqa bir dil qullandırmaları anlaşıla bilir bir olaydır, fəqət, bu dil nədən türkcə deyil də farsca olur? Çünki Asiya çöllərinin dərinliklərindən axıb gələn və Yaxın Doğuda səltənətlər quran türklər köçəri idilər (Yağlıların illər boyu qəlibləyib beyinlərə yeritdikləri bu düşüncə düzgün deyildir. Köçəri olmayan avropalılar niyə əsərdə deyildiyi kimi, latın, sonra fransız, indi də ingilis dilində yazıb-yaratmışlar? XX yüzildə Azərbaycanda, eləcə də bütün Türkiyəstanda aparılan elmi araşdırmalar, türklərin həm də iri şəhərlər, kəndlər tikib oturaq həyat sürdüklərini, böyük mədəniyyətlər yaratdıqlarını aydınlatmışdır. Bugünkü dünyanın formalaşmasında bəlkə də ən çox payı olan böyük türk millətini Orta çağda Anadoluya gəlmiş Səlcuq tayfası ilə eyniləşdirmək baxışı yağlıların son 200 ildə formalaşdırdığı gerçək tarixdən uzaq, elmsiz, siyasi saxtakarlıqdır. Bilim araşdırmaları türklərin Anadoluda da miladdan bir neçə min il qabaq yaşadıklarını

deyir. Türk xaqanın saray qulluqçularından olan Səlcuqun qohum-əqrəbası da Azərbaycana, Anadoluya qan, dil və din qohumlarının yanına gəliblər. İqtisadi-siyasi həyat tərzini – uklad olan köçərlik bir şeydir, türk ellərinin təbii-coğrafi amillərin insanların həyatına etkisini ən az endirmək üçün yaşadığı «Aran-Yaylaq» ictimai-iqtisadi ukladı başqa. Kitabın yazıldığı çağda düzgün elmi araşdırmalar az olduğundan Məhəmməd Əmin bəy də bu yanlışı demişdir. Köçərilərin qonduqları məmləkətlərdə yerli mədəniyyətlərə uymaları isə olağan bir şeydir. Necə ki, eyni olay Çində hakimiyyət sürmüş türk sülalələrinin tarixində də görülmüşdür.

Eyni olay Bəni Üməyyə (Əməvilər) zamanında Şamda, onlardan sonra xilafət mərkəzini əski İran mədəniyyətinin ocağı olan bir sahədəki Bağdada köçürən Bəni Abbasilər zamanında, İraqda, ərəblər üzərində də təsirini yapmışdır: islam cəmiyyət və idarəsi çöllükdən çıxaraq şəhərləşdiyi nisbətində, əski mədəniyyətlə ilgili ünsürlərlə yunanlı və iranlı müəssisələrin təsiri altında qalaraq gəlişmişdir.

Min ildən bəri islam Doğusundakı siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə türklərə aid olmaqla bərabər, bu hakimiyyətdəki istiqrar Türkiyə çöllərindən ara-sıra gələn axınlar üzündən zaman-zaman çox mühüm sarsıntılara uğramış, məmləkət rəqib qüvvət və sülalələrin mücadiləsinə səhnə olmuşdur.

Biri o birinin yerinə keçərək buralarda hökumətlər quran türk sülalələri ümumiyyətlə köçəri əşirət rəisləri tərəfindən təsis olunurdu. Ərəblərdən əvvəl qoca İran imperatorluğunun hökm sürmüş olduğu bu yerlərdə isə şəhər həyatı İranın əski mədəni gələnlərinin etkisini daşıyırdı. Bu gələnyə qonan köçəri hökmdarlar istəməz şəhərliləri və mədəniləşmiş digər ünsürləri idarə etmək üzrə, yerli münəvverlərin bilgi və təcrübələrinə möhtacdılar. Bu yerli seçkinlər [elita] isə feodal [dehqan] şatolarında qorunan fars dili və kulturu ilə təmasda idilər.

İdari və siyasi mülahizələrlə yerli mirzələrə dayanan türk

¹ Rene Grousset. «Les civilisations de L'orient», s. 325.

² Rene Grousset. «Les civilisations de L'orient», s. 288.

hökmdarları Abbasilərdə olduğu kimi, sadə, yerli mədəniyyətin ictimai və daha çox siyasi müəssisələrinin təsirinə düşməklə qalmırlar, eyni zamanda bunlar özlərinə ərəbcədən daha qolay gələn farscaı da tuturlar, buna rəsmi və ədəbi həyatda önəmli bir payə (yer, rütbə) verirlərdi. Bilxassə, bu türklər islamıyyəti və islam kultürünü daha ziyadə Xorasandakı müsəlmanlaşmış fars ünsürünün və Mavəraün-nəhrdə yerləşmiş İrən mədəniyyətinin etkisi və klavuzluğu ilə qəbul etmiş bulunurdular.¹

Bağdad xəlifəsinin siyasi iqtidarı öz ölinde tutduğu dövrlərdə İrən təsiri farscaı dinin və Quranın dili olan ərəbcənin yerinə keçirdəcək qədər irəliləmək imkanını bulmamışdı. Siyasətçə ərəb mərkəziyyətciliyiylə mücadilə və rəqabət halında bulunan türk sultanları isə çox təbii olaraq güvəndikləri yerli əyan zümrəsinin yaşadığı və yaşatdığı şəhəri «Əcəm» adətlərilə bərabər qullandıqları ədəbi dili [farscaı] dəxi, həm özləri qəbul edir, həm də onun yayılmasında amil olurlar.

Bu surətlə, türk hakimiyyəti altında yeni farsca doğulur, fars kultür və ədəbiyyəti canlanır, türk sarayları da yeni doğulan bu «cocuğun» dadılığını (uşağabaxan) yapırlar.

Yüzzillər keçdikdən, türk köçəriləri yerləşdikdən və əskəri ocaq həyatından çıxaraq şəhərliləşdikdən sonradır ki, türk çadırı ilə obalarında yaşayan milli kultür kimi, türk dilinin dəxi, saraylarla divanlarda yaşadılması düşünülür.

İslamiyyətin amansız bir düşməni kimi saldıran moğollar ilk dövrlərində ərəbcə ilə bərabər farscaı dəxi, mən edərək (yasaqlayaraq) onun yerinə moğolca ilə uyğur türkcəsini qoyurlar. İlخانlılardan Qazan xanın dövründə moğollar islamıyyəti qəbul

¹ Z.V.Toğan. «İslam ensiklopediyası». «Azərbaycan» maddəsi və M.F.Köp-rülü. «Türk ədəbiyyatında ilk müəsəvviflər». İstanbul, 1919, s.25.

edincə, hər nə qədər farsca təkrar əhliyyət haqqı qazanırsa da onunla bərabər türkcə dəxi, irəliləyir və durumunu sağlamlaşdırır.

Teymur fütuhətindən sonra və Teymurluların təşəbbüsü ilə saraylar türkləşməyə başlayır. Nəticədə türk münəvvərlərilə idarə edən sinifdə farsların klassik ədəbiyyatına bənzər klassik türk ədəbiyyatını özləyən bir ehtiyac doğur.

Üsarəsini (şirəsini) kökləri türk xalqları içində yaşayan milli müəssisələrdən alan ictimai digər amillərlə də qüvvətlənən bu ehtiyacın getdikcə əhəmiyyət bulan təkamülü nəticəsində nəhayət doğuda, Hüseyin Bayqaranın sarayı ilə vəzirli Əlişir Nəvainin məclislərində, batıda da Azərbaycanda hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının [ilk dövrlərində]¹ saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş olur.

Cığatay türkcəsilə Azərbaycan türkcəsinin gəlişimi XVI yüzildən sonra siyasi bir takım devrimlər üzündən nisbətən duraqlamış ikən, Anadoluda qurulmuş bulunan böyük imperatorluqda Osmanlı türkcəsi təbii yürüşündə irəliləmiş və bütün qüvvətilə gəlişərək qoca bir ədəbiyyat meydana gəlmişdir.

İslami yeni İrən ədəbiyyatının türk hökmdarları və dövlət adamlarının himayəsi altında vücudə gəlmiş olduğu bizi ilgiləndirən dövrlərə aid ədəbi vəsiqə və anıtların gəlişigözəl bir incələməsilə həmən gözə çarpar. Klassik İrən ədəbiyyatının ana kitabları o və ya

¹ Səfəvi sülaləsinin qurucusu Şah İsmayılın «Xətayi» təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı bəllidir. Türkcə ilahilərdən, qəzəllərdən və başqa ədəbi parçalardan ibarət «Divan»ı vardır. Xətayi Azərbaycan türk ədəbiyyatının ərkanından sayılır. Şahın sarayı Azərbaycan türk ədəbiyyatının bir növ akademiyası idi. Çevrəsindəki şairlərdən Tüfcyli, şeirlərindən birində ona «Türk-i tacdar» deyə xitab edir. Füzuli «Bəng-ü badə»sini ona ithaf etmişdir. Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasındankı notalaşmalar yazıldıqları dil baxımından diqqətə dəyərdir: Osmanlı notaları farsca ikən, İrən notları türkcə yazılmışdır.

bu türk xaqan və sultanlarına ithaf edilmişdir. Bundan başqa türkə məxsus dəyər və başarılar fars ədəbiyyatının məcazi təbirlərində çox mühüm bir yer tutmaqdadır. Hətta türk hökmdarlarına aid şəxs və ya soy adları belə şairlərin dilində məcazi birer təbir olaraq istifadə edilmişdir.¹

Öz aralarında davam edən bitməz-tükənməz rəqabətlər üzündən eninə-boyuna çarpışma halında bulunan köçəri sülalələrin bir-birini dəyişdirən hakimiyyətləri nəticəsində müsəlman Doğusunun həyatı müəyyən tarixi dövrlərdə qanlı olaylar və siyasi böyük devrimlər içərisində keçmişdir. Bu üzdən bizi ilgiləndirən coğrafi bölgə üzərində təsir yapan kültür mərkəzləri də zaman-zaman dəyişmişdir. Bu dəyişmə ilə ilgili olaraq Doğu İslam Mədəniyyəti hər dəfə müəyyən bir mərkəzdən himayə olunmuşdur. Bu rol XII yüzildə Azərbaycana keçmişdir.

¹ Xaqanidən:

Bər qəraxan-e şəb-o-ağsonqor-e ruz əz şərəf
Dər toğan-şahiş toğra dadi əhsənət ey məlik

5.

XII YÜZİLDƏ AZƏRBAYCAN

XII yüzil böyük Səlcuq İmperatorluğunun çöküş dövrünə rastlar. Məlikşahdan sonrakı vərəsəlik qovğaları üzündən çökən böyük səltənət yerli əmirliklərlə atabəyliklərə parçalanmışdır. Bu sıralardadır ki, İslam Doğusu batıdan xaçlıların, doğudan da bütperəst moğolların saldırganlıqlarına uğramış, əsrlik mədəniyyət yıxılmağa üz tutmuşdur.

Bu qarışıqlıq və düzensizlik dövründə Anadoludakı Konya Sultanlığı kimi, Şirvan Şahlığı ilə Azərbaycan nisbi bir əminlik və asayiş içində bulunmuş, Doğu İslam Mədəniyyətinin bilxassə, klassik İran ədəbiyyatının önəmli sığınacaqlarından biri olmuşdur.

Gəncə ilə Şamaxı bu dövrdə Yaxın Doğunun birer kültür mərkəzi idilər. Bilxassə, şeirin ən parlaq müməssilləri və İran ədəbiyyatında önəmli birer yer tutan ustadlar burada vücuda gələn okuldan yetişmişlər.

Məmləkətin ozamankı ədəbi cəhri haqqında genəl bir fikir verə bilmək için Nizami ilə çağdaş Şirvan Şahlığı və Azərbaycan Atabəyliyi saraylarına bağlı seçkin şairlərin bir listəsini gözədən keçirək:

1. Əbül Üla Gəncəvi – Şirvanşahlardan Məhəmməd Mənuçehr ilə oğlu Axsitanın saraylarına mənsub böyük bir şairdir. Eyni sarayın parlaq şairlərindən Xaqanilə Fələki onun şagirdləridir. Xaqanidəki böyük şairlik vergisini kəşf edərək onu Şirvan şahına təqdim ilə ona «Xaqani» təxəllüsünü verən odur. Şeirdən anlayanlar Əbül Ülanın böyük bir əhatə və sənətlə yazılan əsərlərini Xaqaninin əsərlərinə eş tutarlar. Çağdaşları ona «şairlər ustası» demişlər. Fəxrriyələrindən

birində «Gəncəlilər mənimlə öyünülərsə yeridir» deyir.¹

2. Xaqani Şirvani – Dıdığah və coşqun bir həyat sahibi olan bu şair, klassik İran ədəbiyyatının məşhur simalarındandır. Onun Şirvan şahı Axsitanın rus axınçılara qarşı qazanmış olduğu zəfəri təsvir edən parlaq qəsidəsi məşhurdur. Şirvanşahlardan başqa Xaqaninin Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə dəxi, bəllidir. Doğru tənqidçiləri arasında Xaqanini qəsidədə Ünsürilə Ənvəridən yüksək tutanlar vardır. Batı tənqidçiləri yanında da Xaqaninin sənəti, üslubu, həssaslıq və yaradıcılıqdakı qüdrəti təqdir olunmaqdadır. 1864-cü ildə nəşr etdiyi fransızca ədəbi bir risaləsində Xanikov Xaqanini böyük fransız şairi V. Hüqoya bənzətməkdədir.²

3. Fələki Şirvani – Şirvan ilçəsində doğulmuş olan şair qeyd etdiyimiz vəchlə Xaqani kimi, həm Əbül Ülanın şagirdi, həm də yenə onun kimi, Şirvan sarayının şairidir. Fələki, şairlikdən başqa çağının məşhur heyətşünaslarındandır (astronom), təxəllüsünü də, o münasibətlə Fələki deyə almışdır. Şeirlərində ulduzlara və fələkiyə yata aid bir çox təşbeh və istiarələr qullanmaqdadır. Onu şairlikdə Xaqaniyə eş tutanlar olmuşdur.

4. Mücir Beyləqani – Arranın əskidə məşhur şöhrələrindən Beyləqanda yaşadığı üçün Beyləqani deyə məşhur olan Mücirəddin, Azərbaycan Atabəylərinə mənsub şairlərdəndir. Atabəylərin birincisi

¹ Zəmirəm əbr-o-soxən qouhər-əst-o-dəl dərya
Zəban monadi-ye in qouhər-o-zəmanə bəha
Beçunə mənə ke əz əqrən-e xod səbəq bərdəm
Ke əhl-e Gəncə təfaxor konənd həst rəva

(Mənim təbiətim bulud, sözüm gövhər, ürəyim dəryadır.
Dilim bu gövhərin carçısı, zamana qiymət (verəndir).
Öz yaxınlarından üstün olan mənimkimsilə
Gəncəlilər öyünülərsə yeridir – R.Ə.).

² Chanikoff. «Memoire sur L'Chagani». Paris. 1864.

Eldənizə və oğlu Məhəmməd Pəhləvana yazdığı qəsidələrində mərifətdür. Mücir şairlikdə və üslubda böyük çağdaşlarından Xaqani və Nizami ölçüsündə görənələr vardır. Şairi təqdir edənlər arasında ədəbiyyatdakı səlahiyyəti qəbul edilən Əmir Xosrov Dəhləvi dəxi, bulunmaqdadır ki, onu sənətdə Xaqaniyə belə tərcih edərlər.

5. Qivami Mütərrizi – Nizaminin hal tərcüməsinə aid bölümdə özündən ayrıca bəhs edəcəyimiz bu şair də gəncəlidir. Onun Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazmış olduğu qəsidəni sənətdən anlayanlar bir harika deyə təqdir edərlər.

6. Zəhir Faryabi – Əslən türkünstanlı olan bu şair Azərbaycan Atabəyləri zamanında saraya mənsub olub, Məhəmməd Pəhləvanla Qızıl Arslana qəsidə və mədhiyələr yazmışdır. Zəhirin qəsidə və qəzəllərdən ibarət olan divanı

Divan-i Zəhir-i Faryabi
Dər Kəbə bedozd əgər beyabi¹

beytindən anlaşıldığı kimi, əskilərəcə çox bəyənilmiş və məşhur olmuşdur. Qızıl Arslana yazdığı qəsidədən bir beytini haşiyəyə alırıq. Bu beytdəki buluş və bənzədiş şeirdəki yüksək dəyərinin bir örnəyidir.²

7. Əsirəddin Əxsikəti – Bu da Türkünstandan gələrək Atabəylər zamanında Azərbaycanda yaşamış və o zamanın mərifətli şairlərindən olub himayələrini gördüyü Azərbaycan Atabəylərinə mədhiyələr yazmışdır.³

¹ (Zəhir Faryabının divanını Kəbədə tapsan, oğurla! – R.Ə.).

² An tork-e sorxcame səvar-e səmənd şad
Yaran həzər konid ke atəş bolənd şad

³ Bu beytlər onundur:
Anəm ke bər emruz bərəd rəşk diyəm
Canəm xordəm tənəm nədənəm ke kiyəm
Çun porsidi ba to bequyəm ke kiyəm
Ostade-soxən Əsire-Axsikətiyəm

8. Seyid Zülfüqar Şirvani – Eldənizlərə mənsub şairlərdəndir. 9. Yusif Füzuli. 10. Şafur ibni Məhəmməd. 11. Cövhəri. 12. Fərrux Şirvani. 13. «Nizam ət-təvrix»in sahibi Qazi Beyzavi. 14. Kəmaləddin Naxçıvani. 15. Seyid İzzəddin Ələvi və başqaları ozamankı ədəbiyyat səmasında parlayan şeir mənzuməsinə daxil ulduzlardandırlar.

O dövrlərin parlaq şairlərindən Məhsəti xanımı da bu işlədaqlar arasında mütalihə edə bilirik. Gəncə xətibinin oğlu, şair Əmir Əhməd ilə evli bulunan bu qadın Gəncənin yoxsul bir ailəsindən yetişmiş ikən, zəka və istedadı sayəsində zamanının ən yüksək təbəqəsinə qalxmış, saraylara yol bulmuşdur, musiqidəki məharəti və danışmadakı hazırcavablığı ilə Sultan Səncərin məclislərində bulunmuşdur. Məhsəti Gəncəvi xəyyəmvəri rübailəri və yüksək lirizmilə məşhurdur.

Məmləkətin genəl bayındırlığı və mədəni durumu bu fəaliyyətlə ahəngdə idi. Mənuçehr Axsitan zamanındakı Şirvan kiçik ölçüdə, Sultan Mahmud dövründəki Qəznəni andırırdı.¹ Önemli bir ticarət mərkəzi olan Şirvan [Şamaxı] memari anıtları, bağ və bağçaları ilə mərufdu.

Gəncəyə gəlincə, Arranın əski paytaxtı Bərdənin² dastanlar konusu olan sərvət və bayındırlığına varis olan bu şəhər zamanının

¹ Bu bənzətmənin dəyərini haqqı ilə ölçə bilmək için bunu qeyd etmək gərəkdir ki, *M.I. Darmsteter* tərəfindən fransız kralı XIV Lüdoviqə bənzədilən Sultan Mahmudun sarayında zamanımızın belə bilmədiyi bir müəssisə vardı: şeir bakanlığı. Məlik-üş şüəra ləqəbini daşıyan baş şairin xüsusi nəzarəti altında sarayda 400-dən çox, adları dəftərə yazılı şair vardı. Baş şairin imtahanından keçərək diplom almadıqca heç bir şair, özü də ən böyük şairlərdən sayılan sultanın hüzuruna çıxamazdı. İran ədəbiyyatının məşhur simalarından Ünsüri Sultan Mahmudun məlik-əş-şüərası, yəni şeir bakanı idi.

² X yüzil tarixçisi Məsudi Bərdədən bəhs edərkən ona «Arranın Bağdadı» demişdir. Eyni çağın müəllifi İbni Həuqəl də «Rey ilə İsfahandan sonra Bərdədən daha böyük, verimli və gözəl bir məmləkət yoxdur» deyə yazmaqdadır.

ən məruf yerlərindən biri idi. İstəxinin məlumatına görə, 1139-cu ildə çıxan bir zəlzələdə 300.000-ə qədər tələfat verəyində baxılırsa, əski Gəncənin nə böyük mərkəz olduğu anlaşılır. Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Gəncə Orta Asiyanın ən gözəl şəhərlərindən biri sayılırdı. İbni əl-Əsir isə [XI yüzil müəllifi] buraya «Arran şəhərlərinin anası» demişdir. O sıradakı Gəncənin sadə, böyüklüyü və bayındırlığı deyil, etnik durumu haqqında dəxi, məlumatımız vardır. 1070 sənələrində Gəncənin bir türkmən şəhəri adlandırıldığı İbni Əzraq adındakı müəllif öz əsərində qeyd etmişdir.¹ Nə səvi dəxi, bu tarixdə Arran ilə Muğanda «türklərin qarışqa kimi çox olduqlarını» yazmaqdadır.

Azərbaycanın daha XI yüzildə türkləşmiş olması ozamankı ədəbi anıtlarla da sabitdir. Məşhur Dədə Qorqud qəhrəmanlarının gəzib-dolaşdıqları başlıca sahə Azərbaycandır. Bu dastanlardakı şərtlər Azərbaycan şərtləri, kullanılan ləhcə də Azərbaycan türkcəsidir. Oğuz boylarının X və XI yüzillərdə Azərbaycana gəlmələri ilə ilgili bulunan bu dastanların XII yüzildə Azərbaycan xalqınca bilindiyinə inanıla bilər. Nizami mənzumələrində Dədə Qorqud dastanlarındakı motivlərdən bəzilərinə rastlandığı iddiası da bu təxminə uyğundur.²

Nizaminin farscasına girmiş türkcə sözlərdən təfsilatla bəhs edəcəyik. Fəqət, yalnız Nizami deyil, Xaqani kimi çağdaşlarının mənzumələrində də türkcə sözlər çoxdur.³ Sadə, şairlər deyil, nə-sillərini «Kəyanilər»ə bağlayan Şirvanşahların saray və ailələrinə belə türkcənin girdiyini görürük. Xaqani bir mərsiyəsində Alçıçək adındakı Şirvan prinsesinə aqlamışdır. Qızına türkcə ad taxan bir

¹ Bu əsərin Xəlil Mükrimin xüsusi kitabxanasında olduğunu Z.V. Toqan «İslam ensiklopediyası»ndakı «Azərbaycan» məqaləsində qeyd etmişdir.

² «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». Bakı. 1943. c. I, s. 39.

³ Ku şəh-toğane-cud ke mən böhrə-ətməgi
Pişəş zəban be qoftən-e «son son» dər avarəm

hökmdarın sarayında türkcə danışılmadığı düşünüləməz!

Gəncə böyüklüyü ilə mütənəsb bir sərəvətə də malik imiş. 1221-ci ildə gəncəlilər verdikləri altınlar bahasına şəhəri moğol talanından qurtarmışlar.¹

Gəncə gözəl sənət əsərləri ilə də tanınırmış. İndiki halda Gürcüstanın Kutais vilayəti Gelati monastırında bulunan, yüksək bir sənət əsəri olan Dəmir qapı XII yüzilin ilk yarısında gürcü kralı Dimitri tərəfindən zəlzələdən xarab olan Gəncədən çalınmış, buraya götürülmüşdür.²

Bu qısa qeydlərdən Şirvanşahlarla Pəhləvanlılar dövründəki XII yüzildə Azərbaycanın önəmli bir ədəbiyyat mərkəzi olduğu anlaşılır. Bu, yuxıçı zəlzələlər ilə yaxıcı müharibələrdən az da olsa Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvan və sairə kimi yerlərdə hələ baqi qalan memarlıq anıtların yalanlanmayan şahidlikləri də təsdiq olunmaqdadır.

XII yüzildə sadə, Azərbaycan deyil, bütün Qafqaz nisbi rifah içində bulunmuşdur. Bu sıralarda Gürcüstan krallığı da tarixinin parlaq bir çağını, kraliça Tamar ilə şair Rustavelinin dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında genəl surətdə bir dostluq və səmimiyyət vardı. Bu eyi münasibət bilxassə, Şirvanşahlar ilə gürcü kralları arasındakı əqrabalıq bağı ilə qüvvətlənmişdi. Şirvanşah Axsitanın anası bir gürcü prinsesi idi. Onun Ruslara qarşı qazandığı zəfərində gürcü salnameçilərinə görə, bir müttəfiq sifətilə gürcülərin də ortaqlıq hissələri varmış.

¹ Gəncənin zənginliyi Azərbaycanın ümumi zənginliyi ilə ilgili idi. Z.V.Toqanın islam qaynaqları üzərində yaptığı tədqiqə görə, ərəblər dövründə 20.000 kq gümüş vergi verən Azərbaycanın Səlcuqluların hakimiyyəti ərəfindəki vergisi 27.000 kq, İlxanlılarda isə 59.000 kq gümüş olmuşdur.

² Frahn. «Men de l'Academie, VI-e serie, Sciences politiques».t.III, s.531-532.

İki məmləkət arasında kültür baxımından dəxi, çox böyük ilgələr vardı. Yaxın Doğu kültürünün təsirində bulunan Gürcüstan sarayında şairlərə yapılan himayə Şirvan sarayı ilə Azərbaycan gələcəyini təqliddən irəli gəlirdi.¹ Tiflisdə kral David tərəfindən müsəlman şair və sufilərə xas bir mədrəsə bina edilmişdi. Bizzat Tamar özəmənkı Azərbaycanda bilxassə, himayə və inşad olunan ədəbiyyatın təsirində idi.² Gürcüstanın böyük şairi Şota Rustaveli Yaxın Doğu Kültürü ilə sıx bağlarla bağı olub azərbaycanlı çağdaşlarından və bizzat Nizamidən ilham almışdır.³

Qafqaz Batı mədəniyyəti ilə Doğu mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir keçiddir. XII yüzildə bu keçid özündə bulunan iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini bilxassə duymuşdur. Əsərini gürcücə yazmış Şota Rustaveli konu və ideyalarını demək olar ki, tamamilə Doğudan almış, xristian ikən müsəlmanlaşmışdır. Hətta onun müsəlman olduğu belə rəvayət edilməkdədir. Mütəəssib keşişlər Şotanın əsərlərini xristianlığa müxalifdir deyər aforoz (qovmaq) etmişlər.⁴ Halbuki Şirvanlı Xaqani müsəlman və farsca yazmış bir şair ikən əsərlərində xristianlığın bir çox ideyaları ilə terminlərinə bolca yer vermişdir. Müsəlman Qafqazı ilə xristian Qafqazı arasındakı bu qarşılıqlı ünsiyyəti biz, çağının ən böyük mürəssili Nizamidə də görürük. Hissən türk və müsəlman olan şairin ən gözəl məxluqu – Şirinin qafqazlı bir erməni (Ərmən. «Bilim düzənləyicisinin açıqlamaları»na bax.) prinsesi oluşu təsadüfi olmasa gərəkdir.

¹ «Şota Rustaveli i yeço vremya». Moskva, 1937. K.S.Kokelidzenin məqaləsi. s.134.

² Eyni əsər, Pavel İnkorokvanın məqaləsi.

³ Eyni əsər.

⁴ Eyni əsər.

6.

MİLLİYYƏT BAXIMINDAN ƏDƏBİYYATDA ŞƏKİL VƏ MƏNA

Nizami indiyə qədər Doğu və Batı araşdırıcıları tərəfindən daha çox İran ədəbiyyatının bir müməssili olaraq incələnməmiş və şəxsiyyəti ancaq bu sifətlə tanınmışdır.

Bu kökləşmiş şöhrətə rəğmən, Nizami bizə görə, bir Azərbaycan şairidir və bu, onun sadə, «Gəncəvi» olmasından dolayı deyildir.

Gəncəli Nizaminin Azərbaycanla olan maddi ilgisi, hal tərcüməsi yazılırkən mümkün olduğu qədər bətiltiləcəkdir.

Mənəvi ilgisinə gəlincə bunu söyləmək lazımdır: dilinin farsca olmasına rəğmən, şairin daşdığı hissiyyat ilə işlədiyi konular onun Azərbaycan duyularından doğmuş bir zövqə sahib olduğunu göstərməkdədir.

Burada biz, yaşadığımız günlər üçün bilxassə, aktual bir məsələyə toxunmuş oluruq:

– Ədəbi bir əsərin milli olması üçün sadə, şəkildə milli olması yetiştir və ya görəkirmi? Yoxsa bir əsəri milli yapan ruh ilə mənamıdır?

– Bizə görə, sadə, şəkil yetməz və bu şəkil önəmli olmaqla bərabər zəruri də deyildir. Bir əsəri milli yapan şəkildə bərabər özün də milli oluşudur. Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə bizə görə, əsəri milliləşdirən şey şəkildən ziyadə öz, başqa təbirlə dildən ziyadə mənadır. Yabancı dildə yazılmış bir əsər daşdığı məna və ruha görə müəyyən şərtlər içində bir millət üçün milli ola bilər.

Əsrimizin ədəbi olayları arasında bu davanın misallarını istədiyimiz qədər bula bilirik. Hər hankı bir əsəri yazıldığı dilə görə milli deyə almaq lazım gəlsə, iyirmi bu qədər ildən bəri Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan kommunist abur-cuburlarını (1920-ci il aprelin 28-dən kitab yazılana kimi olan sovet ədəbiyyatını) milli Azərbaycan ədəbiyyatı deyə qəbul etməmiş lazım gəlir və ya Osmanlı klassiklərindən bir çoxu kimi, Nəfinin:

Türkə haq çeşmey-yi irfanı haram etmişdir,
Eyləsə hər nə qədər sözlərini sehr-i həlal.

və ya:

Necə söz söylənür ol yerdə kim şair sanur kəndin,
Qələtpərdaz-i məna bir müzəvvir türk-i layəfhəm!

beytlərinə bənzər və bunlardan daha kötü bir türk düşmənliliyi ilə tanınmış, «türk» sözünü bayağılığın, qəddarlığın, idraksızlığın, kötülüyün qarşılığı olaraq qullanmaq çirkinlik və küstahlığı göstərən bir çox türkcəyazar şairlərin divan ədəbiyyatına keçmiş bulunan misra və mənzumələrini «milli ədəbiyyat» deyə hesaba qatmaq gərəkdir.

Finlərin məşhur vətənsəvər şairlərini bilirik ki, əsərlərini işveçcə yazmışlar və bunlara qəhrəman Finlandiyanın baş kəndində milli şair deyə anıtlar tikilmişdir.

Bunun kimi, ingilis hakimiyyətinə qarşı milli istiqlal davasını güdən irlandiyalı ədəbiyyat müəyyən bir zamanda ingiliscə yazılmışdır.² Bu misala Hindistan şərtləri içində dəxi, rastlamaqdayıq.

¹ B a x: Ağah Sirri Ləvənd. «Divan ədəbiyyatı». İstanbul, 1943. 2-ci basım, s. 591-603.

Türklər haqqında bu düşməncə hökmü verən «türk şairi» haqqında onun çağdaşlarından Tiflindən aşağıdakı beytini də qeyd edək:

Nəfiyi ru siyəhin nidüğünü həp bildik,

Kəndi çingənədir, amma babası kürd-i pəlid.

B a x: Eyni əsər, səh. 511.

²«Qayəlik» deyilən ana dillərilə katolik dinləri vaxtı ilə ingilislər tərəfindən mən olunan irlandiyalılar uzun illər rəsmən ingiliscə danışmış və rəsmən protestant məzhəbində bulunmuşlar. Fəqət, bu rəsmiyyətdə qarşı İrlandiya milliyətçiləri fəilən mücadilə etmişlər. Bu mücadilənin ədəbiyyatı uzun zaman ingiliscə olmuşdur. 1911-ci ildə bütün İrlandiyada qayəlikcəni oxuyub-yazan yalnız 17.000 adam varmış. İndi isə əhəlinin 50%-i bu milli dili öyrənmişdir [Johannes Stoye. «L'Angleterre dans le monde». Paris, 1935. s.338].

Rabindranat Taqorun hind özəllik və mədəniyyətini müdafiə edən ingiliscə yazıları şübhəsiz, millidir.

Bu şəkildə düşünürkən şəklın önəmini kiçimsəmək niyyətində deyilik. Dilin çox kərə, mənə üzərində dəxi, millilik baxımından etkisi olduğunu bilirik. Fəqət, sənəti «sənət için» deyil, «qayə için» qullanmaq okulunu tutanlar səfində olduğumuzdan, ədəbi bir əsərin milliliyini dartıqda şəkildən, yəni dildən ziyadə özə, yəni mənaya önəm verməyi üstün tuturuq. Bilxassə, Nizaminin dövründə şəklın çağımızda olduğu qədər milli bir önəmi yoxdu. Farsca, sadə, farsların deyil, müəyyən coğrafi bir bölgədə yaşayan bütün millətlərin oxumuşlarına məxsus bir dildi. Eyni zamanda o dövrdəki «milli ruh»lar da bugünkü qədər kəskin fərqlərə ayrılmış və billurlanmış deyildi. Xüsusi diqqət və araşdırmalarla yalnız ayırd oluna bilən milli özəlliklərin sivrı tərəfləri ortaq din və mədəniyyətin təsirilə yumşaldılmış bulunurdu. Buna rəğmən, qəbul etmək gərəkdir ki, şüurda olmasa da, şüur altında milli varlıq və özəlliklər o zamanlarda da öz təsirini yapmaqdan geri qalmamış və bu, ortaq şəklə rəğmən, əsərlərin ruh və mənaları üzərində dərin izlər buraxmışdır.

7.

NİZAMİ – AZƏRBAYCAN ŞAİRİ

Nizaminin yaradıcılığı şəkil baxımından Azərbaycanca nisbətə milli deyilsə də, seziş və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərindən bağlıdır və bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa bir *Azərbaycan şairi* dəxi, yapmaqdadır.

İran ədəbiyyatının bir baxımdan bəlkə də ən böyük simasını təşkil edən Nizaminin əsərlərini ən gözəl bir farsca ilə yazması bizi bu tələqqimizdən alı qoymaz və Nizamini xüsusi görüş nöqtəsindən incələmək həvəsindən ayıramazdı. Çünki onun zamanında farscannın Yaxın Doğu ilə Orta Asiya için millətlərarası bir ədəbiyyat dili olduğunu bilirdik və İran ədəbiyyatının tanınmış ustadları arasında farslar qədər türklərin dəxi, mühüm bir yer tutduqlarına vaqıfdıq.

Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasionalizmindən uzaq, türk sevgisilə dolğun, Qafqaz mühit və şərtlərinə bağlı, yurduunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir.

Nizami mühitinin onu anlamadığından bəhs etdiyi bir yerdə «türkcəsinin» [torkiyəmpa-mənim türklüyümü] anlaşılmadığından şikayət edir. «Türkcəni» burada məcaz olaraq yüksək söz mənasında qullanan həkimin (bilgin, bilici, filosof) danışma dilinin həqiqətdə türkcə olmadığını kimsə isbat edəməz. Şairin o zaman Azərbaycanda artıq böyük kütlələr halında bulunan türklər arasından yetişmiş olduğunu bilirik. Bunun izlərini əsərlərində gördüyümüz «türklük»dən də sezməkdəyik.¹

¹ Ozamankı Azərbaycanda türkcənin müəyyən bir hökmü olduğunu sadə, Nizaminin deyil, çağdaşları digər şairlərin dəxi, farsca əsərlərində qullandıqları türkcə sözlərdən anlayırıq. Məsələn, Xaqaninin bu beytləri:

- 1) Əvvələ-şəb Aytəkin vısaq amədim leyk
Alparslan şodim be payane – sobhəqab
- 2) Ku şəh – Toğane cud ke mən bəhre – ətməgi
Pişəş zəban beqoftən – ecən-sən dəravərəm

Təkrar edirik: əsərlərini farsca yazmış olmasına rəğmən, Nizaminin qeyd etdiyimiz kimi, konu və duyğu baxımından azərbaycanlı bir türk zehniyyəti daşdığını oxucularımız bu səhifələri çevirdikcə bizzat görəcəklər.

8.

NİZAMININ YARADICILIĞI

Nizami sadə, klassik İran ədəbiyyatında deyil, bütün cahən ədəbiyyatında müstəsna yer tutan parlaq bir şairdir. Onun şeiri həm özü yaratdığı yeni şəkil – eşq əfsanəsi, həm bu şəkil ilə tam bir ahəngdə bulunan mənə – ruhi təhlil, həm özünəməxsus kəskin bir ifadə – rəmzlərin dili, həm heç bir şeyi gözdən qaçırmayan qavrayışlı görüş – qüdrətli təsvir, həm yüksəklərdə uçan geniş fantaziya – parlaq təşbeh, həm də təsadüfə yer vermədən hər şeyi incələyərək anladan və tək bir kökə bağlayan qavrayışlı fəlsəfə – vəhdaniyyətçi görüşlə, eni-boyu ölçüləməyən üstün bir əsərdir.

Bu əsərdə bizi özünə cəkən şey şair Nizaminin yanında eyni gözəllik, qüdrət və mətinliklə yürüyən həkim Nizamidir. Şairə böyük Hötenin də təqdir etmiş olduğu dərinlik, hüzur və sakitliyini təmin edən onun bu həkim eşi, öz təbirilə, «ekdeşi»dir.

N i z a m ə d d i n ləqəbini daşıyan Nizamidə Doğunun başqa heç bir şairinə bəlkə də nəsis olmayan bir fikir nizamı vardır. Bu nizam, daha qullanıslı təbirilə bu mənzumə, incəliklərinə varıncaya qədər ahəngli bir ideoloji və dünyəvi görüş sistemindən ibarətdir. Elə bir sistem ki, bundan 800 il əvvəl düşünülmüş olmasına rəğmən, yaşadığımız bu böhranlı günlərdə belə aktual deyiləcək qədər təzədir.

Araşdırmamızın sonuncu bölümü bu sistemin ana cizgilərini bəlirtməyə ayrılmışdır. Orada xülasə edilmiş bulunan fikir mənzu-məsi oxucuların görəcəkləri kimi, bugünkü insanlığın susadığı «nizam-i aləm» [dünya düzəni] baxımından belə, yeni və hərdəim yaşar ümdələri üçünə almaqdadır.

İnsanlığın şərafətini bilgisevərlikdə, təkin səadətini topluluq üçün çalışmaqda görən və parçanın faydasını bütünüün salamatında arayan

şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq deyə tanıyır.

Millətlər və ya dövlətlərarası nizam və ahəngə gəlincə, bu, onun görüşüncə, «millətlərin dillərini vasitəsiz anlamaq surətilə ancaq təmin edilə bilər».

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi, Nizami dəxi, millilik və məhəllilik damğasını daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi şəkillərlə təlqin etdiyi fikir alanında milli çərçivə dışına çıxmış, bütün insanlığa şamil duyğularla həyəcanlanmış, millətlərin və məmləkətlərin üstündə olduğu kimi, dövrlərlə əsrlərin dəxi, ötəsinə keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab olacaq «söz»ü bulmağa çalışmışdır.

Bizə görə bu «söz», «İskəndərin möcüzəsində» bulunmuşdur.

Bu möcüzə bugünkü insanlıqla birlikdə, bizim də gerçəkləşməsinə görmək istədiyimiz idealdır:

– Millətlərə sadə, mənəvi avtoritet ilə nüfuz etmək və ruhlarını anlayaraq varlıqlarına qarşı hörmətdə bulunmaq!

İHMAL EDİLMİŞ NİZAMI

Bir yandan islam Doğusunun uğradığı genel gerilikdən hissəsi olan, o biri yandan da çarlıq istilasının vasitəsinə basqısı və etkisi altında öz keçmişini və bu keçmişdəki mədəni dəyərləri unudan Azərbaycan Nizamini dəxi, ihmal (unutmuşdur) etmişdir.

Gəncənin yaxınında yırıq-tökük bir məzar vardı. Bu məzar qısır qadımların cocuq dilədikləri bir «Şeyx»ə aiddi... Bu «kəramətli türbə»nin bütün Doğunun olduğu qədər Azərbaycanın da başını ucaldan böyük bir şairin əbədi yatağı olduğunu bilənlərin sayı çox azdı. *Bu şairin eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi olduğunu isə bilən bəlkə də heç yoxdu.*

Milli oyanış dövrünə girən yeni Azərbaycan dəxi, Nizamini haqqı ilə mənimsəyəcək qədər gəlişməmiş, farsca yazmış olduğunu nəzərə alaraq onu düşünməyi milli görəvləri dışında sonrakı işlərdən saymışdır.

[Gərçi obyektiv olaraq bunu da qeyd etmək gərəkdir ki, Nizami, düşünüən azərbaycanlılar tərəfindən bütöün unudulmamışdır: məsələn, 1910-cu ildə Gəncə Dram Cəmiyyəti böyük həmsərisini düşünmüş və xarabə türbəsinə təmir məqsədilə bir risalə nəşr edərək ianə toplamaq təşəbbüsündə bulunmuşdur. Müstəşriq (şərşünas) A.Krımskinin də qeyd etdiyi¹ bu vəqəyə əlavə olaraq mötəbər gəncəlilərdən duyduğumuza görə bu məqsədlə bir neçə min rublu bulan bir məbləğ dəxi, toplanmışdır.

Milli istiqlal dövründə də Nizamini düşünülüyünü və məzarı üstündə əsri bir şəkildə bir anıt projesinin mövcud olduğunu Azərbaycan hökuməti sabiq xariciyyə nazir müavini Adilxan Ziyadxanın

¹ A.Krımski. «İstoriya Persii, yeyo literaturı i dervişskoy teosofii».

Axundzadə Mirzə Məhəmməd tərəfindən yayılan bu risalədən V.Bortold da istifadə etmişdir [Z.V.Ot.R.O. Ob. T..XXI.S. 035-036].

bir xatirəsindən öyrənirik.¹ Yazıq ki, olaylar bunun yerinə gətirilməsinə imkan verməmişdir].

Halbuki Nizami həm azərbaycanlılıq, həm də türklüyə təsəvvür olunacağından daha ciddi və səmimi ilgilərlə bağlıdır. Azərbaycan yurdçuluğu kimi, türk milliyətçiliyinin də şairlə yaxından ilgilenməsi üçün təbii və həyati səbəblər vardır.

Azərbaycan hökmdar və padşahlarının sayğı və iltifatlarını görərkən, kitablarını onların adına yazan bir şairin Azərbaycan yurdsevərliyində oynayacağı mənəvi rolun kiçik görüləməyəcəyi aşkardır. Hankı mənəvi varlıq və tarixi öyünmə Azərbaycana Nizami xatirəsindən daha yüksək və dünyaya şamil bir dəyəri təmin edə bilər? Nizami kimi bir kültür dəyərini hankı azərbaycanlı yurdsevərlik gələniyi dışında buraxır? Hankı yurdsevər və şüurlu bir Azərbaycan türkü Nizami ilə öyünməz?!²

Nizami azərbaycanlıların sadə, məmləkətçilik deyil, milli duyğularını dəxi, qabardacaq bir isimdir. Bu isimlə sadə, azərbaycanlılar deyil, bütün türklərin öyünmələri gərəkdir. Dilinin farsca olmasına rəğmən, heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir.

Kitabımızın müəyyən bölümündə təfsil və təkrar edəcəyimiz kimi, «*gözal ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük söza türkca, gözəllik və böyüklük diyarına Türkünəstan*» deyən bir şairə hankı ağız türk deyildir, deyə bilər?

Onun yaşadığı zaman və şərtlərdə dilin önəmi yoxdu. önəmli olan hissiyyatdı. Hiss baxımından Nizamının türklüyünü isbat edən dəlil isə bir deyil, mindir!

¹ Adilxan Ziyadxan. «Tayeran-i qələm». Tehran. 1932.

² Nizamidəki bu dəyəri bütün dəyərləri məntiqin qulağından çəkmək surətində olsa, öz faydasına qullanmaqda əl çəvikliyi göstərən sovet propaqandası da mənimləməyə çalışmışdır.

NİZAMİYƏ QARŞI BORCUMUZ

Azərbaycanın bu böyük oğlu ilə candan ilgilenmək, ona aid maddi və mənəvi xatirələri vətəni və milli birər müqəddəsət kimi mənimləmək, əsərlərini diqqət və etina ilə öyrənmək, yaratdığı ədəbi tablo və timsalları çağdaş sənətin texnikası ilə yenidən canlandırmaq, möcüzəli sənətindəki bütün incəliklərin zövqünə varmaq, yüksək ruhundakı böyüklük və dərinliyin həqiqi ölçülərini bilməyə çalışmaq, varlıq sirlərini araşdıran dərin hikmət və fəlsəfəsini qavramaq – bir sözlə, *vaxtında anlaşılmadığından şikayət etdiyi «türkcə»sini anlamaq* – budur yurdsevər Azərbaycan aydınlarının və milliyətçi türklərin vəzifəsi!

Bu vəzifədən bizə düşən hissəni başarmaq üzrə, təsarladığımız və savaşı çağının doğurduğu güclüklərlə qaynaqları görmək imkanının darlığı üzündən istənilən olğunluğu bulduğuna çox da qane olmadığımız bu səhifələrin Nizami ildönümünə ərməğan edilməsindən başlıca məqsəd türk gəncliyində Azərbaycanın bu böyük şairinə qarşı bir ilgi oyandırmaqdır.

Kitabımızın bu xüsusda müvəffəq olduğunu öyrənmək bizim üçün həqiqi bir sevinc qaynağı olacaqdır.

M.Ə. Rəsulzadə
Buxarest. 10.VIII. 1941.

BİRİNCİ BÖLÜM

*Mənimdir sözə istiqamət verən,
Ona ta qiyamət, qiyamət verən.*

Nizami

1.

NİZAMININ HAL TƏRCÜMƏSİ

*Çöldən, dərədən bütün ərənlər,
Lütf ilə mənə salam edərlər.
Qalsam eyi gər ilə nəhayət,
Qəbrim qılınur mənim ziyarət.*

Nizami

Nizami Azərbaycanın əski paytaxtlarından Gəncədə doğulmuş, yaşamış və gömülmüş olduğundan Gəncəli Nizami mənasında Nizami-i Gəncəvi deyə tanınmışdır.¹

Nizami «nam-i müstəar» deyilən taxma bir addır, əski təbirlə – məxləsdir. Şairin əsil adı İlyasdır. Atası Müəyyəd oğlu Yusifdir. Anası özünün də «Rəisə-i kürd» deyə qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan kürdlərindən, Gəncədə yaşamış bulunan bir ailənin qızıdır. Adı məlum deyildir.² Qaynaqlarda qeyd olunmamışdır. Şairin ləqəbi Nizaməddindir. Künyəsi Əbu-Məhəmməddir.³

Əski dövrlərə aid bir çox Doğu məşhurları kimi, Nizamının də nə doğulduğu, nə də öldüyü tarix kəsin olaraq bəlli olmadığından yalnız təxminlərlə təsbit olunmaqdadır. Şair 1141-ci [h. 535] ildə

¹ Eyni dövrdə yaşamış bulunan nizamilərdən ayırmaq üçün təzkirələr onu daima Nizami-i Gəncəvi qeydi altında zikr etmişlər.

² Bəziləri, o cümlədən V. Dəstgirdi Rəisəni Nizamının anasının adı olaraq qəbul etmişlər. Fəqət, bizə görə bu, tərkibdən də görüldüyü kimi, bir ad deyil, sadəcə, ünvanıdır, kürd rəisəsi deməkdir. Zaten, qadın adı olaraq «Rəisə»nin başqa bir misalı da yoxdur. Buradakı «Rəisə-i kürd»ün «kürd əsrəfindən» mənasına alınması daha məntiqli olacaqdır. Kürd rəis və ya rəisəsi olmaq eyni zamanda tarixdə misalları olduğu kimi, bəhs edilən adamın mütələq kürd olduğuna da isbat etməz, çünki kürd əsirətlərinə rəislik etmiş bulunan türklərin varlığı bilgilərcə məlumdur.

³ *Künyə* ərəb adətidir. Bu adət o çağlarda islam kultürünün yayılı olduğu bütün məmləkətlərə şamil bulunurdu. Bu, bir atanın oğluna nisbətə tanınmasından ibarətdir. Məsələn, həzrəti peyğəmbərin künyəsi *Əhül-Qasim* idi, *Qasimin atası* deməkdir. Nizami də oğlu Məhəmmədə nisbətə Məhəmmədin atası demək olan bu künyəni daşıyırmiş.

doğulmuşdur.

Nizami daha cocuq ikən atasını, sonra da anasını qeyb etmişdir. Tarixin o da bir «dürr-i yetim»idir.¹ Bu yetimin tərbiyə və bəslənməsini dayısı Xacə Həsən öz üstünə almışdır (Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun» poemasının «Öz halının necəliyi və ötənləri xatırlamaq barədə» bölməsində dayısının adının Ömər olduğunu yazır: «Xacə Ömər ki, mənim dayım idi»).

«Leyli və Məcnun» mənzuməsinin müqəddiməsində şair atası ilə anasından sonra dayısını da qeyb etdiyindən üzüntü ilə bəhs etməkdədir.

Təzkirələrdən bir qisminə qeyd olunduğuna görə, Nizami dayısının himayəsinə yalnız deyil, qardaşı Qivami Mütərrizi ilə bərabər keçmişdir. Bəzi rəvayətlərə görə, bu Mütərrizi Nizamının qardaşı deyil, xalası oğlu və ya əmisinin oğlu imiş. Nə olursa olsun, uğradıqları fəlakətə rəğmən, gənclər zamanına görə yüksək təhsil görmüş, eyi yetişmişlər, zira Mütərrizinin dəxi, ədəbiyyatda parlaq qəsidlərlə müəyyən bir yeri vardır. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə qəsidə ədəbiyyatında şah əsər sayılmaqdadır.²

Nizamının yüksək bir təhsil gördüyü əsərlərindən və çağdaşlarından «həkim» deyə anılmasından anlaşılmaqdadır. XII yüzilin bəlli urfan şöbələrindən həməm hamısından şairlərinə əsər görülən bu əhatəli adamın islam elmlərilə bərabər yunan fəlsəfəsinin bütün qismlərindən bəhrəli olduğu dəxi, şübhə götürməz. «İskəndərnamə»sində tanınmış

¹ Klassik Doğu ədəbiyyatında cahanın məşhur öksüzlərindən bəhs olunurkən qulları bir təbirdir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər bir «dürr-i yetim»dir.

² Dövlətşah. «Təzkirə». Braun yayımı. Bu parlaq qəsidənin eyni Ziya Paşanın «Xərabət»ində də basılmışdır. Bir neçə beytini buraya alırıq:

Çəmə del gər bəbost bazarəm
Mədhə şəh miqəşayədom bazar
Şəh Qızıl Ərsəlan ke dəst-o-dələş
Həst-xəsm şomare şomar
Həzməş avərdə bad-ra besokun
Əzməş əfkəndə xak-ra bəmədar

bütün yunan filosoflarını söylədən şair onların «aləmin təqvini» haqqındakı düşüncələrini özünəməxsus nəzm dililə xülasə etməkdədir. Bundan başqa şair tarixə, dinlərə, hikmətə, həndəsəyə, riyaziyyata, fələkiyyata, schriyyatə və əsatirə aid dəxi, geniş məlumat sahibi olduğunu göstərməkdədir. Əsərlərini təşkil edən canlı səhifələr zamanının adətə bir ensiklopediyasıdır.

Musiqidəki bilgisini Barbədin Xosrov Pərvizə çaldığı otuz mahnını ustaca birer beytlə anladığından, ədəbiyyatdakı qavrayışını «Kəlilə və Dimnə» masallarının (nağil) qırxını qırx beytə sığışdırdığından, islami bilgilərdəki dərinliyini Quran, hədis və Siyeri Nəbidən etdiyi bolca iqtibaslardan, astronomiyadakı məlumatını da göydəki ulduzlarla həsb-hal edən Məcnunundan öyrənirik. Təbibliyin özünü də şair iki kəlmə ilə anladı: «Nə az ye, nə də çox...».¹

Əsərlərinə yazmış olduğu müqəddimələrdən sızan məlumata görə, Nizami əski dillərdən pəhləvicəni, nəsturicəni, yəhudicəni

¹ Budur, şairin məlumatını təyit edən «Xosrov və Şirin»dən bir neçə beyt:

Mənəm daneste dər pərqare aləm
Be təsrifo-be nəhv əsrar-e aləm
Həmə zicə fələk cədvəl be cədvəl
Be ostarlab-e hekmət kərdəəm həl
Ke porsid əz mən əsrarə fələk-ra
Ke məluməş nə kərdəm yekbəyekra
Ze sər ta paye in dirine qolşən
Konəm ger quş dari bər to rövşən

Türkcəsi:

(Aləmin pərgarında bilici mənəm.
Aləmin gedişini, gizlinlərini bilən mənəm.
Fələyin bütün yazdıqlarını cədvəl-cədvəl
Düşüncə gücü ilə açmışam.
Kim məndən fələyin gizlinlərini sordu,
Onları bir-bir ona anlatmadım?
Bu köhnə gülşəni başdan ayağa
Qulaq assan sənə anladaram).

dəxi, bilirmiş, çünki dastanları için topladığı materialları sadə, son qaynaqlardan almış deyil, qeyd olunan əski dillərdəki qaynaqlardan dəxi, araşdırdığını bizə anlatmaqdadır.

Nizaminin çağında islam cəmiyyəti bir yandan ələvilik və sünnilik kimi məzhəb qovğaları, o biri yandan da sufilik və şəriətçilik kimi fikir dartışmaları arasında çalxanıb dururdu. Nizami allaha inanmış, peyğəmbərə bağlanmış dindar və sadıq bir müsəlmandı, islam cəmiyyətini parçalayan məzhəb və parti qovğalarının üstündə, daracıq təəssüb və təhəmmülsüzlükdən uzaq bir məşrəb (huy, özəl-lik) və əxlaqa sahibdi. «Əli sevgisilə dolğun idisə də, Ömər eşqindən də boş deyildi.»¹

Din alanında göstərdiyi bu etidalı o, fikir səhnəsində də göstərirdi: Bir mütəsəvvif sifətilə sufiliyə çox yabançı deyildisə də, tərki-dünyalıq istəyən dərvişliyə dəxi, özünü qapdırmamışdı. İsfərdan, irtikapdan və hər türlü düşkünlükdən sakınmaqla bərabər həyatı sevər və həyatsevərlikdə özünəməxsus bir özəllik və gözəllik bulurdu, gözəl yaşamağı candan tərcih edərdi.

Təsəvvüfdəki *seyr* və *süluk* ilə təhsil və irşadını kimlərdən aldığı haqqında şair özü sükut etməkdədir. Fəqət, bəzi rəvayətlərdə onun Şeyx Əxi Fərrux Reyhani və ya Əxi Fərəc Zəncanidən dərs aldığı qeyd olunmaqdadır.² Araşdırıcılardan bir qismi Nizaminin tam bir sufi olduğunu qəbul etmərlərsə də, suficə bir həyat yaşadığında hər kəs müttəfiqdir. O, yalnız şair deyil, eyni zamanda yüksək növdən bir həkim və şeyx deyə tanınmışdır.

¹ Be mehre Əli gör ce möhkəm peyəm

Ze eşq Ömər niz xali neyem

² *İbni Battuta* İsfəhan şeyxi və zəviyə roisi Qütbəddin Hüseynin ona geydirdiyi şəərəfli təkyənin gələniyi anladırkən, ta həzrəti Əli tərəfindən geyilmiş bulunan bu təkyənin Əxi Fərəc Zəncani tərəfindən dəxi, geyilmiş olduğunu və bu Əxi Fərəcin Əbu Abba-i Nəhavəndilə də görüşmüş olduğunu da

Nizaminin müəllimləri deyə adları keçən Əxi Fərrux və ya Əxi Fəroc haqqında təzkirələrlə tərcümeyi-hal kitablarında heç bir təfsilat yoxdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şairin öz əsərlərində dəxi, bu xüsusda bir qeyd bulmuruq. Bu əskiklik üzündən şairin məəvi şəxsiyyətinin doğrudan-doğruya hankı qaynaqdan ilham almış olduğunu kəsdirmək zordur. Gərçi müəllimləri deyə anılan şeyxlərin adlarındakı «Əxu» və ya «Əxi» qeydlərindən mənə çıxaran bəzi müəlliflər Nizaminin ustası olan şeyxin «Əxilik» təriqət və cəmiyyətinə mənsub bir mürsid olacağını təxmin etməkdədirlər. Özlərinə «Əhli-fütüvvət» dəxi, deyilən bu Əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını incələmək, dolayısı ilə Nizaminin ictimai və fəlsəfi nə kimi bir məktəbə mənsub olduğu haqqında da bizə qəti olmasa da bir fikir verə bilər.

Nizaminin zamanındakı əxilər haqqında məlumat yoxdur. Fəqət, İbni Bəttutə XIV yüzilə aid əsərində əxilər haqqında çox yaxşı məlumat verməkdədir. Bu məlumata görə: «Əxilik, hər yer, şəhər və köydə olmaq üzrə, Rum [yəni Anadolu] türklərinin yaşadıkları bütün məmləkətlərdə varmış. Bunlar evsizlərlə ibnüssəbillərə [yoldan qalanlara] baxarlar, acağı yedirirlər, möhtaqlara yardım edərlərmiş. Zülm və haqsızlığa qarşı gəlirlər və qan tökən hakimlərə yardım edənləri öldürürlərmiş. İbni Bəttutə «bu xüsuslarda bütün dünyada bunlardan daha çox qeyrət və ilgi göstərən başqa bir kimsə yoxdur» deyir. Əxi, onlara görə öz sinfindən olanları birləşdirən adama deyilirmiş. Bunlar sadə, öz sinflərindən olanları deyil, başqa əsnafdan olan gənclərlə evsiz və kimsəsizləri dəxi, təşkilatlandırılmış, təşkilata üzv olanlar təşkilatçı müəllimlərə başqan seçərlər. Bu başqanlara Əxi [yəni qardaş] deyilirmiş. Bu topluluqlara «əhl-i fütüvvət» dəxi, deyilirmiş.

Fütüvvənin özünəməxsus, çağdaş terminlə söylərsək, bir növ klubü dəxi, varmış. İbni Bəttutə bizə gördüyü Əxi zaviyələrini [yəni klublarını] anladır:

«Bir ev yapılır, aydınlandırılır və gərəklı əşya ilə döşədilir. Arxadaşlar gündüz çalışır və gündöklərini qazanırlar, qaranlıq çökünçə həmin evə gəlir və qazanları ilə satın aldıqları yemək, yemiş və sairəni özləri ilə bərabər götürürlər. Şəhərə yeni səyyah gəlmişsə onu da yanlarına alırlar və parasız-pulsuz yemək verir, onu qonaqlarlar, bu səyyah yoluna çıxıncaya qədər onların qonağı olur, bunlar qədər eyilik və gözəllik yapan başqa bir adama dünyada rastlamadım».

İbni Bəttutə əxilərin qılıq və qiyafətləri haqqında da məlumat verir:

«Geyimləri qaba qumaşdan və çox sadədir. Ayaqlarında çəkmə, başlarında ağ keçədən bir «səllə» vardır. Bu səllənin üst tərəfinə uzunluğu bir və enliyi iki qarış bir qumaş [öslində: təyləsan] bağlanmışdır. Bellərində iki qarış uzunluğunda bir xəncər daşırlar. Bir araya toplandıqları zaman başlarındakı səlləni çıxarırlar, bir yana qoyarlar, bu halda başlarında təkəy növündən ipək bir sərpüş (təsək, araçqın) qalırlar».

Bu qısa anlaşıdan da seziydiyinə görə, əxilik o zamankı şəhər əsnafı arasında yayılı, fəal bir fikir cəmiyyəti imiş. İbni Bəttutə hökumətsizliklə keçən anarxiya zamanlarında bəzi vilayətlərin əxilər tərəfindən idarə və asayişinin təmin edildiyini də qeyd edir.¹

Böyük Səlcuq İmperatorluğunun çöküşü üzərinə yerli dərəbəylərinin artmaqda olan təhəkküm (basqı) və zorbalıqlarına qarşı şəhərli əsnafın özünü qorumaq ehtiyacından doğan bu təşkilatlara mənsub olanlar şübhəsiz, zamanın fikir cərəyanını təşkil edən təsəvvüflə ilgili bulunmuşlar. Fəqət, digər təsəvvüf cərəyanlarından fərqli olaraq əxilər sadə, fikir və riyazət sahəsində çəkingən, passiv bir həyat və dərvişliklə qalmamış, aktiv mücadilə məqsədilə təşkilat sahəsinə dəxi, atılmışlar. Əxiləri Orta Çağdakı Yaxın Doğu şəhərlərinin təhəkkümçü dərəbəylərinə qarşı gələn, bir növ inqilabçılar

¹ İbni Bəttutə səyahət naməsinin birinci cildinə bax: bilxassə, s. 312-314.

deyə qəbul edənlər vardır. Məsələn, professor Bertels Nizamının şeirlərində bir növ professional inqilab təşkilatı təsəvvür etdiyi əxilək düşüncəsinə uyar fikirlər bulur. Professor «Leyli və Məcnun»un müqəddiməsindəki «Saqınamə»dən bu sətirləri alır:

Nə vaxtadək buz kimi durmaq donuq,
Suda ölü siçantək olmaq uyuq?

Gevşəkləmə, gül kimi yumşaq olma,
Bənövşətək ikiüzlü bulunma.

Yeri vardır tikanlı olmaq yegdir,
Dəliqanlı, çılğın olmaq gərəkdir.

Tikan kimi, sivri bulun, sərt davran,
Başına güldən çəllənglər hörsün dövrən!

Bertels bu şeirdəki «tikan»la əxilərin bellərindəki «xəncər» arasında bir münasibət bulur. Əxiliyin mücadiləçiliyi ilə Nizami təlimatı arasındakı münasibəti göstərən bir-iki beyti də biz əlavə edək:

Huşuzlara yataq olan bir qəryə,
Zalımlara verir qolayca cizyə.

¹Ta çənd çə yax fəşorde budən
Dər ab çə muş mörde budən
Çon qol begzar ze nərmişuyi
Begzar çə bənövşə az doruyi
Cayı başəd ke xar bayəd
Divanəgiyi bekar ayəd
Mibaş çə xar hərbe bərdüş
Ta xerməne qol kaşi dər ağış

Arslan ürəkli olmadan iş aşmaz,
Öküzürekliyərdə mərdlik olmaz.
Nədən boyun əyirsən hər qəzaya,
Nədən razı gəlırsən hər cəfaya?!.
Dağ kimi dur, sırtın olsun qaya-daş,
Üzünə qabar daşürəyin, əymə baş!!

Nizamidən alınan bu beytlər onun İbni Bəttutədəki hekayədə anladılan «Əxilər»lə münasibətdə olduğunu elmi surətdə bildirməyə yetməz, sadəcə, ədəbi bir ehtimal doğurur. Çünki İbni Bəttutə zamanında bu qədər gəlişmiş bulunan əxiliyin Nizami çağındakı durumunu bilmirik. Gərçi bu hərəkətin digər təsəvvüf tərziyyətləri kimi, doğudan, Xəzər qıyılarından və Xorasandan gəldiyini düşünə bilərik. Daha Səlcuqlular zamanında «Əsnaf cəmiyyətləri»nin Ön Asiyada yayılı bulunduğu məlumumuzdur. Sadə, «Xəmsə»nin ədəbi təşəbhələri arasında «Əxiliyi» andıran fikirlər deyil, əsnaf cəmiyyətləri arasında yaşayan və onları təşkil edən «Əxi» ideolojisində dəxi, «Nizamicə» fikirlərə rastlayırıq. «Fütüvvətnamə»lərdəki əxlaq düsturları ilə Nizamidəki əxlaqi beytləri qarşılaşdırırsaq ibrətli

¹ İn deh ke həsare bihoşanəst
İqta-bedehe zəbunkəşanəst
Bi şir-deli besər nəyayəd
Əz qavdelan höner nəyayəd
Gərdən çə nəhi be hər qəzai
Razi çə şəvi be hər cəfai
Çon kuh bolənd poştıyi kon
Ba səxt delan dorəştıyi kon

sonuclara varırıq.¹

Şairin xüsusi həyatına aid məlumat yazıq ki, çox qıtdır. Təzkirəçilərin bu xüsusdakı mühümsəməməzlilikləri bəllidir.

Təzkirəçilər şairin üç dəfə evləndiyindən və bir oğlunun dünyaya gəlmiş olduğundan bəhs edirlər. «Xəmsə»ni diqqətlə oxuyarkən şairin xüsusi həyatına aid daha bəzi təfsilat çıxarıla bilər.

Şairin ilk evləndiyi qadın Dərbənd sahibinin ona göndərmiş olduğu Qıpçaqlı bir kənzidir [cariyə].² Bu türk qızını Nizami son dərəcədə sevmiş və onunla «bir yastığa baş qoymuş», yəni evlənməmişdir [1173-

¹«Fütüvvətnamələr» əski dövrlərdənqalma əlyazması risalələrdir. Bunlar əsnaf təşkilatı arasında yaşayan əxiliyin bir növ düzülkləri və proqramlarıdır. Bunlardakı əxlaqi düsturlarla Nizamının zühde, təqvaya, özgөгüdürlüyə, hürr düşüncəliyə və eyimsərliyə dayanan təlimatı arasında böyük bir bənzərlik vardır. «Fütüvvətnamə»lərdəki 1) «öz qazançına baxıl», 2) «sənə yarasızlıq edənə eyilik ed», 3) «havamı tərkd ed», 4) «əhdinə vəfa ed», 5) «daim xalqa eyilikedicilə» kimi özgөгüdürlük və haşşevər aforizmlərin [Təfsilat için b a x: İlxan Tarus. «Əxilər». Ankara, 1947]. «Xəmsə»də şairinə bir çox ifadəsini buluruq:

- 1) Çün məşələ dəstə-e rənc-e xod xor
Çün şəmğəha ze gənc-e xod xor
- 2) Ze bədquy-e bədqofte penhan konəm
Be padaş-e nikət pəşiman konəm
- 3) Sər ze hava taftən əz sərvərist
Tər-kə hava qovvat-e peyğəmbərist
- 4) Dər qoul çenin kon ostovari
K-eymən şəvəd əz to zinhari
- 5) Bar-e həmə mikiş ər təvani
Behər ze çe barkeş rəhani

² Hornayunpeykəro nəğz-o xerədmənd
Fərestədə be mən Dara-ye Dərbənd

V.Dəstgirdi bu «Dərbənd sahibinin» şairin «Məxzənül-əsrarın» göndərdiyi Ərzincan hökmdarı Bəhramşah olduğuna qənadir. Bu təxmin doğru deyildir. Dərbəndli sahib Xaqaninin də ona qəsiddə yazmış olduğu Seyfəddin Müzəffər ibni Məhəmməddir. Çox ehtimal ki, şairin həyatında bu qədər önəmli bir rol oynayan gözəl hədiyyə, ədəbi sevgisinin bir könlü vergisi olmuşdur.

cü ildə]. Canı kimi sevdiyi və əsərləri qədər dəyərləndirdiyi birçə oğlu Məhəmməd bu türk gözəlindən doğulmuşdur. Qıpçaqlı gözəl «Xosrov və Şirin» yazılırkən [1180-ci ildə] ölmüşdür. Şair dünyaya ədəbiyyatında eşsiz bir gözəllik örnəyi olaraq xəlf etdiyi Şirinin əri Xosrovun cənəzəsi üstündə fədakarlıqla can verdiyini təsvir edərkən sözü öz sevgili qarısına gətirərək: «o, mənim Qıpçaqlı Afaqıma bənzərdi, bəlkə də onun ta özü idi» deyir.¹ Böyləliklə, Şirinlə qarşılaşdırdığı Qıpçaqlı qarısının Afaq adında olduğunu bəzilərinə görə, zimmən (dolayı) bildirmiş olur. Eyni zamanda oğlu Məhəmmədin bu qadından doğulduğunu da «türküm köçdü isə də, ilahi, türk yavrusunu sən qoru»² deməsilə anlatmışdır.

Şairin oğlu Məhəmmədə qarşı bəslədiyi sevgisinin sonu yoxdur. Bu sonsuz sevginin sevdiyi ilk qarısına bəslədiyi candan ilgisinin bir davamı olduğuna şübhə ediləməz. «Türkü»ə olan bağlılığını şair «türk

¹ Səbokru çon hote qeşçağə mən bud
Gəman oftad xod ke Afaqə mən bud

Çevik gətməkdə san qıpçaqlım idi,
Sanardın kim mənim Afaqım idi.

Bu beytdəki «Afaq»ı tədqiqçilərdən bir qismi, o cümlədən V.Dəstgirdi qıpçaqlı qadının adı olaraq tələqqi etmişlər. Fəqət, bizə görə, «Afaq» deyə şəxs ismi yoxdur. Qıpçaqlı türk gözəlının adı «Afaq» deyil, «Apağ» olsa görəkdir. Bu ad bu gün belə qırğızlarda vardır. Qıpçaq sözü klassik İran ədəbiyyatında çox kərə, «p»nin «b»yə çevrilməsilə qırçaq şəklini alır. «Xəmsə»nin bəzi nüsxələrində belə, bu sözün «p» ilə qırçaq şəklində yazılmış olduğu görülməkdədir. Bu halda Nizamının qıpçaqlı türkünün adı türkcə Ap aq və ya Apağdır. Ap aq mənasında Azərbaycanda dəxi, qadın adı olaraq Ağca isminə çox rastlanır.

² Əgər şod torkom əz xərgəh nəhani
Xodaya torkzadəmra to dani

Çəkildisə əgər türküm qadırdan,
İlahi, yavrusun qurtar qadadan!

yavrusuna» keçirmişdir.

Eşqin ilahi şairi evlənmə məsələsində təkevlilik [monoqamiya] tərəfdarıdır. Həyatında üç dəfə evlənmişdir, fəqət, heç bir zaman çoxevli olmamışdır. Filosof Sokrata bir öyüd şəklində söylətdiyi beytlərdən birində Nizami təkevlilik fəzilətini özünəməxsus bir üslubla bəyan etmiş: «sənə uyan bir eş sənə yetər, çox dostu olan dostsuz qalır. Yeddi ata ilə dörd anaya malik olduğundandır ki, aləmin işləri pərişandır.¹ «Övladını tamam və ahəngdə görmək istərsən, qəlbini ancaq bir ata ilə bir anaya bağla» demişdir.²

Nizami «İqbalnamə»nin sonunda filosof Arximedi başdan çıxaran çinli türk gözəlinin ölümünü anladırkən xüsusi həyatındakı talesizlikdən şikayət edir. Bu şikayətindən anlayırıq ki, Şirini yazarkən sevgili «Araq»ını, Leylini yazarkən ikinci «gövhər»ini, çinli türk gözəlinin macərəsini anladırkən də üçüncü «gəlin»ini itirmişdir:

Nəzmə çəksəm hər zaman bir dastan,
Çox tühafdır taleyim, verməz aman.
Saçmağa başlarsam ətrafa şəkər,
Sevgili bir dilbərım əldən gedər.
Dadlıca Şirini çün xələf eylədim,
Çox şəkər bir yarımı dəfn eylədim.
Leylinin çün köşkünə çəkdim hisar,
Başqa bir gövhərmi mən etdim nisar.

¹ Əski kosmoqonidə [kevaniyat] təsəvvür olunan yeddi təbəqə ilə dörd ünsürə kinayədir.

² Ço yekrəng xahi ke başəd pəsər
Ço del baş yekmadərə yekpədər

Getdi dünyadan yenə bir nəzənin,
Oldu cənnətlik bizim tazə gəlin.¹

Nə qərribə bir tale təcəllisi ki, yaratdığı gözəl qəhrəmanlar sevdii gözəl qarıları alıb özlərilə bərabər götürürlər! Bu, qadın qısqançlığının bir təcəllisimidir? Yoxsa, Nizami sevgili qadınlarının xəyalını sənətinin qüdrətilə yaşatmaqını istəmiş?! Buna «bunca gəlinlərin qüssəsilə kədərli ikən Rumla Rusun hekayəsini necə anladım?!...», daha eyi, dərdlərimi unudaraq bu dastanla könlümü xoş tutum!» deyən² şair özü cavab vermişdir.

İlk eşqinin yadigarı oğlu Məhəmmədi [Mehmed] şair daima düşünmüş, bu «türk cocuğunu» candan bir ilgi ilə bəsləmişdir. Bəş böyük əsərinin dördündə, məxsus bir surətdə, şairin öz «Mehmedciyi»nə xitab edən beytləri diqqətə dəyər düşüncə və duyğularla doludur.

Birər ata öyüdü şəklində olan bu xitablar həkim şairin olğun adam tipinin necə yetişə biləcəyi haqqındakı ən səmimi duyğularına

¹ Məra tale-e torfeəst əz soxən
Ke çon nou kon-əm dastan-e kohən
Dəran əhd kan şəkkər-əfşan konəm
Ərus-e şəkər xənde qorban konəm
Ço həlva-ye şirin həmi saxtəm
Ze həlva bəsi xane pərdaxtəm
Ço bər gənce Leyli kəşidəm heşar
² Dəgər quohəri kərdəm inca nesər
Konun niz çon şod ərusi besər
Berezvan sepərdəm ərus-e dəgər
Nədanəm ke ba dağə çəndim ərus
Çəqune konəm qesse-ye Rum-o Rus
Beh ər narəm ənduh-e pişinə piş
Bodin dastan xoş konəm voqtə xiş

tərcüman olmaqdadır. Çox sıcaq bir ilginin məhsulu olan bu duyğuları ilə o, sevgili oğlunun xatirəsini dəxi, sevimli əsərləri ilə bərabər əbədiləşdirmişdir. Zətən o, oğlunu əsərlərindən biri kimi tələqqi etməkdə, onu kitablarına qardaş saymaqdadır.¹

Öyüdlərində şair, oğlunun mənəvi tərbiyəsi və cəmiyyətdə tutacağı mərtəbəsilə ilgiləndiyini yetər dərəcədə bəliirtmişdir. Fəqət, Nizami oğlunun həyatının maddi tərəfini təmin etməyi dəxi, düşünmüşdür. «Leyli və Məcnun» mənzuməsinin Şirvan sarayına oğlu Məhəmməd vasitəsilə göndərmiş və kitabın müqəddiməsində Şirvanın gənc vəliəhdinə xitabla yazdığı sətirlərdə «öz əziz oğlunu padşahın dəyərlı xələfinə əmanət etmiş» və təlmih ilə ona divanda bir iş verilməsinı istəmişdir. Bu rıcanın nə kimi bir nəticəyə bağlandığı məlumumuz deyilsə də, bu qeyd sevon bir atanın sevgili oğlunun müqəddəratı ilə sonuna qədər məşğul olduğunu göstərmək baxımından önəmlidir.

Səmərqəndli Dövlətşah Lütfuli bəy Azər və digər təzkirəçilərin qeydlərincə Nizaminin yalnız bir oğlu olmuşdur. Fəqət, h. VII yüzilin əvvəllərində yazılan «Lübabül-əlbab» sahibi Məhəmməd Övfi Nizaminin anlaşılan, kiçikkən ölmüş bir oğluna yazdığı bu mərsiyəni nəql etməkdədir:

¹ «Şərəfnamə»nin sonunda şair oğluna böylə xitab edir:

Qiyəmətli dörd kitab buraxdım sənə,
Məndən qalır onlar birər yadigar:
Dörd qardaşın vardır, beşinci sənson,
Dörd rükndə sən öncüm tək bərqərar.

Kitab-e geranmaye dari çəhar
Codaqanc hər yek ze mən yadqar
Bəradər çəharəst pəncəm toi
Ke ərkan çəharəst əncəm toi

Cənnət gözəllərilə bir yastığa baş qoyan,
Yavrum, gözəl üzünlə məzara oldun rəvan.
Meyvəsini həyatın, yavrucuğum, dərmədin,
Vardın cənnətlik oldun, cəhənnəmlik olmadan.
Ömür daha çəkmədi yanağına bir xəst sənin,
Kim yazdıydı başına bu qəzanı bi aman?!
Torpaq gözümdən axan qanlı yaşla islansa,
Kimsəyə gəlməz qərib, ey mənim canımda can!
Su verməmək tarlaya necə mümkün olur ki,
Üzündəki səbzəlik torpaqda tutmuş məkan.¹

Bu qeydə görə, Nizaminin Məhəmməddən başqa bir oğlunun dəxi, doğulmuş olduğuna hökm etmək lazım gəlir. Gərçi bu mərsiyənin yabançı bir gəncə yazıldığını iddia edənlər də vardır.

Qadınları haqqında hissiyyatı, oğlu Məhəmmədə göstərdiyi əlaqə və bu mərsiyəsilə Nizaminin nə içli və şəfqətli bir ailə atası olduğu göz önündə canlanmaqdadır.

Hal tərcüməsinə aid qeydlərdən görüldüyü üzrə, Nizaminin həyatı doğulduğu Gəncə şəhərində keçmiş, buradan həmə-n-həmə-n heç bir tərəfə ayrılmamışdır. Yalnız təzkirələrdə yurddaşı şair Xaqani Şirvani ilə birlikdə bir kərə Həccə getdiyi qeydinə təsadüf olunmaq-

¹ Ey şode həmsər-e xuban-e beheşt
An çenan arezo anğəh bər xəşt
Bərnəx ömr besər bərdən xoş
Duzəxi nəşode rəftən be beheşt
Xət nəyavərde beto ömr hənuz
İn qəza bər sərət axer ke neveşt
Çe əcəb gər şövəd ey can-e cəhan
Xak əz didəye mən xuna-qoşt
Səbzəzare xəttət əndər xakəst
Ab key baz təvan daşt ze keşt

dadır. Fəqət, bundan şübhə edənlər də vardır.

Nizami çəkingən, qənaətçi və zahidcə bir həyat yaşamışdır. Çəkingənlik Nizami həyatının ana vəsfi olmuşdur. Məşhur «Şahnamə»sini Firdovsi *Qəznə* sarayında, ona ayrılmış məxsus dairədə, min bir etina içində və altun vədi ilə yazmış, sonra da qələm ücreti üstündə lejanlara keçən qovğası ilə məşhur ikən, Nizami bütün mənzumələrini Gəncədəki «dərvişxanə»sinin dörd divarı arasında, kimsədən bir şey ummadan yazmışdır. «Ruzi»sini isə «əl süfrəsindən» deyil, «ruzi dağıdan allah»dan bəkləmişdir.¹

Çəkingənliklə eyni qaynaqdan gələn gözütöxlülük dəxi, şairə məxsus bir fəzilətdir. Bir adam onun nəzərində gözütöxlülüğü ilə ancaq əsil böyüklüyünü bulur və yalnız xalqa möhtac olmadıqca hürriyyətin həqiqi zövqü dadılır. «Başqası əkməyinin köpəyi və ya süfrəsinin pişiyi» deyil, «öz əməyinin məhsulunu yeyən» və «işığını öz yağından alan»lara Nizami şəxsi təcrübəsinə dayanaraq dünya padşahının onlara qulluq yapacağını vəd edir.²

Nizami çağının başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq hökmdar qapılarından çəkingən bir həyat tərzini yaşamışdır. Şair bu hərəkətinin hikmətini bizə belə anlatmaqdadır:

«Padşahın verdiyi maaşı burax, bundan gələcək şey fənalıqla avaralıqdır. Padşahla düşüb-qalxmaqdan çəkin, çünki bu, pambıqla atəşin münasibətinə bənzər. Atəş nə qədər parlaq olsa da, salamat

ondan uzaq bulunmaqdadır. Pərvanə şamın işığına can atmaqda, fəqət, ona yaxınlaşınca yanmaqdadır».³

Səmərqəndli Dövlətşah şairin bu düşüncüsünə uyan, Nizamilə Sultan Qızıl Arslan arasında keçən çox maraqlı bir hekayə anladır:

«Azərbaycanın heybətli padşahı Atabəy Qızıl Arslan Nizamini görmək və onunla söhbət etmək istəmiş, şairi yanına çağırılmışdır. Göndərdiyi adam şeyxin ibadətə olub, kimsə ilə görüşmək istəmədiyinə dair xəbər gətirmişdir. Sultan bu cəsarətli şeyxi bizzat görmək istəmiş. Padşahın niyyətini xəbər alan şeyx, sultanın özünə əzəmət satmasını gözə alaraq *kəramət* göstərmiş, indiki terminlə söylərsək padşahı hipnoz etmişdir. Qızıl Arslan şairin yanına gəldikdə onu şahənə bir taxt üzərində oturmuş, ətrafı qullar, xidmətçilər, məmur və sipahilərlə çevrilmiş əzəmətli bir tacdar qarşısında bulmuş, bu ehtişam önündə kiçilən sultan hörmətlə əylənərək təzimdə bulunmaq istəyincə görünüş dəyişmiş, padşah özünü sadə, bir döşək üstündə oturmuş, önündə qələm-divit (mürək-kəbqabı), yazı ilə məşğul bir şeyxin qarşısında bulmuşdur».

Bu surlətlə şairlə şah arasında səmimi bir dostluq peyda olmuşdur. Bu vəqədən sonra «iki hökmdar» arada-sırada görüşməyə davam etmişlər.

Bu, şübhəsiz, bir lejandır. Fəqət, bu lejan Nizaminin istiqlal və istiqnasını göstərən böyük bir simvoldur!...

Nizami bu əsaslı fəzilətlərinə uyğun yüksək bir əxlaq sahibi olmuşdur. Dünyanın heç bir zaman boş qalmadığı qaba tiplərlə kötü niyyətli adamlarından Nizaminin dəxi, çox çəkmiş olduğu həsb-

¹ Gərəm nist ruzi ze xane kəsan
Xodaist rəzzaqo ruzirəsan
Süfrəsindən adamların yoxsa oğər nəsibim,
Rizq verən tanıyadır mənim bütün ümidim.

² Çün məşələ dəstrənce xod xor
Çün şəm gəza ze gənce xod xor
Ta ba to besonnəte Nezami
Soltane cəhan konəd gəlamı

³ Pərvanə beşəm bərforuzəd
Nəzdik ke çün şəvəd besuzəd

hallarından görülməkdədir. Fəqət, çağdaşları misilli,¹ şair, bu kötülüklərə şiddət və hiddətlə deyil, özünəməxsus yumşaqılıq və eyiliklə müqabilə etmişdir. Təbiət etibarını ilə yumşaq və hər kəsin eyiliyini istəyən şair fənalığını istəyənlərə belə fənalıqdan çəkinmişdir. Çünki yaparsa «bu fənalıqdan özünün mütəəssir olacağına» qane olmuşdur. *Eyi olmaq, eyilik yapmaq və eyilikdə qalmaq* şairin həyatdakı ana prinsipi olmuşdur. Kötülük, ona görə qarşılıqlı kötülüklə deyil, əksinə, eyiliklə izalə edilir. «Sonuna qədər eyilik yapa bilərsiniz», şair özünün «eyi adamlar ziyarətəgahı» olacağına inandığını yazmışdır.

Əsərlərində hər kəsə tövsiyə etdiyi həvəs və nəfsinə hakim olmaq əsasına bütün ömründə sadıq qalan bu allah adamı öz «əlinin əməyi» sayəsində, ömrünü «dərviş ehtişamı» ilə keçirmişdir.

Zamanının o biri şairləri kimi, Nizami saraylara müdavim və padşahlara mülahim olmamışdır. Hökmdarların hüzuruna çox nadir, yalnız xüsusi surətdə çağırıldığı zaman getmişdir.

Şairin yazmış olduğu qəsidələr zamanın böyükləri və sultanlarına qarşı yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizamının qəsidələri, təzkirəçilərin ittifaqla söylədikləri kimi, suflikdən, təcərrüddən kamu mənfəətinə çalışmağa çağıran öyüdlərdən ibarətdir. Özgögüderlik [altruizm], «bacarırsan hər kəsin yükünü çək, yükçəkən birisini qurtarmaqdan daha eyi nə olur?»² deyən Nizamının ən kəsin özəlliyidir.

Şair «Xosrov və Şirin» ilə «Həft peykər» kimi, saray həyatı ilə «çalğı»

¹ Nizamının çağdaşlarından Xaqani, Əbil Üla, Mucir və sairlərinin yazdıqları həcrlərlə yazdıqları şiddətli dartsımalar məşhurdur.

² Bəre həmə mikəş ər təvani

Behtər ze çe barkeş rəhani

Qatlan bütün yükülərin yükünə

Yük çəkəni qurtarmaqdan eyi nə?!...

və «çıxı» məclislərinin incəliklərinə vancaya qədər ən parlaq təsvirlərini verə bildiyi halda, bu kimi zövq və əyləncə məclislərinə getməmiş və ömründə bir dəfə olsun, ağzına «çıxı» almamış və ya öz təbiriylə, «dodağı ilə ətəyini meyə bulaşdırmamışdır». Bunu mənzumələrində özü söylədiyi kimi,¹ həyatına aid məlumat verənlər dəxi, bir ağızdan təsdiq etməkdədirlər.

«Ağla düşmənin olduğu için haram» bulduğu meydən iyrenən şairə əsərlərində gördüyümüz saqilərin imrəndirərək sunduqları mey əcəba hankısıdır?

– Bu, şairin səmimi anlatışına görə, haram olmayan, ağla

¹ «İskəndərnamə»nin müqəddiməsində ilham qaynağı Xızır peyğəmbərə xitab etdiyi beytlərdə bu misralar vardır:

Ey mübarək Xızırım, sanma ki, mən,
Meyi qəsd etmədəyəm «mey» derkən.
Dediyim meylə özümdən keçərəm,
Bu keçişlə gedər, aləm edərəm.
Tanrının vədi mənim saqimdir,
Qədəhim cəzbə, meyim sevgimdir.
Tutduğum haqq yola and olsun kim,
Dəyməmişdir meyə ağzım, ətəyim.
Meyə vurdusa Nizami bir cam,
Haq halalı ona olsun da haram.

Nə pəndar ey Xəzr-e piruzpey
Ke öz mey mərə həst məqsud wey
Əzin mey həmə bixodi xastəm
Vəzan bixodi məcles arastəm
Mərə saqi öz vədəye izədist
Səbuhi öz xərabi mey öz bixodist
Bənegər bean rəh ke ta budəəm
Bemey daməno ləb nəyaludəəm
Gər öz mey şodəm hərəgez aludə cam
Hələlc xoda bər Nezami hərəam

pozğunluq deyil, ancaq aydınlıq verən, ilahi bir meydır. Bir mey ki, onun verdiyi məstlik cazibəsilə şair özündən 800 il sonra belə oxucularını sənətinin cana sinən nəşəsilə «məsti-bihuş» etməkdədir.

Nizami izzəti-nəfsinin yüksəkliyi ilə tanınmışdır. Özünü bilən bu həqiqi insan özünün dediği kimi, sadəcə, «vücudunun dışında yaşamaq sirrini» bilməklə qalmamışdır, eyni zamanda çağdaşlarına özünə qarşı böyük bir sayğı hissi təlqin etməsini də bacarmışdır.

«İskəndərnamə»dəki həsb-halında bilxassə, bəliyyədiyi üzrə, «allaha sığınmaqdan başqa əndişəsi olmayan» həkim özünü məşhur yunan filosofu Sokrata bənzədir, münzəvi bir həyat yaşadığı halda hörmət və etibar görüşünün səbəbini də yenə Sokratın «insanlar onlardan qaçanlara daha çox meyl edərlər»¹ cümləsilə anlatmaqdadır.

Beş böyük məsnəvisindən birincisi «Məxzənül-əsrar»ı Nizami h. 559-cu ildə [m. 1160] yazmışdır. Bu tarixdə şair 20 yaşlarında bulunurdu. «Məxzən» onun ilk əsəri deyildir. O tarixdə şair suficə qəsidələri, qəzəlləri və başqa növdən bir çox parçaları ilə zətən tanınmış bulunurdu. Qəzəlləri öz zamanında hər yana yayılmış və hər kəs tərəfindən sevilmişdi. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslanın əyləncələrində xanəndələrin onun qəzəllərini oxuduqları Nizamini öz tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Son böyük əsəri «İskəndərnamə»ni Nizami h. 597-ci ildə [m. 1201] yazmışdır. Bu tarixdən 4 və ya 5 il sonra təsvir etdiyi bütün qəhrəmanları kimi o da, müqəddər aqibətə uğramışdır. İskəndərin və ətrafındakı yunan filosoflarının öldüklərini birer-birər təsvir edən həkim öz ölümünü də təsəvvür etmiş, «onlar uyuduqları kimi,

Nizami də uyudu» demişdir.¹ 63 ilə yaxın ömrünün yarım əsrlik mühüm bir qismini sənət, hikmət və irşada sərf etmişdir. Nəhayət, öz sözü ilə söylərsək 1204-cü (1209) ildə «*müvəqqəti qəlibini tərki ilə əbədiyyətə qovuşmuşdur*»².

Bu surətlə, dünyanın ölməzləri sırasına keçən Nizamini həyatında arzu etdiyi kimi, sonuna qədər özünə sadıq qalan şəxsiyyəti *ürfan əhlinin mənəvi ziyarətgahı* olmuşdur.

Şairin daha həyatda ikən vətəndaşları arasında gördüyü eşsiz hörmət və etibarın çox gözəl bir lejan şəklinə sonrakı nəsilərə keçmiş olduğunu öyrənmişdik. Nizamiyə bu məzhəriyyəti (görməni) verən onun sadəcə böyük bir şair deyil, eyni zamanda xalq üçün çalışan, vətən için yanan idealist bir mücahid və cəmiyyət adamı olmasıdır.

¹ Fozun bud şeş möh ze şosto se sal
Ke bər əzme rəh bər dohol zəd doval

Ço hale həkimane pişine qoft,
Həkiman be xoftəndo u niz xoft

Nizamini öz ölümündən bəhs edən beytlər bəzilərinə görə, əsərə sonradan varisləri və ya başqaları tərəfindən eklenmişdir deyər təxmin olunursa da, bunların ölümünü sezən şair tərəfindən bizzat yazılmış olduğunu düşüncələr də vardır. Bəhs edilən beytlərin üslubu bu düşüncəyə haqq verəcək bir olğunluqdadır. Şair sadə, öldüyünü deyil, ölüb getdikdən sonra keçən uzun illər nəticəsində türbəsinin alacaq şəkli belə təsvir etmişdir [Bax: «*Ekləmə*» bölümündəki «Nizamini doğulduğu yer və məzarı» qisminə].

² Avropalı müəlliflər şairin vəfat ili olaraq 1204 sonəsini göstərirlər ki, bu, aşağı-yuxarı Doğu qaynaqlarının təxmininə dayanmaqdadır.

¹ Kəsi ku ze mərdom qorizəndəter
Bedu meyl-e mərdom sətizəndəter

II ŞAIRİN AZƏRBAYCAN HÖKMDARLARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Qızıl Arslanla görüşmələrindən:
*Girib dərgaha qasid, ərzə gəldi,
Dedi: «şahım, nəhr dəryaya gəldi».*

Nizami

1

Nizami «Pənc gənc» [Beş xəzinə] deyər adlandırdığı beş məsnəvisinin çağdaş hökmdarların adlarına bağlamışdır. Bu münasibətlər onlarla ya yazmaq və ya görüşmək surətilə təmas etmiş, dolayısı ilə də bunlardan bəhs etmiş və onlara mədhiyyələr yazmışdır.

Şairin bilxassə mədh etdiyi sülalə, zamanlarında yaşamış olduğu Azərbaycan Atabəyləridir, əsərlərindən iki böyüyünü «Xosrov və Şirin»lə «İskəndərnamə»ni¹ bunların adına yazmışdır.

Həyatı ilə ilgili olduğu üçün burada şairin əsərlərindəki ithaflar üzərində bir az durmamız gərəkir:

Nizami ilk məsnəvisi «Məxzənül-əsrar»i şair Səninin Qəznəli-lərdən Bəhramşahın adına yazdığı «Hədiqət-ül-əsrar»a bənzədərək yazmış və eyni adı daşıyan Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhramşah Mənküçəkə¹ ithaf etmişdir. Kitabın Bəhramşaha təslimi üçün Nizami

¹ Bəhramşah Alp Arslanın sərdarlarından xəlifə Qaim Bəmrullahın iltifatını qazanmış və Alp Arslan tərəfindən Ərzincan valiliyinə təyin olunan Mənküçək Qazinin torunu və Davudun oğludur. Mənküçəklilər burada illərcə hökm sürmüşlər.

Rüknəddin Süleymanşahın Gürcüstan səfərinə aid yazdığı dastanında İbni Bibi Ərzincan padşahı məlik Fəxrəddin Bəhramşahın da Rüknəddin ilə bərabər olduğunu yazır. Bu zamanda İbni Bibi deyir: «cazkar qələm»li Gəncəli Xacə Nizami «Məxzənül-əsrar»ı Bəhramşaha göndərmiş, o da qarşılığında ona hədiyyələr yollamış və əsəri öyörək demişdir ki: «Bu kitabla qarşılıq olaraq xəzinələr dolusu hədiyyələr göndərilə yeridir. Bu kitab dolayısı ilə adının dünyada baqi qalacağını təmin edir».

bizzat Ərzincana getmək istəmişsə də, özamankı əskəri hərəkətlər üzündən buna müvəffəq olamamışdır, çünki «yollar qapanmış bulunurdu». Bundan ötrü şair kitabın yalnız göndərilməsilə yetiklənmişdir.

Bu əsərini göndərirkən şair Ərzincan sarayının şahə yaxın şairlərlə çevrilmiş olduğunu bildirdi, fəqət, özünün bunlara üstün gələcəyinə də əmindir. «Rumu alan və Abxazı tutan» Bəhramşaha kitabla: «onlar, yəni Ərzindəki şairlər Nizamının hüsurunda hesab verəcək kimsələrdir», deyir və özünün «sözdən yapılmış kəskin qılınc sahibi oluşu» və «qarşısına çıxanların qafalarını uçuracağı» ilə öyünür.¹

Şairin ikinci böyük əsəri «Xosrov və Şirin»dir. İthaf və mədhiyyələri baxımından bunun diqqətədəyər özəlliyi vardır. Əsər əslində, zamanın həqiqi sahibi və hökmdarı Azərbaycan Atabəylərinin ikincisi Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adına yazılmışdır. Fəqət, o sırada İran Səlcuqlularının sonuncusu Toğrul ismənin hələ sultan mövqeyində bulunduğundan kitab da rəsmən onun adına ithaf olunmuşdur.

Bu ithaflarda hər nə qədər Toğrula «sultan» və Atabəy Məhəmmədə «naib-i sultan» deyilirsə də, məqsədin ifadəsinə gəlincə əsil sultanın kim olduğu meydana çıxır. «Pənah-i mülk» ilə «xodavənd-i cəhan» olan «sultan-i adil»dən şairin istədiyi yalnız özü «şahənşahlar baş» olub, «dünyanı zülmədən qurtarmış böyük atabəy» tövsiyədən ibarətdir. Bir atabəy ki, «o qüdrətdə birisi daha doğulmamış, Həbəşdən ta Çinə qədər bütün ölkələr hamısı bu dövlət ərinin üzünə açıqdır, İraqda bədə içərkən Rum ilə Şama qorxu salan bu adamın Abxazla Dərbənd ovlağıdır. Xarəzmlə Səmərqəndə axın yapan, Gəncədən Xuzistanı fəth edən və Əmmandan İsfahana at çapan da odur».

¹ Tiği öz əlməse soxən saxtəm

Hər ke pəs aməd sarəş əndaxtəm

Nizami «duaçı» olduğu bu qəhrəmanın düşmənlərini qarğışlayır:

Bir şey onunca deyilsə məqsud,
Od tutub yansın, olsa da gər ud.
Dünyada hər kəs ona qabarsa,
Suda boğulsun şəkər də olsa.
Hər kəs qəlbini onun darıltsa,
Yerə batsın o, xəzinə olsa.
Toz qondurursa ona bir könül
Solub tökülsün, olsa da bir gül.¹

Çox canlı və mübaligəli mədhiyyəsinin yuxarıya aldığımız bu parlaq parçasından da görüldüyü kimi, Nizaminin gözündə Şəm-səddin Məhəmməd sadə, bir atabəy və sultan naibi deyildir, «fəth-i şahi ilə ovn-i ilahi»yə məzhər olan bu adam səltənətin sığınağı, «xilafətin dayanağı»dır. Bu, klassik Doğu ədəbiyyatının məruf bir təşbihilə, «İkinci Fəridun»la «Cəmşid-i sani»dir. Hətta onlardan daha yüksəkdir. Çünki «onların taxt ilə tacları var idisə», bunun «*möhtac-lara tac bağışlaması*» vardır. «Hər xosrovun [yəni padşahın] yanın-da bir pəhləvan bulunurkən», bu, «həm pəhləvan, həm də xosrovdur».

¹ Hər an cizi ke ura nist məqsud
Be atəş suxte be gər həst xod ud

Hər an kəs kəs cəhan ba u zənəd sər
Dər ab oftəd əgər xod həst şəkər

Hər an şəxsi ke ura həst əz u rənc
Bezir xak beh gər xod bəvəd gənc

Hər an xəter ke u-ra zan gəbarəst
Xəzan bada əgər xod noubəharəst

Atabəy Məhəmmədin xatiri bir də «şahlar şahı Atabəy Şəmsəddin Eldənizin [Eldəgəz] vəliəhdi» olmaqla əzizdir, çünki Nizami özünü bu «bağçanın», yəni Eldənizlilər sülaləsinin «ilk quşu», yəni şairi saymaqdadır.

Nizami eyni əsərində Atabəy Məhəmmədin vəliəhdi bulunan və ondan sonra Azərbaycan taxtına çıxmış olan qardaşı Osman Qızıl Arslanı da mədh etmişdir. Daha doğrusu başda Sultan Toğrulla Atabəy Məhəmmədə ithaf olunan əsərinin müqəddiməsində qardaşının vəliəhdi sifətilə mədh olunmuş bulunan bu adamın adına əsərin sonunda dəxi, uzunca bir «xatimə» eklənmişdir. Bu mədhiyyəyə görə, Qızıl Arslan «Doğunun padşahı, Batının da pənahı»dır. «İradə edərsə Çindən xərac, Rumdan da cizyə alır. Fəthinə qalxarsa Hindistanı qaralıqdan təmizlər».

Əsərin digər bir yerində şair lütfünü gördüyü bu iqtidarlı sultanın öldürülməsi dolayısı ilə duyduğu acını anlatmışdır. «Abi-həyatı dadamayan Zülqərneyn kimi, gəncliyinin yemişini yemədən bir düşmən yarası ilə şəhid düşən» bu padşaha ağlamışdır.¹

Fəqət, şair bağlı bulunduğu sülalənin iqtidar mövqeyində qalması ilə təsəlli bulmaqda: «o öldüsə, Əbu Bəkr Məhəmməd sağ olsun» deməkdədir. Necə ki, ən böyük əsəri «İskəndərnamə»ni Eldənizlilərin bu aydın mürşidinə ithaf etmişdir.

Üçüncü məsnəvisi «Leyli və Məcnun»u şair Şirvanşah Axsitan Mənuçəhrin ismarlaması üzərinə yazmış və onun adına bağlamışdır.

Şirvanşahlılar Quzey Azərbaycanda yerli bir sülalə olub, hökmdarlıqları bəzən mərkəzi Gəncə olan Arran vilayətilə, hətta Araz

¹ Bəri naxorde əz bağe cəvani
Ço Zülqərneyn abe Zəndəqani
Şəhadət yaft əz zoxme bədəndiş
Ke bada ən cəhanəş zin cəhan bi

nəhri güneyində, Təbrizlə ətrafına belə şamil olmuş, bəzən də Güney Azərbaycanda yüksələn hökmdarlara, məsələn, Azərbaycan Atabəylərinə tabe bir durumda bulunmuşlar. Bunlar Doğuda örnəkləri görünmüş olduğu kimi, öz nəsillərinin eskiliyini Kəyanilərə bağlarlardı. Nizami də bu ənənəyə uymuş, Şirvanşah Axsitan Məlik Mənuçəhrin «Bəhram nəslindən və Adəmdən bəri şah oğlu şah olduğundan» bəhs etmişdir. Bundan başqa şair Axsitanın «Əbül Müzəffər» [zəfər atası] olduğunu bəltirərək, elm və ürfan adamlarını himayə etdiyini də sitayişlərlə yad etmişdir.¹

Ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sülaləsindən bu adlı Azərbaycan hökmdarının Nizamidə maddi-mənəvi bütün dəyərləri qabarıq, parlaq bir portreti verilmişdir.

Şairin «Haft peykər» adındakı dördüncü məsnəvisi Marağa hökmdarı Ağsonqurlulardan Əlaəddin Körp Arslanın [Körpə Arslan] istəyilə yazılmış və ona da ithaf olunmuşdur. Bu zat, onun beytlərində iqtidarlı bir hökmdar kimliyində, «tac verib, bac alan» bir «xosrov»dur. «Məmləkətlər alan bu arslan, tac və taxt etibarını ilə Alp Arslandan daha yegdir». «Ağsonqur nəslini onunla ayaqdadır».²

Beşinci məsnəvi – «İskəndərnəmə» – yuxarıda bir münasibətlə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan padşahlarından Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkrə ithaf olunmuşdur. Bu hökmdar atabəylərdən şairin bilxəsə, sevdiyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğludur. Əmisi Qızıl Arslanın öldürülməsi üzərinə Azərbaycan taxtına çıxmış və nisbətən uzun sürən hökuməti nisbi bir rahatlıq içində keçmişdir. Rastlanan

¹ Şirvanşah Axsitan Mənuçəhrin Ruslara qarşı qazanmış olduğu zəfər saray şairi məşhur Xaqani Şirvani tərəfindən qəsidələrindən birində təsbit olunmuşdur.

² Ağsonqurluların nəsəbi Atabəy Ağsonqura erməkdədir. O, 1131-ci ildə hökumət başına gəlmişdir. Sonralar Ağsonqurluların idarəsi yalnız Marağaya münhəsir qalmışdır.

oیر qeydə görə, Əbu Bəkr özü də şair imiş və «Bişkin» taxma adını daşıyırmiş.¹ Eyni zamanda bu padşah elm, ürfan və ədəbiyyatın da hamisi imiş. Nizamının Əbu Bəkrə yazdığı sətirlərdə atası ilə əminsinə qarşı göstərilən sığaqlığın əsəri hiss edilməkdədir. Onun ədəbiyyat maraqlısı və hamisi olduğu da ayrıca bəltirilmişdir. Şairə görə, «başqaları insansa», Atabəy Əbu Bəkr «tam bir insanlıqdır».² «İrəm bağından uçmuş bülbül» – Nizami «aramgahını» bu «insanlığın bağında» bulmuş və onun «dövründə tərənnüm etdiyi nəğmələrlə adının illərcə yaşamasını təmin etmişdir».

Şairin dördüncü atabəyə qarşı bəslədiyi sevgi rəsmi ithaf çərçivəsini aşaraq daha səmimi şəkillərdə də görülmüşdür. İskəndərə aid mənkiyələrdən bəhs edən bir mətn arasında şair bəzən yaptığı kimi, aktualığa keçərək bir neçə beytlə əsrinin hökmdarına xitab edir. Bu xitabında ona qarşı sevgilə daşaraq: «o, ulduz batdı isə, sən çıxdın» deyər, «padşahlığın paydar olmasına» dua etdikdən sonra «Şah Axsitandan sonra bu gülüstanda Əbu Bəkrin yeşirdiyini» və özünü [yəni şairi] ondan [yəni Axsitandan] daha yüksək tutaraq, «şah bağının heç bir zaman üzünə qapanmadığını» şükranla anladır.³

¹ E. Brown. «History Literary of Persia». London. 1909.

² Əgər digərəm k-əslışan adomist
Həmə mərdomənd u həmə adomist

³ Əgər şod səhi-sorv şah Axsitan
To sor-səzb başi dərin qolsetan
Gör u daşt öz nemətəm bəhrəmənd
Rəsənd öz zəminəm be çərx-c bolənd
To z-an behtər o-bortərəm daştı
Dər-e bağra bəste nəqzaştı

(Sorv qamətli şah Axsitan getdisə də,
Bu gülüstanda sən çiçəklənirsən.
Baxmayaaraq ki, o, nemətlərlə mənə bəhrələndirib
Yerdən uca göylərə qaldırmişdi,
Sən mənə ondan daha yaxşı baxıb, daha yüksəklərə qaldırdın.
Bağın qapısını üzümə bağlamadın – R.Ə.).

«İskəndərnamə»nin ikinci qismini təşkil edən «İqbalnamə»də əsərin Mosul Atabəylərindən İzzəddin Məsud adına bir ithaf görülməkdədir. Bu xüsusda əlimizdəki qaynaqlarda üç türlü görüşlə qarşılaşmaqdaıyq:

Birinci görüş «Encyclopedie de L'İslam»da «Nizami» maddəsini yazan Y.Bertelsindir. Buna görə, «İskəndərnamə» ilkin bu adamın adına yazılmış, sonra isə tədil edilmiş nüsxəsi Atabəy Əbu Bəkrə təqdim olunmuşdur.

İkinci görüş «Xəmsə»nin əlimizdəki h. 1313-cü ildə Şirazda basılmış nüsxəsinin ön sözünü yazan adama aiddir. Bu yazar yuxarıdakı təxmini kökündən rədd etməkdədir. Şirazlı tabi (yayınçı, nəşir) İzzəddin fəslinin əsərə füzuli olaraq sonradan eklənmiş olduğu qənaətindədir və bu iddiasına mənzumənin həməən əvvəlində «Məlik Nüsretəddindən bəhs edildiyini» dəlil göstərməkdədir.

Üçüncü mülahizə isə Vəhid Dəstgirdinindir. Buna görə, «İskəndərnamə» bir deyil, iki kitabdan ibarətdir: «Şərəfnamə» ilə «İqbalnamə». Birinci kitab Əbu Bəkrin, ikinci kitab isə İzzəddin Məsudun adlarına yazılmışdır. «İqbalnamə»nin bəzi nüsxələrində Nüsretəddin adına görülen qeyd «ilhaqi» imiş.

Şirazlı nəşirin görüşünə əlimizdəki nüsxənin tədqiqi nəticəsində biz də iştirak edirik. Bilxassə, İzzəddin için yazılmış bulunan beytlərin ifadə tərzini Nizami üslubuna da uyğun deyildir. Bundan başqa Əbu Bəkrə ayrılmış bulunan bölümündəki bir çox beytlər qismən eynilə, qismən də əcəmi bir tədil ilə təkrar olunurlar ki, bunu hər halda, «söz xaliqi» bir şairin yapacağını düşünmək qətiyyəən mümkün deyildir. Məsələn, Azərbaycan Atabəyinə xitab edən ilk müqəddimədəki:

Tərəfdar-i məğrib bəmərənəgi
Qıdırxan-i məşriq be fərzanəgi

(Məğribin tərəfdarıdır öz mərdliyi ilə,
Məşriqin Qıdırxanıdır öz müdriqliyi ilə – R.Ə.).

beyti Mosul Atabəyi İzzəddin için yazılan fəsildə bu şəkli alır:

Tərəfdar-i Musil bəfərzanəgi
Qıdırxan-i şahən bəmərənəgi

(Mosulun tərəfdarıdır öz müdriqliyi ilə,
Şahların Qıdırxanıdır öz mərdliyi ilə – R.Ə.).

və yenə:

Şəhənra zi rəsmi ki ayin bəvəd
Kelid ahənin gənc zərrin bəvəd
(Qanuna çevrilmiş adətə görə,
Şahların kilidi dəmirdən, xəzinələri qızıldan olur – R.Ə.).

beyti

Zi şokr-i vey ənam əfzun bəvəd
Kelid ahənin, qofl zər çon bəvəd

(Ona təşəkkür ənamını artırır,
Necə ola bilər ki, açar dəmirdən, qıfil qızıldan olsun? – R.Ə.).

şəklini alır ki, Nizami sözüne bənzəmədiyini bir az farsca bilən hər kəs həməən təqdir edər. Yenə:

Səlah-i cəhan aməd an şəb pədid
Ki əz mader in sobh-i sadiq dəmid
(Dünyanın işləri o gecə düzəldi ki,
Bu işiqli sübh anadan oldu – R.Ə.).

beyti

Səlah-i sitəm an şəb aməd pədid
Ki əz moukəb an sobh-i sadiq dəmid

(Zülmün işləri o vaxt düzəldi ki,
Moukebdən bu işıqlı sübh açıldı – R.Ə.).

kimi, sakat (anlamsız) bir şəkil alır.

İki başqa-başqa hökmdara xitab edən misralarla təşbehlər və hətta birisinə təhsis olunmuş

Əgər digərən k-əslişən adəmist
Həmə mərdomənd u həmə adəmist

kimi, çox xüsusi bir təqdirin belə təkrarlandığına baxılırsa, şübhə yoxdur ki, şirazlı naşir haqlıdır. Böylə əcəmi bir yazını və ya «tədil»i Nizami kimi böyük bir ustaddan sanmaq onun xatirəsinə qarşı böyük bir hörmətsizlik olur.

Savaş dolayısı ilə Avropanın ümumi kitabxanalarında mühafizə olunan əski əlyazmalarını görmək mümkün olmadı, çünki nadir nüsxələr hava bombardmanından qorunmaq üzrə, sığınqlara qoyulmuşdu. Bununla bərabər Mehmet Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid əlyazma bir «Xəmsə»ni araşdırma bildik. Burada İzzəddin adına yazılmış heç bir ithaf yoxdur. Şiraz naşirinin görüşü bu surətlə də qüvvətlənmiş olur.

Vəhid Dəstgirdinin «Şərəfnamə» ilə «İqbalnamə»nin müstəqil birər əsər olduqları haqqında iddiası da qüvvətli deyildir, çünki Nizami özü «Pənc gənc»dəki məsnəvilərini sayarkən «İskəndərnamə»dən bir bütün olaraq bəhs etmişdir və «Şərəfnamə»nin müqəddiməsində əsərin içindəkiləri verirkən İskəndərin həm idarəçiliyindən, həm də həkimlik və peyğəmbərliyindən bəhs edəcəyini açıqca anlatmışdır: bildiyimiz kimi, bütün bu proqram bir «İskəndərnamə»nin iki bölümündə başarılmışdır.¹

Dahası var: «İskəndərnamə», «Şərəfnamə» bölümündəki qeydə görə, h. 593-cü ildə [m. 1199] yazılmışdır. Mühəqqəq (gerçək) olan bir şey vardır ki, kitab şairin son günlərində tamamlanmışdır. Buna «aynaya baxıb da, əcəba əsərimi bitirə biləcəkmiyəm?!» deyər zəiflik və ixtiyarlığından şikayət edən şair özü belə işarə etmişdir.¹ 1199-cu ildən sonra tamamladığı bir əsəri Nizami Mosul atabəylərindən I Məsuda ithaf etməzdi, çünki bu zat 1193-cü ildə artıq padşah deyildi, kitab onun zamanından ən azı altı il sonra yazılmışdı. II Məsuda da ithaf olunmazdı, çünki 1204-cü ildə (1209) ölən bir şairlə 1211-ci ildə taxta çıxan bir hökmdar arasında hər hansı bir münasibət təsəvvürü imkansızdır. Demək ki, «İskəndərnamə»nin hər iki bölümü ancaq 1191-dən 1210-cu ilə qədər iqtidarda bulunan Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbu Bəkrə ithaf olunmuşdur.²

«İskəndərnamə»nin Mosul Atabəylərindən İzzəddin Məsud deyil, Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazılmış olduğunu sezdiren bir dəlil dəxi, vardır: «Dastanın yenilənməsi haqqındakı» [Dər taze kərdən-i indastan] qismində şair: «Qızıl Arslanın ölümündən sonra necə söz söylənir, məgər ki, sən, şahın lütfü yardım edə də, mənə yenidən söz söyləmək imkanı

¹ Nəzər çon dər ayine əndaxtəm
Dəru surate xiş nəşnaxtəm
Herasedim əz doulət-e tizqam
Ke beqzarəd in nəqşra natəmam
(Güzgüyə nəzər salarkən orada öz surətimi tanımadım
Tez yeriyən taledən qorxdum ki,
Bu naxışı tamamlamağa o, imkan verməsin – R.Ə.).

² Tarixlər H.Ədhəmin «Düvəl-i İslamiyyə»sindən alınmışdır.

¹ B a x: İkinci, Nizaminin beş kitabı bölümünə.

verə»¹ deyə mədh etdiyinə xitab edir. Bir az aşağıda da eyni zətin «həm comərdlik, həm də söz sahibi» olduğundan bəhs edir.² Kitab İzzəddinə yazılmış olsaydı, başqa bir sülalə mürəssili olan bu hökmdara qarşı şairin Eldənizlərdən bir hökmdarın ölümündən təəssürlə bəhsi münasibət almazdı, halbuki ölən qardaşı oğluna və taxtın təbii varisi və səltənət vəliəhdinə qarşı böylə xitab etməsi qayət də yerindədir. Necə ki, «Şərəfnamənin» müqəddiməsində də Qızıl Arslanın ruhu rəhmətlə anılmışdır. Biləssə ki, «həm comərdlik, həm də söz sahibi» olmaq vəsfinə layiq olan zat da, eyni zamanda şair olan Atabəy Əbu Bəkrdir.

İzzəddin adına yazılan ithafların şübhəli olmasının bir dəlili də bizzat V.Dəstgirdi nəşrində görülən təzaddır: «Şərəfnamə»nin bir yerində Nizami ingilis müstəşriqlərindən E.Braunun da qeyd etmiş olduğu kimi, *Bişkin* təxəllüsünü daşıyan Əbu Bəkrə xitab ilə bu beyti yazmışdır:

¹ Ço şah Ərsəlan rəft odər xun xoft
Soxən çun təvan dər çenin hal qoft
Məgər doulət-e şah konəd yariyi
Dər arəd be mən tazə qoftariyi

(Şah Arslan dünyadan gedib qan içərisində uyudu –
Belə bir halda söz yaratmaq mümkün olarmı?
Bu işdə bəlkə təzə şahın bəxti mənə yar ola,
Və mənə təzə sözlər yaratmağa kömək edə – R.Ə.).

² Nədidəm kəsi dər sərə-ye kohən
Ke darəd coz-u həm səxa, həm soxən
(Bu qədim sarayda (dünyada) ondan başqa,
Həm səxavət, həm də söz sahibi olana ikinci adam görməzdim – R.Ə.).

Moxalef pəsəndiş u pişbin
Bədəndiş kəmmehr-o u Bişkin

Türkcəsi: Muxalif sonradan, o isə öncədən düşünür. Düşməni amansız, o isə Bişkindir.

V. Dəstgirdi bu beyti yorumlarkən «Bişkin» Atabəy Nüsrətəddinin bir «ünvanı»dır [eynən-ləqəbi], deyir və «necə ki, «İqbalnamə»də də deyir» qeydini əlavə edir. «İqbalnamə»də isə bu ünvan Atabəy İzzəddin üçün də təkrarlanır və bişkin, pişkin şəklini alaraq, əslində key-peşin ikən sonradan pişkin olmuşdur, deyə izah olunur.

İki padişahın eyni «ünvanı» daşımış olduqlarını təsəvvür etmək zordur. Bişkin və ya pişkin sözlərinin türkcə olduqları da meydandır və bu, Nizaminin də bizzat təqdir etdiyi kimi, ədəbiyyatdan nəsibsiz olmayan Əbu Bəkrin «ləqəbi» deyil, məxləsi olsa gərəkdir.

«İskəndərnəmə»nin iki bölümünün bir kitab olub, Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazıldığını «Məcalis-ül-üns»dən nəqlən M.Ə. Tərbiyət dəxi, «Danışməndan-i Azərbaycan»ında təyit edər.

Nizami mütəvazi həyatını öz əməyinin qazancı ilə təmin etmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu «qazanc» onun zamanındakı şəkillərilə hər şeydən əvvəl şairin ithaf və təqdim etdiyi əsərlərə müqabil aldığı «caizə» və «hədiyyələr»dən ibarət olmuşdur.

Bu qəbildən olmaq üzrə, şairə aid məlumat arasında iki fikra vardır. Buların birincisi, «Məxzənül-əsrar»a müqabil Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhramşah tərəfindən ona göndərilmiş bulunan 5.000 altın dinarla 5-7 seçkin qatıra aid olanıdır ki, bu, bütün qaynaqlarda qeydlidir.

İkinci vəqəəni anlaşılan, şair özü «Xosrov və Şirin» mənzuməsinin sonuna Qızıl Arslanın qətindən sonra əlavə etdiyi xatirədə təfsilatı ilə bildirməkdədir.

Bu təfsilata görə, daha əvvəl, Atabəy Məhəmməd tərəfindən əmlak-i xassədən iki köyün şairə verilməsi üçün əmr varmış. Atabəyin ölümü üzərinə «hər kəs ziyana uğradığı kimi, şair də ziyən etmişdir».

Qardaşı Məhəmməddən sonra Qızıl Arslan şairi özəl surətdə istəmiş, ona son dərəcədə hörmət və iltifatdan sonra onun «ziyan»ına vəqif olunca, həməən öz mülklərindən «Həmdanian» kəndinin sicilini Nizamının adına yazdırtmış, ikinci köy üçün isə lətifə edərək, «şahzadələrlə bizzat anlaşırsan» demişdir.¹

Həmdanian köyünün önəmsiz və gəlir baxımından dəyərsiz bir şey olduğunu zamanımızın bəzi tənqidçiləri irəli sürmüşlər. Padşahın bu hədiyyəsinin Nizamının əsərinə layiq olmadığını söyləyənlər anlaşılan, o dövrdə də bulunmuşdur. Şair bu kimiləri zikri keçən xatirələrində anaraq onları «bəlli hasudlar»dan saymış və «verən məmnun, alan xoşnud ikən füzullara nə qalmış?» deyərək dedi-qoduya

¹ Səmərqəndli Dövləşah Nizamının Qızıl Arslandan «Xosrov və Şirin»ə qarşı aldığı qələm hədiyyəsinin «dörd məmur və məzru (əkinli-biçinli) köydən ibarət olduğunu qeyd edir (eynən: «Səllə-ye an kitab, yəni «Xosrov və Şirin» çəhar dəhə məmur və məzru be-soyurğal-ə şeyx kord). Bu surətlə «Həmdanian»ın bir deyil, bir neçə kiçik köydən ibarət əkin yeri olduğuna hökm etmək gərəkdir.

nəhayət vermişdir.

Şirvanşah Axsitanın arzusu üzərinə yazdığı «Leyli və Məcnun»a qarşı Nizamiyə nə verilmiş olduğunu bilmiriksə də, şahdan məmnun qaldığını Atabəy Əbu Bəkrə yazdığı müqayisəli beytlərdən anlayırıq. İşi başqa tərlü təsəvvür etmək dəxi, qabil deyildir. Özü kimi bir ustadı belə düşündürmüş bulunan bu çətin və yavan konunu¹ misilsiz bir müvəffəqiyyətlə bacaran Nizamini «yüksək şeirdən anlayan və nəcabət ilə öyünən» Axsitan necə ihmal edərdi? Böylə bir şey vəqə bulmuş olsaydı, bu şah özünü şairə yazdığı məktubda təlmihlə işarət ediyi Qəznəli Sultan Mahmud durumuna düşürmüş olurdu. Belə bir şeyə isə heç bir işarət yoxdur. Başqa tərlü olsaydı, şairin yuxarıda qeyd etdiyimiz təşəkkürünü Şirvanşah necə qazana bilirdi?! Qarısında Xaqani ilə Fələki kimi sivrilmiş şairlər varkən, konunu Gəncədəki guşəsinə çəkilməmiş ustada əmanət etməsini bilən diqqətli adamın böylə diqqətsizlik edəcəyinə kim ehtimal verir?!

Hər halda tanıya xitabla «xəyalındakı ruzisini Məhəmməd camallı padşahdan» diləyən² şairin xəyal sükutuna (qırıqlığına) uğramamış olduğunu mühəqqəq görmək lazımdır. Bu qənaəti Füzulinin:

Bulmuşdu səfay-i dil Nizami,

Şirvanşahına düşüb girami

beyti də qüvvətləndirməkdədir.

Marağa hökmdarı Ağsonqurlu Körp [Körpə] Arslana ithaf etdiyi «Həft peykər»in dəxi mükafatsız qalmadığına ehtimal verilə bilər.

Atabəylərin dördüncüsü bulunan Nüsrətəddin Əbu Bəkrdən də «İskəndərnamə»yə qarşılıq olaraq şairin «qələm hədiyyəsi» alıb-almadığı ümumiyyətlə qeyd olunmamışdır. Bununla bərabər özü də şair olub, ürfansevərliyi bizzat Nizami tərəfindən təyit olunan dör-

¹ «Leyli və Məcnun»un sonuncu fəslinə bax.

² Zan şəh ke Məhəmmədi cəmələst

Ruziyəm kon ançə dər xəyaləst

(Məhəməmd camallı o şahdan

Xəyalımda tutduğum ruzini monə qismət elə – R.Ə.).

3

Yuxarıdakı ehtimallarla bərabər şübhəsizdir ki, şair olduqca mütəvazi bir həyat yaşamışdır. Bu həyat təzi bir yandan onun öz içindən gələn «az yemək, çox bağışlamaq» düsturundan doğan zühdü ilə anladıla bilirsə də, o biri yandan o zamankı həyat şərtləri ilə ilgilidir.

Şairin yaşayışına aid, bu gün üçün alışıq olduğumuz «reportaj» qıtlığı kimi, şübhəsiz, o zamanın «qələm hədiyyəsi» də bugünkü Avropa və Amerika sənətkarlarının qazandıqları milyonlarla qiya ediləməz.

Nizamının maddətən əmin və diğdığasız bir həyat yaşadığı münaqişə konusu olsa da, çağdaşları arasında mənəvi böyük etibar və nüfuz sahibi olduğunda şübhə yoxdur. Daha həyatda və nisbətən gənc ikən, üzü köçürülən əsərləri əldən-ələ keçərək Gəncədən islam dünyasının hər tərəfinə yayılmış bulunan bu böyük adam, qapılarına çox nadir uğradığı zamanə hökmdarlarının, bilxassə, Atabəylər sülaləsinin çox böyük hörmətlərini görmüşdür. Özünün bir müqayisəsinə görə, Sokrat kimi çəkingən olan həkim, onun qədər sevilmiş və aranmışdır.

Bu ehtiram və etibarın nə dərəcədə olduğunu şairin yuxarıda bəhsi keçən xatirəsindən anlayırıq: Atabəylərdən Azərbaycanın sətvətli (güclü) padşahı Sultan Qızıl Arslan yanına çağırılmış olduğu şairin gəldiyini xəbər aldığı zaman eys-ışrətlə məşğul bulunurmuş. «Kef məclisi» varmış. Saqilər şərab sunur, xanəndələr oxuyur, sazəndələr çalır, rəqqaslar da oynayırlarmış. Şairin hər kəscə bəlli zühdünə hörmətlə, bütün bunlar bir anda durdurulmuşdur. Nizami içəri girərkən padşah ayağa qalxmış və onu həyəcanla qarşılamışdır. Qucaqlaşmışlar. Qızıl Arslan Nizamini min bir rica ilə oturtmuş, saqilərlə mütrüblərə müsaidə vermiş, «bu gün ancaq Nizami ilə görüşəcəyəm» demişdir, çünki «onun söhbəti meydən daha nəşəli, neyden daha ahənglidir».

Şair ona göstərilən bu iltifatdan son dərəcədə məmnun qaldığını anladır. Bundan sonra «hər yanda, padşahın yanında olduğu kimi, hər kəs ayaqda ikən, o oturmuşdur». Nizami padşah hüzurundan

düncü atabəyin «sülalə gülüstanının ilk və seçkin bülbülünü» ihmal etmiş olduğunu düşünmək düzgün olmaz, buna bizzat şairin eyni hökmdara xitabla «İskəndərnamə»nin ilk qismində [Şərəfnamə] yazdığı beytlər manedir. Bu beytlərdə isə, yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, «Şirvanşah Axsitan nemətlər içində bəsləyib yerdən göylərə çıxardı isə, sağ mənəi ondan daha eyi və yüksək tutdun» deməkdədir.

Bu beytlərilə şairin Axsitandan olduğu kimi, Nüsrətəddin Əbu Bəkrdən dəxi, qələm hədiyyəsi almış olduğuna tərəddüdsüz hökm edə bilirik.

Yurddaşımız Mehmet Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid əlyazma «Xəmsə»ni bu mülahizəni yazdıqdan çox sonra gördük. Burada «İqbalnamə»nin «Xateme-i kitab» fəsilində basma nüsxələrdə görmədiyimiz təfsilata rastladığımız. Bu təfsilata görə, əsərdən son dərəcədə məmnun qalan Nüsrətəddin Əbu Bəkr əvvəlcə qərarlaşdırılmış bulunan tam əyarlı 1.000 altunu dərhal Nizamiyə təslim etmiş və bundan başqa merkeb (minik heyvanı), ipək, qumaş və sairədən ibarət on türlü yüksək qiymətli şeylərlə bərabər şahənə bir xələt dəxi, vermiş və əlavə olaraq Divana yazılan bir əmrnamə ilə şairə 200 altın miqdarında illik bir maaş bağlanmışdır.¹

¹ Əz-an nəqd-e Rumi ke başəd dorost Hezarəm pəzirofte bud əz nəxost Ço mən bəzl dər xord-e u saxtəm Bebalə-ye u dər bərəfraxtəm Hezar-e pəziroftə dad zud Bəsi cizha niz bər vey fozud Ze mərkuba dibəvo dəh qune ciz Həman xələt-e padşahəne niz Do səd nəqdə digər be divan-e tər Nəbəştəm be ourad-e douran-e dəhr Bədan tə rəsənəndə-qan cou-be-cou Rəsənənd hər səlī əz nou-be-noy (O, təmiz Rum qızılından

Əvvəlcədən 1000 dənə mənə verməyi qəbul etmişdi. Mən öz hədiyyəmi ona layiq şəkildə yaradıb Onun hüzuruna təqdim edərkən, Boyunna götürdüyü min qızıl tez mənə verdi. Və ona çoxlu başqa şeylər də əlavə etdi. Minik heyvanları, ipək və on cür başqa şeylər Bir dəst də padşahənə xələt. Bundan başqa iki yüz qızıl da Divanda Dəhrin rəftarını nəzərə alaraq adıma yazdırdı. Ki, hesabdarlar həmin qızılı axırıncı misqalına Qədər hər il yenidən mənə çatdırınsınlar - R.Ə.)

«meracdan dönən Əhməd kimi» mütəhəssis (duygulu) olaraq döndüyünü, məzkur (sözü keçən) xatiratında ayrıca bildirmişdir.¹

Özü ilə çağdaş bulunan digər məsləkdaşlarına az və ya heç nəsib olmayan bu etinani Nizami ona xas vüqarı və çəkingənliyi ilə əldə etmişdir.

Qapılara çox nadir uğradığının bir dəliliyi də şairin ikinci Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvana yazdığı mədhiyyədə buluruq: ona «Xosrov və Şirin» əsərini gətirən şair: «gec gəldimsə də, arslan kimi gəldim», deyir və «evdə otursam da, duaçıyam» deyərək məzəretədə (üzrdə) bulunur.

Yüksək izzəti-nəfs sahibi olan şair həyatda özünü tarixi mövqeyində tutmasını bilmiş, heç bir zaman kiçilməmişdir. Hökmdarlara müraciət edərkən onları mədh etdiyi və onlardan bir diləkdə bulunduğu zamanlarda belə, özünü onlarla müsəvi bir dərəcədə görmüş, hətta ruhunun verdiyi içdən bir qüvvətlə mədh etdiyi tac daşryanlara ataca öyüdlərdə belə, bulunmuşdur.

«Leyli və Məcnun» mənzuməsinin müqəddiməsində («Kitabın sonu bərədə» başlığındadır) məsələn, Şirvanşah Axsitana verdiyi öyüdlər bu iddianın bir dəliliyidir. Bu «Nəsihətnamə»sində şair padşaha xitabla «ondan bir neçə öyüd dinləməsini» rica müqəddiməsilə «qüdrətli ol, fəqət, təkminini əldən buraxma! Mey iç, fəqət sərxoş olma! İki-üzüzləri yanına soxma! Xalqın etimadını qazanmaq üçün, sözünü tut! Qəlbində yeri olmayanlara inanma! Düşməninə kiçik görmə! Vuracağımı kökündən vur, tutacağımı düşürmə!» kimi öyüdlərdə bulunur.

¹ Çenan rəftəm ke suye kəbə möhtac

Çenan baz amədəm k-Əhməd ze merac

(Onun yanına möhtaclər Kəbəyə gedən kimi getdim,

Onun yanından isə Əhməd meracdan qayıtdığı kimi qayıtdım – R.Ə.).

² Şairin bu münasibətlə yazmış olduğu «əgər dir amədəm şir amədəm [gec gəldimsə də, şir kimi gəldim]» misrası zərbi-məsəl olaraq çağdaş farsçada dəxi, kullanılmışdır.

Titiz bir izzəti-nəfslə dərin bir təvazönü həkimanə bir surətdə birləşdirməsini bilən ustad mədhə yaptığı təşbeh və müqayisələrdə belə, öz üsuluna sadıqdır. Məsələn, padşahi dənizə bənzədirəkən ona varan özünü nəhrə eş tutmaqdadır.¹ Padşahın bağı «cənnət» isə, o da bir «cənnət quşu»dur. Padşah «Ay» isə, o da «Ütarid» ulduzudur.² Ötəki cahanın isə, bəriki də sözün sultanıdır. O, savaş meydanının pəhləvanı isə, bu da mənə və sözün qəhrəmanıdır. Bir «söz» ki, «yaradılış pərdəsi açılırkən səhnəyə ilk çıxan o olmuşdur».³ Allahın hüzuruna çıxmaq haqqı Nizaminin görüşüncə, əvvəla peyğəmbərlərdə, sonra da şairlərdədir.⁴ Asiman qəder yüksək olan şair bəzən bu haqqından keçər kimi görünürsə bu, «başımızın üstündəki üfüqün eyni zamanda yerə qapanmasına»⁵ bənzər.

¹ Dərun şod qasedo şəhra xəbər kərd

Ke çeşmə bər ləbe dərya qozər kərd

Onun gəldiyini Qızıl Arslana ərz edildiyini Nizami bu beytlərlə ifadə etmişdir: mənəsi «qasid içəriyə girərək nəhrin dəryaya yanaşdığını xəbər verdi» deməkdir.

² Necə ki, Qızıl Arslanın hüzuruna girdiyini anladırəkən deyir:

Məra dər bəzmqah-e şah bordənd

Otaredra be borc-e mah bordənd

(Məni şahın məclisinə apardılar

Ütaridi Ayın bürcünə apardılar – R.Ə.).

³ Pərdəye xəlvət ço bərəndaxtənd

Cele-ye əvvəl ze soxən saxtənd.

(Allah yoxluq pərdəsini qaldırarkən

İlk təzahür kimi sözü yaratdı – R.Ə.).

⁴ Piş-o pəsi bəst səfe kəbriya.

Pəs şoara aməd-o piş ənbəyö.

(Böyükələr səf çəkib düzüləndə

Arxada şairlər durdu, qabaqda isə peyğəmbərlər – R.Ə.).

⁵ Fələkvar dur əzəfsus-e həmə

Sər aməd vəli pay bus-e həmə

Fələk kimi üstündəydim hər şeyin,

Başım uca, ayağında hər kəsin.

III ÖZ GÖZÜ İLƏ NİZAMI

*Hər kəs için birər inci işlədim,
Özümə də bir qasidə söylədim.*

Nizami

«Öz»ündən məqsəd şairin ədəbi və mənəvi «mənliliyi»dir. «İskəndərnamə»sindəki allaha bir yalvarışında şair «can» dediyi bu mənliliyini böyük bir hikmətlə ifadə etmişdir. Vücudunun çürüyüb torpağa dönəcəyini bilən həkim, özünü əbədiləşdirmək ümidilə, «can»ını nəzmdən bir qəlibə qoymuşdur və «ey tanrı, sənin əbədi varlığını cana sinən bunca parlaq dəlillərlə isbat edib durdum, nə olurdu sən də mənim mənliliyimin əbədiliyini bildirəydin!» demişdir.¹

Bu mənlilikdən şair klassik ədəbiyyatda caiz və qullanılmaqda olan «öyünmə üslubu» ilə mənzumələrinin həsb-hala aid türlü qismlərində bəhs etmişdir.

Başqalarının mənlilik və şəxsiyyətlərindən bəhs edərkən qullandığı üslubu Nizami öz «fəxryyə»lərində dəxi, eynilə qullanmaqdadır.

Klassik ədəbiyyatın «dür dəlmək» deyər məcazi bir təbiri vardır. «Dür dəlmək» incə nüktəli mənzumələrlə şeir yazmaq deməkdir.

Dastanlarındakı qəhrəmanları ilə qasidə və ithaflarında mödh et-

¹Ço bər həsti-ye to mən-e sostray
Bəsi hoccət əngixtəm delqoşay
To niz ər şəfəd məd-e mən nehoft
Xəbər dər ke, can mand əgər xək xoft
(Sənin varlığının sübutu üçün mən aciz
Ürək açan saysız dəlillər gətirdim.
Mənim yatağım gizlinə keçərkən,
Sən də mənə xəbər ver: «torpaqdan (olan bəndənin)
uyudusa da, canın qaldı» – R.Ə.).

diyi adamlar için birər «inci işləyən» Nizami özünü də unutmamışdır.¹

Gözəl misra, mənalı söz və nüktəli təşbihlərlə dolu mücövhər (daş-qaş) mağazasından ibarət «Pənc gənc»inin bəhə bəhə seçkinlərini sətirlərdən bir şeirdə sapa düzərsək, dünyanın ən məşhur brilliant gərdanlıqlərindən daha dəyərli bir təşbih hasil olur.

«Məxzənül-əsrar»ı yazdığı zaman şair daha gənc idi, yaşı iyirmini ancaq bulurdu. Bir şair olaraq öz təbircə, hələ «qönçə bir gül» halında idi. Fəqət, bu «qönçə» açmasını tamamlayacaq «rüzgarın» bəkləyir və açacağı zaman yapacağı təsiri bilirdi. Bilirdi ki, «düşündüyü yeniliyi göstəricə qiyamətin borusu çalacaq», çünki «əskidən-yenidən nə varsa» hamısı bu «cadu sözlü» adamda mövcuddur. Çünki «sənəti cadunu kölgədə buraxmış, sehr ilə əfsunu mələkləri belə çaşdırmışdır».²

¹Ço əz bəhr-e hər kəs dori softəm
Corudn həm əz bəhr-e xod qoftəm
(Hərəyə bir deşdiyim kimi,
Özümə də bir (dürlü) nəğmə
qoşmuşam – R.Ə.).

²Sorx qol-e gönçə mesaləm hənuz
Montəzər-e bad-e şemaləm hənuz
Gör benməyəm soxən-e tazera
Sur qiyamət konəm avazera
Hər çe vucudəst ze nou ta köhən
Fetnə şəvəd dər mən-e cadu soxən
Sənət-e mən borde ze cadu şəkib
Sehr-e mən əfsun-e məlayək fərib

Qönçə qızıl gül kimiyəm, gözlerəm!
Açmaq için quzey yelini özləyəm.
Göstərəm yeni sözdə sehrimi,
Şur-i qiyamət yaparam seirimi
Əski-yeni nə varsa hər cahanda
Əks yapar bu ecazlı bəyanda.
Caduları kölgələdim şeirimlə
Mələkləri əfsunladım sehrimlə.

Məlum olduğu üzrə, rüzgar qönçə halına olan bir gülün açmasını çəvikləşdirir, hətta qönçə bir gülü üfürüklə belə açdırmaq qabildir. Şair açmaq için «Quzey yelini» bəklədiyindən bəhs etməsilə yurdunda çox əsən bir yeldən ilham almışdır. Təşbihdə şübhə yoxdur ki, «Xəzri yeli»ni qəsd etmişdir [Xəzri yeli Azərbaycanda quzeydən əsən yelo deyirlər. İstanbulun poyrazı kimi]. Ucuz reklamlara düşgün bolşeviklər isə, Nizaminin «Quzey yeli» ilə özündən yüz illərə sonra gələcək sovet inqilabını qəsd etdiyini düşünərək, öyünürlər.

«Şeirin onun sayəsində tüfeylilikdən çıxaraq müstəqil təkyə sahibi olduğunu və xirqə ilə zünnarlarını atan zahidlərlə rahiblərin ona qaçdıqlarını» Nizami müzəffərənə bir ədə ilə ifadə etməkdədir.¹

«Məxzənül-əsrar»ı Anadoluya [Ərzincan] göndərincəyə qədər Nizami «şəhrbənd» olduğu Gəncə ilə Arran həvalisində (yan-yörə, bölgə) qəsidə və qəzəl kimi ufaq parçaları ilə məruf, məhəlli qalmış bir şair idi. İndi içindən bir ruh ona xitab edir: «Gəncə harada, sən harada!». Bu ruh onu «geniş dünya sahəsinə atılmağa» təşviq edir və «zamanında sənin kimi bakirə söz söyləyən birisi yoxdur» deyər, şairi «humay quşu» kimi «üfüqlərə kölgə salmağa» çağırır. Çünki «sən – deyir – *Doğu ilə Batıya günəş kimi bəlli bir ruhsan*».²

Bulunduğu dar mühitindən ozamankı Doğu İslam Kültürünün yayılı bulduğu geniş dünyaya çıxan şair qazandığı müvəffəqiyyətin verdiyi haqlı bir cəsarətlə öz önəmini daha dərinədən duymağa başlayır.

¹Şer be-mən soumæ bonyad şod
Şairi əz məztəbə azad şod
Şaero raheb su-ye mən taxtənd
Xirqə-vo-zonnar dər əndaxtənd

Şeiri mənəm minbərə sahib qılan,
Şairliyi tabelikdən qurtaran.
Xirqə və zünnarlarını atdılar,
Zahidü-rahib mənə həp qoşdular.

²To an xorşid-e ruhani-qiyasi
Ze məşreq ta be məğreb ruşenasi

«Barmağım toxunursa, kimsədə yazarlıq cəsarəti qalmaz»¹ deyən Nizaminin öz böyüklüyünə və hər kəsdən, hətta Firdovsidən də üstün bir şair olduğuna təlmihi vardır:

«Söz kimyasına hakim iki usta əski dəyərləri yenilədilər, biri misdən xalis gümüş, o biri də gümüşdən tam altun yaratdı. Misin gümüş olduğunu gördünsə, gümüşün altun olmasına çəşmə!...».²

«Xosrov və Şirin»i yaratmaqla təmin etdiyi böyük şöhrəti «Leyli və Məcnun» konusunun işlənməsini – Şirvanşahın arzusu ilə – özüne verdirincə şair «söz meydanının ona qaldığını» duyur. Necə ki, dünyaya meydan oxuduğunu görürük:

Meydan-i soxən mərast emruz

Beh zin soxən kerast emruz

Mənası:

Söz meydanı bu gün tamam mənimdir,

Mənimkindən yüksək şair kimindir?!

Əşq əfsanəsilə qarami dastan növünün yaradıcısı olan şair öz yaradıcılığının orijinallığını bilir. Kimsəyə möhtac olmadan «ehtişamını öz xəzinəsindən bulduğuna» qənadir. «Təbinin bülbülü ancaq öz şeirinin açdığı gülə» ötmüşdür.³ Özündən daha eyi bir gül ağacı

¹Gər ənqoşt-e mən dərgiri konəd

Nədanəm kəsi ku dəbiri konəd

²Do motətərrəz be kimiya-ye soxən

Təze kərdənd nəqdha-ye kohən

An ze məs kərd noğre noğre-ye xas

Vin konəd noğre-ra bezərr-e xelas

³Coz an k-əz soxən beşkofanəm qoli

Bər an qol zənəm nale çon bolboli

bulamayan şair «güllərini ancaq öz ağacından» dermişdir.¹ Kimsədən ödənc bir şey almamış, könlü nəyi istəmişsə, ancaq onu söyləmişdir.² «Zəmiri [yəni təbi] Məryəm ana kimi, bakirə ikən gəbə (boylu) qalmışdır»,³ «Aşiq də, məşuq da özüdür».⁴

Söz söyləmək sehrində tamam olduğundan Nizami özünə «qeybin aynası» deyilməsilə öyünməkdədir. «Lisanının fasilhiliylə İsa möcüzəsinin sehrinə malikdir», «Şeirinin suyu onun arxından axmış və avazı da onun zamanında yüksəlmişdir».⁵ «Beşlik» dışındaki parçalarından birində Nizami özü haqqında yazmış olduğu «fəxriyyə»də özünü «fəzilətin məlikül-mülkü» və «sözün xalığı» deyə vəsfəndirməkdə və :

¹ Əgər beh ze xod qolboni didəmi

Qol-e sorx yazərd əz u çidəmi
(Özümdən yaxşı gül ağacı görsəydim,
Qızı) və ya sarı gülü ondan dərərdim – R.Ə.).

² Ariyət-e kas nəpəziroftəəm

Hər çə dələm qoft bequ, qoftəəm
«Heç kəsədən bir borc almamışam,
Ürəyim mənə deyib ki, «de!» onu da demişəm – R.Ə.).

³ Zəmirəm nə zən bəlke atəş-zən-əst

Ke məryəm-səfət bəkr-o-əbəstan-əst
(Mənim qəlbim qadın deyil, od odlayandır
Məryəm kimi həm bakirə, həm də hamilədir – R.Ə.).

⁴ Bər-e aşeqan gər məcərrəd şəvəm,

Həman beh ke məşuq-e xod xod şəvəm
(Aşıqlar içində yeganə olduğum üçün,
Yaxşısı budur ki, özüm özümün məşuqum olum – R.Ə.).

⁵ Şer ab ze cuybar-e mən yaft

V-avaze beruzeqar-e mən yaft

Soxən əz mən afəride çə fotovvət əz morovvət
Honər əz mən aşekara çə tərəvət əz cəvani¹
deməkdədir.

Çox sevdiyi oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə Nizami ona təbiblik ilə fiqh [hüquq] elmlərini öyrənməsini tövsiyə edir. Şairliyə isə təşviq etmir. Gərçi – deyir – bilirəm söz söyləmək iqtidarındasan, şeir yazsa bilirsən, amma daha eyisi budur:

Sən şeirdən bəkləmə şöhrət və nam
Çünki Nizamidə o olmuş tamam.²

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, həzrəti Nizami də şairlərin sonuncusudurmu? İslam dini qiyamətə qədər qalacağı kimi, şeir də qiyamətədək Nizami üslubunu aşamayacağı?

Belə görünür!

Son əsəri bulunan «İskəndərnamə»də Nizami eynilə bunları yazmaqdadır:

«İstiqamətini məndən alan söz qiyamətə qədər də mənimlə qaim olacaqdır!».

Bemən çon kereft esteqamət soxən
Qiyamət konəd ta qiyamət bemən

¹(Comərdlik aliconablıqdan yarandığı kimi, söz də məndən yaranıb, Tərəvət cavanlıqdan aşkar olduğu kimi, söz hünəri məndən aşkar olub – (R.Ə.). «Məlikül-mülük» başlığı ilə verilən bu qəsidə Ziya Paşanın «Xərabət»ində və H. Danişin «Səraməndan-i süxən»ində vardır. V. Dəstgirdi bu qəsidəni «Gəncinə-i Nizami»sinə almış və haşiyədə beytlərin şərh və yorumlarını doxi, vermişdir. Professor N. Tərlan «Gəncinə»dəki Nizami şeirlərini nəsrə türkçüyə çevirmiş və Ə. Xəlil kitabxanası vasitəsilə İstanbulda yayımlatmışdır. Fəqət, yazıq ki, bu çətin işi başarırkən qələmi «mətn»dən ziyadə «şərh»ə uymuşdur.

²Z-in fon mətləb bolənd nami

K-in xətm şodəst bər Nezami

IV NİZAMİNİN CAHAN ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ

*Söz meydanı iştdə bu gün mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!*

Nizami

İslamiyyətdən sonra yenidən doğan İran ədəbiyyatının X yüzildə ən böyük siması məlum olduğu üzrə, «Şahnamə» məsnəvisinin dünyaca tanınmış şairi Əbülqasim Məhəmməd Firdovsidir. Nizami Firdovsidən sonra məsnəvi yazmaqda ən böyük ustad sayılır, hətta Firdovsinin hamasiyyətçiliyinə (igidlikdən yazmasına) müqabil, dastana verdiyi lirik ədəsi ilə o, özünə xas bir əfsanə üslubu yaratmışdır ki, bu etibarla Firdovsni belə keçmişdir.

Yaratdığı ədəbi şəkillərlə İran ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər haqqında ustadın şeir və sənətindəki orijinallığından bəhs edərkən təfsilat verəcəyimiz təbiidir. İndilik bu qədərini qeyd edək: şairin romantik kisvəyə (dona) bürünmüş mistik ruhu misilsiz sənətinin sehri ilə az zamanda yalnız İran ədəbiyyatının şamil olduğu sahəyə yayılmaqla qalmamış, eyni zamanda yaratmış olduğu sənət növü bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü mürəkkəbləri tərəfindən təqlid olunmuş, görək «Xəmsə»sinə, görəkse bu külliyyatı təşkil edən beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, mübaligəsiz, yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır.

Yalnız bənzətmələr deyil, Nizamiyə yazılan yorumların [şərh və təfsir] sayları dəxi, az deyildir. Klassik Doğu kitablarından ən ustad xəttatlar tərəfindən ən çox kopya edilən və ən mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox təzhib və təsvir olunan əsər də Nizamının «Xəmsə»sidir.

Nizamının özündən sonra genəl ədəbiyyat üzərindəki etkisini

anlamaq üçün əsərlərinə yazılmış bulunan bənzətmələrin sayları ilə dəyərləri göz önünə gətirilməlidir. Ona bənzətmə yazarlar arasında Doğu ədəbiyyatının məruf simalarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Selman Savəci, Katibi, Cami, Hatifi və sufilərin böyük ustadlarından Fəridəddin Əttar kimi farsca yazmış böyük şair və mistiklər vardır.

Klassik fars ədəbiyyatından daha sonra vücuda gələn klassik türk ədəbiyyatı üzərinə də Nizami müəssir olmuşdur. Cığatay şeirinin və ədəbi türkçülüynün böyük ustadı Mir Əlişir Nəvai də daxil olmaq üzrə, bir çox türk şairi dəxi, Nizamini ya tərcümə etmiş və ya ona bənzətmə yazmışlar. Bunların arasında orijinallığı və bəlkə də üstünlüyü bir qism tənqidçilərə qəbul edilən, «Leyli və Məcnun»u ilə məşhur, Azərbaycan türk şeirinin və bütün türk ədəbiyyatının böyük mürəkkəbi Füzuli də vardır.¹

Nizamının qonşu Gürcüstan ədəbiyyatı üzərinə dəxi, təsir yapmış olduğu XII yüzilin sonlarında yaşamış bulunan «Qaplan dərindəki pəhləvan» şairi, məşhur Şota Rustavelini tədqiq edənlər tərəfindən təyit olunmaqdadır. «Rustaveli dövrünün anıtları»nı incələyən akademik İ.Orbeliyə görə, «Rustavelini anlamaq, həm də haqqı ilə anlamaq, XII və XIII yüzillərdəki Doğu kultürünü anlamaq deməkdir. Rustavelini haqqı ilə və bütün dərinliylə anlamayan bir insan Doğunu da anlamayır deməkdir».²

Gürcü professorlarından rustaveliçi Pavel İnkörökva Nizamının «Leyli və Məcnun»u ilə «Xosrov və Şirin»inin vaxtı ilə gürcüçəyə tərcümə edildiyini təsbit etməkdədir.³ Professora görə, «Qaplan dərindəki pəhləvan» əsərinin tədqiqinə nəzərən Ş.Rustaveli için

¹ Nizamiyə yazılmış bənzətmələrin sırası kitabımızın sonunda verilir [Bibliografiya qisminə bax].

² İ. Orbeli. «Pamyatniki epoxi Rustaveli». Leninqrad. 1938, s.20.

³ «Şota Rustaveli i yeqo vremya» [rusca]. Moskva, 1939, s. 24.

«Doğu kultürü gürcü kultürü qədər yaxın və özdür».¹ Şotanın bu əsərində eyni yazarın qeydinə görə, «Leyli və Məcnun»dan bəhslər varmış, hətta Tariyel Qeysin eşidir, onun kimi dəli olub çöllərə düşər, vəhşilərlə arxadaş olur. Onu himayə edən Aftandil də Nofəlin eşidir.²

«Qaplan dərisindəki pəhləvan»ın gürcücüdən ruscaya eyi bir tərcüməsini verən Şalva Nutsubidzenin qeydinə görə, XII yüzil gürcü ədəbiyyatında Rustavelinin yaşlı çağdaşlarından Çaxruxadzenin əsərlərində belə, Nizamiyə işarələr vardır. Rustaveli Nizamının açdığı Doğu renessansının çıxırında getmişdir.³

Farsca yazmış olduğundan millətlərarası sahədə İran ədəbiyyatına və dolayısı ilə İrana mal edilən Nizamiyə Avropada da önəm verilmişdir. Doğu və bilxassə, İran ədəbiyyat tarixilə məşğul olanlar ona aid incələmələrdə bulduqları kimi, haqqında kitablar da yazmışlar, əsərləri dəxi, qismən olsun Avropa dillərinə çevrilmişdir.

XIX yüzilin ta başlarından bəri İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiyada Nizamiyə dair nəşr olunan əsərlərin sayı onlarca bulmuşdur.

Nizamının əsərlərinə yazılan bənzətmələr ilə bu əsərlərə aid nəşriyyat haqqında kitabımızın sonunda biblioqrafik məlumat verilməkdədir.

Şairin cahan ədəbiyyatındakı yeri haqqında oxucularımıza tam bir fikir verə bilmək üçün ədəbiyyatçılarla tənqidçilərin Nizami haqqındakı görüş və təqdirlərini doğulu və batılı müəlliflərə aid olmaq üzrə, aşağıda iki bölümdə ayrı-ayrı xülasə edirik.

¹ Eyni əsər, s. 35.

² P.İnkörökvanının bu xüsusdakı qeydlərini eyni məcmuədə məqaləsi bulunan digər professor Qeronti Kixodze dəxi, təyit etməkdədir.

³ Şota Rustaveli. «Vityaz v tiqrovoy şkure» [Gürcücüdən ruscaya çevirən Şalva Nutsubidze]. Moskva, 1941.

1

Doğu ədibləri Nizamini əsərlərinə yazılan hədsiz-hesabsız bənzətmələrdən də görülcəyi kimi, şairlikdə yeni İran ədəbiyyatının müşdi deyə tanımış, onu «məsnəviçilərin imamı və Doğu əfsanəsi yazarların şeyxi» saymışlar. Bu baxımdan onların nəzərində Nizami eni-boyu ölçüləməyən bir yaradıcıdır, klassik istilahlı muciddir. Bunun ən böyük bəlgəsi olmaq üzrə, ondan sonra heç bir şairə onun qullandığı konu, vəzn və şəkil dışında bir dastan yazmanın nəsib olmadığı irəli sürülməkdədir.

Nizamiden əvvəl «Xosrov və Şirin», «Həft peykən», «Leyli və Məcnun» konular əski kitablarda qismən ərəbcə nəzm, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr halında mövcud bulunurdu. Nizami ilk dəfə olaraq onları özünəxas sənətlə nəzm etmiş və rəngli şeirilə canlandırmışdır.

Yalnız təbinin sehrli təsirilə deyil, Nizami zamanının bütün bilgilərinə sahib geniş qavrayışı ilə də eşləri arasında bəliqli bir yer tutmuşdur. Sadə, Şirvanlı Xaqani, Ənvəri, Kəmaləddin və Cəmaləddin İsfahani kimi yüksək dəyərdəki çağdaşlarına deyil, özündən sonrakı yüz illəri bulan dövrlərdə belə, ədəbiyyat üfqlərində bəlirən bütün şeir ulduzlarının üstündə parlayan bir işıldağ olaraq qalmış, daha doğrusu parlaq bir Günəş kimi, əsrlərə sürüb gələn nəsilərə öz feyzinin sicaqlığını vermişdir.

Nizamının ölümündən təqribən 50 il sonra «Əl-Mücməm» adındakı əsərində Şəmsi Qeysi adındakı bir yazar ədəbiyyata aid xatirəsini anladırkən nəzm ilə nərsdən anlayan, özü də şair və ədib olan bir dostunun ədiblərə məxsus məhrəm bir toplantıda Nizamının «Xosrov və Şirin»indən seçilmiş parçalarını xoş bir səsle oxuduğunu və bir neçə «zərif»in də ahəngə uyduraraq əllərindəki dəfə xəfif-xəfif vurduqlarını anladır. Bu hekayə bizə daha o zamanlarda Nizami sənətinin şöhrəti və məqbuliyyəti haqqında bir fikir verir.¹

¹ V.Dəstgirdidən alınmışdır.

H. VII [m. XIII] yüzilin başında yazılan «Lübabül-əlbab»ında dövrünün məruf hal tərcüməçilərindən, ədəbiyyat maraqlısı və gözəl söz mütəxəssisi Məhəmməd Övfü Nizami haqqında bunları yazmışdır:

«Gəncəli Nizami ifadəsindəki məharətilə bilginliyin sərvətini sovurmuş və incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başlarına saçmışdır. «Məxzənül-əsrar»ındakı saxlı bulunan, eşidilməmiş sözlər meydana çıxarılsa, aşıqların ürəkləri ovlanır, «Leyli və Məcnun» nəzminin Türküstanındakı badam gözlülər üzərindəki yaşmağı atarlarsa, zəmanə ağıllarının ağıllarını alırlar, şirindillikdə bilgi taxtının xosrovu olduğundan «Xosrov və Şirin» hekayəsini Ünsürinin kefini qaçıracaq bir şəkildə nəzm etmiş və bələgət mülkünün sultanı olduğu için İskəndərin hekayəsini bir ayna aydınlığı ilə dinləyənlərin gözləri önünə tutmuşdur. Bilginliyinin xütbəsini İskəndərin namına oxumuş, sikkəsini də onun adına basmışdır».

H. VIII [m. XIV] yüzildə Qəzvinli Zəkəriyyə ilə Bakılı Abdül Rəşid Nizamidən öz əsərlərində bəhs etmişlər. İslam dünyasının bu iki tanınmış coğrafiyaçısı və hal tərcüməsi yazanları daha o zaman şairin önəmini qeyd edərək əsərlərilə seçilmiş «ürfan və hikmət sahibi nadir bir sənətkar» olduğunu bildirmişlər.

H. IX [m. XV] yüzil müəlliflərindən Səmərqəndli Dövlətsah məşhur təzkirəsində Nizamidən bəhs edərək: «Şeyxin dəyər və olğunluğunu ifadədən söz də, yazı da acizdir» deyir və «onun sözündə şairliyin ötəsində öylə bir gözəllik vardır ki, mərifət sahibi bütün olğunlar onu aramaqdadırlar» cümləsini əlavə edir.

Nizaminin «Xəmsə»sinə ilk bənzətməni yazan Əmir Xosrov Dəhləvi «Leyli və Məcnun»unun müqəddiməsində «söylədiklərinin hamısı Nizamidendir» deyənlərə cavab olaraq yazdığı sətirlərdə Nizaminin yaradıcılıqdakı üstünlük və birinciliyini bəlirtərək deyir ki:

An gənc-fəşan gənc- pərvərd
Budəst bedin mətə dər xvərd

Bari nə bədəl məgər həmin bar
Kari nə dəgər məgər həmin kar

[*Xəzinəni saçan da, bəsləyən də odur, bu iş onun boyuna biçilmişdir. Bədəlini deyil, eynini verir, başqa iş deyil, eyni işi yapırım*].

İran klassiklərindən ən məşhuru Şirazlı Sədi tanınmış «Bustan»ında Nizamidən çox mülhəmdir (ilham). Onun bir çox misal, beyt və misralarını iqtibas edər:

Xerədməndan-i pişin rast goftənd
Məra xod kaşki madər nə-zadi

beytindəki «xerədmən»dən məqsəd Nizamidir, çünki ikinci misra ondan alınmışdır.

Klassik İran şeirinin ən parlaq nümunəsi sayılan qəzəllərlə məşhur Şirazlı Hafiz «Müğənninamə»sində Nizamidən bu şəkildə bəhs etmişdir.

Zi nəzm-i Nizami ki çər-x-i kohən
Nədarəd coz u hiç ziba soxən

Yəni: «əski dünya Nizaminin nəzmi kimi gözəl bir sözə malik deyildir».

Nizamiyə bənzətmə yazan farslar arasında ən müvəffəqiyyətli Məktəbi Şirazidir. O, Nizaminin mədh için bunları yazmışdır:

An xoş soxəni ki vəqt-i təhvil
Peyğəmbər-i əqlrast cəbril
Çunu ney-i xameo por nəva kərd
Noh daire-ra por əz nəva kərd
Mən k-an honər-i homay didəm
Çun saye bebal-i u pəridəm

[O gözəl sözlü adam məram anladırkən ağıl peyğəmbərinə cəbrildir. Qələmin neyini nəva ilə doldurunca doqquz təbəqəli göyləri sədəsi ilə doldurdu. Mən o, Humay misilli hünəri [sənəti] görün-

cə bir kölgə kimi onun qanadına qondum].

Hafizdən sonra İran klassiklərinin son ən böyük ustadlarından Əbdürrəhman Cami də Nizamini öymüşdür. «Baharistan»ında yazdığı «Nizami» maddəsində «açıq olan fəzilət və kamalının şərh və izaha ehtiyacı yoxdur. «Pənc gənc» adlı əsərinə o qədər gözəlliklər və incəliklər doldurmuşdur ki, bu şərəf heç bir kimsəyə nəsib olmamışdır. Böylə bir əsər bəlkə də, bəşər qüdrətinin yetişməyəcəyi bir xariqədir» deyir. «Həft ourəng»indəki «Leyli və Məcnun» mənzu-məsinə yazdığı müqəddiməsində bu konunun əvvəlcə Gəncəli Nizami ilə Dəhləvi Xosrov tərəfindən yazıldığına işarət edən şair bu iki ustadın sənətdəki məharət və qüdrətlərini qüvvətli misralarla bə-lirdikdən və yürüşlərini at qaçışına bənzətdikdən sonra deyir ki:

Mən niz be faqe naqə randəm
Xodra be ğobareşan rəsandəm
Gər mandəəm əz şomareşan pəs
Bər çehre-yi mən ğobareşan bəs

[*Mən də bu zəifliyimlə arxalarından dəvə qaçırdım və özümü tozlarına qovuşdurdum. Özlərinə ulaşamadımsa da, üzümə qonan tozları mənə yetər*].

Bir fəxriyyəsinə də Cami təbinin hər hankı konunu yeddi beyt-də qafiyələməyə qadir olduğunu, Gəncəlinin «Yeddi gözəl»indəki mənaldan örnək və ilham alması ilə izah etməkdədir:

Be bustan-i soxən morğ-i təb-i mən əksər
Be həft beyt şəvəd nəğmə-saz-o qafiyəsənc
Ço Həft-Peykər-i gəncur-i Gənce, hər qəzəli
Nəmunə-ist zi mənə nəhan dər-u səd gənc¹

¹Beytlərin tərcüməsi:

(Söz gülüstanında təbimin quşu əksər hallarda
Yeddi beyt çərçivəsində nəğmə yaradır və qafiyə qurur.
Gəncə xəzinədarının «Yeddi gözəl»i kimi hər qəzəlim
İçərisində yüz xəzinə gizlənən mənə nümunəsidir –R.Ə.).

«Atəşgədə» sahibi Lütf Əli bəyə [XVIII yüzil] görə, Nizami sözün «ərkan-e ərbəəsindən, yəni dörd dirəyindən biridir».

Səfəvi dövrünün «Xəmsə» yazanlarından Ruh-ül-Əmin Nizami-ni öyən bir parçasında «Gəncəlinin məsnəvilikdə bircə ustadlığın-dan» canlı bir surətdə bəhs etdikdən sonra sözlərini bu beytlərlə bitirir:

Dər xane nehofte meşk-i tatar
Şagerd-i kəminei-iş Əttar
Məhr əz nəfəsəş ço tab girəd
Ferdousi əz-u hesab girəd
Dər piş-i soxənvəriş bican
Xaqani-i can-i mülk-i Şirvan
Şoəra-yi Məlik beust dəmsaz
Xosrov zi ğolamiyəş sərəfraz

[*Evidə tatar müşkünü saxlamış, Əttar onun ən kiçik çırağıdır. Eşq onun üfürüyü ilə tutuşur. Firdovsi onun hüzurunda hesaba durur. Onun şairliyi qarşısında Şirvan ölkəsinin canı olan Xaqani cansız qalır. Padşahın şairləri onunla canlanırlar. Onun köləsi olduğun-dandır ki, Xosrovin [Dəhləvi] başı ucalmışdır*].

Hilali Cığətai Nizami haqqında bu beytləri yazmışdır:

An gənc-i qohər zi kan-i Gənce
Şəmşirzəban-o şirpəncə
Yəni şəh-i molk-i niknami
Şahənşəh-i arefan Nizami
Qoft an soxəni ke qoftəni bud
Soft an qohəri ki softəni bud
Hər quş zi nəzm-i ust por dər
Hər pəncezi Pənc-gənc-i u por
Gənc-i do cəhan nesar-i u bad
Gəncur-i do koun yar-i u bad

«O, Gəncə mədəmindən bir cövhər xəzinəsidir, qılınc dilli, aslan pəncəli bir adamdır. Eyilik mülkünün sultanı, ərənlərin şahənşahi – Nizami odur. Söylənəcək sözü söyləmiş, dəlinəcək cövhərləri dəlməşdir. Hər qulaq onun nəzmlə küpələnmiş, hər ovuc onun «Beş xəzinə»-sindən [Pənc-Gənc] mücövhərlərlə dolmuşdur. İki dünyanın xəzinəsi ona nisar, iki dünya xəzinədarı ona yar olsun».

«Məcmə-ül füsəha» sahibi Rza Quluxana görə, «özünəməxsus bu üsulda, yəni eşq məsnəvisi yazmaqda ikinci bir Nizami yoxdur və bu, hərkəscə qəbul edilmişdir, bu xüsusda onunla rəqabətə qalmaq kafirlikdən başqa bir şey deyildir».

H. 1313 ilə 1318 arasında Nizami külliyyatının düzəldilmiş nüsxələrini böyük sevgi və diqqətlə nəşr edən tehranlı, «Ərmağan» dərgisinin müdiri Vəhid Dəstgirdi bu külliyyatın VII cildini təşkil edən «Gəncine-yi Nizami»yə yazdığı incələməsində Nizamini İran klassik ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyətləri ilə qarşılaşdıraraq bu nəticələrə varmışdır:

Bir dəfə, əxlaq, təmizlik və təqvada həkim Nizami bütün dünya şairləri arasında eşsizdir. Nizamının bütün əsərlərində kötü tək bir sözə və çirkin tək bir təbirə rastlanamaz. Eşqin nəzifliyini (təmizliyini) tərifi də o, Firdovsiyə belə üstündür, çünki Nizamidə erkəklərin sevimlələrindən və gənc oğlanların işvəkarlıqlarından bəhs edən tək bir misra yoxkən, Firdovsidə¹ vardır.

¹ Ey del əgərət yar sepahit mətərs
Vər ba to sərəş bekinəxahist mətərs
Əz ləşkər-i u həmin do çeşməş cəngist
Baqi xəto xaləst siyahist mətərs

Yəni:

Ey könül, sevgilin bir əskərsə qorxma!
Əgər sənənlə dava etmək niyyətinədirsə heç qorxma!
Hücum edənənin yalnız iki gözü var,
Üst tərəfi isə xəst ilə xaldır, qaralıqdır qorxma!

V.Dəstgirdi Nizamini İran şeirinin bütün ustadlarından yalnız Firdovsi və Sədi ilə qarşılaşdırır, çünki bunlar eyni bəhr üzərində məsnəvilər yazmışlar. Nizami əsərlərində yalnız Firdovsidən bəhs etmişdir, çünki işlədiyi konular qismən Firdovsi tərəfindən əvvəlcə təmas edilmiş konulardır. Bütün təvəzöhünə rəğmən, Nizamının Firdovsidən üstün bir şair olduğu haqqındakı təlmihinə Dəstgirdi də işarət edir. Yuxarıda söylənməmiş olduğu kimi, bu təlmihində Nizami Firdovsinin şeirinə gümüş, özününkünə altın, başqalarının da mis deyir. V.Dəstgirdi bu iddianın tamamilə doğru olduğuna qəndir. O deyir ki: «Nizamının əsərlərini yüzlərcə dəfə oxudum və hər oxuyuşumda *Daranın, Xosrov Pərvizin və Leylinin* ölümlərini təsvir edən tabloları ağlamadan oxuyamadım. Şeirindəki bu böyüklük və təsirə şair özü də vaqifdir, necə ki, böylə deyir:

Kəsira ki dər gerye arəm çə ab
Bexəndanəməş baz çən afetab

[*Yağmur kimi ağılatdığım birini, təkrar Günəş kimi güldürürəm*].

Sədi ilə qarşılaşdırılmağa gəlincə də, V.Dəstgirdi məsnəvidə Nizamini Sədinin üstündə görür. «Sədi – deyir – «Bustan»-ında «Şərəfnamə» ilə «İqbalnamə»-dən son dərəcə faydalanmışdır. «Bustan» konularının çoxu Nizamının adları keçən bu iki əsərində mövcuddur. Bu bənzər konuların qarşılaşdırılmasından və incələnməsindən sonra sağ duyğulu hər tənqidçi Nizamidəki söyləyiş qüdrətinin, tərkib sağlamlığının, sözlərindəki bağlanma ahənginin və mənalardakı yaradıcılıq qüvvətinin Sədiyə nisbətə qat-qat yüksək olduğuna hökm edər. Fəqət, Sədi qəzəldə Nizamidən üstündür». Dəstgirdi Sədinin Nizamidən mülhəm olduğu və iqtibas etdiyi beytlərin bir çox misallarını da verməkdədir.

Nizami ilə farsca yazmış digər böyük türk şairi Cəlaləddin Rumi arasındakı mənəvi münasibətlərə də təmas edən V.Dəstgirdi belə deyir: «Ürfan və şeir mülkünün ən böyük sultanı [yəni Mövlana],

həkim Nizaminin şeirlərindən bir çox iqtibaslar yapmışdır. Mövlananın məsnəvi və qəzəllərini incələyən fəzilətli bilgin Ağə Hadi Xairi Mövlana, Nizami «Divan»ını daim gözü önündə tutar və ondan mənaca böyük ölçüdə iqtibaslar yapardı» deyir, «halbuki Qəznəli həkim Sənaiyə qarşı bağlılığı müsəlləm ikən, Mövlana ondan iqtibaslar yapmamışdır. Bu iqtibaslar şübhəsiz, Nizami şeirinin bir fenomen olduğunu isbat edə, yoxsa Mövlana kimi bir ustadı özünə necə cəlb edərdi?!».

Mövlana Nizaminin bir qəzəlidən bu şəkildə istifadə etmişdir.

Cəvab anke Nezami be nəzm miquyəd
«Cəfa məkon ki cəfa şive-yi vəfa-yi to nist»

[Cavab bu ki, Nizami öz nəzmində demişdir: «cəfa etmə, çünki cəfa sənin vəfakarlığına yaraşmaz»].

¹ Budur Nizami ilə Mövlana beytlərindən qarşılaşdırılmış bir neçə örnək:
Nizamidən:

Məra porsı ke çuni çunəm ey dust
Cəgər por dərd del por xunəm ey dust
(Məndən soruşursan: necəsən, necə olacam, dostum!
Ciyərim dərdlə dolu, ürəyim isə qanla doludur dostum – R.Ə.).

Mövlanadan:

Məra porsı çuni bin ke çunəm
Xərabəm bixodəm məsto conunəm
(Məndən soruşursan: necəsən, bax, gör necəyəm?
Xarabam, özümdə deyiləm, dəlilikdən sərxoşam – R.Ə.).

Nizaminin [Düşmənin öhdəsindən gələn şir deyiləm]ini mətlə olaraq alan
Mövlana bir qəzəlinə belə başlayır:

Nə an şirəm ke ba doşmən bərayəm
Məra an beh ke ba mən bərayəm
(Mən düşməyə qalib gələ bilən şir deyiləm,
Mənim üçün ən yaxşısı odur ki, mən özümə qalib gəlim – R.Ə.).

XIV yüzil Altun Ordu şairi Qütb xana təqdim etdiyi «Xosrov və Şirin»ini «Nizami balından bişirilmiş bir sevda halvası»na bənzədir:

Nizami nəzmi yanlıq¹ tüz sözünni,
Anın bilgut Xanıqa bu özünni
Qazantək qaynab uş sevda bişurdum
Nizami balidin halva bişurdum.

XV yüzil Xarəzm şairi Heydər də «Məxzənül-əsrar»ını Nizami ruhundan aldığı can və fərmanla yazdığını söylər:

Mən ki bişurdum bu ləziz aşnı
Şeyx Nizamidən alıb çəşni,
Şeyx Nizami dəmidən can tapıb,
Mənasidən yarlıg-ü bürhan tapıb.

Türküstanın böyük şairi Mir Əlişir Nəvai türkcənin farsca ilə boy ölçüşəcək dərəcədə yüksək bir ədəbiyyat dili olduğunu isbat için yazdığı məsnəvilərinə:

Xeyl-i fəşahət başının əfsəri
Gənc-i yəqin əfsərinin gövhəri

deyə heyranı olduğu Nizaminin əsərlərini örnək almışdır. Nizamiyə qarşı bəslədiyi bu dərin təqdir və heyranlıq hissini Nəvainin bütün əsərlərində görməkdəyik. Məsələn:

«Məxzənül-əsrar»a bənzətdiyi «Heyrətül-əbrar»dan:

Gəncə vətən, könqlü anın gəncxiz,
Xatiri gəncur, tili gəncriz.
Fikrət-i mizanı bulub Xəmsəşənc
«Xəmsə» demə, bəlkə degil, «Pənc gənc».
Kəffe-yi mizan ana əflak olub,
Batman-i taşı kürə-yi xak olub.
Dartsa yüz qəm xirəd xazini,

¹ Yanlıq – kimi.

Çəkməqay anin qöbidin azini.
Xan-i lətayifgə sözü münqəsəm,
Dürr-i məanigə dili müntəzəm.
Nazim olub söz dürr-i sirabıqə
Çərx Nizami yazıb əlqabıqə.
*Qəddəsə sirrəh-i məanidir ol,
Ruh-i qüdüs feyzi nişanidir ol!*

«Leyli və Məcnun»dan:

Bu tilbilə kimsə tapmadı kam,
Cüz kəncfişan-i Gəncəram.
Məna dirəmiyə sikkəpərdəz,
Üzlət hərəmidə məhrəm-i raz.
Gəncinə-yi fikri göhərayın
Andin bəri haq olub göhərçin.
Vəhdət göhərin əliqə alqan,
Üzlət kəmərin beligə çalqan.
Məna hərəmin müsəxxər etgən
Söz bikrini qərq-i zivər etgən
Həm Tur-i fəzilət üzrə Musa.
Həm Qaf-i qənaət üzrə Ənqa.
Musa imas erdi kilk-i naqu,
Cəvfi ara müzmər etdi cadu.
Ənqa gör imas nədən həmişə
Söz qafidə üzlet etdi pişə?
*Nəzm əhlinin əfsəhülkəlamı,
Söz dürigə müntəzim Nizami.*

«Fərhəd və Şirin»dən:

Əgərçi Gəncədə aramı anın
Vəli gənc üzrə daim damı anın
Tutub gövhərləri yeksər cahannı,
Ne çük kim xeyl-i əxtər asimannı.

Nə ol zinət ki, asılqay qulaqdan,
Və gər açılsa ayrılqay qulaqdan.
Düri kim çun qulaqını qıldı məskən,
Girib qılğay köngül dərcini məxzən.
Köngül dərcin demay qılğay ləbaləb.
Kim ol dəryağa salğay dürnü ta ləb.
Kim ol gövhərdən alsa xalq hər dəm,
Yüz ildə bulmağay mindən biri kəm.
*İmas asan bu meydan içrə durmaq,
Nizami pəncəsigə pəncə urmaq.*

«Həft peykər» bənzəri «Səbə-yi səyyar»dan:

Nüktəsi diqqət içrə rişte-yi can,
Riştəgə çaşni sərişte-yi can.
Nəzm-i övraqı pərdə-yi candan,
Həm siyahisi abi-heyvandan.
Elgə can bergili dəvati anın,
Gəlibən çeşməyi həyatı anın.
Kilk-i Xızrı atəş qılıb bitab,
Hər kəs ol çeşmədən bulub sirab.
Əhl-i nəzm əfsəhülkəlamı ol,
«Xəmsə»nin nazimi Nizami ol.
«Xəmsə» yox, pənc gənc-i Qaruni
Pasban ilgə gənc-i mədfuni
Leyk hər kim bulub cəvahirsənc,
Tapıb ol gənclərdə yüz min gənc.
Hər səmin dürrü məmləkətgə xərac
Anqa layiq ki, bulğay üstidə tac.
*Söz yolun öylə qət edib çalək,
Kim ipəkdə yürürsə, gövhər-i pak».*

«İskəndərnamə» bənzəri «Sədd-i İskəndər»dən:

Tutub gənci bu cərx-i nöh taqni
 Neçuk kim Güneş nuri afaqni:
 Bu yanqlıq ki, gənc-i məani töküb,
 Cəhan əhliyə cavidani töküb.
 Bu beş gəncdən kim cahandır mələ,
 Ki, gök covfidə dağı yoktur xələ.
 Bu gərdun ara təbi xurşid olub,
 Anın nuri aləmdə cavid olub.
*Şəhab-i qələm çünki eyləb tərəş,
 Tapıb səhfe-yi mehrə andan xərəş.*

Nəvai özünü Nizaminin şagirdi saymaqda və ustadından mənəvi olğunluq diplomu almış olmaqla öyünməkdədir.

Bir əlindən Xosrov Dəhləvi, bir əlindən də Əbdürrəhman Cami tutaraq Nəvaini xəyal aləmində Nizaminin hüsuruna götürürlər. Bu təqdim əsnasında Nizaminin ruhu ona bu şəkildə iltifat edir:

Ki qıldın söz içrə tətəbbü manqa,
 Nəy istərdə etdin təzərrü manqa.
 Ki mən «Xəmsə»də eyləb erdim vəid,
 Ki hər kim ki, ayurğa tutsa ümid.
 Qılay tiği büran sözüm dasıdın
 Uray başın ol tiği almasdın.¹
 Köb il açdı dəvağa söz başını,
 Bu dəva ara qoydu öz başını.
 Məgər sən² ki, bu yolğa qoyğac qədəm,
 Vücdunun xəyalını qıldın adəm!

¹ Nizaminin «Sirlər xəzinəsi»nin müqəddiməsindəki beytə işarədir:

Tiğ ze əlmas-e soxən saxtəm
 Hər ke piş aməd sorəş əndaxtəm
 (Söz almazından bir qılınc qayırb
 qabağıma çıxanın başını vurdum – R.Ə.).

² Yəni Nəvai

Nəhayət, türk ədəbiyyatında yaptığı ədəbi inqilabın tarixdəki əzəmətini sezmiş bulunan bu dahi adam şəxsiyyətinə dəyər verən bir öyünməsində öz böyüklüyünü Nizamilə ölçməkdə və belə deməkdədir:

Fələk görmədi mən kimi nadiri,
 Nizami kimi nəzm ara qadiri.

Klassik türk şeirinin böyük dahisi Füzuli dəxi, özünü Nizaminin şagirdi saymaqdadır.¹

«Beşlik» şairini düşündürmüş olan «Leyli və Məcnun» konusunun çətinliyi qarşısında «təvəkkülə rücu edən» Füzuli eyni güclük qarşısında eyni tərəddüdü göstərmiş olan Nizamidən bu surətlə bəhs etmişdir:

Bir iş ki, qılır şikayət ustad,
 Şagirdə olur rücuü bidad!

Eyni Füzuli eyni əsərində dövründəki «söz mülkünün nizamsızlığından» bəhs etdiyi «Saqınamə»sində keçmiş dövrlərdəki böyük şairlərin sözdən anlayan birər hökmdarın himayəsini gördüklərini həsrətlə yad edir. Diqqətədəyərdir ki, bu xüsusda misal göstəririkən ustad farsca yazanlar arasından Nizamini qeyd etməkdədir, necə ki, belə deyir:

¹ Əlişir Nəvai kimi, Füzuli də ədəbi türkçülüyn böyük mürsidlərindəndir və bu, onun yalnız «Divan» müqəddiməsilə «Leyli və Məcnun»dakı məşhur beytilə bəlgələnməz. «Hədiqət-üs-südə» müqəddiməsinin bu xüsusdakı açıqlaması daha canlı və ədəbiyyat tarixi baxımından daha mənalıdır. Şair bu müqəddimədə «*cüzi zəməni tərkibi aləm və sinfi növü bəni adəm*» olan «*əzzeyi-ətrak*»i də «vəqayeyi Kərbəla və keyfiyyəti əhvali şühəda ilə» əşina etmək üzrə, «*füsəhayi türkzəban da*» faydalansınlar deyər «Məqtəli-türki» yazdığım anladır və aşağıdakı qito ilə tanrıdan özünə başarı diləyir:

Ey feyzəsan-i ərəbü, türkü, ocəm,
 Qıldın ərəbi əfsəh-i əhl-il ələm.
 Etdin füsəha-yi ocəmi İsadəm,
 Mən türkzəbandan iltifat cəyləmə kom!

Türkü, ərəbü, əcəmdə əyyam,
Hər şairə vermiş idi bir kam:
Şad etmiş idi Əbu Nəvası
Harun xəlifənin ətəsi.
Bulmuşdu səfa-yi dil Nizami,
Şirvanşahına düşüb girami.
Olmuşdu Nəva-yi süxəndan,
Mənzur-i şəhənşəh-i Xorasan.

Osmanlı türk klassiklərindən Nabi də Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si ilə Xosrov Dəhləvinin «Xəmsə»sini qəsd edərək, «hər birinin cəlvədə bir yeni mənə» ifadə etdiklərini qeyd edir.

Ətai eşq tələqqisində «Həft peykər» şairini tənqid etməklə bərabər Nizamini məsnəvi yazanlardan seçdiyi üçlər arasında sayar:

Bexüsus içlərində üç ustad,
Şəst-i pürzurinə verincə quşad
Tirvəş qeyri qodu padərgil,
Hədd-i ecazi eylədi mənzil.
Biri Xosrov, biri Nizamidür
Biri sərməst-i eşq Camidür.

Mərhum Ziya Paşa isə «Xərabət» adındakı tanınmış əsərində klassik İran şairlərini xarakterizə edərək Nizami haqqındakı görüşünü belə anlatmışdır:

Təkidi buraxsa gör Nizami,
Ecəzə yetər idi kəlamı.
Bihudə deyilmə töbi iza,
Söz yerinə söyləmək müəmma.
Vermiş ana şöhrətü solabət,
Təksir-i tənəfirü qərabət.
Birdir yenə leyk o pir-i fani

Yox «Xəmsə»sinə nəzir-i sani
Tənzirə anı Əmir-i Xosrov,
Etmiş idi gərçi himmət-i nov
Təbinə bihudə verdi rəncə,
Qanda Dehli və qanda Gəncə.
Aləmdə durur ikən Nizami,
Aqıl edəməz bu iltizami.

Bəhsi keçən iki «Xəmsə»nin qarşılaşdırılması nəticəsində Paşanın verdiyi hökmü qəbul etməklə bərabər H. Daniş Dəhləvinin farsca yazan şairlərin böyüklərindən olduğunu da qeyd edir ki, bu Nizamının növündə tək olduğunu bir daha bəlirtməkdədir.

Nizamının nəzmi:

Xosrova, quş et, Mühibbi şeirinə eylə nəzər,
Nəzm tərzində Nizami, mənada Xacu imiş
deyən Sultan Süleyman Qanununin [Mühibbi – onun təxəllüsüdür]
də öməyidir.

İstanbul Darülfünununda illərcə İran ədəbiyyatı xocalığı yapmış bulunan Hüseyin Daniş doğulu-batılı bütün tənqidçilərin Nizamının «nəcib, müstəqil və vüqarlı dühaya malik bir şair olduğunda birləşdiklərini» işarət etdikdən sonra deyir ki: «Nizami yüksək bir dühani qayət təmiz bir vicdanla məzc etmiş [yoğurmuş] və fars ədəbiyyatı aləmində növündə münfərid və mümtaz [seçkin] bir mövqə ihraz etmişdir [tutmuşdur]».

Ustad M.F.Köprülü Bartoldun «İslam mədəniyyəti tarixi»nə yazdığı notlar arasında Nizami üçün «İran və türk məsnəviçilərinin ən böyük ustadı, İranın ən böyük şairlərindən biridir və şeirlərində olduqca məbzul (çoxlu) türkcə kəlmələrə də təsadüf edilir» deməkdədir.

Bundan bir neçə il əvvəl nəşr etmiş olduğu «Danışməndan-i Azərbaycan» adlı təzkirəsində İran saylavı (millət vəkili) Məhəmməd Əlixan Tərbiyət Nizamini «əşəri-şüarayı İran və əfsəhi füsəhayı

Azərbaycan», yəni «İran şairlərinin ən şairi və Azərbaycan fəsihlərinin ən fəsihi» deyər qeyd etmişdir.

«Xəmsənin h. 1313-cü ildə Şirazda basılmış bulunan əlimizdəki nüsxənin başlanğıcında şairə aid aşağıdakı mütaliəni buluruq:

«Farsca olaraq, Nizaminin ifadəsindən daha dadlı və səlis bir üslubda kimsə söz söyləməmişdir. Bu axışda söz, olsa-olsa, Tus bilginini Firdovsidə ancaq bulunur, onda da Nizami sözündən daha eyisinin bulunmasına imkan yoxdur. Halbuki aşıqanə məsnəvilər yazmaq və özünəxas bir sənət olan masalçılıqda əvvəlkilərdən [mütəqəddimin] kimsə şeyx həzrətlərinin dərəcəsinə yüksəlməmişdir, necə ki Tus bilgininin [yəni Firdovsinin] «Yusif və Züleyxa»sı bu iddianın bir bəlgəsidir. Bundan başqa ortadakılarla [mütəvəssitin] sonrakılar [mütəəhhirin] dəxi, o dərəcəyə yüksəlməmişlər.

«Küstahlıq və boy ölçüşmək üçün deyil, yalnız həkimin izindən getmək və xırmanından qalan başaqları toplamaq məqsədilə Əmir Xosrov Dəhləvi kimi bir qism şairlər onu təqlid edərək «Xəmsə»lər yazmışlarsa da, əsərlərini ustadınkına sadəcə, ismənlə bənzədə bilmişlər».

Vəhşi Bafqi Kirmaninin «Fərhad və Şirin»də və Məktəbi Şirazinin «Leyli və Məcnun»unda yüksək bir ilham əsəri göstərdiklərini təqdir etməklə bərabər, yuxarıya aldığımız mütaliənin sahibi sözlərini böylə bitirir:

«...Şübhəsiz olan bircə həqiqət budur: fars ədəbiyyatının təsis edildiyi gündən bəri «Xosrov və Şirin» ilə «Həft peykər» dəyərində bir eşq hekayəsi kimsə tərəfindən hələ yazılmamış və «İskəndərnamə»silə də o cənab [yəni Nizami], Firdovsidən sonra öz növündə tək qalmışdır».

Nizamiyə bənzətmə yazanlardan, yuxarıda adı keçən Vəhşi Bafqi Kirmani «Xold-i bərin» adındakı əsərində şeyxin «Məxzənül-əsrar»ından bəhs edərkən: «bu əsası qoyan mucidin qiyas ediləməz bir sərmayəyə malik olduğunu» etirafla: «Nizami «Məxzən»indəki

əsrarın bitməz və tükənməz» olduğunu söyləməkdədir.

Yuxarıda sayılan isimlərdən başqa, digər Doğu tənqidçi və şairlərinin Nizami haqqındakı bitməz-tükənməz təqdirələrini bir-birər qeydə qalxırısaq, ustadın sənət və yaradıcılığı qarşısında heyranlıq ifadə edən bir-birinə bənzər cümlələri təkrarlamaqdan başqa bir şey yapmış olmaıq. Bu etibarla ustad üçün söylənmiş farsca bir beyti də aşağıya almaqla yetinəcəyik:

Nezami ki dər nəzm oula kəlam
Cəhan-i soxənrast nəzm-ü-nezam
Qələm rand bər səfhe-ye ruzqar
Be tərif-i Eskəndər-i namdar
Bedaneş cəhan-i soxənra gereft
Bedansan ki aməd xerədra şegeft
Kohən dastanha ə-zu taze şod
Sekəndər əz-u sahebavaze şod
Peyambər təvan qoft bər an cənab
Ki çun «Xəmsə»i həst ura ketab
Be ezhar-i ecəz-i u «Xəmsə» bəs
Ço u noktesənci nədidəst kəs

Mənası:

Eşi yoxdur şeirdə, ustadıdır Nizami,
Söz mülkünün sultanı, ona verən nizami.
Çaldı qələm, aləmin anladı əhvalını,
Tanıtdırdı eyicə İskəndərin namını.
Sözündəki sənətlə tutdu bütün cahanı,
Şeirdəki sehrinin oldu ağıl heyranı.
Nəzmində təzələndi tarixin dastanı,
İskəndəri o yaptı dünyanın qəhrəmanı.
Peyğəmbərdir deyilsə, yerindədir, o cənab
«Xəmsə» kimi gətirmiş vücuda çün bir kitab.

Möcüzə istənirsə işdə: kitabı «Xəmsə»,
Onun kimi nüqtəçi görmüş deyildir kimsə.

Şairin peyğəmbərliyini təsbit edən bu dəyərləndirmənin yanında dünyanın sonuncu [axərüz-zəman] şairi olduğunu təyit etmək üzrə, külliyyatının İran basmasını süsləyən bu qitəni də buraya alalım:

Nezam-i əqd-i loulou-i soxən-ra
Be ayin-i Nezami kəs nə bəste
Hezaran rəhmət-i həq bər rəvanəş
Ki əlhəq şer bər vey xətm gəşte

Mənası:

Kimsə sözün nəzmini
Nizamitək verməmiş.
Haqdan ona min rəhmət.
Şeir onda xətmə yetmiş.

2

Batı tənqidçiləri İran ədəbiyyatı tarixində Nizaminin önəmini nəzər-i etibara alaraq «İran epik ədəbiyyatının onun əsərlərində ilk dəfə olaraq ən yüksək nöqtəyə yüksəlmiş olduğunu» təsbit etmişlər, çünki «qarami lisan [lirik dil] ilə əski dastan dili arasındakı uyumsuzluq Nizaminin şeirlərində ortadan qalxmış və dastan dili bu dövrdə saray ədəbiyyatında aranan «zövq»ə uymuşdur. Bundan başqa, epope öz dastanlıq xarakterini dəxi, itirərək, get-gedə daha ziyadə ruhi təhlil sahəsinə girmişdir, bunda da Nizami eşi görülməmiş bir ustadır».¹

Eyni konuya, yəni Nizami üslubuna təmas edən alman araşdırıcılarından Qeorq Yakob «Nöldke və Şaks² kimi bir yorumçusu yoxsa da» Nizamini şairlikdə «Firdovsidən yüksək» bulmaqdadır.³

İran ədəbiyyatının heyranı, böyük alman şairi Höte külliyyatının «Das West-Östlicher Diwan» adını daşıyan cildində İran ədəbiyyatının ustadlarını birer-birər incələyərək özünəxas qavrayış və bilgi qüvvətilə anladırkən Nizami haqqında bunları yazmışdır:

«Nizami yüksək düha [genie] sahibi, incə bir zəkədir. Firdovsi qəhrəmanlıq dastanlarına aid bütün konuları tamamilə kullanmış olduğundan o [yəni Nizami], sevişən incə ruhların qarşılıqlı duyğularını öz şeirinə konu olaraq almaqda və sevişən Xosrov ilə Şirin və Leyli ilə Məcnunu oxucularına tanıtmışdır. Bunlar – öncədən seziş, qəza və qədər, təbiət [xarakter], görünək, alışqanlıq, istək və ehtiras sürgüsü [saikilə] ilə gerçəkdən yaxınlaşmaq istərlər, fəqət, bir böhran keçirərək inad, təsadüf, tuhaflıq, əkslik və zorlama üzündən bir-birlərindən uzaqlaşır, daha sonra əcaib bir təcəlli ilə buluşmuş ikən, o və ya bu surətlə – yenidən ayrı düşürlər.

Bu konu və materialların işlənməsindən ideal bir işlənmənin

¹«Encyclopedie de L'islam». «İran ədəbiyyatı» maddəsi.

²Bu iki adamın Firdovsi haqqında almanca tərcümə, təfsir və töhdirlərdən ibarət əsərləri vardır.

³Georg Jakob. «Iskenders Waregerfeldzug». Gluchstadt. 1934.

yüksək həyəcanı doğmuş olur. Fəqət, heç bir yerdə biz bunun tötmin olduğunu görmürük. Gözəllik böyük, çeşidlər isə sonsuzdur.

Şairin doğrudan-doğruya əxlaqi konulara toxunan başqa parçaları dəxi, eyni dadlı və aydın bir dəyiş özəlliyi daşıyırlar. Hər hansı bir adama aid, ikiyönlü, nə qədər qarışıq durumda bulunursa-bulunsun, bütün məsələləri şair, çıxar yola qoyaraq daima əxlaqa uyğun bir şəkildə çözməkdədir.

Sakit məsləkinin özəllikləri ilə tam ahəngdə olaraq Nizami Səlcuqlular dövründə ata yurdu Gəncədə sakit bir həyat yaşamış və orada da gömülmüşdür.

Öz çevrəsində bulduğu bütün eşq mənkibələri [lejenləri] ilə yarımcüvəli əfsanələri, Nizami coşğun bir şövqlə toplamışdır.¹

Dr. Vilhelm Baxer 1871-ci ildə nəşr etdiyi əsərində² İran klassiklərinin önəmliilərini saydıqdan və bunların Avropada da qismən tanınmış olduqlarını qeyd etdikdən sonra Nizaminin İran ədəbiyyatının böyük ustadları arasındakı müstəsna mövqeyi və Hötenin onun için «yüksək dühaya malik incə bir zəka» deməsinə rəğmən, «Almaniyada və bütün Avropada çox tanınmadığını» əsəflə (üzülərə) zikr edir.

Fəqət, Baxerin şikayət etdiyi bu durum sonralar dəyişmişdir. İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qurmaqla tanınan H. Ete 1887-ci ildə nəşr etdiyi əsərində³ Nizami şairinin «əxlaqi yüksək möhtəvasından, mətinlik və ciddiliyindən, ifadəsindəki əsilliklə təbiət təsvirlərindəki tablolarının əzəmətindən» bəhs edər. H. Ete əski Doğu hekayəsindən istifadə olunan Şiller «Turandot»unun Nizaminin «Həft peykər»indəki rus prinsesinə bənzədiyini də qeyd edir.⁴

¹ «Göthes Sämtliche Werke». Stuttgart. Verlag der S.G. Gottasschen Buchhandlung. 1881. cild II. s. 322 və 226.

² W. Bacher. «Nizamis lebens und Werke». Leipzig. 1871.

³ Pr. dr. Hermann Ethe. «Die höfische und romantische Poesie der Perser». Hamburg. Veglag von F. F. Richter. 1887.

⁴ H. Ete. Eyni əsər, c. 42.

Nizami haqqında son zamanlarda türlü Avropa dillərində bir takım monoqrafiyalar və tərcümələr yayımlanmışdır. Bunların arasında P. Horn 1925-ci ildə Berlində basdırmış olduğu əsərində¹ Nizami şairinin eşsiz içliyini bu surətlə anlatmaqdadır:

«Qraf Schacks [Şaks] «Leyli və Məcnun» şairinin eşsiz içliyini verdiği nəfis almanca tərcümələrinə əks etdirə bilməmişdir. Bu beytlərdə təənnüm olunan sevimlənin Batı Avropadakı Orta çağ eşq hekayələrinə bənzədiyi bilxassə, gözə çarpmıqdadır. Bu, yəni Batı Avropa Orta çağ eşq hekayələri müəhəqqəq Doğudan gəlmiş və çox ehtimal olaraq Batı Avropaya Ərəb İspaniyası yolu ilə keçmişdir».

P. Horn dəxi, üslub baxımından Nizamini Firdovsidən üstün görməkdə, aralarındakı fərqi «yerdən-göyə qədər» təbiri ilə bəlitirməkdədir.

Müəllif Nizaminin iranlılarca «mənzum roman sahəsində sevilən bir cə ustad» olduğunu da ayrıca qeyd etməkdədir.

H. Ritter Praqa Doğubilim İnstitutu hesabına yayımlanan «Həft peykər»in mətninə yazdığı müqəddimədə daha əvvəlcə yayımlanmış olduğu «Bildersprache des Nizamis» əsərində verdiği kimi, Nizami sənətkarlığına təmas edərək deyir ki:

«Nizami sadəcə, zamanındakı şeir dilinə məxsus ifadə tərzinə hakim olmaqla qalmamış, eyni zamanda o, – ki, bu daha dəyərlidir – bu sənəti əsərlərinin özünü təşkil edən fikirlərinə xidmət etdirməyi dəxi, başarmışdır.

«Həft peykər» sənətkarlıq baxımından şairin ən olğun bir əsəri olduğu halda burada sənət için sənət yapılmamış və şairlik məharətilə sadəcə, şeirdən anlayan zövq əhllərini qandırmaq için göz qamaşdırmaq da istənməmişdir. Yalnız əsərin içi, bu ecazlı, parlaq dıñı zəruri qılmışdır. Bu dıñ, o içə uyğun gəlidiyi için özlüyündən

¹ P. Horn. «Die mittelpersische literatur [Die kultur der Gegenwort von Paul Hinnerberq]. Berlin. 1925.

doğmuşdur. Belə ki, şəkil pozulmadan yayımlanmaq istənən fikri qüvvətləndirmək görəvinə üstün bir surətdə yapmışdır.

İngiliscədə Nizami haqqında türlü tədqiqlər və əsərlərindən bir çox tərcümələr vardır. Bütün bunları burada qeyd etmək cızdığımız plan çərçivəsinə sığmaz, bunun için yalnız bəlli-başlı müəlliflərdən bir neçəsinin şair haqqındakı görüş və bənzədişlərini nəql edəcəyik.

Məşhur müstəşriq, professor E. Braun «İran ədəbiyyatı» adlı əsərində Nizami haqqında bunları yazmaqdadır:

«Nizaminin orijinal və verimli bir şair, yüksək və nadir bir düha sahibi olduğu Övfi, Qəzvini, Dövlətşah və Lütflə bəy kimi hal tərcüməçiləri [bioqraflar] və Sədi, Hafiz, Cami və İsmət kimi şairlər daxil olmaq üzrə, iranlı olan və olmayan bütün tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. İran şairləri arasında bu ölçüdə bir dühaya sahib olanlar azdır, o xarakterdə və əxlaqda olanlar isə daha azdır. Səmimi bir mömin və allah adamı olmaqla bərabər, qeydə deyər ki, o, kəy (qatı) təəssüb və biganəlikdən tamamilə uzaqdır. Özünə hörmət edər və fikirlərində istiqlal göstərsə də, tövrlərində sadə və alçaqkönlüdür.

O, sevən bir ata və ər idi. Şəriətə haram da olsa, bir çox İran şairlərinə bilxassə, sufi şairlərə ilham qaynağı olan şərəbdən rəhmətlik, kəsin surətdə sakınırdı. Bir kəlmə ilə onu böyük düha ilə hər türlü etirazdan (kötülükdən) uzaq, yüksək bir əxlaq özündə birləşdirmiş müstəsna bir şəxsiyyət deyər tərif etmək mümkündür. Bu baxımdan hər hansı bir İran şairi onunla qarşılaşdırılmaz.

1924-cü ildə «Həft peykər»i ingiliscəyə tərcümə və təfsir edən iki cildlik önəmli əsərinə yazdığı ön sözdə London Universitetində İran dili və ədəbiyyatı professoru bulunan S.E. Vilson «həyəcan, ehtiras, təəssürün ifadə»də Nizamini Sekspir və Petrarkla eşit görməkdədir.¹

¹ E. Brown. «A Literary history of Persia». London, 1906.

² S.E. Vilson. «Həft peykər». İki cild. London, 1924.

Fransızlardan Kollec de Fransın professoru C. Barbie de Meynar [Barbiye dö Meynar] Nizamini böylə incələməkdədir:

«Nizamidə biz, tarixi romanın yeni bir çeşidini buluruq. Ünlü yazar bu alanda atalıq haqqına malikdir. Hicrətdən VI yüzildə epope [dastan], özünə gərəqli yeyim və şortləri bulamadığından ölməyə üz tutur. Fəqət bu, zamanın şairlərindəki fantaziya və zəka əksikliyini göstərməz, onlar artıq Firdovsi məktəbindən həyəcanlanacaq qədər bəsit deyillərdir. Qəhrəman dastanlarının xətiresi gərçi hələ mühafizə olunurdu. Fəqət bu, bəzilərinə xəstəlikli bir gündəçilik, bəzilərinə də hirs və düşkünlük təsvirinə yarar, şortə bağlı bir konu şəklini alırdı. Nizami ilk dəfə olaraq bu gələcək halındakı alışqanlıq köklənmiş şəklini dəyişdirmişdir. Saflıqları və boyalarının mühafizəsi xüsusunda həssaslıq göstərmədən o, ərəb və qəonamələrinin az-çox mənkiyəli (əfsanəli) hekayələrini «İskəndəriyyə məktəbi» romançılığının uydurmaçılığı ilə qolayca birləşdirərək bir ekdeş [amalqam] yoğurmuşdur.

«Xosrov və Şirin» ilə «Həft peykər» mənzumələrindəki lirik şəkil [qaramiyat] üstün gəlməkdədir. Qəhrəmanı İskəndər olan «İskəndənamə» romanı isə bilxassə, ikinci qismində öyrədici [didaktik] mahiyyətdə xəyallanmış uydurmalarla, əxlaq təlimatı [həkimiyatı] hər addımda təkrarlayan bir əsər olub, lirik mənzumə mahiyyətini qeyb etmişdir.

Tərcümeyi-hal mübaliğələrindən göz çəvirərək söyləməliyəm ki, Nizami mənkiyəsi bir-birindən fərqli iki şəxsiyyət göstərməkdədir: bir yandan məddahlıq yapan, izzət və ikram düşkünü bir divan şairi,¹ o biri yandan da, sufiliyin qoribə görüşlərini daşıyan kəy bir mistik. Bunu da qeyd edək ki, ocağıdakı İran cəmiyyətini sürükləyən düşüncə axıntısını gərçəkdən ikiyə bölən və bir-birinə

¹ Yazanın Nizami haqqındakı bu anlatışı mübaliğəlidir. Şairin izzət və ikram düşkünü bir məddah olduğunu iddia etmək tərcümeyi-halını xarakterizə edən vəqəələrə aykırı gəlməkdədir.

bu qədər aykırı olan bu iki duyğu arasındakı ittifaqın önəmi son çağlarda iki misli artmışdır. Eyni xarakteri biz, Camidə, Əlişir Nəvaidə və çökmə [inhitat] dövrünün bəlli-başlı bütün müməssilələrində dəxi, buluruq. Bununla bərabər Nizami onu təqlid edənlərin üstündə, eşi bulunmayan bir yüksəkliyi mühafizə edərək, gərək şəkil, gərəkse vəzn baxımından daha olğun bir tipdir. Nə istədiyinin bəlirsizliyi ilə ifadəsindəki duyümlülükdən [affectation] xoşlanmamaqla bərabər insan onun hekayəçiliyindəki vergiyə, təsvirçiliyindəki qüdrətə və ifadəsindəki türlü-türlü imkanlara gərəkədən heyran olmaqdadır.¹

Turin Universitetinin professoru İtalo Pidzi 1894-cü ildə «Storia della poessia Persiana» adında əsaslı bir əsər nəşr etmişdir. İran ədəbiyyatını konular və dövrlər üzərinə sinifləyib incələyən müəllif kitabını bütün şairlərin əsərlərindən tərcümə edilmiş örnəklərlə süsləmişdir. Bu arada fikir, sənət və həyatı üzərində ciddiyyət və təfəsilatla durduğu Nizamidən önəmli parçalar vermişdir. O vaxta qədər Avropada İran ədəbiyyatı üzərinə yazılmış bütün əsərləri tənqiddən keçirərək incələyən Pidzi italyan ədəbiyyatı ilə İran ədəbiyyatı arasında dəyərlı qarşılaşdırmalar dəxi, yapmışdır. Bu çeşiddən olaraq, müəllif Nizami ilə yeni italyan klassiklərindən Bokkaçonun əsərləri üzərində durmuşdur.

Pidzi Nizamının Bəhram Guru ilə Bokkaçonun Ametosu arasında dərin bir bənzərlik bulur. «Həft peykər» qəhrəmanı kimi, «Dekameron» qəhrəmanı da yaman bir ovçudur. Bəhramın Ərəbistan çöllərindəki ovçuluğuna müqabil Ametonun da ormanlıqlarda vəhşilər arasında dolaşması vardır. Nizamidə olduğu kimi, Bokkaçoda da yeddi köşkdə yerləşən yeddi gözəl Ametoya hər gecə birer eşq masalı söyləyirlər... Gəncəli şair kimi, italyan şairi də hekayə söyləyən dilbərlərin oturduqları köşkləri yeddi rəngə boyamış və bunları oturduqları köşklərin rənglərinə uyur bir şəkildə geyindirmişdir. Pidzi bu rənglərlə

süslərin Bokkaçoda – çəşilacaq dərəcədə – Nizamidəki rənglərlə süslərin eyni olduğunu önəmlə qeyd etməkdədir.

Fəqət, italyan hekayəsində bu yeddi rəngin gizli və rəmzli heç bir mənası yoxdur. Bokkaço olayları haradan gəldiklərini və nə kimi önəmdə olduqlarını fərq etmədən gəlişigözəl nəql etmişdir. Halbuki «İran» hekayəsində bunun bəlli bir mənası vardır. Yeddi ulduz [səyyarə] əqidəsi gərəyincə, bu yeddi rəngli köşklər əski münəccimlik və dini bir sistemlə ilgilidirlər. Yeddi səyyarəni [planeti] təmsil etmək üzrə, yeddi qübbəli bir saray yapmağı memar Simnarn kral Nəmana təklif etdiyini Nizami «Həft peykər»ində hekayə edər.

Pidzi Bokkaçonun özünəməxsus ədəbi bir okul sahibi olduğunu əlavə etməklə bərabər, hər iki əsərin bir-birinə bu qədər bənzəməsinə də çəşir.

«İran hekayəsində hər şeyin öz yerində bulunuşuna» baxılırsa italyan hekayəsinin bir təqliddən ibarət olduğuna hökm etmək gərəkdir. Fəqət, Pidzi Bokkaçonun doğrudan-doğruya «Nizamının varisi olduğunu» heç də söyləmir. Ancaq «gərçi Nizami 1204-də (1209), ondan [yeni Bokkaçodan] bir əsr yarım əvvəl ölmüşdür», deyir.

Müəllifə görə, Nizamının əski pəhləvi qaynağından aldığı yeni hekayənin hər hansı bir yoldan Batıya keçmiş bulunan başqa bir surətini Bokkaço da qullanmış ola bilər. Bilxassə, Bəhram Gur hekayəsi Batıya çevik yayıla bilirdi, çünki XII yüzildə Siciliyada bulunan İbni Zəfər¹ öz kitabının dördüncü bölümünə bu hekayəni almışdır.

Nizami ilə Bokkaço arasındakı bənzərliyi digər avropalı təd-

¹ İbni Zəfər 1169-cu ildə ölmüş ərəb ədəblərindədir. Siciliyada dünyaya gəlmiş, Məkkədə təhsil etmiş və XII yüzil başlanırsa Siciliyada yaşamış və məşhur əsərini Siciliya əmiri Məhəmməd İbni Əbülqasimə ithaf etmişdir. Bu əsər türkcəyə Qara Xəlil tərəfindən tərcümə edilmiş və İstanbulda [h.1285] basılmışdır. İngiliscəyə dəxi, tərcümə edilmişdir [1852]. «Sələvan əl-motafi ədəvan əttəba» adını daşıyan bu əsər Təbrizli Nizam tərəfindən h. 768-ci ildə «Riyaz əl-mülük fi riyazat əs-sülük» adı ilə Sultan Üveys adına farscaya çevrilmişdir.

¹ C. Barbie de Meingard. «La Poésie en Perse». Paris. 1877.

qıpcilər də bəhəlməşlər. Alman müstəşriqi Yozef Von Hammer bunu daha 1818-ci ildə işarət etmişdir. Hammerə görə, sadə, «Həftə peykər» ilə «Dekameron» hekayələri arasındakı bənzərlik baxımından deyil, qadınları ideallaşdırma baxımından dəxi, Nizami ilə Bokkaço bir-birini andırırlar.¹

Ukraynalı tanınmış müstəşriq A. Kırmski «Brokhaus-Efron» tərifindən nəşr olunan «Rus ensiklopediyası»na yazdığı «İran ədəbiyyatı» məqaləsində «XII yüzilə şeir baxımından çox dəfə romantik epope dövrü deyilir, çünki bu dövrdə Firdovsidən sonra İranın ikinci böyük epope şairi Gəncəli Nizami yaşamışdır» deməkdədir.

1906 və 1912-ci illərdə nəşr etmiş olduğu rusca, «İranın, İran ədəbiyyatının və dərviş sufizminin tarixi»² adlı əsərində isə eyni yazar Nizamini belə anlatmaqdadır:

«Nizami İranın ən eyi romantik, daha doğru bir deyimlə sufi və romantik şairidir, ondan sonra İran romantikləri üçün daimi təqlid, bənzətmə qaynağı və örnəyi olmuşdur. O, sadə, İran deyil, türk ədəbiyyatının da son dərəcə sevilən bir tipini təşkil etmişdir».³

Kırmski XII yüzil ədəbiyyatının xarakterini anladırkən Böyük Səlcuq İmperatorluğunun çöküşünə rastladığından, dərəbəylik şəklini alan bu dövrdə ədəbiyyatın bir yandan məddahlıq, bir yandan da sufilik ilə dərvişliyə düşdüyünü qeyd edir. Bunlar arasında Nizami müstəsna bir yer tutur. Sufiliklə tərkidünyalığa verilmiş olmaqla bərabər, o, romantizm yapır və eşq əfsanələri yaradır. Aşiq tiplərini suficə fikir-

¹ *I. Von Hammer*. «Geschichte der Schönen Rederkünste Persiens». Wien. 1818.

² A.E. Kırmski. «İstoriya Persii, yeyo literaturı i dərvişskoy teosofii». 2 c. 1906, 1912.

³ Nizamiyə türkçə bənzətmə yazanlar arasında Kırmski Füzulini bilxassə, bəhəlməkdədir. XVI yüzildə yazdığı «Leyli və Məcnun»la Füzuli sadə, Nizamiyə bənzətməklə qalmamış, eyni zamanda bu konunu işləyərək yaradıcılığın bir şah əsərini vücudə gətirmişdir.

lərinin birər rəmzləri kimi qullanmaqla bərabər, şairin yaratmış olduğu tiplər birər gerçək varlıqlardır. Bu hal məsələyə vaqif olmayan oxucuları çaşdırır, çünki: «Məxzənül-əsrar» sahibinin sonradan qalxıb da «Xosrov və Şirin» yazacağıni təxmin etmək belə gücdür.

Şairin yaradıcılığını son dərəcə yüksək tutan akademik S.F. Oldenburq Nizaminin incələnməsini gənc müstəşriqlərə tövsiyə edərkən, onun «ruşşunası» bir şair olduğu heç bir zaman ihmal ediləməz deyirmiş.¹ «Bir Sasani tacdarı – Xosrov, alçaq könüllü bir işçi – Fərhad, bir ərəb dəliqanlısı – Məcnun, kim olursa-olsun, şair onu ələ alınca ruhunun bütün incəliklərinə nüfuz edir və yaşadığı sosial şərtlərlə bulunduğu yaşa görə, bu ruh bütün vüzuhu (aydınlığı) ilə təsvir olunur».

1941-ci ildə, Nizaminin ildönümü münasibətilə Bakıda Y. Bertels tərəfindən rusca «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» başlığı altında bir monoqrafiyaya yayımlanmışdır. Kitabımızın başqa bir bölümündə tənqiddən keçirəcəyimiz bu əsərin sovet şərtlərinə verdiyi «həqq-i təlif» vergiləri ilə, müəllifin müəyyən bəzi meyilləri müstəsna, ümumiyyətlə Nizaminin həqiqi dəyər və böyüklüyünə layiq bir diqqət və sevgilə yazıldığını etiraf etmək gərəkdir.

Bertelsə görə, Nizami Səlcuq İmperatorluğunun çöküşü üzərinə yer-yer bəhəlməli aristokrat, dərəbəy zorbalıqları ilə şəhərlilər arasında çıxan mücadilə şərtləri içində meydana gəlmişdir. Marksist və materialist təsnifinə və tarixi anlama metoduna uyduraraq Bertels, Nizamini o zaman için inqilabçı bir topluluq olan şəhərin və şəhərlilərin idoloqu və fikirlərinin tərcümanı deyər tələqqi edir. Eyni zamanda, Nizami ona görə, ancaq Qafqazda bulunan Gəncə kimi bir şəhərdə yetişər bilirdi, çünki «Səlcuqlular dövründəki memarlıq kimi, müsəlman gələnlərlə xristian Qafqazının bədii dəyərlərini bir-

¹ «Bulletin de L'Academie des Sciences de L'URSS». No.2, səh. 25. Moscou. 1941.

ləşdirən bu müstəsna zəka ancaq ozamankı şəhərin bilxassə, Güney Qafqaz şəhərinin şərtləri içində çiçəklənə bilirdi.

Nizaminin ictimai şəxsiyyəti üzərində duran müəllif deyir ki:

«Bir insan və cəmiyyət adamı olaraq Nizami XII yüzildəki eyi vəsflərin həməni hamısını özündə daşıyır. Onun təlimatı ciddi və haşındır (kəskin). O, insanı oxşamaz, özünü tutduğu yoldan sapmaz, eyi bir gələcəyə inanır, ölüm qorxusu qarşısında Sədinin köləlik yoluna girməyə razı olmaz».

Şairin sənətkarlığından bəhs edərkən Bertels «Xosrov və Şirin»ə təmas edərək bunları söyləyir:

«...Nizaminin ikinci mənzuməsi «Xosrov və Şirin» cahan ədəbiyyatında eşi bulunmayan, heyrətverəcək dərəcədə olgun bir əsərdir. Yaxın Doğu ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq insanın şəxsiyyəti bütün dəyərlərlə bərabər bizə göstərilmişdir. Həm də şairi çox eyi bağlayan gələnlərlə yerləşmiş bir konunu işləmək surətli» [s.72].

«Høft pyker»dən bəhs edərkən müəllif bu görüşdə belə yazır:

«Yazılışlarındakı ustalığa görə, bu hekayələr romançılığın ağılları çəşdirən əsərlərindən Hofmanın¹ məşhur masallarına bənzəməkdədir. Bilxassə, bunlardakı inandırıcılıq, eyni üsulla, yəni xəyal ilə həqiqətin qarışması, daha doğrusu ön ufaq incəliklərinə

¹Hofman alman romantizminin ən bəllibaşlı müəssillərindəndir. 1776-cı ildə doğulmuşdur, 46 yaşında ikən, 1822-ci ildə ölmüşdür. Əvvəlcə memarlıqla məşğul olmuşsa da, sonradan ədəbiyyatla uğraşmışdır. 1814-cü ildə «Fantasiestücke in Collats Manier» əsərini yazmışdır. Bu Kolats XVII yüzil Fransız rossamıdır. Kolatsın xüsusiyyəti realıqla fantaziyanı bir-birinə qarşıdırmaqdadır.

Hofman şöhrətini «Die Goldene Top» və «Die Elixiers des Tenfels»də bulmuşdur. Onun göz qamaşdıran fantaziyası ən kəsin realıqla ahəngdədir. Görülməmiş aciblərin (cazkar, şeylərin) yanında öz dövrünün ən həqiqi gerçəklikləri təsvir edilməkdədir.

Hofmanın Viktor Hüqo, Henrix Heyne və başqa romantiklər üzərindəki təsiri məlumdur.

vərnəcəyə qədər, bunların bir-birilə hörülməsilə əldə edilir» [s.91].

Şairin ədəbi tərəkəsi (mirası) məsələsinə gəlincə Bertels hər şeydən əvvəl Doğu ilə Batı kultür gələnlərinin Nizamidə qarşılaşdığına və bir-birinə qarşılaşdığına işarət edir. Nizamiden əvvəl Yaxın Doğu ədəbiyyatında Batı təsir və ya intibalarının bulunduğu inkar ediləməz. Məsələn, Bertels deyir, X-XI yüzil şairi Ünsüridə əski yunan dastanlarının bir takım izləri bulunmaqdadır. Fəqət, kimsə bu konu baxımından Nizami qədər əlverişli şərtlər içində bulunmamışdır. O, iki kultürün tam qarşılaşdığı coğrafi bir mövqədə yaşamamışdır. Bu kimi əlverişli şərtlər isə başqalarına çox da nəsib olmamışdır.

Firdovsidəki şövalye (igidlik, qəhrəmanlıq) romanının özəlliyi Nizamidə yoxdur. Nizami sadə, olayları hekayə etməklə qalmamış, qəhrəmanlıq dastanının dar çərçivəsi dışına çıxmış, eyni zamanda tiplərinin ruhi hallarını dəxi, dərin-dərinə incələmişdir, bu surətlə də romantik bir dastan yaratmışdır. Ondən əvvəl bu işi «Veys və Ramin»də Fəxrəddin Qorqani yapmaq istəmişsə də, başaramamışdır. Bu surətlə, Nizami epik dastanın örnəyini meydana qoymuşdur. Nizamidən sonra əski gələnlərə bir daha dönmək mümkün olmamışdır. Sonradan «Şahnamə»yə bənzədilərək «Teymurnamə» və «Şahənşahnamə»lər yazılmışsa da, bütün bunlar epionik [mübtəzəl] bir mahiyyət almışlar.

Bu yoldakı görüşlərinə davam ilə Bertels deyir ki:

«İnsan ruhunu gərəyincə anlamaq nəticəsində yapılan dərin incələmə Nizamiyə cahan ədəbiyyatının ölməz əsərləri arasında daimi yer almış klassik qəhrəman tipləri yaratmaq imkanını vermişdir. Şirin, Fərhad, Leyli, Məcnun, Bəhrəm və İskəndər üzlərinin tam cizgilərini Nizamidə bulmuşlar. Türkiyədən ta Müsəlman Hindistanına qədər onlar bu biçimlərilə Yaxın Doğunun bütün ədəbiyyatına keçmişlər və bu halları ilə bizim günlərimizə qədər yaşamışlar, irəlidə dəxi, yaşayacaqları təbiidir. Nizamidən sonra gələnlə yazarlar bu qəhrəmanların xarakterlərini özlərinə görə

dəyişdirmək istəmişlərsə də, bu xüsusda önəmli bir şey yapmağı başaramamışlar» [s.141].

Bertelse görə, mənzumələrin yazılışında Nizaminin qoyduğu yeni əsas, eşq dastanının müəyyən tiplərini adətə qanunlaşdırmışdır. Nizami üç türlü eşq bəlitir: a) qəhrəmanca eşq; b) faciəli və ya fəlakətli eşq; c) kef için yapılan səthi və ya oyuncaq eşq. Bu üç türlü eşq hekayəsinin hər növünü Nizami müəyyən bir vəznə yazmışdır. Bunlar ərəb-İran vəznini, yəni əruzü qullanan bütün millətlər için eyni növdən eşq mənzumələrinin dəyişməz birer vəznə olaraq qalmışlar. «Leyli və Məcnun» konusu məsələn, 800 ilin içində bir dəfə olsun «Xosrov və Şirin» vəznilə yazılmamışdır.¹ Bertelsin dediyi kimi, bu, Nizami tərzinin ondan sonra gələnlər üzərində nə qədər böyük bir təsiri olduğunu göstərir.

Nizaminin yaratdığı qəhrəmanlar sadəcə, ondan sonrakı ədəbiyyat üzərinə təsir etməklə qalmamışdır. «Xəmsə»dəki qəhrəmanlar xalq kütləsi tərəfindən dəxi, Nizamidən gələn təsir ilə doğrudan doğruya tanınmışlar. Bu kütlənin oxuma və yazma bilmədiklərini göz önünə alırsa - Bertels deyir - «bu işin ancaq Nizami sənətinin dahiliyi və insana qarşı bəslədiyi sevginin böyüklüyü sayəsində vücudə gələ biləcəyi aşkar olur».

Nizami tipləri Bertelsin təsnifinə görə, türk, gürcü, erməni, özbək, türkmən, tacik, fars və başqa xalq ədəbiyyatlarına da əslində olduqları kimi keçmişlər. Homer herolarının Avropadakı şöhrətlərindən Nizami qəhrəmanlarının Doğudakı müvəffəqiyyətləri daha qətidir.

¹Yazarın bu yoldakı kəsdirmə söyləyisini hər nə qədər cərh edə biləcək bir nümunə varsa da, bu istisna şübhəsiz, onun əsas fikir və hökmünü dəyərdən düşürməz. «Leyli və Məcnun» konusu yalnız bir dəfə Nasiri-Hindu tərəfindən «Xosrov və Şirin» vəznilə yazılmışdır [M.Ə.Tərbiyə. «Danışməndan-i Azərbaycan»].

Nizami türlü xalq ədəbiyyatları üzərinə təsir etdiyi kimi, özü dəxi, xalq ədəbiyyatından [folklor] faydalanmışdır. Müəllifə görə, bu, onun əsərlərinə ayrı bir önəm və canlılıq vermişdir.

Türlü cəhətdən incələdiyi Nizaminin böyüklüyünü təyin için müəllif bir ölçü bulamır, çünki:

«Nizami için ölçü yoxdur, onu ancaq özü ilə ölçmək mümkün olur!» [s.125].

Nizami haqqındakı özəl görüşünü bildiyimiz Hötenin klassik İran şairlərinin topu haqqında Şansölye fon Müllərə söylədiyi məşhur bir sözü vardır:

«İranlıların beş yüz il içində yetişən şairlərindən ancaq yeddisini yeddi ulduza bənzədərək, bəyəndikləri söylənir. Halbuki onların bəyənmədikləri arasında bir çoxları məndən daha parlaqdır».

Mədəniyyət dünyasının ən böyük şairi tərəfindən, özündən üstün olduğu etiraf edilən bu yeddiyərdən biri, yuxarıdan bəri anladığımız görüşlərdən də bəlli olduğu kimi, bəlkə də birincisi Nizamidir!..

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAMİNİN BEŞ KİTABI

BEŞLİK

*Tasarladım mən əvvəlcə Məxzəni.
Tutmadı gevşəklik bu işdə məni.*

*Bu sürətlə yağlı, dadlı topladım,
Xosrov-Şirin dastanına başladım.*

*Bundan sonra bir başqa pərdə açdım,
Leyli-Məcnun sevdasına ulaşdım.*

*Bu qissəni bitirmiş oldum, həməni,
Yeddi gözəl sarayına çəkdim yüyən.*

*İndi şeirin mən girdim meydanına,
Təbil vurdum İskəndərin namına.*

Nizami

«PƏNC GƏNC» və yaxud «XƏMSƏ»

Nizamidən qalan ədəbi miras Doğu ədəbiyyatında bulunan bütün şəkilləri qavramaq üzrə, 48 min beyti bulmaqdadır. Bundan 19 mini şairin nisbətən az məşhur olan «Divan-i əşar»ını [qəzəllər, qəsidələr və başqa parçalar] təşkil etməkdədir. Ötəki 29 min beyt isə bu bölümün konusu olan beş kitaba daxildir.

Bizim «Beş kitab» dediyimiz bu konular məsnəvi tərzində yazılmış beş müstəqil mənzumədən ibarətdir. Şair özü bu beş kitabına «Pənc gənc» [Beş xəzinə] adını vermişdir. Təzkirəçilər ilə kitabçılar isə beşi bir arada toplu bulunan bu məsnəvilərə qısaca ərəbcə terminlə «Xəmsə» demişlər ki, türkcəyə çevirincə «Beşlik» deyə bilirik.

Nizami bilxassə, bu «Beşlik»ilə tanınmışdır. «Nizami Gəncəvi» ilə «Xəmsə-i Nizami» təbirləri ədəbiyyatın bir-birini tamamlayan iki məşhur tərkibdir.

«Xəmsə»nin dışındaki «Divan»ı dəxi, yüksək bir dərjədə isə də, Nizamini Nizami olaraq bütün şairlərdən ayıran və ona öz özəlliyini təmin edən şey əsil bu beş kitabdır. Ustad özü də sonuncu əsəri «İskəndərnamə»nin müqəddiməsində buna işarə etmişdir.¹

¹ Su-ye «Məxzən» avərdəm əvvəl bəsiç
Ke sosti nəkərdəm dərin kar hiç
Və-zu çərbo şirini əngixtəm
Be Şirino Xosrov dəramixtəm
Və-z-anca sərəpərdə birun zədəm
Dər-e eşq-e Leyli-vo Məcnun zədəm
Və-zin qesse çun baz pərdaxtəm
Su-ye «höft peykər» fərəs taxtəm
Konun bər bəsat-e soxənpərvəri
Zənəm kus-e eqbal-e İskəndəri

(Lap əvvəl «Məxzən» tərəfə səfərbər oldum,
Bu işdə heç bir süstlük göstərmədim.
Ondan yağ ilə şirini yığıb
«Şirin və Xosrov»a qarışdırdım.
Onlardan (uzaqlaşarkən) öz şah çadırımı dışarıda qurdum,
«Leyli və Məcnun»un məhəbbət qapısını döydüm.
Bu dastanı bitirdikdən sonra
Atımı «Yeddi ulduz» tərəfə çapdım.
İndi isə sözyaratma büsətində öyləşib
İskəndər «İqbal»ının şəninə təbil vururam – R.Ə.).

Bunun için biz də oxucularımıza bu kitabları - genəl surətdə olsun - tanımaq istərik. «Beşlik» tanınmadan Nizamiliyi təşkil edən fikirlərlə sənətə aid özəllik və yaradıcılıq haqqında bəlli bir fikir edinmək mümkün olamaz.

«Beşlik» içindəki mənzumələrin yazılmış olduqları tarix sırasınca düzənlənmişdir. Biz də bu beş kitabı eyni sıra ilə xülasə edirik.¹

¹ Bu beş kitab şairin vəfatından çox sonra bir cild içində «Xəmsə» ünvanı altında toplu bir hala gətirilmişdir.

I MƏXZƏNÜL-ƏSRAR

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim
Həst gəlib-i də-r-i gənc-i həkim¹*

Nizami

2263 beytdən ibarət olan bu məsnəvi h.559-da [m. 1163/4] yazılmışdır². Bu zamanda şair daha gənc idi. «Məxzənül-əsrar»ı tamamladığı sırada Nizaminin 20 yaşlarında olduğu təxmin edilməkdədir.

«Pənc gənc»in ilk «xəzinə»sini təşkil edən «Məxzənül-əsrar» ondan sonra gələn dörd «xəzinə» əsərdən şəkil etibarı ilə bambaşqadır. Bu, nə bir eşqin macərəsini, nə də bir hökmdarın dünyanı tutmasını anlatmaz. Bu, nə bir hekayə, nə məsal, nə də dastan deyildir. Bu baxımdan onun «Beşlik»dəki o biri arxadaşları ilə bənzərliyi yoxdur. Onlarla ortaqlığı sadəcə, yazıldığı «məsnəvi» tərzilə təlqin etdiyi Nizamicə fikirlərdir. Bu kitab «Beşlik»in ötəki dörd kitabı kimi, şəkil baxımından bir bütünlük göstərməz, fəqət, bu, onun mənaca da bir bütünlükdən uzaq qaldığını ifadə etməz, əksinə, «Məxzənül-əsrar»ın yazılışındakı əsil məqsəd şairdən ziyadə həkim və şeyx Nizaminin əxlaqçı fikirlərini içdən bir bağlılıqla oxuculara təlqin etməkdir. Bu nöqtədəndir ki, ona bir kitab deyə bilirik: *din yayan müqəddəs bir kitab*.

«Məxzənül-əsrar» təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzn dili ilə

¹ (Bismillahir-rəhmanir-rəhim həkimin xəzinəsinin qapısının açardır).

² M.Ə.Tərbiyə «Danışməndan-i Azərbaycan»ında «Məxzənül-əsrar»ın rəbi-əl-əvvəlin 24-də tamamlanmış olduğunu yazar ki, bu m. 20 fevral 1164-cü ilə təsadüf edər.

suficə fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir. O, ilahi hikmətlərin sirrinə ermiş və bunları bir «Xəzinə» halında «ərənlərə» əmanət etmişdir.¹

1

«Beşlik»in bu əsərində biz, fikirlərini rəmzlər, rəmzli hekayələr, misallar və şairanə təşbihlərlə təlqin edən və hər şeyi tək bir varlıqdan gören bir mürşidlə qarşılaşırdıq.

Bu mürşid kitabına adət üzrə, cənab-i həqqə xitab edən bir həmd və münacat ilə başlayır.

Nizamiyə görə – ki, müsəlmanlığın allah haqqındakı ana əqidəsi də budur – «bütün varlıqlar ondadır: zəif torpaq onun bayrağı altına sığınmışdır. Biz onunla dururkən, o, öz-özünə durmuşdur. Varlığının bəlli bir şəkil və surəti yoxdur. Kimsəyə bənzəməz. Dəyişməz. Ölməz. Hamımız fani ikən yalnız o, baqidir. Yüksəkliklə qüdsiliyə sahib olan odur!».

Bundan sonra həzrəti peyğəmbərin mədhə gəlir. Nizami bu əsərində «nət-i nəbi»ni dörd dəfə təkrarlayır. Nizamiyə görə, hökmü qiyamətə qədər sürəcək ən böyük bilgi və hidayət sahibi olan rəis – Məhəmməddir. Böyük bir peyğəmbər sifətilə o, allahlıq daimi və səmimi bir münasibətdədir. Mərac bu ruhi münasibətin bir rəmzidir. Sufilikdəki allahlıqla ruhi təmas əqidəsinin şairanə bir rəmzini gördüyü ehtimal bulunan mərac mənkibəsinə Nizami həzrəti Məhəmmədi mədh edərəkən xüsusi bir etina ilə daim övdət (dönməkdədir) etməkdədir.

Peyğəmbərin mədhindən sonra klassik üsula görə, sıra kitabın itaf olunduğu padşah, Ərzincan hökmdarı *Bəhram* şahın mədhinə gəlir. Bu xüsusda keçənkə bölmədə məlumat verilmişdir.

¹ «Məxzən»i Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sinə bənzədir.

Daha sonra şair bizə sözün şərəf və fəzilətini anlatmağa qalxır. Şairə görə, «yaradılış pərdəsinin açılması ilə varlıq sahəsinə ilk gələn söz olmuşdur». «Söz [yəni şeir] söyləməkdəki sirt pərdəsi, peyğəmbərliyin bir kölgəsidir». Məxluqlar arasında qidəm [iyerarxiya] fərqi gözətilirəkən, «Tanrı hüzurunda ilk səfdə peyğəmbərlər, ikinci səfdə də şairlər durmuşlar».¹

Şeirlə şairin payə və şərəfi təyin edildikdən sonra bir-iki fırça ilə Nizami bizə ilahi eşqlə coşan sehrli bir şair olaraq öz portretini çizir.

Məsələnin eyi anlaşılması üçün əlavə etməliyik ki, Nizamının peyğəmbərlər dərəcəsinə çıxardığı şair, həvəslərinə deyil, qəlbine bağlı olan şairdir. «Həvəs yolkəsicilərindən qorxmağı» və «həyatda ancaq qəlb rəhbərliyi ilə yürüməyi» o, bilxassə, tövsiyə edir. Nizamiyə görə, «qəlbləri qüvvətli olanlar hər iki dünyada müvəffəqdirler».

2

Böylə bir müqəddimədən sonra şair son dərəcə nəfis və olağanüstü gözəl bəzətmələr, incələmələr və təsvirlərlə süslü bir-iki fəsilə özünü ilə həsb-hal edərək cazibəyə gəlir. Bu halı ilə allaha qovuşur. Onunla baş-başa qalır, özəl deyimlə «xəlvət» yapır. Maddi ilgilərdən sıyrıldığı bu təcərrüd [yalnızlaşma] hallarında mistik bir təəssül ilə o, Allahın hüzurunda olduğunu anlayır, həqiqi aydınlığa erişir. Məsuddur. Bu səadətini o, istəyinə ermiş bir adam sevincilə anladır. Bu «ərənlilik» «gündüz qədər aydın bir gecədə», bir «*merac gecəsində*» vəqə bulmuşdur. «Böylə bir gecə ki, düşməni bulan gündüz belə onun kimi bir gecə olmaq istər!».

Öz-özünə yüksələrək ruhunun peyğəmbər kimi, merac edərək

haqla təmasa gəldiyini beləcə anladığından sonra şair, vəhy deyilsə də, ona ilham olunan hikmətləri yaymağa qoyulur ki, kitabın əsil təlqinci məqalələri də burada başlayır.

Topu 20-ni bulan bu məqalələri aşağıda xülasə edirik:

Birinci məqalə «İnsan-i kamil və təki-dünyalıq» haqqındadır. Adəm ata Allahın buyruğundan kayaraq günah işlədiyi üçün, cəzaya uğramış, yer üzünə qovulmuşdur. Fəqət, günahını anlayaraq tövbə etdiyi üçün, yerdə Allahın xəlifəsi təyin olunmuşdur. Nizami o qis-sədən bu hissəni alır: Allahdan qorxmaq və ona mütləq surətdə təslim olmaq. Bunda, ona görə, heç bir təhlükə yoxdur, çünki «Allahdan eyilikdən başqa bir şey bəklənəməz». «Fəna olan bizik, Allah isə eyiliyin ta özüdür». «Qüsürümüzü anlayaraq allaha sığınarsaq, şairə görə, daima rəhmətdə və əhsanda oluruq».

İkinci məqalə «Ədalət və insaf» haqqındadır. «Ədalət ağıl məmnun edən bir rəhbərdir. Məmləkət işləri yalnız ədalət sayəsində gürülür. Yurd ancaq onunla məmur (tikilir-qurulur, abad) olur».

Üçüncü məqalə «Dünyanın da, dəyişən bir varlıq olduğu» haqqındadır. Dönən fələk çarxinin altında hər şey inqilaba və zavalə məhkumdur. Boyuna keçməkdə olan zaman, bizimlə daima müxalifətdədir, o, bizimlə oynar: «gah canlılara amir, gah da saxsıçılara çamur yapar».

Dördüncü məqalə «Padşahın təbəyyə qarşı vəzifəsi» haqqındadır. Dünyanın əsası ədalətsizlik üzərinə qurulmuşsa da, dünyanı idarə etmənin şərti ədalətdir. Kim bu «evdə» bir gecə ədalət işləyə bildisə, özünün yarınkı evini yapdı deməkdir.

Bəşinci məqalə «Özünə güvənmək və kimsəyə əl açmamaq» haqqındadır. Nizami «bir ovuc buğdayabənzer arpa» üçün, «ürək dənəsini arpa ilə buğda kimi üyütmənin» əleyhindədir. Ona görə, «cimrilərin (əldənbərkələrin, xəsislərin) əkməyini yeməkdənsə torpaq yemək daha eyidir». «Əlini – deyir – buna-ona uzatmaq darsa bir işə uzat!».

¹ Pişo pəsi bəst səfə kibriya
Pəs şöərə amədə piş ənbıya

Altıncı məqalə «Təhəmmül və riyazət» haqqındadır. Burada şair mütəhəmmil (dayanıqlı) olmanın insana ruhi istiqlal və mətinlik və rəcəyi fikrini dəstəkləyir. Ona görə, «özgülərlik illəti fəlakət zərbələrilə eyiləşir bir xəstəlikdir». «Eyiliyi haqq etmək için kötülüyə qatlanmaq gərəkdir». Çünki «hürriyyətə götürən hər yolçuluqda sevinc günlərini önləyən üzüntü günləri vardır».

Yeddinci məqalə «İnsanlıq şərəfi» haqqındadır. Bu şərəf insana kefinə və həvəslərinə qarılmaqla deyil, onlara hakim olmaqla təmin olunur. Əsil insan nəfsinə hakim olandır. «Havalanmaq zorbalıqdan, özünü tutmaq peyğəmbərlikdəndir». «Çalışmaq və xidmət etmək – budur insanlığın şərəfi!».

Səkkizinci məqalə «Yaradılışın əskiliyi» haqqındadır. Şair insan daha yox ikən kainatın mövcud olduğunu, Günəşin, Ayın, ulduzların, mövsümlərin, gecələrin, gündüzlərin eyni nizam daxilində hərəkət etdiklərini özünə xas bir bəlağətlə təsvir etdikdən sonra bu əski yuvarlaqda eyilikdən-kötülükdən nə varsa, hamısının «bir-birindən rəng alıb rəng verməkdə olduğunu» bəyan edir. Varlıqdakı təarüzün [dialektikanın] əskiliyinə bu surətdə işarət etdikdən sonra həkim, insan oğlunu bu əndişəli yolda qəflətə dalmaqdan qorxudaraq, «burada uyuyanın ya başı gedər, ya da papağı» deyir:

Hər ki dərin rah konəd xabqah
Ya sərəş əz dəst rəvəd ya kolah

Doqquzuncu məqalə «Özünü bilmək» haqqındadır. Burada həkim Nizami oxucuların diqqətini insandakı ruhun əbədiyyətinə çəkir. Biz – deyir – su ilə çamurdan yoğrulmuşsaq da, bir cövhərə maliklik. Bizim torpaqdan yoğrulmuş «xəmirimizi bişirdikləri zaman içinə «ürək» deyər bir «macun» qoymuşlar. «Torpağımız» əzablarla özilməkdə isə də, bu «torpağın qəlbi» xəzinələrlə doludur. Böylə bir «torpağın» qədrini bilməməzi və yaradanına şükr etməməzi şair tövsiyə edir. «Bura bizə təyin edilməmiş bulunduğumuz bir çağda, yəni «fani vücud örtüsünə bürünmədiyimiz zaman, ruhumuz əbədiyyətin yüksəkliyinə uçmaq əzmində idi». Ruhumuzun müvəqqəti olaraq bağlandığı vücudumuz

tərk etdikdən sonra əsil hədəfi olan yüksəkliyə uçmasını və özünə layiq məqama qonmasını həyatdakı sonu düşünməklə təmin etməliyik. «Sonu düşünməkdir ki, arının kovanı (yuvası, pətəyi) balla dolmuşdur». «Mərdcə sıraya girən qarışqa yarımın yeyəcəyini daşımaqdadır». «Bir adam kor deyilsə, bu böcəklə bu qurddan necə geri qalır?». «İnsanın getməyə borclu olduğu yolun səhralardan keçən çətin bir yol» olduğunu Nizami bilir. Fəqət, «yolun çətinliyini görüb də gevşəməməyi» və məqsədə ermək için oxucularına «din atına minməyi», yəni bir iman sahibi olmağı tövsiyə edir.

Onuncu məqalə «Hünər sahibi olmaq» haqqındadır. Hünər sahibi olmağı tövsiyə etmədən əvvəl, bizə xidmətdə olan kainatın təsəvvür olunan bir zamanda sona erəcəyini, yuvarlağımızın çökərək, fələyin bizə xidmətdən qalaraq qiyamətin qopacağını şair qorxunc bir tablo halında təsvir edir. Dəhşət verən bu «axiruzəman» təsəvvürü qarşısında insan nə yapmalı, nəyə əl atmalıdır? Bu soruya Nizami «bir hünər sahibi olub kəmalə erməli» deyər cavab verir. «Ayıb və qüsurla dolu olan dünyada» başqalarında ayıb ilə qüsur aramağı işdən saymayan həkim «bunları özündə ara və pak olmağa çalış!» deyir.

On birinci məqalə «Əzəmət satmaq və qürurlanmaq» haqqındadır. Burada şair insan oğlunu mənasız qürur ilə əzəmət satmaqdan vaz keçməyə və idealistliyə təşviq edir. «Candan bulduğun yoldan yürür ki, iki cahana da sahib olasan». Fəqət, necə yürüməli? «Payəndən qorxmayasan deyər aşağıya, kölgəndən qorxmayasan deyər arxaya baxmadan yürür».¹

On ikinci məqalə «Maddiyatdan sıyrılmaq» haqqındadır. Bunu həkimin bir aforizmilə ifadə edək: «Üzərində məqsəd sikkəsi olmayan zər [altın] ilə zərnix [zırnık] eyni dəyərdədir».²

¹ Zir məbinta nə şəvi payətərs

Pes mənəqər ta nəşəvi sayətərs

² Zər ke dər-u səkke-ye məqsud nist

An zərro zərnixbeqeymət yekist

On üçüncü məqalə «Dünyanın familii» haqqındadır. «Fani bir mənzildir, qərarı yox, xəzan rüzgarıdır, baharı yox!».

On dördüncü məqalə «Ədalətsevərlik və doğruluq» haqqındadır. Burada Nizami bir insani ədalətsevərliyə təşviq edir. Yurdşılığın vəzifəsi zülmə və haqsızlığa qarşı gəlmək və doğrunu cəsarətlə söyləməkdir. Ağıl sahibi həqiqi insan böylə yapar, çünki «ağıl Məsihdir, ondan ayrılma!». «Şərab ağla düşmənliliyi için haram olmuşdur», yoxsa «kefli və nəşəli bir şeydir». Kişinin əsil silahı doğruluqdur. «Əyirlikdən xusran (ziyan), doğruluqdan isə salamatlıq və ehsan» gəlir.

On beşinci məqalə «İnsanın önəmi və dəyəri» haqqındadır. Bu məqalədə şair zamanımızda dəxi, aktual olan nəsilər arasındakı ahəng və gənclik ilə şəxsiyyət məsələsinə təmas edir: «Daş əskiyincə ləl olurmuş». Şair bunun münəqişəli olduğuna qanədir, çünki təcrübə ilə «bu güruhən əskidikə betər olduğunu» görmüşdür. «Əskilər də – şairin tədqiqinə görə – gəncləri tutan insafli ixtiyarlar az olur». Öylə ya, «kənül fərahlığı yeni çiçəklərdən, cərahətlər (yaralar) isə əski tikanlardan gəlir». Daha münasib bir təşbehlə «qafə tasi ağla ayrılmış bir qab ikən, əski beyin onu qəbula çox da müsaid deyildir». Fəqət, «səhhət və sağlamlıqdan ibarət olan gəncliyin dəlilik¹ tərəfləri də az deyildir». Bu haqda nə yapmalı? Nizamidən örnək almalı: o, «çiçək kimi gənclik saçırda da, bu, gəncliyində bir ixtiyarlıq davası vardır». «Yeni çıxan Ayı «hilal» halında görürsünüz, fəqət, bunun kəmalə erib «bədr» olacağını unutmayın!». «Dəyəri davalara deyil, hünərlərə vermək lazımdır!». «Su da, sədəf də çoxdur, fəqət, inci olacaq damlalar azdır!». «Nə qədər qan, nə qədər can gərəkdir ki, bir cövher bir taca qənsun!».

On altıncı məqalə «Sonudüşünürlük» [əqibətəndişlik] haqqındadır. Burada şair ziyanlarımızdan bizzat özümüzün sorumlu olduğumuzu

muiz fikrini təlqin ilə, «şərabı içən sən, dünyanın qəbahəti nə?» deyər sorur. Hərəkətlərinin sonunu düşünməyənlər şairə görə, daima ziyandadırlar. Sonudüşünənlər isə nadirdir. «Dünyanın hər tərəfi daşlarla dolu isə də, ləl olan daş çox azdır».

On yeddinci məqalə «Xəlvət və riyazət» haqqındadır. Sufiliyə xas olan bu iki kəlmə ilə bir insanın mənən öz qabına çəkilməsi, həvəslərindən ayrılması, ölkü yolunda hər türlü yoxsulluq və çətinliklərə dayanması ifadə olunur. Şair bizdən qüvvətli olan həyat şərtlərinə qarşı nə küstah, nə də məyus olmamızı bizə tövsiyə etməkdədir. Nə yersiz ağlamaqla kor olmağı, nə də arsızca boyuna gülməyi tövsiyə edir. İkisi də ölçüsüzlükdür. Həyatın sirri isə ölçülü olmaqdır. İnsanları bədbəxt edən içlərindəki təzaddır. Bunun şairinə misali isə şamdır. «Yandıqları halda, şam kimi gülənlərin ömürləri, qılgıncı kimi qısa olur».

On səkkizinci məqalə «Zəmanə adamlarının vəfasızlıqları» haqqındadır. Şair çiy süd əmmiş insan oğlunun vəfasızlığını bilir. Bunun için irşad etdiyi insanları dost seçməkdə ehtiyatlı olmağa dəvət edir. Bu aramada şair vücudumuzun aciz olduğu qənaətindədir, vəzifəni qəlbimizə vermək gərəkdir.

Tən çi şenasəd ki tora yar kist
Del bovəd ağah ki vəfadər kist!

On doqquzuncu məqalə «Düşməndən sakınma» haqqındadır. Şairin bu xüsusdakı tövsiyəsi bəsitdir: düşmənin böyüyü-küçüyü olmaz, hətta kiçik düşmən daha təhlükəlidir. Əqrəb kiçik olduğu halda, əjdahadan daha qorxuludur, bəriki açıqda ikən, ötəki gizlidir. «Ən böyük qəflət ən kiçik düşməndən qafil olmaqdır».

¹ Türkçə «dəliqanlı» təbiri bu yer için nə qədər uyğundur.

¹ (Bədən necə bilər ki, sonə dost kimdir,
Yalnız qəlb ağah ola bilər ki, vəfalı dost kimdir – R.Ə.).

İyirminci məqalə «Mütəəssiblərdən şikayət» haqqındadır. Hər yenilik mütəəssibli və hər böyük sənətkar kimi, Nizami də öz dövrünün kor mütəəssiblərindən çox çəkmişdir. Fəqət, böyüklüklərinə heyran olduğu cahanda istixfafla (kiçik) gördüyü üç-beş «adibatmış»ın onu qırmalarından mütəəssir deyildir, «çünkü bədr [on dörd gecəlik Ay] halında bulunan şəxsiyyətinin qırıldıqca artdığına» qanədir.

3

Nizami bütün bu məqalələrdə yürütdüyü fikirləri birer hekayə və ya təmsillə təyit və təsvir etmişdir. Bütün bunları xülasə halında olsun, qeyd etmək sözün həddindən artıq uzanmasına səbəb olur. Bununla bərabər çox mənalı, bəzən də çox maraqlı örnəklik bir neçə misal nəql etmək zövqündən də özümüzü alamadıq:

Ədalət və insafdan bəhs edən məqaləsini şair Ənuşirəvan ilə vəzirinə aid bir hekayə ilə təyit etmişdir. Şah vəziri ilə bərabər çıxdığı bir gəzintidə iki xaraba evin divarları üstünə qonmuş iki bayquşun qarşılıqlı olaraq ulamaqda olduqlarını görmüşdür. Şah vəzirə dönərək – sən quşların dilindən anlarımissan, bunlar nə danışirlar? deyə soruşmuş. Vəzir konu bir düyün məsələsidir, demiş. Bayquşun biri o birindən qızının nikahı müqabilində yüz xaraba istəyir. Bəriki də – günlər böylə gedər və padşah da eyni adam qalırsa, mən sənə yüz deyil, yüz min xaraba verərəm, cavabını verir.

Gör məlik inəst çenin ruzigar
Zin deh-i viran dehəmət səd hezar

Türkcəsi:

Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
Yüz min xərəbəlik dilərsən də var!

Padşahın təbəyə qarşı vəzifəsinə aid məqaləyə bu hekayə eklənmişdir:

Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərin önünə zülm və qədrə uğramış ixtiyar bir qadın çıxaraq demişdir ki:

Doulət-i torkan ki boləndi gereft
Məmləkət-i öz dad pəsəndi gereft
Çonke to bidədgəri pərvəri
Tork neyi henduy-i ğarətgəri

Türkcəsi:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə əmil olursan,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusan!

Özünə güvənmək və kimsəyə əl açmamaq haqqındakı məqalə bu hekayə ilə tamamlanmışdır:

Gəncdən birisi tuğla (kərpic) çamurunu ayaqlamaqla məşğul yaşikeçkin bir ixtiyara rastlamış:

«Ata, nədən yorulursan? Özünə nədən əziyyət verirsen? Tuğla kəsmək sənin deyil, gənclərin işidir. Müraciət etsən, kim sənə yardım etməz, hankı gənc səndən bir dilim əkməyi əsirgər?!» demişdir.

İxtiyar bax, günün birində sənə əl açmamaq içindir ki, çalışır, çamur yapıram, deyə verdiyi cavabla gənci utandırmışdır.

Ədalət və doğruluq haqqındakı fikirini təyit için doğru sözlü bir zahidin cəsarətini anlatmışdır:

Cabbar və qəddar bir padşah varmış. Xalqa zülm edir, əhalinin malına və mülkünə əl atırmış. İxtiyar bir zahid bu halı tənqid edərək padşahın zülmkar olduğundan bəhs etmişdir. Casuslar hökmdara raport vermişlər, padşah onu çağırtmış. İxtiyar bunu öyrəncə qüslünü yapmış, kəfənini geymiş və hüzura o qiyafətilə çıxmışdır. Zalım padşah ağzını açıdırmadan, ixtiyarı öldürmək için cəlladlarını hazır bulundurmuş və ixtiyara çıxışaraq: «sənmisən mənim için zalım deyən?!» deyə bağırmışdır. İxtiyar: «hə, mən sənin için duyduğundan daha betərini söyləmişəm. Fəqət, unutma ki, mən səni olduğu kimi göstərən bir aynayam, surətini **kötü** görürsən aynanı deyil, özünü qır» demişdir.¹ Doğrusözlülük və cəsarətindən mütəəssir olan padşah həməni ixtiyarın üzərindəki **kəfəni** çıxartdırmış və onu verdiyi xələtlərə geyindirmiş və bu cəsarətli irşaddan dərslər alaraq zülmü tərki ilə ədalətə sarılmışdır.

¹Ayine çon nəğ-ş-e to nəbovəd rast
Xod şəkən ayine şəkostən xəlast

Kötülüyə deyil, eyiliyə baxmaq hikmətinin təsviri için İsayə aid bir misal zikr edilmişdir:

Çürümüş bir köpək leşinin başına toplananlardan biri leşin pis qoxuduğundan, digəri çirkinliyindən, üçüncüsü çürümüş, dördüncü qurdlanmış olduğundan bəhs edilmişdir... Bu arada hazır bulunan İsa – baxın, nə ağ, nə gözəl, nə sağlam dişləri vardır! – demişdir.

«Məxzənül-əsrar» əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, şairdən ziyadə həkim və şeyx Nizaminin əsəridir. Tələqinci bir əsər olduğundan digər bədii əsərlərinə nisbətən, sənət baxımından bir az soyuqcadır. Buna rəğməni, Nizamiyə xas gözəl ifadə və mistik ruh ilə yazılan bu əsər şeir baxımından da, yüksək və canlı parçalara malik, seçkin bir «sirlər» xəzinəsidir. Görək şairin sağlığında, görək ondan sonra Doğu ədəbiyyatının çox məşhur simaları «Məxzənül-əsrar»ı təqlid ilə ona bənzətmələr yazmışlarsa da, münəkkidlərin (araşdırıcıların) ittifaqla söylədiklərinə görə, heç biri onun qədər müvəffəq olmamışdır.

¹Bu fikrə Höte tərəfindən almançaya çevrilmişdir.

II XOSROV VƏ ŞİRİN

*Xodavənda dər-i toufiq beqoşay
Nezami-ra dər-i təhqiğ benomay
(Xudavənda, uğur qapısını aç,
Nizamiyə axtarış yolunu göstər!).*

6966 beytdən ibarət olan bu məsnəvi h. 576-da [m. 1180] tamamlanmışdır.¹ Əsər Azərbaycan padşahlarından Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvana ithaf olunmuşdur.

«Xosrov və Şirin» Sasanilərdən 23-cü padşah Xosrov Pərviz ilə sevgilisi Şirinə aid əski bir hekayə üzərinə işlənmiş mənzum bir romandır. Bu hekayə parça-parça olaraq əski kitablardan Cahizin «Kitab ül-məhasin-i-vəl-əzadə», Əbu Mənsur Səalibinin «Fürer ül-əxbar», Əbu Əli Miskəveyhin «Nədim ül-fərid», İbni Nəbatenin «Sərh ül-üyun»unda nəsr ilə və məşhur İran şairi Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə»sində [yalnız bir qism] nəzm ilə bir-birinəbənzer şəkillərdə qeyd olunmuşdur.²

Nizami bu hekayəni tamamilə nəzmə çəkən ilk şairdir. Özüne xas ruhi təhlil və yaradıcılıq sənəti sayəsində cahən ədəbiyyatının ölməz konusunu təşkil edən eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında ona seçkin bir yer təmin etmişdir.

Hekayənin müəyyən bir çərçivə üçün sığan xülasəsi budur:

¹ Qozəst əz pansəd həftad-o-şəş sal
Nəzəd bər xətt-e xuban kəs çenin xal
(hicrətdən) beş yüz yetmiş altı il keçdi
(Hələ) heç kəs gözəllərin xəttinə belə xal qoymadı! – R. Ə.).

² M. Ə. Tərbiyət. «Danışməndan-i Azərbaycan». Tehran, h. 1314.

Sasani padşahı Hörmüzdə canı qədər sevdiyi bircə oğlu və vəliəhdi Xosrov Pərvizdən şikayət etmişlər.

– Günahı nədir? deyə sormuş.

– Atı bir köylünün əkinini yemiş. Qulları başqalarının bağından salxımlarla qora dərmişlər. Özü köy ağasının rızası olmadan evinə girmiş və yatağında gecələmişdir. Çalğıcısı kamanının fəqanı ilə bütün gecə xalqın rahatını pozmuşdur, demişlər.

Əmr edilmiş: şahzadənin atı peylənmiş, qulları qorası dərilmiş bağın sahibinə verilmiş, taxtı, yatağı alınan köy ağasına götürülmüş, çalğıcısının da dırnaqları sökdürülərək kamanının telləri kəsdirilmişdir.

Ağlıl şahzadə atasının bu şiddətli cəzasını mərdliklə qarşılamış və hüzurə çıxaraq yapıdığından nədəmlə əfv edilmişdir.

Bu olaydan sonra daima düşüncəli görünən şahzadə günlərdən bir gün nədimi, məruf nəqqaş [rəssam] Şapurdan gördüyü bir rəyayın təbiri istəmişdir:

Nazənin bir pəri rəyada Xosrova görünmüş və demişdir ki: «Dörd sevgilindən edildinsə də, dörd şey üçün səni müjdələyirəm: birincisi, qora yediğin halda üzünü ekşitmədiyin için öylə gözəl bir yar bulacaqsan ki, ondan daha şirin bir vücut dünyada bulunmaz. İkincisi, atını peylədilərsə də, Şəbdiz adında qara bir ata malik olacaqsan ki, sürətdə yel belə ona erəməz. Üçüncüsü, taxtın köylüyə verildisə də, bəxtin dönmədi – altundan şahənə bir taxta çıxacaqsan. Dördüncüsü, dırnaqları sökülmüş sazəndənin yerinə Barbəd adında bir çalğıcı bulacaqsan ki, ahəngi ilə bülbülləri belə bayıldıcaqdır».

Şapur şahzadənin uyqusuna girən gözəlin prinses Şirindən başqası olmayacağını söyləyir:

Bu, «Dərbənd dənizi» həvalisində «Gülüstən»in bəri tərəfində¹ hökmdarlıq edən Kraliça Şemiraminin² qardaşı qızı və vəliəhdidir. Şəbdiz adındakı qara at da bu saraya aid axurdadır.

Nəqqaş Şapur Şirini anladığıca rəyasında gördüyü gözəl şahzadənin gözü önündə canlanır. Nəhayət, içini gəmirən həyəcanı tutamayan Xosrov sədaqətli nədiminə Şirinə vurulduğunu etirafla ondan bir çarə istəyir. Şapur Şirini bulmaq və könünü almaq üzrə, şahzadədən bir üzük alaraq yola çıxır.

2

Gecəni gündüzə qataraq yol alan Şapur bir yaz mövsümündə Ermənistan (Ərmən)³ dağlarına gəlir. Bu mövsümdə Şirin qızlardan mütəşəkkil məyyətilə dağ yamaclarında, çəmənliklər və çiçəkliklər arasında gün keçirmək adətində imiş.

Qərib bir yolçu sifətilə dağda bir monastıra sığınan Şapur çox keçmədən gözəllərin bulduqları yeri bəlləyir, aralarında prinses Şirini də kəşf edir, fəqət, özünü arayan gözəllərdən saxlayır, məqsədə erismək üçün tədbirlər düşünür, qızlığın onlara verdiyi şənliklə zövq və və səfaya dalaraq öylənən pəriləri hərhanki bir yabançının varlığı ürküdə bilirdi, tədbirli davranmaq lazımdı. Şapur bir kağızda şahzadə Xosrovun təsvirini cizəraq, gecə qaranlığında gözəllərin bulduğu mövqedə bir ağaca ilişdirir. Sabah aydınlığında təkrar gözintiyə çıxan qızlar eys-nuşun ən dadlı bir anında ağacdakı kağıza

¹ Orta çağ ədəbi qaynaqlarında «Gülüstən» Şirvan ilə Aran tərəflərinə deyilməkdədir. Bakılı Abbasqulu Ağanın məşhur tarixi əsərinə verdiyi «Gülüstən-i İrəm» adı da bu gələnkədən irəli gəlmiş bir ilham əsəri olsa görəkdir.

² Nizaminin «Məhin Banu» deyə tərcümə etdiyi bu Şemirami Avropa ədəbiyyatında Semiramis adı ilə mərufdur.

³ «Bilim düzənliyicisinin açıqlamaları»na bax.

rastlayırlar. Təsviri Şirinə götürürlər. Müstəsna bir erkək gözəlinin portretini daşıyan bu kağızı dağın başında hankı bir əlin ağaca asdığı onu düşündürür. Bir pəri sehri olmasın deyə, qorxurlar, prinsesi onunla çox məşğul olmağa buraxmırlar.

Vaqəni əlaltından seyr edən Şapur portretin ikinci bir surətini bu dəfə də digər bir ağaca asır. Eyni surətlə qızların əlinə keçən rəsm bu dəfə Şirini bilxassə ilgiləndirir. Yanındakılar təkrar kağızı prinsesin əlindən alır, yırtırlar. Bulduqları yerin pərilə olduğu mütəlakə hökm edilir. Başqa bir gözintiyə yerinə köçürlər.

Şapur qızların köçdükləri yeni çəmənliyi də öyrənir. Üçüncü dəfə təkrar Xosrovun təsvirini bir ağaca asır. Bu dəfə bizzat Şirin tərəfindən qaldırılan portretin bir pəri deyil, bir insan işi olduğu fikri quvvət bulur. Gözəl prinses rəsmi təmsil etdiyi gənc adama candan vurulduğunu yanındakı qızlara açır. Məchul gözəlin şərifinə bir-biri arxasından qədəh qaldıraraq hər içdikcə rəsmi doymadan öpür. Daldığı dərin bir düşüncədən sonra ömr edir: qızlar həmə təpələrlə dərələrə dağılacaq, buralara bir yabançının gəlib-gəlmədiyini və bu rəsmədən xəbəri olub-olmadığını öyrənəcəklər.

Bu arama əsnasında şair Şirinin özünü Şapura rastladır. Görüşdüğü gözəlin aradığı Şirinin özü olduğunu bilən qoca nəqqaş Nizaminin qullandığı satranç istilahi ilə söylərsək, «maxışının tutduğunu» görüncə tədbirli davranır: sirtini açmadan əvvəl prinseslə baş-başa qalmağı təmin edir. Söhbət əsnasında Şirini təsvirini gördüyü gənc adama aşiq olduğunu etiraf etdikdən sonra olan-bitəni söyləyərək kim olduğunu açır və rəsmi cizdiyi adam tərəfindən elçiliyə gəldiyini anladaraq, Xosrovdan gətirdiyi üzüyü Şirinin barmağına taxır.

Aralarında görüşülən plan üzrə, Şirinin İran paytaxtı Mədəinə gətirməsi qərarlaşdırılır. Şirin bibisindən məyyətilə qızlarla bərabər ova çıxmaq üçün izn alacaq və bir vəsilə ilə bu əsnada Şəbdiz atına minmiş olacaqdır. Bu surətlə çölə çıxdıqdan sonra altındakı atın

eşsiz sürətindən istifadə ilə məyyətinə buraxaraq prinses Şirin İran yolunu tutacaq və Mədainə doğru gedərək vəliəhd Xosrovun xüsusi dairəsinə uğrayacaq, Şapurun verdiyi üzüyü göstərərək qəbul olunacaqdır.

Şapur Xosrovun daima ləl (qırmızı) rəngində bir əlbisə geydiyini və ləldən bir sərpuş daşdığına da hər ehtimala qarşı məlumat olsun deyərək Şirinə söyləmişdir.

Mədainə gəldikdə fərz edək, şahzadəyə təsadüf edəməz və onu məqamında bulamazsa, arzusu üzərinə prinsesin rahatına baxılacaq, şahzadəni bəkləmək görəklerinin yapılacağını də Şapur Şirinə ayrıca təmin etmişdir.

Şirinin hərəkətini xəbər alır-almaz, Şapur dəxi, ona yetişmək üzrə, arxasından həmən hərəkət edəcəkdir.

3

Zamanın adəti üzrə, oğlan kimi geyinmiş olan Şirin məşhur Şəbdiz adına minmiş, özü kimi oğlan qılığında ki məyyəttə qızları ilə bərabər ova çıxmış bulunur. Derkən, qara atını mahmızlayan Şirin İran yolunu tutur. Yanındakılar atlarını prinsesin arxasından çapırlarsa da, yel kimi uçan Şəbdiz həmən gözlərdən uzaqlaşır və prinsesin izindən bir kümə tozdan başqa bir şey qalmır. Məyus bir surətdə, qızlar geri dönlər.

Üzüntülü xəbəri alan Kraliça Şemirami son dərəcə mütəəssir olursa da, Şəbdizin arxasından getməkdə fayda görmür.

Şirin yol ala dursun, biz isə Şəbdizin sürətdə bircə rəqibi olan xəyal ilə bu sırada Mədainədəki olan-bitəni öyrənək:

Xosrov rəqibləri tərəfindən tərtib edilən bir intriqa üzündən atasının şübhəsini cəlb edir. Onun eyiliyini istəyən əski tərbiyəçisi vəzir Büzürgümmidin tövsiyəsi üzərinə o, müəyyən bir zaman için

Mədainə bulunmamaq üzrə, geyimini dəyişdirərək gizlicə səyahətə çıxır.¹ Niyəti Şapuru bulmaq və bəlkə də Şirinlə buluşmaqdır. Yola çıxarkən hər ehtimala qarşı, onu bir qadın soracaq olursa, onun hər türlü istirahətini təmin ilə iki-üç həftə sonra özünün də dönəcəyini söyləmələrini saray adamlarına əmr etmişdir.

Mədainə yaxın bir mənzildə ortalığın tənhalığından istifadə ilə yol yorğunluğunu çıxarmaq üzrə, bir çeşmə başında Şirin yıkanmağa qalxır. Paytaxtdan uzaqlaşan Xosrov hər nə qədər ona rastlayır və hər ikisində qarşılıqlı qəribə bir meyil və eşq hissi coşursa da, birbirlərinə açılmaq için yetər vəsilə olmaması və üstəlik şahzadənin üzərində Şirinə söylənmiş bulunan mutət (alışılmış) geyimlə əlamətlərin bulunmaması istəklilərin qarşı-qarşıya gəlmiş ikən tanışmadan başqa birer səmtə doğru ayrılmalarına səbəb olur.

Şirin Mədainə Xosrovun sarayına gəlir. Onu qəbul edirlər. Şahzadənin gedərkən gələn olursa bəkləməsini dediyini söyləyirlər. Şəbdizi axura bağlayır, Şirinə də cariyələrə məxsus dairədə bir yer verirlər. Şirin burada yeni gəlmiş bir cariyə rolunu oynamaq zorundadır. Bəkləmə günləri uzanır. Özünün bir dağ qızı olub şəhər hava və həyatına alışq olmadığı için xəstəliyindən bəhslə Şirin qəbulsa, ona dağda bir yer hazırlanması için ricada bulunur. Sarayın qısqanc cariyələri bu ricanı vəsilə edərək mənzərəli və havalı bir şato olacaqmış deyərək, ona Kirmanşah həvalisində havası sıcaq, yaşlılıqlardan məhrum bir dağın daşlıqları arasında həbs otağından fərqli olmayan bir qəsr [köşk] yaptırırlar. Gözəl Şirin bu köşkə köçür.

Digər tərəfdən yol alan Xosrov Ermənistan (Ərmən) hüduduna gəlir: burada bir az durduqdan sonra Muğana, ordan da Xuzistana

¹ Xosrovun Mədainədən qaçışı tarixlərdə görüldüyü kimi, üsyan halında bulunan Behram Çubinin bir intriqa nəticəsində vəqə olmuşdur. Behram vəliəhd Xosrov adına sikkə vurduraraq bunları Mədainə göndərmiş və bu surətlə atası oğlundan şübhələndirmişdir [Təbəri. Zotenberq. II, s.198-269].

keçir. Şemirami şahzadənin bu tərəflərə gəldiyini duyunca, qarşılaşmağa çıxır. Onu qışı nəşə və eşqbazlıqla keçirmək üzrə, Bərdəyə dəvət edir.

Kraliça Şemiraminin müsafiri olaraq eys-nuş içində bulunan Xosrov içdən əzabdadır. Şirini düşünür. Fəqət, sirrini kimsəyə açmır. Derkən Şapurun gəldiyini xəbər verirlər. Min bir maraq içində Şapurla baş-baş qalan Xosrov olan-bitəni öyrənir [Şapurun Şirinə verdiyi sözlə rəğmən, hələ buralarda bulunması xəstələnmiş olduğundan irəli gəlmiş bir təsadüfün əsəridir].

Vaqeəni Şemiramiyə açırlar. Xosrovun əmrilə Şapur Şirini alıb gətirmək üzrə, Mədainə gedir.

Şapur Şirini «Qəsr-i Şirin»dən alaraq min bir sevinc içində Bərdəyə dönüncə Xosrovu bulamayıb. Fələk yenə də işini işləmişdir: Şapur getdikdən sonra Hindistandan Xosrova bir qasid gəlmiş, şah-atasının orada öldüyü xəbərini ona gətirmiş və taxt ilə tacına sahib olmaq üzrə, dərhal məmləkətə dönməsini bütün dövlət adamlarının bəkləməkdə olduqlarını söyləmişdir. Bu həvadis üzərinə, Xosrov Şirini bəkləmədən getmişdir.

4

Xosrov İrən taxtına çıxıb səltənət işlərini yoluna qoyduqdan sonra könlünün səsine uyaraq Şirini aratdırır. Şapur onu götürdü, deyirlər. Gənc padşah təkrar uğradığı ayrılıq acısını Şirinin buraxdığı Şəbdiz atı ilə təskin edir.

Fəqət, müqəddəratın daha acı cəlvəsi varmış: Bəhram Çubin adında dəmir iradəli ərlərdən biri könlünü qızlara qapdıran eşqbaz bir cocuğun məmləkət işlərini idarəyə müqtədir olmayıb, vəsayət (himayə) altına alınması lazım gəldiyi fikrini yayaraq, bir yandan dövlət ərlərini, ötə yandan da əhalini Xosrova qarşı ayaqlandırır.

Şəbdizin eşsiz qaçışı sayəsində ancaq yaxanı düşmən əlinə vermə-

dən Xosrov təhlükə xaricinə çıxaraq Azərbaycana, Muğana gəlir.

Burada məyyətilə bərabər gəzintidə bulunan gözəl Şirinlə buluşur və tanışılır.

Sevgilisində qovuşunca fəlakətini unudan Xosrov əyləncələrə dalır. Eys-nuş içində keçən bu zövq-səfa günlərini Nizami özünəxas bir qüdrətlə, bütün təfərrüatı ilə təsvir edir. Dininin və ismətinin gərəklərini qorumaq və xalq hüzurunda olmaq şərtilə, Xosrova qarşı hər türlü müsaidəkarlıq üçün kraliça bibisindən iznli bulunan Şirin sevgilisi ilə öpüşürsə də, eşqdən sərməst olan gəncin daha çox irəliləyən arzularına yol vermir. Bu zəmin üzərinə aşiqlə məşuq arasında keçən danışma, dartışma halını alaraq kritik bir rəddəyə gəlir. Şahzadənin ısrarından özünü qurtaramayan Şirin Xosrova «hər şeydən əvvəl qaçırdığın taxtını geri al, qorxuram ki, məni edinəsən də, taxtsiz qalasan, halbuki mən, taxt və tacını geri alıncaya qədər səni bəklərəm» deyir.

Sevgilisinin bu ihtarına öfkələnən Xosrov həməni qara atın sırtına atılır, «mən sənin üzündən taxtımdan və tacımdan oldum, bir də sən məni gah kamsız buraxmaqla əzər, gah da comərdlik öyrətməklə kiçildirsən, öyləmi?!» deyər altındakı Şəbdizin başını çəkərək gözlərdən qeyb olur.

5

Xosrov Rum paytaxtı Kostantiniyyəyə [Konstantinopol] gəlir. Bizans imperatoru onu gözəlcə qəbul edir, qızı Məryəmi ona verir.¹ Eyni zamanda Rum imperatoru bir ordu hazırlayaraq tac və taxtını geri almaq üçün güvəninin əmrinə verir. Bağlanan şərtə görə, Xosrov Məryəmə ölüncəyə qədər sadıq qalacağını və üstünə heç bir zaman

¹Xosrov Pərviz ilə Bizans imperatoru arasında yapılan siyasi müahidənin təfəsilatı Firdovsidə vardır. Nizami isə hadisənin bilxassə, lirik səhifəsi üzərində durmuşdur.

evlənməyəcəyini, sevgisini ondan başqa kimsəyə verməyəcəyini qətiyyətlə vəd və təmin etmişdir.

Xosrov Pərviz taxtını qəsb edən Bəhrama qarşı açdığı hərbi qazanır. Müzəffər olaraq Mədəinə gəlir, padşahlıq taxtına çıxır.

Bu sırada Kraliça Şemirami ölmüşdür. Şirin kraliça olmuşdur. Bütün əməyini məmləkətin eyiliyinə vermiş, özünü xalqa sevdirmişdir. Fəqət, könlü xoş deyildir. Öfkələnib getdiyi gündən bəri Xosrovdan ayrıldığına yanmaqdadır. Sevgilisini darıltdığına peşmandır. İçini iztirablər gəmirir.

Şirin nəhayət qərarını verir: yerinə bir naib buraxaraq məmləkətini tərk ilə İrana gəlir və bildiyimiz «Qəsr-i Şirin»ə yerləşir.

Xosrov yenidən sahib olduğu səltənətini sağlamlaşdırmaqla məşğuldur. Hər şey könlünün istədiyi kimi gedir: müxalif Bəhram ölmüşdür. Məmləkət rəisləri onu tanımışlar.

Yapdığı eyş-nuş ilə əyləncə gecələrinin ahəng və nəvası Mədəini bürümüşdür.

Nəşəli gecələrdən birində Barbəd adındakı çalğıçısının çalib-oxuduğu bir qəzəlin təsirilə Xosrovdan Şirinlə bərabər keçirilən dadlı günlərin xatirəsi canlanır. Bir tərəfdən şərabın, bir tərəfdən də alovlanmış sevginin qızğınlığı içində qarısı Məryəmin dairəsinə çökilərək səmimi bir dillə «xatun»un ağzını arayıb: Şirin – deyir – mənim üçün taxtından, tacından keçmiş, mənə çox eyilikləri toxunmuş bulunan bu qadına sən də mənim kimi hörmət etmənin münasib olurdu. Müsaidə edərsən, gəlsin, sarayda bir dairədə otursun.

Qısqanc bir qadın hissilə qızın Məryəm Xosrova Kostantaniyədəki əhdini xatırladaraq, Şirin – deyir – saraya gəlsən, mən həmən İrani tərk edər, Ruma dönərəm.

Bu təkpi qarşısında geriləyən padşah məsələni dadlıya bağlayaraq qarısını yatışdırmaq üçün əski təəhhüdünü bir daha təyit edir.

Xosrov bir dəfə də sevgilisini denəməyə baş vurur: Şapur «Qəsr»ə göndərərək Şirini gizli bir surətdə saraya gətirməsi için

məmur edir.

Şapurun missiyası ruhi təhlil baxımından dastanın ən qüvvətli parçalarından birini təşkil edər, qızmış və darılmış Şirinin vəfasız aşiq namına söylədiyi sitəmli və hiddətli bir monoloqla qarşılır. «Onun uğruna tacımı və taxtımı fəda etdim sə də, qadınlıq şərafilə mənliliyimi dəxi, fəda etməm» deyə Şirin saraya gizli qapıdan girmə təklifini şiddətlə rədd edir.

6

Şirin Şapura dərd tökür. Qəsrimiz- deyir- dağlıq, tikanlıq, tənha bir yerdedir. Sürümüz buralardan iki ağaclıq [fərsəxlik] bir otluqda bulunmaq ehtiyacındadır. Başlıca yeyəcəyimiz süddür. Bu sıcaqda bu qədər uzaqdan süd gətirmək müşküldür. Bir usta bulunsa da, sürülərin bulunduğu yerdən buraya çobanların sağacaqları südü təzə-təzə axıtmasını bacarsa.

Şapur bir mühəndis, memar və heykəltəraş bulunan Fərhadı Şirinə götürür. Şirinin dadlı dililə, gül üzünə vurulan sənətkar istənilən işi çox keçmədən yapır. Qoyunların bulunduğu yerdən «Qəsr-i Şirin»ə qədər daşdan bir borunu mərmərdən bir hovuzla bitişdirir. Qəsrdekilər heç zəhmət çəkmədən çobanların «iki ağaclıq»da sağdıqları südü təzə-təzə hovuzdan alacaqlar.

Şirinin təşəkkür və iltifatlarından məmnun qalan Fərhad ona ucrot (əmək haqqı) olaraq hədiyyə edilən mücəvərləri gözəlin ayaqları altına ataraq eşqin ona verdiyi məhviyyətlə «Qəsr-i Şirin»dən ayrılır. Bu andan etibarən vurğun düşən Fərhadın arada-sırada bu tərəflərə uğrayaraq «Qəsr»ə uzaqdan seyrə daldığını görürlər.

Şirinə vurulan Fərhadın Məcnun kimi, avara olub səhralara düşdüynün xəbəri saraya əks edir. Qısqançlığı qabaran Xosrov Fərhadı bulub ona gətirmək üzrə, ətrafa adamlar göndərir. Aşiqi bulub gətirirlər.

Xosrov ilə Fərhad arasında keçən deyişməni [dialoqu], Nizami

həkimanə bir tərzdə vermişdir. Eşqinin fanisi olan Fərhadın tac sahibi rəqibinin çəşdırıcı sorularına verdiyi hazır cavablar padşaha susdurur. Altun vədinə uymayan, mənəvi sorudan yılmayan rəqibini padşah bu dəfə başarmaz bir təcrübə ilə yenməyə qalxır.

Deyərlər ki – Xosrov deyir – sən məharətli bir ustasan. Şəhərimizin yolunu kəsən bir dağ var, onu ortadan qaldıra bilərsənmi?...
– Hə, padşah, fəqət, bir şərtlə!...
– Nədir o şərt?...
– Mən dağı qaldıracağam, sən də Şirindən vaz keçəcəksən!
Vurğunun bu cəsarətinə qızan Xosrov hiddətlə bağırır:
– Söz verirəm!

Fərhad, padşah hüsurundan çıxaraq, həmən, sonradan «Bisütun» deyə tanınan dağı yarmağa girişir.
Günlər, aylar keçir. Durumu Şirinə xəbər verirlər. Fərhadı görməyə gəlir. Bu «təzahür» aşiqə yeni bir can və ümid verir. Dağyarma işi daha böyük bir ruh və həyəcanla irəliləyir.

Xosrova xəbər gəlir: durum çatallaşdı – deyirlər. Çox keçməz, dağ yarılaq, rəqib qalib gələcəkdir.

Nə yapmalı?!

Hiyləyə baş vurulur. Fərhadı adam göndərilir. Surəti haqdan görünən görünən bu xain adam Bisütuna gəlir və Fərhadı:

- Ey qafil, yaptığın nədir? Kimin içindir bu cəhd? deyə sorur.
 - Şirin için!
 - Hankı Şirin?.. O ölmüşdür!..
- Derkən aşiq həmən düşür. «Can canana təslim olunmuşdur»!

1 Bebayəd eşq-ə Fərhad budən
Pəs anqahi bəmərdən şad budən
(Eşqdə Fərhad olmaq lazımdır ki,
Sonra ölümə şad olmağı bacarasan! – R.Ə.).

Şirin faciəni xəbər alır. Cənazə üstünə gəlir. Fərhadı mərasimlə dəfn etdirir [Bu qism mənzumənin ən təsirli parçasını təşkil etməkdədir].

7

Fərhadın matəmimi tutan Şirinə Xosrov bir təziyə məktubu göndərir. Kinayələrlə dolu olan bu məktubunda «öldürdüüyü aşiqinin matəmimi tutan» Şirini təsəlli edərək, «pərvanə yandısı da, şam qaldı» deyir.

Bir az sonra Məryəm xəstələnərək ölür. Dedi-qoduçular onun Şirin tərəfindən zəhərləndiyini söyləyirlər. Bu ölümə içindən sevinən Xosrov görünüşdə, adət üzrə bir il yas tutur. Şirin dəxi, səadətini yolundakı əngəlin aradan qalxması olduğuna içindən sevincli ikən, bəsiətli davranır. «Qəsr-i Şirin»də matəm tutdurur. İl keçdikdən sonra o da, Xosrova bir başsağlığı məktubu göndərir: «Məryəm öldüsə də, İsa qaldı» deyir.

Şirinin məktubundakı «kinayələri» öz kinayələrinin bir cavabı olaraq alan Xosrov Şirinə dadlıdilli elçilər göndərir. Fəqət, Şirin nazlanır. «Hər şeydən əvvəl nikah və rəsmiyyət» deyir. Şahın ricası artıqca Şirinin də nazı artır.

Xosrov qarşısındakının çətinliyini görəncə, işi eşq hiyləsinə tökür. İstignə (acıqlandırma) üsuluna baş vurur.

Aylar keçir. Xosrov İsfahanda Şəkər adında bir gözəlin xəbərini alır. Ona gedir. Rəsmən bir kurtizan (yüngüləyaq) həyatı keçirən bu qadın yaşadığı bu açıq-saçıqlıq içində ismətinə mühafizə etmiş bir qız olduğuna kəşf edərək sarayına alır. Qarısı yapır.

Bütün bunları duyan Şirin öz qəsrində özablar içində ümitsiz bir surətdə səbr edir. Həyatı ah-zar içində keçir. Allaha xitabla: «Ədalət müzəffər olmayacaqmı?» deyə yalvarır.

8

Şəkər Şirinin yerini tutmur. Könülün deyil, sadəcə, vücudun təmayülündən doğan rabitə Xosrovu tətmin etmir. Bir müddət sonra Xosrov təkrar Şirindən almadığı arzusunun atəsilə tutuşur. Budəfəki həsrət daha çox qatlanılmaz və daha amansız olur.

Ova getmək bəhanəsilə padşah çölə çıxır, bir aralıq məyyətin-dən ayrılır, atını «Qəsr-i Şirin»ə doğru sürür. Fəqət, Şirin ömr etmiş, qapı Xosrova açılmır. Qışın tipili (çovğunlu) bir axşam vaxtında qapının eşiyində qalan aşiqlə qəsrinin pəncərəsindən baxan məşuq arasında keçən deyişmələr, izzəti-nəfsinin hıncını (öcünü) almaq istəyən qadınlıq ilə istəyinə ermək istəyən erkəklik israr və inad-larının şahəsər birer ifadəsini təşkil edirlər.

Padşahın heç bir etirafı, izahı, etirazi və ricası fayda etmir. Şirin heç bir vəchlə tutduğu durumdan vaz keçmir.

– Məni istəyirsən, rəsmən istə, nikah qıydır, evinə al, yoxsa get Şəkərinin yanına.

Xosrov təkrar qara atın cilovunu çəkərək Şirinin qapısından küskünlüklə ayrılır.

Təəssür içində bulunan Xosrov olayı Şapurə açaraq Şirindən şikayət edir.

Şirin də yapıdığına peşman olur, Şapuru aramağa çıxır.

Qoca nəqqaş aşiqləri barışdırmaq və qovuşdurmaq için tədbirlər alır, saha – rəsmi olaraq evlənəcəyini Şirinə söz verəcəksən, – deyir. Şirinə də – nikah qıyılmadan saraya gəlməyə razı olmasını tövsiyə edir.

Nəhayət, sevgililər buluşurlar. Görüşmə səhnəsi sarayda vəqə bulur. Bu səhnəni XII yüzilin şairi modern hərhanlı kompozitorla səhnəçinin qısqanacaqları bir ustalıqla təsvir etməkdədir:

Məşhur çalğıcı Barbədin də daxil bulunduğu çalğıcılar takımı hissələri coşdurən min bir hava ilə çalıb-oxumaqdadırlar. Artistlərdən biri Xosrovun, o bri də Şirinin dilindən öz aralarında aşiqanə bir

leyişmə yapmaqdadırlar. Bu qarşılıqlı şəirsöyləmənin ən canlı bir zamanında yan otaqda Şirinin dadlı səsi eşidilir. Hər şey bir anda susur. Şirinə eyni ahəng üzərinə Xosrov cavab verir. Başda iki otaq arasında alınb-verilən bu qarşılıqlı «təğəzzül» (deyişmə) Şirinin derkən səhnəyə atılması ilə taclanır. Sevgililər ağız-ağıza verir, eyni bəstə üzərinə oxumağa davam edirlər.

Bu «duet» səhnəsi əsərin ən həyəcanlı qismini təşkil etməkdədir.

Bu surətələ qovuşan «gəncləri» şair, rəsmi surətdə düyün yapıd-
raraq evləndirir.

9

Burada hekayənin məcusi dövrünə aid rəvayəti bitir. Sənət baxımından dəxi, əsər burada bitməli idi.

Fəqət, Nizami dindar bir müsəlmandır. Onun için «Xosrov və Şirin» əfsanəsini burada kəşib islami rəvayətdən mütəəssir olan qismini qeyd etməməsi mümkün deyildir. Bunun içindir ki, şair mənzuməsini Xosrov Pərvizin həzrəti Məhəmmədin məktubuna qarşı göstərmiş olduğu hörmətsizliyin cəzasını ona çəkdirmədən hekayəni qapatamamışdır.

Xosrov Şirinlə evləndikdən və bərabər bir neçə il səltənət sürükdən sonra taxtı bizanslı Məryəmdən doğulmuş bulunan oğlu Şiruyəyə tərək ilə istirahətə çəkilir. Fəqət, aradığı istirahəti bulamır, analığı Şirinə aşiq olan Şiruyə atasını gecə uyquda ikən yatağında xəncərlətdirir.

10

Şirin ud ağacından bir beşik yapdırır. Altunla qaplatdırdığı bu beşiyi bahalı daşlarla bəzətdirir, əski Kəsrə adəti üzərinə, padşahın nəşini bu beşiyə qoyaraq cocuq kimi sallayır (yırğalayır). Sonra bu tabutu «padşahların» çiyinləri üstündə Xosrov için hazırlanan türbəyə götürürlər.

Padşahın çalğıcısı Barbəd mizrabını qırır, xanəndəsi Nəkiyə dəf

və qavalını parçalayır, vəziri Büzürgümmidi söyüd kimi titrəmə tutur. Cənazə mərasimi böyük bir ah-zar içində hərəkətə gəlir. Başaçıq cariyələrlə xidmətçilər arasında Şirin nazlı-nazlı yürüyür. Gözlərindəki sürməsi, yanaqlarındakı pudrası, dodaqlarındakı allığı və gərdəninə sarkmış büklüm saçları ilə o, gözəlliyinin cazibəsinə kəskinləşdirmiş, yürüyür, başındakı sarı örtüsü və üstündəki ipəkdən al geyimilə baxanları bayıdır. Hər kəs əri Xosrovun ölümündən Şirinin bu hal ilə məmnun qaldığına hökm edir. Bu görünüş bilxassə, Şirinin yeni vurğunu, ata qatili Şiruyəyə ümidlər verir.

Cənazə alayı türbə önündə durur. Təzə bir gəlin kimi süslü bulunan Şirin cənazə ilə bərabər türbənin içinə dalır, arxasından qapını qapatdırır. Padşahın nəşi üzərinə gəlir və qopardığı bir fəryadla bərabər əlindəki xəncəri öz köksünə saplayır, tökülən sıcaq qanı ilə sevgili ərinin soyuq cəsədini isidir.

Dışardakılar duyduqları çığlıq üzərinə türbəyə girir və «vücudun vücuda, ruhun da ruha» qovuşduğunu görürlər.

Aşiqlə məşuq bir məzara gömülür.

Şairə görə, Şirinin bu yaptığı, misilsiz bir fədakarlıq və bulunmaz vəfakarlığın yüksək bir ifadəsidir. Odur ki, deyir:

Ki cöz Şirin ki dər xak-i dorəşt əst
Kəsi öz bəhr-i kəs xodra nə koştəst

Türkcəsi:

Bu dünyada Şirindən başqa heç bir
Şəxs bir başqası için ölməmişdir!

III

LEYLİ VƏ MƏCNUN

Ey nam-i to behtərin sərəğaz

Bi nam-i to name key konəm baz

(Ey adı ən yaxşı başlanğıc olan,

Sənin adın olmadan naməni necə

aça bilərəm?! – R.Ə.)

Əslində bir ərəb lejanı ikən, işləndiyi ədəbi şəkil etibarını ilə bu konunun Azərbaycanla sıx və gələnkli bir bağlılığı vardır.

Azərbaycanın əski padşahlarından Şirvan şahı Axsitan (türkcəsi Ağsartan) bu konunun nəzm edilməsini arzu etmiş, Azərbaycanın böyük şairi Gəncəli Nizami bu arzuya görə, onu ilk dəfə farsca işləyərək nəzm etmişdir. Daha sonra Nizamının bu əsərinə yazılan farsca və türkcə bənzətmələr arasında özəllik və dəyəri etibarını ilə türk ədəbiyyatının böyük müəssili, Azərbaycan türk şeirinin də dahi ustadı Füzulinin türkcə yazdığı «Leyli və Məcnun» mənzuməsi müstəsna bir yer tutmaqdadır.

Nəhayət, Azərbaycan kompozitoru Üzeyir Hacıbəylinin himmətilə bu konu bəstələnməyə opera halına qonmuş və Azərbaycan səhnəsinin repertuarı arasında «həmişəbaharlığın» qeyb etməyən əsərlər arasına keçərək, bu klassik konunun geniş xalq təbəqəsi tərəfindən dəxi, mənimsənməsinə və böyük bir şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur.

«Leyli və Məcnun» operası sadə, Azərbaycan səhnəsində qal-mayaraq başqa dillərə, bu arada rusçaya dəxi, tərcümə edilmişdir.

A

H. 584-də, rəcəb ayının sonunda¹ [m. 1188, sentyabr ayının sonu] 4613 beyt üzərinə Nizami tərəfindən yazılan bu eşq hekayəsi qısaca bundan ibarətdir.

1

Ərəbistanda Amiri qəbiləsi şeyxinin cocuğu olmamış. Bir çox yalvarış və yaxarışdan sonra tanrı ona bir oğul bağışlamışdır.

Gözəlliyilə qonşu qəbilələr arasında tanınan bu cocuğa Qeys adı verilir. Qeysi böyük bir baxımla bəsləyirlər. Ona maddi-mənəvi hər cəhətcə mükəmməl bir tərbiyə verməyi əsirgəmirlər. Yaşı onu bulunca onu bir məktəbə verirlər.

Məktəbdə türlü qəbilələrdən oğlan-qız, bir çox öyrənci vardır. Bunlar arasında Amirilərə qonşu bir qəbiləyə mənsub gözəl bir qız var – Leyli. Qeys ilə Leylidə qarşılıqlı bir ilgi bəlirir. Getdikcə artan bu ilgi! səmimi bir dostluğa, sonra da şiddətli bir sevgiyə varır. Gündən-günə artan bu sevgi çox keçmədən dayanılmaz bir eşq vurğunluğu şəklini alır.

Cocuqların bu qarşılıqlı vurğunluqları arxadaşların diqqətini çəkərək, nüktə və dastan konusu olur, nəticədə gənclərin adları dillərə düşür.

¹ K-araste şod be behtərin fal
Dər səlx-e rəcəb və si-vo-fi dal
Tarix-e əyan ke daşt ba xəđ
Həştad-o-çəhar bud pənsəd

(Rəcəb ayının sonunda, «si» «fi» «dal» ilində
Ən yaxşı fal ilə bəzədildi.
Özü ilə tarixi də əyan idi –
Beş yüz səksən dördüncü il idi.
«Si», «fi», «dal» əbcəd hesabı ilə 584-cü ili göstərir – R.Ə.).

Arxadaşları Qeysin Leyliyə vurğunluq etkisi ilə göstərdiyi tuhaflıqlar üçün ona «Məcnun» deyə taxılırlar. Bu ləqəb ağızdan-ağıza təkrarlanaraq Qeys adını tamamilə unutturur. Artıq bəhs konusu olan Qeys ilə Leyli deyil, Məcnunla Leylidir.

2

Leylinin ailəsi durumu öyrəninəcə qızlarını məktəbə getməkdən mən edir. Leyli evə qapadılmış, artıq Məcnunla görüşmür. Fəqət, Məcnun sevgilisini ayrılığa dayanamır. Hər gün Leylinin məhəlləsinə gedərək uzaqdan da olsa, onu görməyə və «kuy-i yərdan buy» almağa çalışır.

Cocuğun bu halını görən Amiri şeyxi qəbilənin böyüklərindən bir neçə ağsaqqalı yanına alaraq Leylinin atasına gedir, qızını oğlu üçün istəyir. Fəqət, «yox» cavabını alır. Ona: «Oğlun məcnundur. Biz bircə qızımızı dəli deyə tanınmış birisinə necə rəva görür də, veririk?» deyirlər. Məcnunun atası Leylinin qapısından ümitsiz dönür.

3

Bu mənfi cavab Qeysin «məcnun»luğunu daha da artırır. Məcnun xəstələnir. Atası onu həccə götürür, Kəbətüllaha əl atır, oğlu üçün şəfa və səadət diləyir. Fəqət, əməyi boşa getmişdir. Eşq dərdi əlac qəbul etməmişdir.

4

Məcnun özündən keçmiş bir durumda hər gün Leylinin məhəlləsinə gedir, saatlarla bəkləyir, sevgilisini görmək fürsətini verəcək təsadüfləri ovlayır, Leylinin adına qəzəllər yaradaraq təsirli bir ağızla oxuyur. Bu qəzəllər ağızdan-ağıza dolaşaraq qəbilələr arasında yayılır.

Leylinin məhəlləsi «Məcnun»un bu halından usanır. Məhəllə-

İlilər heysiyyatlarının zədələndiyinə qane olurlar: Dəlinin birisi qəbilə qızının məsum adını ağızlara düşürmüş, şərqlərə konu yapmışdır. Qəbilə qabadaçılarından (dəliqanlılarından) bir neçəsi bu «dəlinin şərini dəfə» qərar verirlər. Amiri şeyxinə xəbər göndərirlər. Məcnununun ayağını məhəlləmizdən kəsdir, yoxsa onu öldürərək deyə təhdiddə bulunurlar.

Şeyx oğluna öyüd verir. Fəqət, durum öyüdlə doğrulacaq kimi deyildir. Nə də olsa, fəlakətin önünü almaq üçün Məcnunun Leylinin bulunduğu səmtə uğramaması üçün tədbirlər alınır.

5

Bu dəfə Leyli Qeysi görməyə və aramağa qalxır. Məhəllə qızları ilə bərabər bir xurmalığa çıxır. Burada uzaqdan-uzağa olsa da, Leyli də Məcnun kimi ayrılıq dərdilə ah-fəğana başlayır.

6

Bu sırada İbni Salam adında bağdadlı bir tacir Leylini istəyir. Ailəsi «hə» deyirsə də, düyün üçün möhlət istəyir. Qızlarının səhhətini bunu gərəkdir. Bu xəbər Məcnunun dərdini daha çox qabardır.

7

Nofəl adında igid bir rəis Məcnunla dostlaşır. Ona təsəlli verir, Leylini nə olursa-olsun, sənə alacağam deyir. Əskər toplayır, Leylinin qəbiləsi üzərinə yürüyür. Leylini Məcnun üçün istəyir. Rədd cavabı alınca hər bə girişir. Savaş çətin bir səhnəyə girir. Leyli tərəfi qüvvət və müqavimət göstərir. Durumu belə görünəndə Nofəl işi bərişə tökmək, «biz sizdən qızı könül xoşluğu ilə istəməyə gəldik, yoxsa qan tökməklə deyil» deyərək bəriş təklifində bulunur. «Bal vermirsiniz, barı sirkə də verməyin» deyir. Nofəl əskərlərini alıb çəkilir.

Məcnun bu durum üzərinə Nofəli azarlayır. Sən mənə Leylini alacağdın, onun məhəlləsinə bir daha uğramaq ehtimalını da ortadan

qaldırdın. Əhdini beləmi tutacağdın, deyərək sitəm edir.

Nofəl dostuna təsəlli verir. Bu, vaxt qazanmaq üçün bir təbiyyə (gediş) idi deyir. Sözümlü tutacaq, qızı sənə mütləq alacağam deyərək Məcnuna yenidən ümid verir. Bu dəfə «Mədinədən Bağdad» qəddər adamlar göndərir, daha böyük bir qüvvət toplayır. Yenidən Leylinin qəbiləsi üstünə gəlir. Qanlı bir savaş başlayır.

Vuruşmalar əsnasında Məcnunun zəfəri tövr qəribədir. Onun üçün vuruşmaların deyil, qarşıdakıların zəfəri üçün dua edir. Qarşı tərəfdən ölənlərin başlarını dizlərinə alaraq oxşayır. Nədir bu hal deyərək, soranlara «dost tərəfin məğlub olmasını necə istəyəm» deyərək cavab verir.¹

Savaşın ən şiddətli və kəsin bir anında Leylinin atası Nofələ gəlir. Nə istərsən yapım, deyir. Qızımı kimə istərsən ver, razıyam. Fəqət, övladımı dəlinin birinə vermək üçün ısrar etmə. İsrar edərsən, gedər, başını kəsər, vücudunu köpəklərə verərəm. Dərbəddər bir dəliyə nəsib olacağına, burax onu köpəklər yesin, deyir.

Atanın bu kəsin qərarı ilə Məcnunun savaş əsnasında göstərmiş olduğu, gerçəkdən də, dəlicə ədəlləri zəhində qarşılaşdıran Nofəl düşünür, təklifi eyi bir fürsət sayaraq, həmmən hərbin kəsilməsini əmr edir. Zira, savaşın məqsədsiz olduğuna içindən inanmış olur.

¹ Ma əz pey-e to be canseparan

Ba xəsm-e xodət çerast yarı

Qofta ke çə xəsm yar başəd

Ba tiğ mərə çə kar başəd

(Biz səndən ötrü can qoyuruq.

Sən nə üçün düşmənlə dostluq edirsən?

Dedi ki: düşmən yar olduğu halda

Mənim qılıncla nə işim ola bilər?! – R. Ə.).

8

Bu olay üzərinə insanlara artıq büsbütün küsən Məcnun qəbiləni tərک ilə çöllərə düşür. Başlı-başına, avara-avara gəzərək Məcnun Leylinin İbni Salamla evləndiyini xəbər alır. Bu xəbərle can evindən vurulan Məcnun Leylinin vəfasızlığına aid yanıqlı qəzəllər söyləyir.

Bu durumda atası oğlunu bulur, bir daha öyüdlər verir, evə çağırır. Bu, onun oğlu ilə son görüşməsidir.

Məcnun atasının ölüm xəbərini alır. Məzarı üstünə gəlir, mərsiyələr söyləyir. Təkrar çöllərə düşür.

9

Məcnunun artıq insanlara heç bir ilgisi qalmamışdır. Düşdüyü-qalxdığı ancaq heyvanlardır. Çölün vəhşi heyvanları ona alışımsız, arxasından yürüyür və onu hər türlü saldırmalardan qoruyurlar. Quşlar ondan ürkmür, üstünə kölgə salır, başına, çiyinlərinə qonurlar. İlanlar-çayanlar belə ona əziyyət etməyib, ona diqqət edirlər. Sadəcə, heyvanlar deyil, ağaclar belə onunla danışır, həsb-halda bulunurlar. Bütün kainat onunla dost və aşınadır. Göyün ulduzları onu anlayan birer «müsaib»lərdir.

Böylə, insanlardan və insani ilgilərdən tamamilə uzaqlaşaraq özünü təbiətə vermiş, tam bir yalnızlaşma halında iken Leyli tərəfindən xəbərçi gəlir, bir məktub verir. Bu məktubda Leyli sözdə evlənmişsə də, gerçəkdə hələ Məcnuna sadiq qaldığını, könlünün daim onunlu bərabər olduğunu bildirir.

10

Dayısı anası ilə bərabər Məcnunu görməyə gəlir. Onu evə çağırırlar. Anası: oğlum, gəl, başsız qalmış ailənə böyüklük et deyir. Fayda vermir. Dönüşdə dayısı ölür. Anası bir dəfə daha oğluna gəlir,

təkrar öyüdlər verir, təkrar evə dönməsi için yalvarır. Bihudə. Yas içində dönmür. O da ölür. Məcnun atasının məzarı üstünə gəlir, ağladıqdan və mərsiyələr söylədikdən sonra təkrar arxasındakı heyvanlarla birlikdə çölə dönmür.

11

Leyli fürsət bulur, Məcnunu arayır, bir ormanlıqda buluşmaq üzrə, ona xəbər göndərir. Görüşürlər. Platonik bir görüşmədən ibarət olan bu səhnədə Məcnun Leyliyə şeir oxuyur. Qərarlaşdırılan vaxt gəlir, təkrar ayrılırlar. Leyli ərinə qəlbən bağlı deyilsə də, örf baxımından bir qəbahət işləməyi dəxi, özünə rəva görmür. Məcnun isə həqiqi aşiqdir, bu eşqdə qərəzə yer yoxdur.

12

Burada şair Məcnunu könüldən anlayan iki hal əhlilə tanışdır. Bunlardan biri Bağdadlı Salamdır ki, başından keçən macərə ilə eşqin nə olduğundan xəbəri vardır. Bu adam Məcnunun halını duymuş, onu ziyarət etmiş, söylədiyi şeirləri zəbt edərək Bağdada götürmüş və ədiblər arasında yaymışdır. İkincisi də əmisinin qızı Zeynəbə aşiq ikən arzusuna erməmiş Zeyddir ki, Məcnuna yaxınlaşmış, onu anlamış və ona candan xidmət etmişdir.

13

İbni Salam Leylidən arzusunu almadan xəstələnmiş, ölmüşdür. Ərəb adətinə görə, dul qalan Leyli hər kəsdən ayrılıb tək qalmaq fürsətini bulmuşdur. Sözdə ölen ərinə, gerçəkdə isə sevdiyi yarından ayrı qalmasına istədiyi qədər ağlamışdır.

14

Nəhayət, Zeyd gəlmiş, İbni Salamın öldüyünü Məcnuna xəbər vermiş və indi fürsət bulan Leylinin onu vüsala çağırtdığını müjdələmişdir.

Zeydin kılavuzluğu və arxasındakı heyvanlardan ibarət məyyətilə birlikdə Məcnun Leylinin çadırına gəlmiş, yar tərəfindən qarşılanmış və iki sevgili, şairin misilsiz bir təsvirilə sarmaş-dolaş olmuş, özlərindən keçərək, məst və bihüş düşmüşlər.

15

Məcnun getdikdən sonra Leyli xəstələnmişdir. Ölüm halında ikən anasına «Məzarıma gələcək olan ona, Leyli ölürkən səni özlədi deyərsən» demişdir. Son sözü də bu olmuşdur.

16

Məcnun vəfalı dostu Zeydin yol göstərməsilə Leylinin məzarına başına gəlir, günlərcə ağlayır, torpaqları öpür, başına sovrur, öz-özünə döyünüb durur. Nəhayət, sevgilisinə qovuşmaq üzrə, ruhunu təslim edir.

Bu həzin mənzərə Nizami tərəfindən çox təsirli bir tablo halında təsvir edilmişdir.

17

Bu həzin hekayə böylə həzin bir ehtişamla sona ermişdir. Aşiq özündən ayrı təsəvvür etmədiyi məşuquna qovuşmaq üzrə, o biri dünya yolunu tutmuş, həyatı tərk etmişdir.

Bu gediş üzərinə Məcnunun yanındakı heyvanlar dəxi, dağılmış, təbiətlərinin görəkirdiyi bəhrə şəmətə getmişlər.

18

Zeydin təşəbbüsü və qəbilə əhlinin iştirakı ilə Məcnunu Leylinin yanında bir məzara gömmüşlər.

Bu iki təmiz sevgilinin yan-yanı duran məzarları ərəblər arasında ziyarətəgah halına qonmuşdur.

19

Bir az sonra Zeyd röyasında Məcnun ilə Leylini cənnətdə gözəl bir köşkdə qol-qola, nəşə, sevinc və səadət içində görmüşdür.

B

Nizaminin təsvir etdiyi Məcnun özünü idealına tamamilə vəqf etmiş səmimi və fədakar bir idealist simvoludur. Aşiq – mömin və ya mücahidin, məşuq – allah və ya idealin timsalıdır. Qeys ələlədə (sıradan, adi) insanların hərəkətlərinə ağıl erdirmədiklərindən məcnun dedikləri, özündən keçən bir mömin, bir mücahiddir. Fəna fillahlığın və ya ideal vurğunluğun bir timsalıdır.

Bu tip Doğu ədəbiyyatının Əzraya vurulmuş Vamiq kimi müxtəlif adda və şəkillərdə təkrar etdiyi bir aşiq tipidir. Eyni Nizaminin digər əsərində Sasani imperatoru Xosrovun rəqibi Fərhadın Şirinə qarşı olan bağlılığı da bu növdəndir.

Məcnunun belə həqiqi bir timsal olduğu fərağət, təcərrüd və qənaətdən ibarət «dəlicə» həyatında görülən bir çox hərəkət və ifadələrilə dəxi, sabitdir. Bunlardan önəmli bir dənəsi yuxarıdakı xülasədə də qeyd olunmuşdur. Nofəllilər onun için savaşıqları halda Məcnun Leyli qəbiləsinin zəfəri için dua edir.

Məhviviyyət və fədakarlığın dəlicə bir ifadəsi olan bu kimi rəmzlil hallar Məcnun tərəfindən türlü şəkillərlə göstərilmişdir.

Məsələn: bir kağıza Leyli ilə Məcnun rəsmlərinin bərabər cızıldığını görüncə, Məcnun həmon Leylini silir. Səbəbini sorurlar. Biz iki deyil, birlik, deyir. O halda nədən özünü deyil də onu silirsən?... Çünki o ruhdur, mən qəlib, ruh qəlibdə örtülü olur.

Zeyd ona rəqibi İbni Salamın öldüyünü xəbər verərkən «ömrünü sənə bağışladı» deyir. Məcnun həmon, «olmadı Zeyd, xəta etdin, mənə deyil, Leyliyə bağışladı deyəcəkdin» deyər düzəldir. Zeyd ona «Leyli ilə Məcnun başqa-başqa, iki vücud deyil, iki qəlibdə bir can olduğunu bizzat sənədən duyduğum için İbni Salam ömrünü Məcnuna

bağışladı deməklə Leyliyə bağışladı demək arasında fərq görmürəm» deyə anlatmağa qalxınca, Məcnun Zeydə haqq verir və onun özünü haqqı ilə anlamış bir dost olduğuna qane olur.

* * *

Böyük və qüdsi eşqin verdiyi qüvvət və ilhamdan məhrum ələlədə adamların erəmədikləri dərəcələrə varan Məcnunun vəhşi və yırtıcıları özünə ram etdiyi şübhəsiz, dastanı süsləyən bir əfsanə bəzəyidir. Fəqət, bu «bəzəyin» belə, Nizami özünəməxsus təmsil dililə bizə «doğruya» bənzədiyini təlqin etməkdədir.

Məcnun ona gətirilən yeməkləri başına toplanan heyvanlara yedirmək və amansız ovçuların tuzağına düşmüş heyvanları bulduqca salı vermək surətilə onların etimad və sevgilərini qazanmış, onlarla dost olmuşdur.

Böylə bir dostluq Nizamiyə görə mümkündür. Budur, bu iddianın təmsili bir bəlgəsi:

Bir padşahın yırtıcı köpəkləri varmış. Cəzalandırmaq istədiyi qəbahətliləri bunlara atdırır, parçalatdırırmış.

Gənc və ağıllı nədim günün birində bu padşahın onu dəxi, köpəklərə atdırması ehtimalını düşünərək tədbirli davranmış. Köpəklərə baxan məmurla dostluq yapmış və onun müsaidəsilə hər gün köpəklərə yal verməyi adət etmişdir.

Günün birində, əks bir saatda, heçdən bir səbəblə, padşahın qızgınlığı tutmuş, nədimə hiddətlənmiş və həməən köpəklərə atılmasını əmr etmişdir.

Qızgınlığı keçincə yapdığına peşman olan padşah köpəklərin məmurunu çağıraraq zavallı nədimin halını sormuşdur. Məmur padşahı köpəklərin bulunduğu yere gətirmiş, nə görsə bəyənirsiniz nədim yırtıcı köpəklərin arasında tam bir əmniyyət içində, sağlam oturmuş, heyvanlarla şakalaşır.

Padşah həməən nədimi hüzuruna gətirir.

– Bu nə möcüzə?! deyir.

– Padşahım, nədən möcüzə olsun?! Bunda heyrət ediləcək bir cəhət yoxdur. Heyvanlar insanlardan daha həssas və daha haqşünasdırlar. Sənələrdir sənə sədaqətlə qulluq etdim. Heçdən bir şey için hər şeyi untdun və həməən qətlimə fərman verdin. Halbuki bu vəhşi köpəklər arada-sırada onlara etmiş olduğum eyiliyi untdmadılar, gördüyün kimi, canıma qıymadılar.

IV
HƏFT PEYKƏR [YEDDİ GÖZƏL]

*Ey cəhan dide xiş əz to
Hiç budi nəbud piş əz to*

*(Ey dünyanın özünü səninlə gördüyü,
Səndən əvvəl heç bir varlıq yox idi! – R.Ə.)*

Hicri 593-cü il ramazanın 14-də¹ [m.1197, 31 iyul] yazılmış bulunan bu mənzumə Marağa² hökmdarı Ağsonqurlulardan Ələəddin Körp [Körpə] Arslanın adına 4968 beyt üzərinə yazılmışdır.

Sasani padşahlarından Bəhram Gura aid şairənə bir əfsanədən ibarət olduğu için bəzi nəşir və münəkkidlər bu əsərə «Bəhram-namə» dəxi, demişlər. Fəqət, şair özü əsərinə «Həft peykər» adını verməkdədir. Verəcəyimiz xülasədən görülecəyi üzrə, bu ünvan daha təbii və daha uyğundur. Konu budur:

1

Sasani padşahı Yəzdigürdün Bəhram adında bir oğlu olur. Münəccimlərin tövsiyələri üzərinə Ərəbistanda tərbiyə edilməsini

¹ Əz pəse pansəd-o-nəvəd-se qəran
Qoftəm in name-ra ço namvəran

Ruz bər çardəh ze mah-e siyam
Çar saat ze ruz rəfte təmam

(Beş yüz doxsan üç il keçdikdən sonra,
Şöhrətliyə tək bu dastanı dedim.
Ramazan ayının on dördü idi.
Günortadan dörd saat keçmişdi – R.Ə.)

² İran Azərbaycanının önəmli mərkəzlərindədir. Vaxtı ilə Ağsonqurlulardan başkəndi olmuşdur.

stəyən atası Bəhramı Yəmənin kralı Münzərin yanına göndərir.

Münzər müsafir şahzadənin rahatını təmin için hər baxımdan liqqət göstərir. İran şahzadəsinə məxsus olmaq üzrə, məşhur Rum nəmarı Simnarın əlilə məruf Xəvərnəq köşkünə yapdırır. Bu köşk şairin təsvirində sənətin əcaib (taysız) bir əsəridir. Onun cahanca əlli bir ayrılığı varmış: gündüzün türlü saatlarında Günəş şölələrinin dəyişən təsiri altında köşk türlü rənglərdə görünürmüş. Bu köşkün dünyada eşi yoxmuş və yapılamazmış, çünki yəmənli kral bir eşini yapmasın deyər Xəvərnəqi tikən yunanlı ustanı öldürmüşdür.

İran şahzadəsi Yəməndə eyicə gəlişir. Ova çıxır, «gur» ovlamaqla məşhur olur. Bunun için ona Bəhram Gur deyilir. Bəhram Gurun qəhrəmanlığı sadəcə, gur ovlamaqla qalmır, ən yırtıcı canavarları da yenir. Qorxunc mağaraya dalır, əsətiri əjdahanı öldürür, buradakı əfsanəvi xəzinələri əldə edir.

Günün birində şahzadə Xəvərnəq köşkünün qapalı otaqlarından birini açır, bu əsrarlı otaqda sənətkar bir əl tərəfindən cızılmış bir tablə önündə heyran qalır. Burada özünü yeddi iqlimin prinsesləri arasında görür. Otağın açarını özündə saxlayır. Arada-sırada dincəlmək üzrə, Bəhram Gur bu otağa gəlməyi adət edir.

2

Yəzdigürdün ölüm xəbəri gəlir. Bəhram Gur İran taxtına çıxmaq üzrə, yola hazırlanır. Derkən, xəbər alınır: İran dövlət adamları yabançı məmləkətdə tərbiyə edilmiş, yurdundan uzaqda böyümüş bir gəncin İrana eyi bir padşah olamayacağı için, içlərindən bir «pir-i dana»nı (bilgini) taxta oturtmuşlar.

Bəhram ərəb dostlarından önəmli bir ordu toplayaraq öz haqqını geri almaq məqsədilə hüduda yaxınlaşır. Burada onu İrandan gələn

¹ Gur – çöləşşəyi deməkdir.

bir heyət qarşılayır. Heyət şahzadəyə səfərdən vaz keçməsinə və məmləkəti qardaş savaşına soxmamasını təklif edir.

– Atanın qəbahətidir ki, səni yabançı tərbiyəsinə verdi, deyirlər.

Bəhram təklifi rədd edir. Taxta özünün varis olduğunu irəli sürür. Qorxulan qan tökülməsinin önünə keçmək üçün isə orijinal bir şərt qoyur:

– İran tacı iki azğın arslanın arasına qoyulacaq, onunla rəqibi bulunan adamdan hankısı bunu arslanların pəncəsindən alırsa, taxta o çıxacaqdır.

Heyət tərəfindən makul (ağıllı, uyğun) görünən bu təklifin icrası nəticəsində Bəhram Gur İran taxtına sahib olur.

3

Bəhramın səltənəti zövq və səfa içində, eşq oyunları ilə keçir. Həftənin altı gününü eşq və səfaya verir, yalnız bir günündə məmləkət işləri ilə məşğul olur.

Məmləkətdə quraqlıq çıxır, qıtlıq olur, fəlakət dörd il sürür. Bu ağır illərdə Bəhram xalqın yardımına gəlir. Möhtaclara dövlət anbarından ərzaq dağıdır. Böyləcə xalq tərəfindən sevilmiş olur.

Bu aralıq Çin xaqanı İrana hücum edir. İçki, sev və əyləncəyə alışmış bulunan iranlılar əskərliyi yadırgayırlar. Çin xaqanını İrana qarşı cəsarətləndirən amil də zəat budur. Fəqət, Bəhram şəxsi cəsarəti, qeyrəti və əhalini savaşa təşviqi sayəsində məmləkətin müdafiəsini təmin edir. Müzəffər olur.

Bu olay üzərinə Bəhram İran böyükkləri ilə bərabər Xəvərnəq köşkünə yenidən görməyə gedir. «Yeddi gözəl» tablosunu seyr edirlər.

Tablodakı gözəlliyi Bəhram həyata tətbiq etmək istəyir. Dövlət adamlarının rızası ilə şah yeddi iqlimdən birər gözəl gətirməyə başlayır. Hər iqlimdən bir prinses alır. Bunları özəl surətdə yapdırdığı yeddi qübbəli sarayda oturdur. Hər iqlimin gözəlini sarayın ayrı-

ayrı yapılmış birer dairəsinə yerləşdirir. Bütün qışı bu gözəllərin dizində masal dinləmək və kefə baxmaqla keçirir.

Şairin bu ayrı yeddi rəngdəki qübbələr¹ altında hər iqlimin öz tipindəki bir gözəlin dadlı ağzından Bəhrama daddırdığı masalların zövqü, tərifi qabil olmayan bir zəriflik və sehrlı bir sənətlə təsvir edilmişdir. Həftənin yeddi günü, qitənin yeddi iqlimi, gözəl tipinin yeddi özəlliyi, yeddi səyyarənin yeddi rənz və təsirilə yeddi rəngə uyğun ayrı özəlliklərlə canlandırılan bu masallarda şair sənətkarlığının orijinallığını təşkil edən eşq əfsanəsinin ön parlaq tablosunu cizmiş, fantaziyasına geniş bir uçuş imkanı buraxmışdır.

4

Sənətin bütün incəliklərini gözdən qaçırmayan şair eyni zamanda öz mistik və öyrətmən ruhuna sadıq qalaraq, bu oynaq əsərində dəxi, həkimliyindən gələnlər irşad vəzifəsinə unutmamışdır:

Bəhram daldığı «Həft peykər» zövqündən fürsət bularaq ova çıxdığı sırada bir çobanın zavallı bir köpəyi bir ağaca sararaq döyməkdə olduğunu görür və çobana:

– Bu nədir? deyər sorur.

Çoban anladır:

– Padşahım - deyir - mən indi gördüyüm kimi, bir çoban deyil, əvvəldən bir qoyun sürüsünün sahibi idim. Sürünü bu köpəyə əmanət etmiş bulunurdum. Köpək vəzifəsinə eyi baxar, qoyunları qurdlardan qoruyurdu. Günlərdən bir gün qoyunların azaldığı gözü-mə ilişir kimi oldu, mühümsəmədim. Bir az sonra baxdım, qoyunların çox azalmış olduğunu gördüm. Nəhayət, işi mühümsədim. Nə olur deyər məsələni araşdırmağa başladım...

Padşahım, nə görürsəm bəyənirsiniz? Dişi bir qurd müntəzəm

¹ Zühəl ulduzunun qarşılığı olan qübbənin boyası qara, Müştərininki sarı, Zöhərəninki ağ, Utaridinki göy, Ayınkı da yaşıl imiş.

sürüyə gəlir. Qorucu köpək bu qancıq qurdla birləşir və arzusunu alınca qoyunlardan bir neçəsini alıb götürməsinə səs çıxarmır.

Köpəyin bu xəyanət və qəfləti üzündəndir ki, mən qoyun sahibi mötəbər bir adam ikən, indi böylə səfil bir çoban vəziyyətinə düşdüm. Bunun için kefinə dalaraq vəzifəsini unudan bu xainə cəzasını verirəm...

Çobanın hekayəsi padşahın gözlərini açır. Durumu ciddiyyət və süurla tədqiqə qoyulur. Anlaşılır ki: özü masal dinləyib həftənin yeddi gecəsini yeddi gözəlin qucağında keçirdiyi əsnada məmləkət idarəsinə təyin etmiş olduğu vəzir göstərdiyi zülmə əhalini zara gətirmişdir.

Durumu böylə bulunca, padşah həməən ədalət qarısını açır, kimin idarədən şikayəti varsa gəlsin, söyləsin, deyir.

Şair yeddi pərinin söylədikləri yeddi masalla ahəngli olaraq yeddi şikayətçini zalım vəzirdən şaha şikayətə gətirir. Padşah şikayətləri tam bir diqqətlə dinləyir, onları həməən tətmin edir və nəticədə zalım, xalqın gözü önündə haqq etdiyi bir şəkillə cəzalandırılır.

Padşahın kəfə daldığı qəflət günlərindən faydalanaraq Çin xaqanı yenidən İrana qarşı topladığı ordu ilə hüduda qədər gəlmiş idi. Fəqət, Bəhramın qəflətdən oyanaraq zalım vəzirin düşdüyü xəbərini alınca, xaqan səfərdən vaz keçir, əskinə İrana qarşı dostluğunu elan edir.

Bu olaydan sonra Bəhram yeddi gözəlin qucağını tərək ilə özünü ədalət gözəlinə vermişdir:

Peykər-i ədl çun be didə-yi şah
Ebrət əngixt əz sepird-o-siyah

Şah kərd əz cəmal-i mənəzər-i u'
Həft peykər fəda-yi peykər-i u'

¹ Ədalətin pərisini gördü şah,
Ayırdı onu bəyazla siyah.
Bu gözəlim tabloya həyrətindən
Əl çəkdi o həməən yeddi gözəldən

Lejan «qissədən hissə alan» Bəhramın dünyadan gətməsini bir əsrar pərdəsinə bürümüşdür. Məyyətilə bərabər ova çıxan Bəhram yanındaqılardan ayrılaraq bir mağaraya girmiş və burada qeyb olmuşdur.

Nə qədər aramışlarsa da bir daha bulunamamışdır.

«Həft peykər» hekayəsinin təsəvvüfdəki yeddi «sülük» anları ilə ilgili olduğunu qəbul edənlər vardır. Bu qənaətdə bulunanlar için Bəhramın qeyblərə qarışmasında şübhəsiz, suficə bir rəmz görülməlidir. Böylə olmasa belə, Bəhram Gur mənkibəsindəki «Yeddi gözəl» masallarının təsəvvüf sisteminin də mütəəssir olduğu, Assur-Babil mədəniyyətindən gələn əski saibi [ulduza tapınanlar] dini və nücum bilgisi ilə münasibətdə olduğu inkar ediləməz. Bu sistemdə həftənin yeddi günü yeddi səyyarənin adı ilə adlanırdı. Assurlar bu ulduzlara tapınardılar. Onların adına birer məbəd yapmışlardı. Bu allah-ulduzlar bunlardı: 1. Zühəl [Keyvan]=Saturn. 2. Müştəri=Yupiter. 3. Mərrix=Mars. 4. Şəms [Günəş]=Sonn [Solce]. 5. Zöhrə=Venera. 6. Ütarid=Merkuri. 7. Qəmər [Ay]= Mond [Lune].¹

Avropa dillərindəki gün adlarında bu əski Assur ilahələrinin izləri görülməkdədir. Məsələn, almanca sonntaq ilə fransızca lundı [bazar ertəsi] – Ayı, fransızca mardi [salı] – Marsı, yəni Mərrixi, merkredi [çərşənbə] – Merkuri, yəni Ütaridi, jeudi [cümə axşamı] – Yupiter, yəni Müştəri, vendredi [cümə] – Venera, yəni Zöhrəni, ingiliscə sətidi [şənbə] – Saturn, yəni Zühəli, almanca sonntaq [bazar] da Günəşi xatırlatmaqdadır.

¹ Əskilər yalnız yeddi səyyarə bilirdilər. Planet deyilən bunlara, yenilər Uran ilə Neptunu dəxi, əlavə etmişlər.

Bəhrəmin yeddi iqlimdən aldığı gözəlləri Nizami bu iqlimlər üzərində əski nücum elmində təsirləri təsəvvür olunan səyyarələrin mizac və xüsusiyyətlərini uyur bir şəkildə təsvir etmişdir. O dərəcədə ki, yeddi gözələ ayrılan qübbələrin rəngləri həftənin yeddi gününə müqabil – əskilərin təsəvvürüncə göyün yeddi təbəqəsində yerləşmiş bulunan yeddi səyyarədə fərz edilən rənglərin eynidir. Eyni zamanda bu qübbələrdə oturan gözəllər dəxi, yuxarıda da işarət olduğu kimi, yeddi rənglə ilgili səyyarələrin təsirləri altında bulunan iqlimlərin qızlarıdır.¹

V İSKƏNDƏRNAMƏ

*Xodaya cahan-padşahi torast
Zi ma xedmet ayəd xodayi torarst*

*(Xudaya, cahan şahlığı sənindir.
Xidmət bizim, padşahlıq sənindir).*

«İskəndərnamə» h.597-də [m.1200]¹ Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmməd adına yazılmışdır.

Bu dastan yunanca əsli qeyb olmuş ikən, Doğu dillərində tərcüməsi mühafizə edilmiş yunanlı Klastinesin (Yalançı Kallisfen) uydurma kitabından alınmışdır.²

Özünün qeydinə görə, Nizami əski-yeni, türlü qaynaqlardan toplayaraq işlədiyi bu konunu 10.540 beytlik bir məsnəvi halına qoymuşdur.

«İskəndərnamə» iki bölümdən ibarətdir. 6896 beyt tutan birinci bölümünə «Şərəfname-yi İskəndəri», 3644 beytdən ibarət olan ikinci bölümünə də «İqbalname-yi İskəndəri» deyilməkdədir. Hər iki bölüm bir-biri arxasından fasilə verilmədən yazılmış olsa gərəkdir.

Nizamidən əvvəl bu konu məşhur İran şairi Firdovsi tərəfindən

¹ Be tarix-e pansəd-e nəvəd-e haft sal
Ke xanənde-ra z-u nəgired məlal

Neveştəm mən in name-ra dər cəhan
Ke ta dəru-e axer hovəd cavedan

(Beş yüz doxsan yeddinci il tarixdə,
– Oxucu ondan əzab görməsin, –
Mən bu dastanı yazdım ki, dünyada
Qiyamətə qədər əbədi qalsın! – R.Ə.).

² M.Ə. Tərbiyət. «Danışmendan-i Azərbaycan». Tehran, h. 1314.

¹ «Həft peykər» mənzuməsinin qəhrəmanı Sasani padşahlarından Bəhrəm Guru Nizamiyə bənzətmə yazan fars və türk klassikləri özlərinə xas bəzi özəlliklərlə işləmişlər. Bu xüsusda icmal bir fikir edinmək üçün «İslam ensiklopediyası»nın «Bəhrəm Gur» maddəsinə bax.

yazılmışdır. Nizami bizzat bu cəhətə işarət etməkdədir. Yalnız bu var ki, Firdovsi İskəndərdən əski İran şahlarının tarixini təşkil edən «Şahnamə»sində qismən bəhs etmişdir. Nizami isə əsərini başdan-başa idealizə etdiyi bu qəhrəmana həsr etmişdir və biləcəyiniz kimi, konunu tamamilə yeni cəbhədən ələ almışdır.

«İskəndərnamə»nin tamamını xülasə etmək üçün bizzat şairin yardımına müraciət edəcəyik. O, bunu əsərinin müqəddiməsində mükəmməl bir surətdə yapmışdır. On min beş yüz beyti aşan bu qocə əsəri üçün Nizami deyir ki, nəzm bəzəyindən ayırd edilsə, «İskəndərnamə»dəki həqiqətləri bir səhifəyə sığdırmaq qabildir. Bunu da şair özü yapmışdır. Kitabın bütün xülasəsini öncə bir səhifə içində vermişdir.

Biz, ustadın ruhuna min rəhmət və təşəkkürlə, elə bu möcüzə səhifəni oxucularımıza nəql etməklə yetinəcəyik. Bu surətlə həm onları yormadan böyük mənzumənin ruhu ilə aşına edəcək, həm də Nizami şeirinin parlaq dililə təsvir olunan böyük İskəndərin dünyə qədər əngin və xəyal qədər zəngin həyatını topluca vermiş olacağımızı sanırıq.

1

«İskəndər dünyanın dörd tərəfini gəzmiş bir padşahdır. Zərdüş dinindən başqa heç bir adət və mərasimə toxunmadan Kəyanilərin taxtına çıxmışdır. Yunanıstanda altuna ilk sikkə vuran odur. Dəri [əski farsca] dilindəki hikmət kitablarını yunan dilinə o tərcümə etdirmişdir. Aynanı icad edən odur. Misirliləri zəngibərhlərdən qurtarmışdır. Daranın taxt və tacını almışdır. Yer üzünü «hindu qaralığı» ilə «rus sarılığı»ndan təmizləyərək «gəlin otağı» kimi süsləmişdir. Çinlilərə aynalıq etmiş, Keyxosrova naib olmuşdur. İyirmi yaşında ikən şahənşahlıq təbili onun adına çalınmış. İyirmi yeddi yaşında ikən ona peyğəmbərlik verilmişdir. Onun peyğəmbər olduğu gün tarix başı sayılmışdır. Haqq din sayəsində insanlara bilgə

ədələtli dövlət sayəsində məmləkətlərə əmniyyət və səadət vermişdir. Dinin bir çox hikmətləri, dünyanın saysız binaları ondan qalmış əsərlərdir. Hər dolaşdıqca dünyaya nizam vermiş, bir çox dəyərli şəhərlər qurmuşdur. Hindistandan Ruma qədər bir çox məmurələr, mənzillər və binalar yaptırmışdır. Dərbəndi ilk dəfə «dərbənd» yapan odur. Bulqar deyib də keçməyin: o da yapılışını İskəndərə borcludur. Yəcuc-Məcuc səddi də onun əsəridir. Bunlardan başqa ondan qalma daha nə yapılar vardır ki, söyləməklə bitməz!».

«Yuvarlağımızı məchulluqdan qurtarmaq öznilə bu mübarək adam dünyaya çəlipai [xaç kimi] bir cizgi cızmış, çəlipa əlaməti bizə ondan qalmışdır. Bu dördguşəli atlas cizgilərinə o, bir ölçü vermişdir. Quzey qütbünə bir, güney qütbünə də digər bir çiv çaxmış, doğudan bir, batıdan digər bir ip çəkərək, bu boylam [tul] və enləm [ərz] içində kimsənin düşünmədiyi bir əsas qurmuşdur».

«Dünyanı seyrə başlayınca keçdiyi yolları ölçməyə qalmışdır: fərsəx [ağac], mil, mərhələ qavramları peyda olmuşdur. Özəl surətdə təyin etdiyi ölçmənlər, yüzlərcə katiblər ip çəkərək ölçü almışlar və quruda hər yere uğrayaraq mənzillər təsbit etmişlər. Dənizlərdə də gəlinə ölçü almaq çarəsi düşünülmüşdür: hazırlanan iki gəmi bir-birindən aralıqlı bir çatı ilə yekdigərinə bağlanmış olduğu halda bütün kıyıları dolaşaraq dəniz yollarını ölçmüş və mənzillərini bəlirtmişlər. Bu çalışma sayəsində yuvarlağımız tamamilə ölçülmüş, yer üzündəki yollar onun aldığı tədbirlər nəticəsində kəşf edilmişdir. İndiki halda oturduğumuz «Rüb-i məskun»² açan odur».

«Onun at sürdüyü hər ölkə məmur olmuş, hər tərəfə ədalət yaymış, dağların, dərələrin ehtiyaclarına baxmış, çarələrini bulmuşdur».

¹ Qəsd olunan Tul (Volqa) nəhri üzərindəki əski Bulqardır.

² «Rüb-i məskun» islami coğrafiya təbiridir, dünyanın insanlar tərəfindən otulmuş dördü bir qismi deməkdir – məskun edilmiş dördü bir.

Fəqət...

«Fəqət, ölüm gəlincə o da, digər fənilər kimi aciz qalmışdır!...»
«İskəndərnamə»nin xülasəsini Nizami bu sözlərlə tamamlayır:
«O, tac sahibinin tarixindən işə yarayanı budur. Bunun xaricində qələm nə yazarsa, ya artıqlıq, ya da əskiklikdən qurtulamaz!».

2

«İskəndərnamə»nin əsil «öz»ü gerçəkdən bundan ibarətdir. Fəqət, şair bu özü ballandırmış, telləndirmiş, öz zövqüncə «süslemişdir». Bunu yaparkən Nizami sənət baxımından olduğu kimi, hikmət nöqtəsindən də «İskəndərliyi» idealizə etmişdir. Bu qeyrətlə o, bəzən anaxronizmə də düşmüşdür. Məsələn, İskəndəri bir müsəlman kimi «Kəbətüllahı» ziyarətə götürmüş və bir türk və ya qafqazlı kimi onu ruslarla çarpışdırmış və Bərdə kraliçası gözəl Nüşabəni «rus vəhşilərinin əsarətindən» onun əlilə qurtarmışdır.

Şair özü dəxi, bu anaxronizmin fərqiçindədir: odur ki, deyir:

«Hekayəmdə irəlilik-gerilik görürsəniz ayıblamayın, bundan qaçmaq mümkün deyildir».¹

XII yüzil həkimi Nizami qaliba (görünür) XIX yüzil filosofu Spenser kimi, sənət gərəyilə söylənən «yalanı» doğruya ləzzət verən «duz» kimi qullanmaqda məhzur (ayıb, sıxıntı) görmür, çünki «yalanabənzər doğrudansa doğruyabənzər yalan eyidir».²

Nizami fantaziyasının ölçüsü bax budur. Bu ölçüyə [əndazə] sadıq qalan şair «İskəndərnamə»ni «Məxzənül-əsrar»indəki hikmət-

¹ Be təqdim-o təxir bər min mögür
Ke nəbovəd qozarənde-ra z-an qozir

² Doruği ke manənd başəd be rast
Beh əz rasti k-əz dorosti cədad

Oskar Uayldın bu sözü ilə qarşılaşdır: «İnsanlarda yalan söyləmək qüdrəti azaldıqca sənətkarlıq qüdrəti də azalır».

ləri və «Xosrov və Şirin» ilə «Həft peykər»indəki sənəti, «Leyli və Məcnun»undakı ruhi təhlil ilə yoğuraraq həm sənət, həm də fikir baxımından yüksək olan bu olğun əsərini vücuda gətirmişdir. Oylə bir anıt əsər ki, onu «nə zaman unutturur, nə yağmurlar yıxar, nə də rüzgarlar uçurur».¹ Böylə ki, vaxtilə «zülmət»də aramış olduğu dirilik çeşməsinə - şairin söyləyişincə - İskəndər «Beşlik»in sonuncu xəzinəsini təşkil edən bu anıt əsərdə, yəni «İskəndərnamə»də bulmuşdur.²

Nizamının «İskəndərnamə»sindəki ədəbi özəllik konunun tarixi və hal tərcüməsi mahiyyətində olmasına rəğmən, şairin orijinallığını təşkil edən qaramilikdir. Fütuhətçı və islahətçı bir qəhrəmana aid tarixi dastan olmasına rəğmən, «İskəndərnamə»də də şairin lirik cəbhəsi epik cəbhəsinə hakimdir. İskəndərin hərəhənkı əskəri və siyasi zəfəri belə, mütləq könülə aid bir eşqin zəfəri-bir düyünlə tamamlanır.

¹ Nə hərfi ke aləm ze yadəş bərəd
Nə baran beşuyəd nə badəş bərəd
² Sekəndər ke rah məni gereft
Pey-e çeşmə-ye zendeqanı gereft
Begördid k-əz rah-e fərxondegi
Şəvəd zende əz çeşmə-ye zendegi
Su-ye çeşmə-ye zendegi rah cost
Konun yaft an çeşmek-anqah cost

Türkcəsi:

Bulmaq istərdi İskəndər dirilik çeşməsinə,
Ta ki dəf eyləyər qorxunc ölümün gəlməsini.
Bu niyyətlə o bütün aləmi gəzdi, daradı,
Yapdı zülmətə sofor gərçi, fəqət, boş aradı.
Ölməməzlik suyunu bulmadı keçdi, getdi...
Könlünün arzusunı indi o ancaq etdi!

İskəndər bir imperator, bir peyğəmbər, bir həkim olduğu qədər də bir aşıqdır.

* * *

Beş kitabının xülasəsini bitirirək Nizaminin oxucularından rəhmət bəkləyən bir diləyini dəxi, aşağıya qeyd edək:

Varaq-varaq yazıb burda bitirdim,
Qutluluqla sözü sona yetirdim.

Şad ola ruhu o kəsin, kim deyə:
Nizamiyə tanrı rəhmət eyləyə!¹

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KONULARI BAXIMINDAN
NİZAMİ

¹ Soxən-ra bər səədət xətm kərdəm
Vərəq k-anca rəsəndəm dər nəvərdəm
Rəvanəş bad coft-e şadkəmi
Ke quyəd: rəhmət-e həqq bər Nəzəmi

Onu anlamayanlardan şikayət edərkən:

*Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Dovğanı bir yemək deyə sayan yox.*

Nizami.

NİZAMININ KONULARI

Klassik İran ədəbiyyatı anladılmış olduğu üzrə, yalnız farsların əsəri deyildir. Bu, danışma dilləri heç də farsca olmayan türlü millətlərin də əlbirliyiylə yapılmış ortağ bir ədəbiyyatdır.¹ Bu iddianı konuları baxımından dəyərləndirilən Nizami dəxi, təyit etməkdədir.

İslamiyyətdən sonrakı İran ədəbiyyatı sadə, türk hökmdar və sülalələrin himayəsində vücuda gəlmiş deyildir, bu ədəbiyyatı vücuda gətirən tanınmış ustadlar arasında türk irqindən bir çox şeir və fikir ərləri də vardır.

Nizami doğulduğu yer [Gəncə] və «bülüllüyünü yaptığı bağ» [Azərbaycan Atabəylər sülaləsi] baxımından azərbaycanlıdır. Azərbaycan daha o dövrdə türklərlə məskundu. Türkmənlərin Azərbaycana yerləşmələri XI yüzildə qətiləşmişdir.

Azərbaycanlı Nizaminin danışma dilinin türkcə olduğu haqqında adət üzrə, qaynaqlarda bir aydınlıq yoxsa da, əsərlərinin diqqətlə araşdırılması bu gəncəlinin fars olmadığını meydana qoymağdadır.

Digər araşdırmalara baş vurmada Nizaminin İran ədəbiyyatına «danışma dili farsca olmayan bir mühitdən gəldiyini» konularının araşdırılma və incələnməsindən dəxi, anlamaqdayıq.

Nizaminin konuları...

Diqqətli oxucunun şübhəli tövrünü sezmir deyilik. Həmən xəbər verək ki, bu əngin dəryaya atılacaq bir dalğic tövrünü almaq niyyətində deyilik. Bir türk və bir qafqazlı olmaq dolayısı ilə məqsədimiz sadəcə, bizi ilgiləndirən məhdud bir neçə konu üzərində durmaqdır.

Avropalı bir tənqidçinin deyimiylə, əsrinin bir növ ensiklopediyasını təşkil edən «Beşlik»dəki konulardan yalnız beşi üzərində dura-

¹. 35-ci səhifəyə bax.

cağıq. Bunların incələnməsi bizə görə, Nizaminin mənəvi mənliliyi ilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilxassə, önəmlidir.

İncələyəcəyimiz konular isə bunlardır:

1. Nizamidə farslıq. 2. Nizamidə türklük. 3. Nizamidə Qafqaz.
4. Nizaminin görüşü ilə Rus. 5. Nizamiyə görə qadınlıq.

I

NİZAMİDƏ FARS LIQ

*Peyğəmbərin məktubunu yırtan
Xosrov Pərviz için:
Aydınladan adı görünmə ünvan,
Su gördü san köpək tısrımış insan!*

Nizami

İran ədəbiyyatında Firdovsidən sonra ən böyük yeri Nizami tutmaqdadır. Hətta hamasiyyata verdiyi qarami çəşni və özünəxas eşq əfsanəsindəki yenilik və ruhi təhlillərdəki özəlliklə, Firdovsi də daxil olduğu halda Nizami İran ədəbiyyatının heç kimsə tərəfindən çıxılamayan yüksəkliyinə varmışdır. Bununla bərabər ona Firdovsiyə verildiyi kimi, bir fars şairi sifətini verə bilirikmi?

– Həm hə, həm də yox!..

«Hə», çünki əsərlərini farsca yazmışdır və bu yazısı ilə fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, onun olğunlaşmasına xidmət etmişdir.

«Yox», çünki onda Firdovsidə bulduğumuz fars qeyrətkeşliyindən heç bir əsər yoxdur.

Firdovsi əski fars tarixini yaşadan 60.000 beytdən ibarət «Şahnaməsini yazarkən bu «parsilə» «Əcəmi» diriltiyinə qanedir.¹ Halbuki Nizamidə böylə bir məqsəd və öyünməyə təsadüf ediləməz.

Firdovsi türkü dastan, əfsanə və hekayələri İran tarixini və fars gələcəyini canlandırmaq və yaşatmaq üçün qullanmışdır. Nizami isə tarixi olaylardan özü için əsil məqsəd olan haqq fikr ilə, gözəllik sə-

¹ Bəsi rənc bordəm dər in sal-e si

Əcəm zende kərdəm bedin parsi

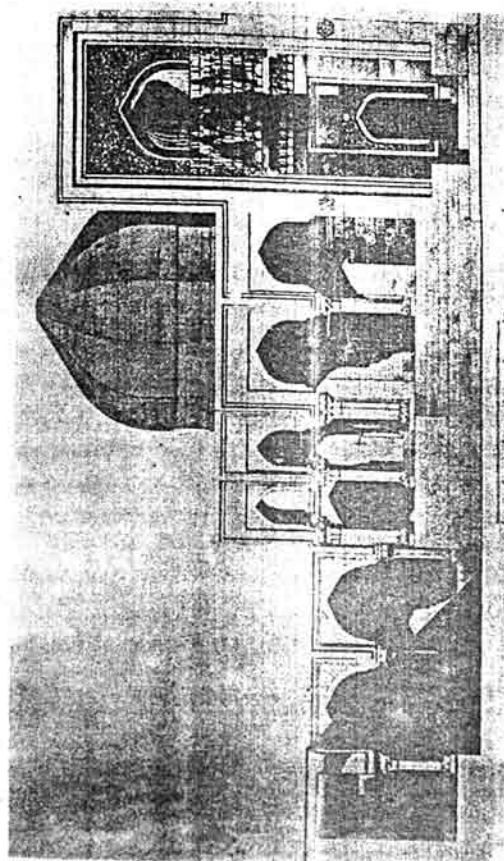
Tərcüməsi: Otuz il içində çox çalışdım, bu parsi ilə Əcəmi diriltim.

nəti namına faydalanmışdır.

Firdovsidə koyu bir irq təəssübü bulunduğu halda Nizami bu təəssübün yabançısıdır. Onun için önəmli olan qan deyil, imandır. Nizamini ilgiləndirən İran və ya fars qanı deyil, təkallahlıq əqidəsilə ədalət anlamıdır. Nizamidə Firdovsinin bilxassə, şəxsiyyətini təşkil edən ərəb və türk düşmənliyindən zərrə qədər əsər yoxdur.

Firdovsi bilindiği kimi, İran-Turan mücadiləsinin dastanını vermişdir. Fars nasionalizminin bu şair ideoloqu nəzərində İran eyilik məbdəyi (başlanğıcı) Hörmüzdü, Turan da kötülük məbdəi Əhriməni təmsil edir. Halbuki müsəlman Nizami bu ikilik şirkinə qətiyyəən yanaşmamışdır. İran-Turan istilahını bir və ya iki yerdə ancaq qullanmış və bu deyimlə iki düşmən dünyanı deyil, sadəcə, coğrafi iki bölgəni qəsd etmişdir. Turan qəhrəmanı Əfrasiyab Nizamini nəzərində İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyəridədir. «Xosrov və Şirin» əfsanəsində Kraliça Şemirami qardaşı qızı və vəliəhdi prinses Şirinə aşiqi Xosrova qarşı ehtiyatlı davranması için öyüd verirkən, «O, Keyxosrov isə, biz də Əfrasiyabıq», deyir. Bir erməni (Ərmən) kraliçanın ağzı ilə yapılan bu qarşılaşdırmanın bizzat şairə aid bir ölçü və təqdir olduğu meyandadır.

Sasani padşahı Xosrov Pərvizin həzreti peyğəmbərin məktubuna qarşı göstərdiyi kötü müamələnin macərası məlumdur: Pərviz onu islamiyyəyə çağırən Məhəmmədin məktubunu yırtmış, elçisini təhqir etmişdir. Daha sonra İranın milli qəhrəmanı Rüstəm Zalın ərəb orduları komandanı Səd İbni Vəqqasa yazdığı məktuba İran nasionalizmi və farslıq təəssübü ilə yanan Firdovsi «təfə sənə ey fələk ki, kərtənkələ yeyən və dəvə südü içən ərəb qalxıb da Kəyan tacına göz qoyur!» mənasına gələn bu beytləri qoyur:

Bakıda Şirvanşahlar dövründən qalma məşhur "Divanxana". Bax səh 28.

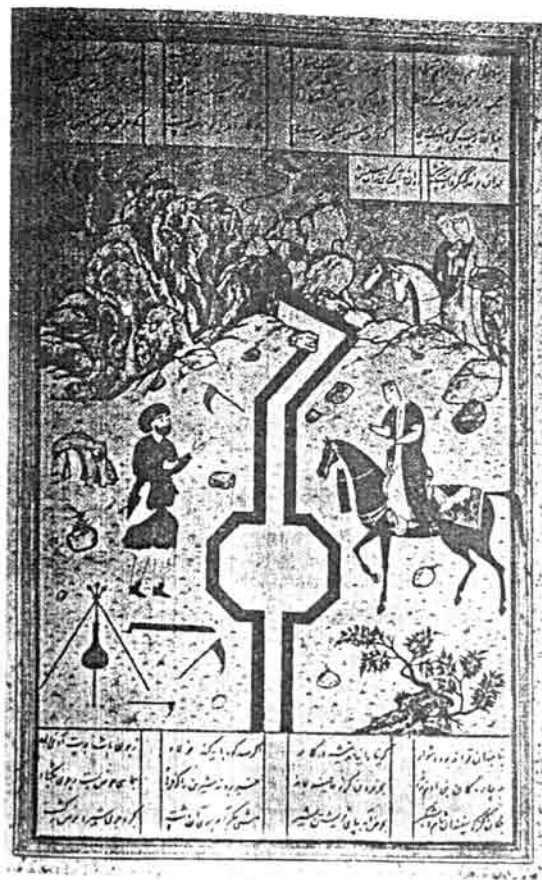
Peygamberin meracı

*Nizami Söleuqlu prinsi Toğruulla qucaqlaşır.
Sağ tarafda görülen Atabey Qızıl Arslandır.*

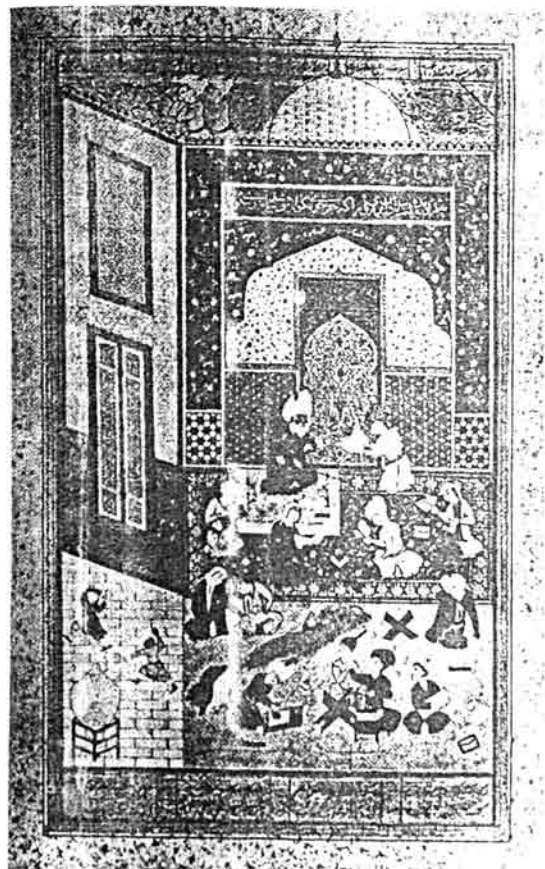
Nizaminin heyranı Əlişir Nəvai

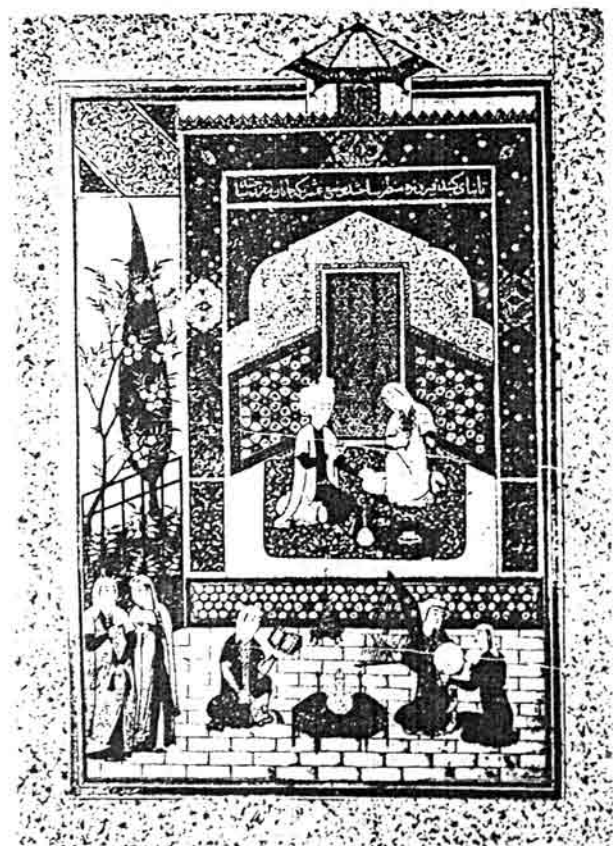
Fərhad ilə Şirin. Süd hovuzu. Bax səh.165

Məcnun vəhşilər arasında (Rəssamı Ağa Mirək)

Məcnun ilə Leyli məktəbdə. Bax sah.172

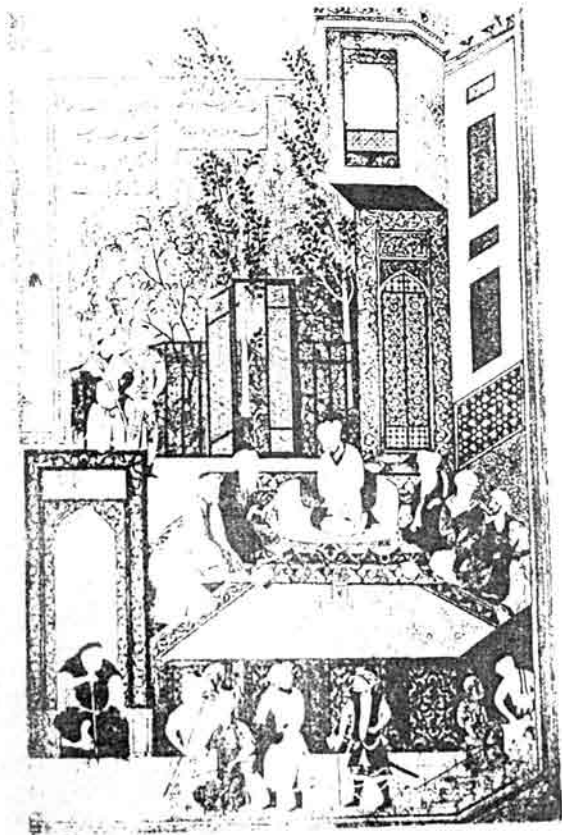
Bəhrəm Gür məşuqlərindən biri

Şirin və Xosrov (Rəssamı Sultan Məhəmməd)

Bəhrəm Gür ovda (Rəssamı Sultan Məhəmməd)

*İskəndər filosoflar arasında. Bux sah. 311
İskəndər və filosoflar Hüseyin Bayqara və
çevrəsi şaklında rəsm edilmişdir*

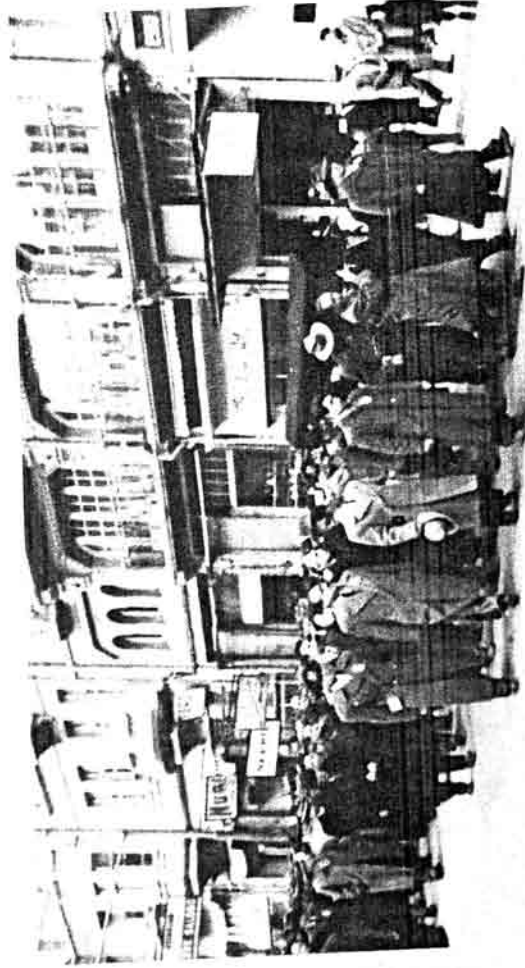

FÜZULİ
məşhur miniatür üzərindən

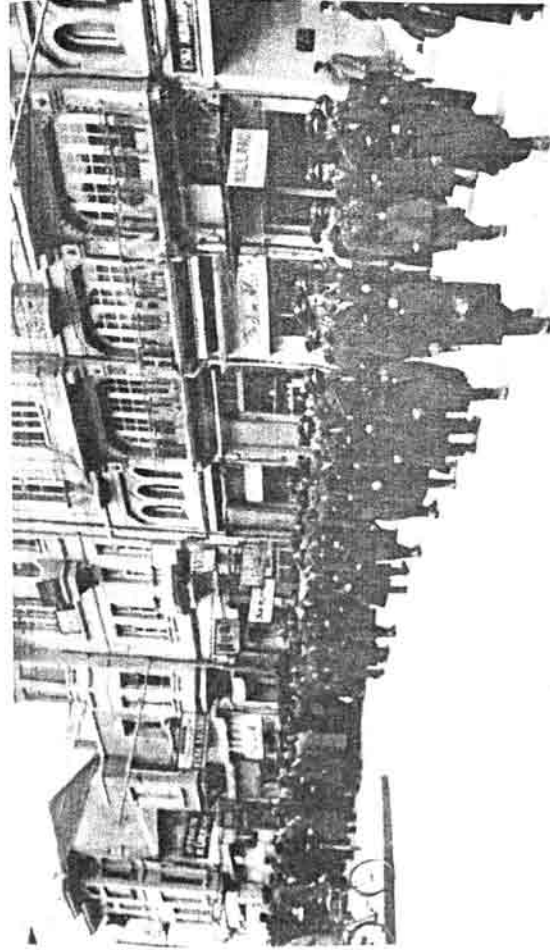
*Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yardımçısı Yəhya Daşdələnin
2010-cu ildə Ankaradan Xan Bahadır Tөрəliyə
göndərdiyi şəkillər*

*Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölüsü
Hacı Bayram Camisindən qaldırılır (6 mart 1955).*

*Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
arvadestərinin çiyində*

*Azərbaycan Legionunun əskərləri
Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni sonsuzluğa yola salır*

Zi şir-i şotor xordən-o-susmar
Ərəb-ra be cayi rəsideəst kar
Ki tac-i Kəyan-ra konəd arizuy
Tfu bər to ey çərx-i gordan tfuy¹

Eyni olayı anlayan müsəlman Nizami məcus padşahı Pərvizi həzrəti peyğəmbərin mübarək hidayətnaməsinə qarşı göstərdiyi küstahlığı təqdir ilə imperatorun məktubu yırtmasını «quduzluq»la təsvif edərək bu beyti yazır:

Çu onvanqah-i aləmtab-ra did
To qofti səggəzide abra did²

Nizaminin fars təəssübü mənasındakı iranlılıqdan uzaqlığı, aşağıda qeyd edəcəyimiz digər xüsuslardan başqa Xosrov Pərvizin peyğəmbərə qarşı göstərdiyi küstahlıq üzündən uğradığı aqibət üzərində çox durması ilə dəxi, sabitdir.

Xosrov Nizamini İran tarixinin bir şəxsiyyəti olaraq deyil, sadəcə, eşq əfsanəsinin bir tipi olaraq ilgiləndirmişdir. Hal böylə ikən «Xosrov və Şirin» hekayəsini aşıqla məşuqun qovuşmaları ilə bitirməklə yetinməyib, şair hekayənin «islami rəngini» dəxi, verməkdən özünü alamamışdır. Sənətkar və şair Nizamiyə Xosrov ilə Şirinin min bir macərə və izzirətdən sonra ər-arvad olub istirahətə çəkilmələri yetər ikən, sənətini fikirlərini yürütməyə qullanan həkim Nizamiyə yetməmişdir. Bunun için şair müsəlman peyğəmbərinə

¹Türkcəsi:

Yediyi kərtonkolo, dövənin südünü içər,
Ərəbin halına bax, qalxıb da
Keylərin tacını dilər.

Tfu sənə, dönən fələk, tfu, üzün böylə dönər.

²Aydınlanan adı görünçü ünvan,
Su gördü san köpək ısırmış insan!

Arvadları Məhəmməd Əmin Rəsulunun qəbri üstündə

qafa tutan məcus padşahın sadə, maddi fəlakət və yıxılışını bəlihməklə qalmaqat, eyni zamanda İran imperatorluğunun mənəvi çöküşünün hekayəsini də əsərinə eklemişdir. Peyğəmbərin Xosrovun röyasına girməsi, əlindəki qırmızla onu vürməsi, vəzirli Büzürgümidin ona ərəb peyğəmbəri haqqındakı bəyanatı, Məhəmmədin doğulduğu gün Kəsrə tağının çökməsilə atəşgədələrin sönməsi kimi mənəvilər də özəl surətdə «Xosrov və Şirin» hekayəsinə əlavə edilmişdir.

Firdovsidəki iranlılıq və ya daha doğru bir deyimlə farsçılıq təəssübündən şairdə zərrə qədər əsər olsaydı şübhəsiz, sənət baxımından əfsanəni çox da dəyərləndirməyən bu əlavələrə qətiyyətlə lüzum görülməzdi.

Firdovsilə Nizami arasındakı hissə başqalığını biz, böyük İskəndərin mənşəyi haqqındakı görüş fərqi ilə də buluruq: İran qanının üstünlüyünə və yenilməzliyinə qane olan Firdovsi Kəyan taxtına çıxan bir rumun yabançılığına dayanamır. İranın yenilgisini İskəndərin damarlarında axan qana bağlayır. Ona görə, İskəndər Kəyanilərdən Darabın oğlu imiş. Darab ilə Filəqus [Filip] arasında yapılan bir savaşda Rum ordusu məğlub olmuş, Darabın istəyi üzərində Filəqus qızı Nahidi ona göndərmişdir. İran padşahı Rum prinsesinin qoynuna girmiş, fəqət, ağzının fəna qoxduğunu sezincə yatağı tərk etmişdir. Həkimlər Nahidin dodağına «iskəndər»¹ deyilən yaxıcı bir ot sürtmüşlər və bu surətlə qoxunu dəf etmişlərsə də, bir kərə diksinmiş olan padşah artıq qızdan soyumuş və onu atasının yanına geri göndərmişdir. Bu təmasdan gəbə (boylu) qalan Nahid atasının evində bir oğlan cocuğu doğmuş, ağız qoxusunu gedərən

¹Giyahi ke suzənde-yekam bud
Və bər Rum İskəndərəş nam bud
(Elə bir ot ki, ağzı yandırır)
Və Rumda adı İskəndər idi – R.Ə.).

otun xatirəsilə ona İskəndər adını vermişdir. Filəqus isə qızının başına gələni örtmək məqsədilə İskəndərin öz oğlu olduğunu xalqa elan ilə onu vəliəhd yapmışdır. Bu surətlə Firdovsinin gözündə İskəndər bir yabançı və istilacı deyil, Kəyan tacının həqiqi varisi və İranın məşru hökmdarıdır. Kəyan taxtına çıxma bilməsinin hikməti də budur.

İskəndərin mənşəyinə aid olan bu İran rəvayətini Nizami də görmüş, fəqət, buna önəm verməmiş, inanılmayacaq bir uydurma deyə atmışdır. Ona görə, İskəndər Filəqusun öz oğludur və sevdiyi yerli bir qadından doğulmuşdur. Sadə, Kəyan taxtına deyil, bütün dünyaya sahib olmasının sirrini Nizami İskəndərin qanında deyil, imanında, fikirlərilə idarə sistemində görmüşdür.

Nizamının fərqliliklə ilgisizliyini bəlihmən kəsin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə qarşı göstərdiyi düşmənlikdir. Məcusilik, zərdüştçülük və atəşpərəstlik Nizamidə daima kötü və aşağı görülməkdədir. Sadə, peyğəmbər və müsəlmanlıq deyil, İskəndər belə, atəşpərəstliyin düşmənidir. Kəyanilərin bütün müəssisələrindən İskəndər sadəcə, atəşgədələri yıxmışdır. Hər hansı bir vilayətin əleyhinə bulunmaq istəyənlər İskəndəri bu vilayətə qarşı ayaqlandırmaq üçün orada atəşpərəstliyin hələ yaşamaqda olduğundan bəhs etmişlər. Nizami İskəndərdən canlı bir öymə dililə bəhs edərkən «dünyanı məcusilikdən təmizlədiyini» özəl bir zövq ilə bəlihmən.

Farslığın ən böyük və ən parlaq önənəsi zərdüştçülük ilə atəşpərəstlikdir. Böylə ikən fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci böyük dərəcə Nizami bu müəssisəyə nədən bu qədər düşməndir? Onun üçün ki, sözün gerçək mənası ilə Nizamidə fərqli duyğusu yoxdur. O, bütün duyğu və şüuru ilə bir müsəlmandır. Tək allaha inanır. Allahlıq anlamında o, hər növ ikiliyi və çoxluğu rədd edən bir «vəhdaniyyətçidir». Zərdüştliyin eyiliyin ayrı, kötüllüyün də ayrı, öz aralarında vuruşan iki Allahlıq sisteminə onun nə sufiliklə vardıqı Allahlıq anlamı, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi müsaidsə deyildir.

Nizami hər şeydən öncə xalis bir müvəhhiddir. Allahın təkliyinə inanır. Yazısı farsca isə də, duyğu və şüuru fərqliqdan uzaqdır. Bu uzaqlıq onun zamanında olduqca qüvvətli bulunan ismailiyyə məzhəbinə qarşı gizləmədiyi düşmənlik ilə nifrəti dəxi, göstərə bilir. Vaqif olanlar bilirlər ki, içlərindən Həsən Səbbah kimi qorxunc terroristlər yetişərək xilafətə qarşı şiddətlə mücadilə edən bu hərəkat əski fərqlığın islahatıya qarşı gəlişinin bir ifadəsi idi. Nizamının mədhi etdiyi Azərbaycan Atabəyi Sultan Qızıl Arslanın bunlar tərəfindən öldürüldüyü rəvayət edilməkdədir. Ərəb xilafətilə türk səltənətinə şiddətlə düşmənlik edən bu «iranlı» məzhəbin ünvanı Nizamının lüğətində bir söyüşdür. «Dediyim kimi deyilsə, ismaili olum» növündən beytləri bir-iki deyildir...

Ərəbliyə qarşı bəslənən «Firdovsi kini»ndən özündə əsər bulunmayan azərbaycanlı Nizamının bir də, eyni «firdovsilik» baxımından türklüyə olan münasibətlərini araşdırmaq gərəkdir.

¹ Gər tiğ rəvan koni bər in sər
Qorban-e xodəm koni bər in dər

Esmaili be xod besencəm
Esmailiyəm gər əz to rəncəm

Türkcəsi:

Qılıncla vursan boynumu gər sən,
Səsimi çıxarmam, qurbanımam sən.
Sənə sevgilim, mən İsmailəm,
Söylər isəm yalan – ismailiyəm!...

II

NİZAMİDƏ TÜRKLÜK

İxtiyar bir qadının Sultan
Səncərə xitabından:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusan!*

Nizami

Klassik İran ədəbiyyatında «türk» sözünün gözəl mənasına qullanıldığı vəqedir. Şirazlı Hafizin bir qəzəlində «tork-i Şirazi»dən bəhs etməsi məşhurdur:

Əgər an tork-i Şirazi be dəst arəd del-i ma-ri
Be xal-i henduyəş bəxşəm Səmərqənd-u Boxara-ra¹

Türkcəsi:

Şirazlı türk edərsə könlümüzü şadman,
Səmərqəndlə Buxara bənli yanağın qurban.

Buradakı «Şiraz türkü»ndən məqsəd Şiraz vilayətində əndam tənəsübü və üzlərinin gözəlliklərilə məşhur Qaşqay türklərindən, sözün həqiqi mənası ilə bir türkmüdür, yoxsa «türk» sözü burada məcaz olaraq gözəl mənasını qullanılmışdır? Bu xüsusda türlü

¹ Hafizin bu beyti üzərinə şairlə Türkünstan fətəhi Əmir Teymur arasında keçmiş bulunan bir danışma məruftur:

Teymur şairə bu qəder qanlar və qurbanlar bahasına aldığım və dünyanın hər tərəfindən gətirdiyim nadir şeylərlə süslədiyim gözəlüm şəhərləri sən hanki haqq və cəsarətlə bir sevdiniyə bağışlayırsan?! deyə çıxmış.

Şair bu hiddət qarşısında tövrünü pozmadan: padşahım, hesabsız bir israfçı olmasaydım heç gördüyüm bu durumdə bulnurmuydum? deyə cavab vermişdir.

Əmir şairin hazırcavablığından xoşlanmış, onu mükafatlandırmışdır.

təfsirlərdə bulunanlar vardır.

Hafizin «insanlar mey qədrini bilsələrdi gecələri uyumaz, üzüm əkərdilər. Asmaları ud ağacından yapar, arxlardan güləb axıdardılar və hər salxımın altında bir türk qızı oturdub milçək qovdurardılar» demək olan bir qitəsindəki «kəniyə-i türk» - ki, türk cariyəsi deməkdir və biz «türk qızı» deyərək tərcümə edirik-için də həqiqi, məcazi deyərək dartışmaq mümkündür.

Gözəllik qarşılığı olaraq kullanılan «türk» sözünün həqiqi və ya məcazi mənada başqa şair və yazarlarda dəxi, misallarını bulmaq qabildir.² Fəqət, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə türk

¹ Gör kəsan qədr-e mey bedanəndi
Şəb nəxoftənd-o-raz nəşanəndi
Tak-ħa-ra ze çube ud konənd
Çubha-ra qolab rənəndi
Pa-ye hər xuşeyi kəniyə-kə türk
Beneşəndə məğos pəranəndi

² Nizamini çağdaşlarından Şirvanşah Axsitan Mənuçəhrin məddafı Şirvanlı Xaqani dəxi, «türk» sözünü gözəllik qarşılığı olaraq kullanmaqdadır. Məsələn:

Xosrova Xaqani-ye əzra soxən hindu-ye tost
Henduyi-ra tork-e əzra dadi əhsənt, ey məlik
Xane çün xold əst-o-mən çün Adəməm zira mərə
Hur-e gəndomqun-e həsna dadi əhsənt ey məlik
Nəyeb-e yəzdan toyi emraz çün yəzdan mərə
Xold bəxşidi-yo-hura dadi əhsənt ey məlik
(Ey şah, gözəl sözlü Xaqani sən qulundur,
Sən hinduya gözəl türk bağışladın, əhsən sənə, ey hökmdar!
Evin cənnət kimidir, mənə Adəməm, çünki mənə
Gözəl, qarabuğdayı bir huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar!

Bu gün tanrının naibi sən sən və tanrı kimi
Mənə behişt bəxş etdin və huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar! – R.Ə.).

Paşaşın ona bağışladığı gözəl cariyəyə ki, onu cənnətdəki hurilərə bənzədir «daxil əzra», yəni «gözəl türk» deyir.

İsmail Hami Danişmənd 1935-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Türklərə hind-avropəlilərin mənşə birliyi» adındakı əsərinin «Tarix və ədəbiyyata görə türk tipi» bəhsində bu konuya aid misallar verməkdə isə də, məsələ ilə ilgili ən zəngin misallara malik olan Nizamini zikr etməməkdədir.

anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmiş olsa gərəkdir. Şairin incələməkdə olduğumuz «Beş kitab»-ında bu iddianın 80-ni keçən türlü dəlil və dayanaqlarını təsbit etmişik.

Bizə böylə gəlir ki, «tork» sözü Nizamidən əvvəl gerçək mənada, nadir olaraq, ağılıq [bəyazlıq] və gözəllik mənada kullanılmışsa da,¹ məcazi mənada bu söz yalnız onun zamanında yüksəklik, paklıq və gözəllik mənasına gəlmişdir. Bu söz Hafizin məruf beytindəki məcazi şəkllilə sonrakı çağlarda varlığını bizə görə, Nizamiyə borclu olsa gərəkdir.

Gerçək və məcazi mənada türlü anlamlar və türlü münasibətlər dolayısı ilə şairin bolca kullandığı türk isim və sifətlərini genəl bir tərifə tabe tutarsaq görürük ki, Nizami türk deyir – gözəl, mərd, qəhrəman, əskər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef anlayır, türklük deyir – gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlayır, Türküstan deyir – vəfa, doğruluq və aranılan yerlə erməşlik [vüsəl] anlayır.

Türk gözəldir: Dilbər deyəcəyi yerdə şair çox kərə sadəcə, türk deyir. «Türk-i delsestan», «tork-i tonnaz», «tork-i nazonin əndam» kimi tərkiblərə Nizamidə sıx-sıx rastlarır.

Gözəl gözdən bəhs etmək istərkən türk gözü [çəşm-i torki] deyir, onu ahu [qəzal] gözü ilə qarşılaşdırır. Bir gülüşün dadlılığını anlatmaq istərsə buna – «türk gülüşü» deyir. Bu gülüş Nizamini təsəvvüründə o qədər dadlıdır ki, «şökər belə onu qışqarırmış» [Xəstə del əz xəndə-yi torkan şökər].

¹ Çəhre-ye henduy ruy-e tork çəra şod
Həmçü del-e duzəxi-yo can-e behişt
Nasir Xosrov

(Hindu çəhrəsi niyə türk üzü oldu
Cəhənnəm üroyi və cənnət canı kimi – R.Ə.).

«Həft peykər» əfsanəsində yeddi iqlimin yeddi prinsesini Bəhram Gurun yeddi köşküdə oturdub həftənin yeddi gecəsində onlara ayrı-ayrı birer eşq masalı söyləyən şair, masal söyləyən gözəlləri də, masaldakı dilbərləri də, türk deyə vəsf etməkdədir. Rum prinsesini ona görə «rum cinsindən bir türk»dür [tork-i rumi nəşəb].¹ Bir kürd qızının gözəlliyini anladırkən «gözləri bir türk gözü qədər gözəldi» deyir.² Ərəb gözəllərini anladır- yenə türklə müqayisə yapır. Məcnunun sevgilisi Leylinin ətrafındakı ərəb qızlarına «Ərəbistanda yaşayan türklər» deyir, sonra da «ərəb əndamli türklər»ə bayılır.³ Çin gözəlimi, hind gözəlimi – nə gözəli olursa olsun, Nizamidə – onun bir türkə bənzətdiyini görürsünüz.⁴

Şair gözəllərin bulunduğu saraya «Türküstan» deyir. «Xosrov və Şirin»də Şapur Şirinin «şahın Türküstanı»na necə göndərildiyini anladır. Burada «Türküstan» sözü hərəm mənasında istifadə edilmişdir.⁵

Hətta «Həft peykər» mənzuməsinin fantaziya baxımından ən

¹ Torki əz nəsl-e rumiyan nəşəbəs

(Elə bir türk ki, əslə rum nəslindəndir – R.Ə.).

² Kord-ra bud doxtəri becəmal

Lobəti torkçeşm-o-henduxal

(Kürdün çox gözəl bir qızı vardı,

Türk gözlü və hindu xallı bir büt idi – R.Ə.).

³ Torkan-e ərəbnəşinəşan nam

Xoş başad-o-tork-e taziəndam

(Adları Ərəbistanda yaşayan türklər,

Ərəb bədənli türk xoş olar – R.Ə.).

⁴ Bedan tork-e çini çənan del sepord

Ke hendu-ye gəm rəxtəş əz xane bord

(O Çin türkünə (gözələnə) elə ürək bağladı ki,

Qəm hindusu (oğrusu) evindən əşyasını apardı – R.Ə.).

⁵ Və-z-an çun hendovan rəftən berahəş

Ferestadən be torkestan-e şahəş

(Və hindu kimi yolunu kəsməyindənə

parlağı bulunan «Qara köşk» prinsesinin hekayəsindəki «narın vücudlu türk kraliça»nın adı belə «Türknaz»dır.¹

Məcəzlarla işlənmiş Nizami üslubunda türklük qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur. Məsələn: Xosrov ilə düşməni Bəhram cəng edirlər, ikisi də iranlıdır. Birinin ordusu rumlardan, ötəkinininki iranlılardan toplanmış ikən, şair bu iki qüvvət arasındakı çarpışmanı təsvir edərkən, «bu türklər arasında qızısan savaşa türk borusunun bağirtisindən türklərin qırtlağı qısıldı», deyir.² Burada «türk» cəngavər, əskər və muharib qarşılığı olaraq istifadə edilmişdir.

Xosrovun Şirini aramağa getdiyini anladırkən şair «türklüyü» əzmkarlıq mənasında qullanır. Məsələn, «atını Şirinin səmtinə çaparaq türkdən türklüklə qarət almaq istədi» deyir.³ Bir savaşı təsvir edərkən igidlərdən birinin savaş meydanına atılışını «ordunun qəlbəghından fırlayan dəmir geyimli birisi türk kimi [torkvar] meydana atıldı» deyir.⁴ Dara ilə İskəndər orduları qarşılaşır. Şair yenə «türk yürüşündən» və «türklərin coşğunluqlarından» bəhs edir.⁵

Şahın Türküstanına göndərməyindən (danışdı) – R.Ə.).

¹ Qoft mən tork-e nəzənin əndam

Əz pedər Torknaz darəm nam

(Dedi: Mən zərif əndamli türköm,

Adımı atam Türknaz qoyub – R.Ə.).

² Foru bəste dərən gəuğa-ye torkan

Ze bank-e nay-e torki nay-e torkan

³ Fərəs mixast bər Şirin dəvanəd

Be torki gərot ə torki setanəd

⁴ Ze-qəlb-e sepəh piş-e an tonmar

Foru rəft cəuşəndəri torkvar

⁵ Çənan aməd əz pay-e torki xoruş

Ke əz nay-e torkan bər avərd cəuş

(Türklərin ayaq səslərindən elə gürültü qopdu ki,

Türklərin şeypuru çuşa gəldi – R.Ə.).

Türklərin qəhrəmanlıq və cəngavərlərinin bənzəri yoxdur. Dara İskəndərə xitab edərkən qarşısındakını «türkləri» ilə qorxudur, «türklərimin oxunu yemədinmi ki, mənə basqın edirsən?!» deyər soruşur.¹ İskəndər dəxi, hind xaqanı ilə yaptığı deyişmədə «türklərim əl qaldırırlarsa, atdıqları bir tək oxla bir ordunu yıxarlar», deyər öyünür.²

Sözün qıyası, türk maddi-mənəvi bütün yüksəkliklərin simvoludur. O, Günəşin ta özüdür: Sabahın açılıb Günəşin doğduğunu anlatmaq istərkən Nizami «Sultan şükülu türkün Çin deryasında yüksələrkək dağlara nur saçdığından», bəhs edər.³

Türk demək Nizamının lüğətində bir rəhbər, bir şef deməkdir. Ən böyük şefi, ən böyük peyğəmbəri, ən böyük imperatoru bir təşbeh ilə anlatmaq istərkən Nizami «türk» sifətini qullanır. Bu qədər idealizə etdiyi İskəndəri Nizami «İskəndərnəmə»nin ikinci qismində İskəndərin ağılı, tədbirini, işləri işbilənlərə vermək əsasına dayanan idarə sistemini anladırkən, «əgər belə olmasaydı rum qalpaqlı bir türk Hind ilə Çinə necə sahib olurdu?» demək olan bu beyti yazır:

Be tədbir-i kar-əgəhan dəm qoşad
Zi karəgəhi kar-i aləm qoşad

Və gər nə yeki tork-i rumikolah
Be hind-u-be çin key zədi barqah

¹ Məgər tir-e torkan-e yağma-ye mən
Nəxordi ke tondi be yağma-ye mən

² Çolaman-e torkəm ço girənd şəst
Ze tiri rəsəd ləşgəri-raq şəkəst

³ Dəgər ruz k-in torke-e sultan-şokuh
Ze derya-ye Çin kuhe bər zəd be kuh

Türkcəsi: Bilginlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilginliklə yapardı.
Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!

Həzrəti peyğəmbəri mədh edərkən şair yenə «türk» sifətini qullanır. Nizamının bu beytləri eynilə nəql edilməyə dəyər bir şah əsərdir:

Zehi peyğəmbər-i kəz bim-u-ommid
Qələm ranəd be Əfridun-u-Cəmşid
Zehi sərxeyl-i sərxeylan-i əsrar
Soxən-raq ta qiyamət noubatidar
Zehi gərdun-zəni kəz bim-i tacəş
Keşəd hər gərdəni toyq-i xərəcəş
Zehi torki ki mir-i həft xeyl-əst
Ze mahi be mah ura tofeyl-əst («Xosrov və Şirin»dən)

Türkcəsi:

Öylə peyğəmbər ki, Əfridun ilə Cəmşid anın
Hökmü altında duyar qorxu-güvən.
Bir ərənlər heylinin sərheyli kim,
Ta qiyaməttək odur söz söyləyəm.
Öylə bir amir ki, əmrilə anın
Uslanır hər kəs, görür dünya düzən.
Yeddi heylin sahibi bir türk kim,
Yerdə, göydə həp odur yol göstərən!

«Sultan-i Kəbə» başlığını daşıyan qəsidəsində də, şair Məhəmməd peyğəmbərə *ərəb vücudlu türk* deyir.

Ədalət üzərinə qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealını türk dövləti tipində bulur. Necə ki, didaktik əsəri olan «Məxzənül-əsrar»da zülmə uğramış ixtiyar bir qadının ağzı ilə Böyük Səlcuq-

lulardan Sultan Səncərə xitabla: «Madam ki, ədalətsizliyə təhəmmül edirsiniz, demək ki, türk deyilsən!» deyir¹.

Türkdən Nizamidə yalnız iki dəfə xəffliklə bəhs edilmişdir. Bunlardan biri «Leyli və Məcnun»un müqəddiməsində Şirvan şahı Axsitanın şairə göndərdiyi məktubudur. Aristokrat nəslinin ta Kəyanilərə dayanması ilə öyünən Axsitan Qəznəli Sultan Mahmud ilə şair Firdovsi arasında keçən məşhur macərəyə kinayə edərək «türk vəfası»ndan qapalı bir eyhamla bəhs etmişdir.

İkinci xəfflik vəqəəsi İskəndərin Çin xaqanına yazdığı bir xitabındadır. Nizami münasibət gəlmişkən qeyd edək ki, Çinin bir türk sülaləsi tərəfindən idarə olunduğunu bilir, Çin xaqanına türk padşahı deyir. Çin xaqanı ordusunu səfərbər etmək istərkən Fərqana, Qırqız [Xırxız], Çaq və Qaşqara buyuruq göndərüb «*altun kəmərlili türk pəhləvanları*»nı topladır. Nizami simpatiya ilə bəhs etdiyi bu «türklərini» sevdiyi İskəndərlə vuruşdurmur, bir qorxutma qarşısında kiçildərək təslimə dəxi, götürür. «Türk saları ilə cahan saları» arasında anlaşma əsası üzərinə bir «barış» yapdırır. Barışa təşəbbüs edən «türk padşahıdır». Xaqan qılığını dəyişdirərək, İskəndərin yanına xüsusi surətdə və gizlicə gələrək, barış təklif etmişdir. Anlaşmış və barışmışlar. Barışın tətbiq olduğu sırada xaqan ordusunun səfərbər edildiyini İskəndərə xəbər verirlər. Aldandığına hökm edən imperator qızıdır, cəbhəyə gəlir, xaqanı adı ilə çağırır, türkləri dönəklikdə töhmətləndirir. Xaqan gəlir:

- İskəndər – sənə nə oldu?
- Hanı, barış istəmişdin, anlaşmışdıq!..
- İstədiyimdən dönmədim, sözüm sözdür!
- O halda nədir bu səfərbərlik?!
- Barışı zəifliyimdən deyil, könlümdən istədiyimi göstərmək

için...

Bu hekayəsilə şair İskəndərin türklər haqqındakı töhmətlərini

vaqəə ilə yalanlamış deməkdir.

Çin türklərindən başqa şair Qıpçaq türklərilə xarəzmlilərdən dəxi, simpatiya ilə bəhs etməkdədir.

Ağ vücdülu Qıpçaq gözəllərinin erkəklərdən qaçmayan sərbəst həyatlarını görənlər İskəndərlə Qıpçaq ağsaqqalları arasında keçən çox maraqlı deyişmənin təfəsilatını daha münasib olduğu için bu bölümün «Nizamiyə görə qadınlıq» qisminə buraxırıq. Xarəzmlilərə gəlincə şair bunları gözəlliyin yüksək bir tipi olaraq göstərməkdədir. Hindistan padşahının məktubuna yazdığı cavabda İskəndərə «məne hind gözəllərindən bəhs edirsən, Xarəzmdə daha gözəlləri var» demək olan bu beyti yazdırmışdır:

Gərəm həst bər xubruyan şetab

Be Xarəzm rouşəntər-əst aftab

«*Türk*» sadəcə, insan gözəlliyinin və insani gözəlliklərin simvolu deyildir. Nizami təbiəti təsvir edərkən dəxi, təşəbbülərində «türk» isim və sifətini qullanmaqdadır. Çiçəklər və yaşıllıqlarla süslü bir çölün görünüşünü anladırkən məsələn, şair «yasəmənin türkü çöldə çadır qurmuşdur», deyir.¹

Bunun kimi, mücərrədlərdən olan mənəvi anlamları dəxi, şairin «türk» sözü ilə rəmzləndirdiyi vəqədir: Sədinin bir şeirində yanlış yolda bulunan bir günahkara xitabla: «ey ərəb, qorxuram Kəbəyə varamayasan, getdiyin bu yol Türküstanə götürür» deyilməkdədir.² Halbuki Nizamidə Türküstan əksliyin və yolsuzluğun deyil, doğruluğun və əsil məqsədin hədəfidir, vüsali istənilən bir şeydir, hətta vüsahın ta özüdür. Necə ki, bir neçə yerdə şair «Torkestan-i vəsl» [vüsəl Türküstanı] təbirini təkrarlamıqdadır.³

¹ Torkestan-ə səməniyə be səhra zədə

² Tərsəm nərası be Kəbə ye ərəbi

İn rəh ke to mirəvi be Torkestan-əst

³ Be torkestan-ə vəsləş hənə-ye rah.

(Vüsəl Türküstanında yol hindusu – R.Ə.).

Bu qismi sona gətirmədən əvvəl bunu da qeyd etmək ki, Nizami gözəllik, ucalıq və aydınlıq məbədinin simvolu olaraq «türk» sözünü sadəcə, ədəbi bir termin şəklində qullanmaqla qalmamış, eyni zamanda İran ədəbiyyatına türk mifologiyasından alınma təşbehlərlə türkcə lüğətlər dəxi, soxmuşdur: Ayxan, Qaraxan kimi isimləri Nizami bir sifət olaraq şeirində qullandır.

«Ayxan-i xuban» = [gözəllər Ayxanı], deyir; «Toğənşah-i soxən» = [söz Tuğənşahı] yanında «Qaraxan-i qələm» = [Qələm Qaraxanı] yazır. «Banu» sözü ilə bərabər «xatun» kəlməsini qullandır və bunu «kraliça» mənasına gətirir.¹

Bizim «bayraq» dediyimiz şeyi Nizami iki parçaya ayırır: dirəyinə «sancaq», qumaşına da «bayraq» deyir.²

Nizamini qullandığı türkcə sözlərin toplaıya bildiyimiz qədər, bir sözlüyünü kitabımızın sonuna ekləyirik. Yalnız burada, onun qullandığı çox xoş bir sözü qeyd etmək: ekdeş. Bu sözü şair amalqam [xəliti] mənasında qullandır. «Nizami – yarısı sirkə, yarısı da bal-xəlvətdə bir ekdeşdir», deyir.³ Kəlmənin bünyə baxımından farsca olmadığı aşkardır. «Ekləmək» məsdərindən ek kökü ilə eşlik ədatı olan deşdən yapılan türkcə bir sözdür. Bilxassə, qəsd etdiyi amalqam mənasını da gözəlcə verməkdədir. Bu mənadə eyni sözü şair başqa yerdə də qullanaraq, «anası türk, atası hindu olan bu naxış nə ekdeş şeydir» deməkdədir.⁴

Əski Türküstan şəhərlərinin həmən hamısı Nizamidə gözəlliyin,

¹ Təmənna-ye şəhan-xatun-e Turan

Delaşub-e cəhan-banu-ye İran

(Turan şah xatunlarının istəyi

İran banularının həyəcanlandırıcısı – R.Ə.).

² Pərvin ze hərir-e zərd-o-əzraq

Bər səncəq-e zər keşidə beyrəq

(Ülkər sarı və yaşıl ipokdən

Qızıl sancağa bayraq taxmışdı – R.Ə.).

³ Nezami ekdeş-e xəlvətnəşin-ost

Ke nimi serke, nimi ɔngəbin əst

⁴ Gerami ekdeş-əst in nəqş-e dəmsəz

Pədur həndu-vo-mədur tork-e tənəz

sənətin və məharətin birer simvoludur: yuxarıda adı keçən «söz-lük»də bunlar da qeyd edilmişdir. «Türküstan» tərkibinin «gözəllik yeri» mənasında qullanıldığını isə yuxarıda zikr etdik.

Fəqət, bizi daha çox elmi bir ixtisas sahəsinə çəkən bu qismi çox dərinləşdirmədən burada buraxıb üçüncü bölmünün bu qismini tamamlayaq.

Azərbaycan padşahlarından, şairin bilxassə, yüksəltməyi Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana yazdığı mədhiyyədə Nizami Məhəmməddəki iki «mim» üzərində oynayaraq, «tarac hökmü olmasa, qələm türklərinə «mim»inin biri kəmə, digəri də tac bağışlar» mənasındakı beyti yazmışdır.¹ «Türk» sözü burada sahib mənasına qullanılmışdır.

Bütün dünya araşdırıcılarının bildiyimiz genəl təqdirlərinə görə, Nizami ən böyük bir qələm türküdüür.

Bu böyük türk çağdaşlarından şikayət edən bir yazısında «bu həbəşlikdə türkcəmi anlayan yox!» deyər oxucularına dərd yanmaqda və eynən bunları yazmaqdadır:

Əql danəd ki mən çe miqüyəm
Zin ɔşarət ki rəft çe micüyəm
Nist zin bəddelan şəkəst mərə
Ki zi ankos ki nist həst mərə
Torkiyəmra dər in həbəş nə xəronəd
Lacərəm, duğba-ye xoş nə xəronəd²

¹ Bo torkan-e qələm bi hökme-e tarac

Yeki mimesş kəmə bəxşəd yeki tac

² Nizami bu beytlərlə yalnız çağındakı farsca danışanların, daha doğrusu,

fazanların «türkcəni və «dovğa»ni bəyənəmodiklərindən deyil, ondən əslrəca

əmrə gələrək:

Məşrəbincə hərəkət qıldı fətək ətrakin,

Getso də mülkət-i İrana da ayrıni bulur

Meyon Fazil kimi [Osmanlı klassiklərindədir] türkcə yazdıqları halda «türkcə və

dovğa»ya xor baxanlardan dəxi, şikayət etmiş olur.

Türkçəsi:

Ağıl bilir ki, mən nələ söyləyəm,
 İşlətimlə həp nələ istərəm.
 Heç qıramaz məni soyupozuqlar,
 Arxamda çün yoxluq kimi varlıq var.
 Türkçəmi bu həbəşlikdə alan yox,
 Dovğani¹ bir yemək deyə sayan yox!

«Həbəşlik»dən məqsəd mütəəssiblərin qara cəhələri, «türk»cə-sindən məqsəd də dühasının məhsulu bulunan yüksək düşüncələri-dir. Siz istərsiniz bu şikayəti şairin yaşadığı dövrdə türkçə yazmanın daha adət olmayışı üzündən duyduğu təəssüf deyə yorun.

Hər halda türk anlamına – sezişlərində, duyuşlarında, düşüniş və buluşlarında – bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladı-na, *gözəl ilə böyüyə* – türk, *gözəllik ilə böyüklüyə* – türklük, *gözəl və böyük ifadəyə* – türkçə, *gözəllik və böyüklük diyarına* – «Türküstan» deyən bir şairə sırf farsca yazmışdır deyə, türk deməmək qabil-midir?...

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən türklük haqqındakı duyğuların ilə türk kültür və milliyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Qaş-qarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mah-mudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!

Nizaminin türklüyünü inkar etmək, onun 800 il sonra dəxi, təzə-liyini mühafizə edən «türkcə»sini anlamayan fəci bir «həbəşlik» olur.

¹Dovğa yoxurla bixirilən bir növ şorbadır ki, indiki halda belə, Genconin bəlli özəlliklərindən sayılır.

III

NİZAMİDƏ QAFQAZ

Qafqaz hərbində Rus komandanı
 Qıntalın əskərlərinə xitabından:

*Qazanırsaq bu rəzmigahı ağar,
 Busəfərki zəfər cahana dəyər.*

*Alırıq arzi iqtidarımızı,
 Qoyarıq tac-ı şahı başımıza.*

Nizami

1

Azərbaycanlı Nizami əsərlərini farsca yazmış olduğu halda ondan yarım əsr sonra doğulmuş bulunan «Qaplan dərisindəki pəhləvan» dastanının şairi gürcü Şota Rustavelidən daha ziyadə qaf-qazlıdır. Doğu İslam Kültürü ilə İran ədəbiyyatının və bizzat Niza-minin təsirində qaldığı bilginlər tərəfindən qeyd olunan¹ bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa hər şey yabançıdır: konusu bir hind dastanından alınmışdır, şəxs adları ilə vəqələrin keçdiyi yerlər dəxi, yabançıdır. Sadə, Gürcüstan deyil, mənzumənin bütün Qafqaz şəraitilə də açıq bir münasibəti yoxdur. Halbuki dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami konularına baxılırsa ondan daha milli, daha yerlidir. Bu baxımdan Qafqaz Nizaminin sənətində çox önəmli bir yer tutmaqdadır.

Qafqazın Nizamidə sadə, coğrafi bir anlam deyil, geopolitik

¹N.Marr «Müsəlman dünyası ilə təmasa gəlmədən Şota Rustavelinin roman-lik əsərinin vücut bulmasına imkan yoxdu» deyir. «Izvestiya», №66. Moskva, 17 mart 1937.

Bu konu için «Şota Rustaveli i yeyo vremya» [Moskva, 1937] məqalələr dergisinə bax. Bu kitabdən əsərimizin 108-ci sahifəsində iqtibaslar vardır.

baxımdan – qövmi, ictimai və siyasi bütün ünsürlərlə bir məsələ olaraq dəxi, əksləri vardır.

Şairin lirik [qarami] ilk əsəri olan və Nizami adını dünyaya tanıdan «Xosrov və Şirin» mənzuməsindəki vəqəələrin önəmli bir qismi Ermənistanda (Ərməndə), Azərbaycanda və Muğanda keçir. Şirin bir erməni (Ərmən) prinsesidir, qış sarayı Arranın mərkəzi Bərdədə bulunan Kraliça Şemiraminin vəliəhdidir («Bilim düzənləyicisinin açıqlamaları»na bax).

Könlünü Şirinə qapdıran Sasani prinsi gənc və gözəl Xosrov «eşq həyatının ilk baharını» Muğanın ilq havasında və Bərdənin mülayim qış gecələrində keçirir. Burada insanlar gözəl, hiür və məsuddurlar. Qadınlar-qızlar erkəklər kimi sərbəstdirlər: ata minər, ova çıxar, müsabiqədə iştirak edərlər. Kraliça Şemiraminin və ondan sonra bizzat Şirinin idarələri, Nizaminin şair muhəyyələsində (düşüncəsində, xəyalında) ən adil və səfəqli bir idarə olaraq təsvir olunmaqdadır.

Azərbaycan şairinin yaradıcılığında Qafqazın tutduğu özəl yeri bilxassə bildirən əsər «İskəndərnamə»dir. Tarixdə vəqə deyilsə də, Nizami idealizə etdiyi Makedoniyalı İskəndəri iki dəfə Qafqaza götürmüşdür. Birinci gəlişin hekayəsi budur:

Daranın yenilməsi üzərinə İran taxtına çıxmış bulunan İskəndərə Azərbaycan komandanlığından («İskəndərnamə»də «Azərbaycan hökəmrənindən» yazılıb) bir adam gəlir. Bu adam Ermənistanda (Ərməndə) atəşpərəstliyin hələ davam etdiyi xəbərini gətirir və təfsilat verərək deyir ki: «Atəşpərəstlikdə qalmış bulunan ermənilər (Ərmən) başqa bir padşaha tabe olurlar. Ermənilərin (Ərmən) rəisləri Abaza [Nizamidə Abxaz] kralı Duvalinin tərəfindəndirlər, qədəhlərini onun sağlığına qaldırır, məmləkət xəracını ona göndərirlər». Bu təfsilatı verdikdən sonra azərbaycanlılar İskəndəri oyanıq tutmaq için bunu da əlavə edirlər: «önü alınmazsa təhlükə Azərbaycanı da sarar».

Bu xəbəri alan İskəndər həməən Ermənistan (Ərmən) üzərinə yürüyür. Bir həmlədə məmləkəti alır, atəşpərəstlikdən burada əsər buraxmır. Bundan sonra Abxaza [Gürcüstan] basqın yapır. Vəqəni xəbər alan Duvali çarəni müqavimətdə deyil, padşahı istiqbalda bulur. İskəndər möhtərəm bir müsafir sifətilə Abxazda eyi qarşılanır. Bir müddət burada qalır. Nizaminin nəql etdiyi rəvayətə görə, Tiflis şəhərini yapdırır.¹

Burada ikən İskəndər Bərdənin şöhrətini eşidir. İskəndəri maraqlandıran bu «tərif» Nizami bizə təsvir edir. Bu təsvirə görə, Bərdə ilə ətrafının qışının cənnəti andıran bir mənzərəsi varmış: İyulda çəmənlər çiçəklərlə örtülürmüş, qışın da bahar yeli kimi, ilq bir havası varmış, yaşıllıqlarla örtülən yer İrəm bağında olduğu kimi, sögüt və müşk qoxarmış, altun və su ilə yoğrulmuş kimi, torpağı zəfəran əkinini andırırmış. Kür [Kura] nəhri də buradan keçirmiş. Bu yaşıl yurdda yaşayan insanlarda könül xoşluğundan başqa bir şey yoxmuş, hamısı şən və məsudmuşlar.

Bu «cənnətdən yurdun» sahibi Nüşabə adında bir qadınmış. Həyatını eys-nuş içində keçirən bu qadın ağı və tədbirilə də tanınmış.

Kraliça Nüşabənin hökumət sürdüüyü Bərdə qadınlar tərəfindən idarə olunan bir «şəhri-zənən»miş. Kraliçanın hüzurunda min bakirə xidmət edərmiş, qadın minicilərindən təşkil olunmuş qoruyucu alayından başqa otuz min qəder də əliqılıncı erkək əskərləri varmış.

Nüşabə qadınlardan başqa kimsəni yanına buraxdırmaz, erkəklərə ehtiyac göstərməzmiş. Sarayında «kəndxuda»lardan geri qalmayan «kəndbanu»ları varmış.

İskəndər ordusu ilə gələrək Bərdənin yaxınında qərgəh qurur.

¹ Çenin qoft ba pur-e dehqan-e pir
Ke Teflis əz u şod emarət-nəzir

(Qoca dehqanın oğluna belə dedi ki,
Tiflis onun tərəfindən tikilib – R.Ə.).

Fəqət, hər getdiyi yerdə yerli hökmdarlar tərəfindən qarşılıb əlinin öpülməsinə və ona biət olunmasına alışan imperator qadın padşahım onu qarşılamayışından heyrətdə qalır. Nüşabə İskəndəri bizzat qarşılamır, sadəcə, ordunun ehtiyacı için yeyəcək göndərməklə yetinir.

Bərdənin məmurluğu, ədalətlə idarə olunduğu, əhalisinin rifah və əmniyyət içində yaşadığı, məmləkətdəki zənginlik və gözəlliyə aid yayılan mənkibələri [lejanları] duyan İskəndər bir də Nüşabənin ona qarşı göstərmiş olduğu soyuqluğu görünə, bu «gözəllik diyarını» öz gözlərilə görmək, tədqiq və əsətdiklərini bizzat təhqiq etməyə qərar verir. Bir elçi qılığına girərək özü Nüşabənin sarayına yollanır.¹ Sarayda İskəndəri olağanüstü mərasimlə qarşılayırlar. Dilbər saraylılar min bir izzət və ikramla «elçi»ni qəbul salonuna alırlar. Nəhayət, Nüşabə onu qəbul edir.

«Elçi» ilə kraliça arasında keçən görüşmə səhnəsi, sürprizlərlə dolu, son dərəcə həyəcanlı və maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl kraliça müsafirinin maskasını açır, onun bir «elçi» deyil, bizzat İskəndər olduğunu üzünə vurur. İskəndər özünü inkar etməyə qalxır.

Bu xüsusdakı danışma aşağı-yuxarı, belə keçmiş olur:

İ s k ə n d ər: [elçi sifətilə] – Böyük hökmdarım salam söyləyir və nə oldu ki, deyir, kraliça bizi qarşılaşmağa gəlmədi? Nə haqsızlıq gördü ki, düşmənimiz kəsildi? Qılıncının daha kəskinliyini, yoxsa oxunun daha yaxıcılığını güvəndi?!...

N ü ş a b ə: İskəndərin qılıncından nə danışsın? Sən başının çarəsinə bax ki, özün İskəndərsən. Pusqunu mənə qurdun, amma

¹ Bu olaya Xaqani Şirvaninin qəsidələrindən birində də işarət edilmişdir. Fəqət, burada kraliçanın adı Qidafə deyə qeyd olunmuşdur. Beyt budur:

Qidafə xandəəm ke zəni bud padşah
İskəndər amədəş be rəsuli soxən-qozar.
(Qidafə dediyim padşah bir qadın idi,
İskəndər elçiliyə onun yanına danışmağa gəlmişdi – R.Ə.)

Firdovsində də Qidafə ismi keçər.

özün yaxalandın. Bişkin davran, çiy çıxdın.

Elçi [İskəndər] – İskəndər bir mühitdir, mən bir irmaq, kölgəyə Günəş deyə xitab etmə!

N ü ş a b ə: Şöhrətin böyük, ismin böyükdür! Aslanı qurd dərisində gizləmə!

Elçi [İskəndər] – Gözündə böyüksəm də, əmin ol, İskəndər deyil, yalnız elçisiyəm. Bir elçi için cəsarətim çox görülməsin: tülküdən deyil, arslandan gəlirəm.

Nüşabə xidmətçi qızlardan birinə padşahların rəsmləri olan ipəkdən kolleksiyayı gətirməsini əmr edir. Gətirirlər. Kolleksiyanın bir guşəsinə açır və İskəndərə: bax, deyir.

İskəndər Nüşabənin göstərdiyi guşəni açınca öz surətini görür, yaxalandığını anlayır, əndişəyə düşür.

N ü ş a b ə – Marağ etmə, mənə yabançı görmə, özünə düşmən sanma! Zat-i şahanelərini təqdir edənlərdənəm. Harada olursa-olsun, qulluğa hazırım. Naxışını sənə göstərdiyim, vurduğum naxışın tutduğunu göstərmək içindir. Təsəvvür etdiyim bütün naxışlardan könlümə yatanı ancaq səninkidir. Tanrı sağlıq versin. Doğruluğuma özün şahid olacaqsan!

Bu yolda daha bir çox maraqlı nüqtələr və süni yeməklərdən ibarət süfrə kimi sürprizlərlə dolu olaraq uzanan bu görüşmə sonunda iki tərəf arasında bağlanan bir ittifaqla nəticələnir. Nüşabə İskəndərlə ordusunun şəərəfinə böyük bir ziyafət çəkir.

Bundan sonra İskəndər Şirvan yolu ilə Dərbəndə gedir. Fəqət, hərəkətdən əvvəl Nizami İskəndərə bir məşvərət yazdırır: imperator komandanlarını toplayır, millətlərarası dostluq üsuluna hörmətlə Kraliça Nüşabənin sağlığına qədəh qaldırırdıqdan sonra İskəndər bu deməcdə bulunur:

«İlkin – deyir – buradan geri dönmək, Ruma getmək niyyətində idim. İndi fikrimi dəyişdirdim: bütün dünyanı görmək və almaq qorannı verdim!».

Şair təsəvvür olunan bu səfərin ilk gediləcək yollarını da biza göstərir: Bütün dünyanı ələ keçirməyi qərarlaşdırmış bulunan İskəndər «öncə Əlbürz dağına yol bulacaq, bu dağı aşacaq, çölə çıxacaq, daha sonra «mevkeb»ini dəniz kıyısına çəkəcək, burada bir həftə qədər balıq və quş ovlayacaq, sonra isə baxacaq: iradəsi nəyə qərar verirsə və zaman nə göstərsə öylə yapacaqdır».

Bu qərar üzərinə həkim Bəlinasın tövsiyəsilə ərler əllərindəki dəyərli şeyləri ortağ bir dəfinəyə gömüb, hər şeyin kimə aid olduğunu göstərən birər əlamətlə buraxırlar [Lejana görə, İskəndər ordusunun Ruma dönüşü başqa bir yoldan olmuş, bu dəfinə burada gömülü qalmışdır].

Şirvandan keçərkən İskəndərə Dərbənd qalasında saxlanan bir takım çapovulçuların yolları kəsərək karvanları vuruqlarından, bütün məmləkəti qorxuda buraxdıqlarından və əhalini talan etdiklərindən şikayətdə bulunurlar. İskəndər yüz min kişilik ordu ilə qalmanı tam qırx gün zorlayırsa da, almağa müvəffəq olamır. Bu başarısızlıq nəticəsində uğradığı müşkülü İskəndər adəti üzrə, tədbir və sehrilə həll etmək istəyir. Alınan bir xəbərə görə, İskəndər o civarda mağarada yaşayan bir «pir-i salehi» görməyə gedir. Bu «pir»in duası sayəsində Dərbənd qalası nəhayət alınmış olur.

Bu sırada Xəzranlılar [Xəzraniyan] İskəndərə gəlirlər: Qafqaz dağlarının ötésindəki çöllülərin onlara basqın yaptıklarından və daima öldürüb soyduqlarından şikayət edirlər. İskəndər çarə olaraq «Sədd-i İskəndəri» deyə tanınan Dərbənd hasarının yapılmasını onlara tövsiyə edir. İmperatorun əmrilə Xəzranlılar toplanır, dağ keçidlərini dəmir, çınqıl və ya qara daşdan bir xəlitə ilə [bir növ betonlama] qapadır, dar boğazda sağlam bir sədd yapırırlar. Öz tərəfindən dəxi, bu işə yardım için İskəndər «hasar yapmağı bilən ustalar və mühəndislər» göndərir.

Dərbənd səfəri və yapılan bitdikdən sonra İskəndər İrana dönür. Daha sonra Hindistan səfərini açır. Buradan da Çinə yollanır.

İskəndər Çində iken ruslar Qafqaza axın edirlər. Bərdəni yağma ilə Nüşabəni əsir alırlar.

İskəndərin ordusu ilə bərabər Çində bulunan Abxaz əmiri Duvali Qafqazdan qaçıb ona gələn birisindən olayı xəbər alır. Faciəni bütün çıpaqlığı ilə İskəndərə ərz edir. Bu məruzəsində Duvali deyir ki: «Ruslar axın yaparaq Dərbənd bölgəsinə girmiş, gəmilərlə dənizə açılmış, sahillərə çoxca müharib çıxarmışlar. Əski xınçlarını təzələmiş, oraları yaxmış və yıxmışlar, əllərinə nə keçmişsə alıb götürmüşlər. Anbarlarda nə yeyəcək, nə də geyəcək buraxmışlar. Xəzinəni boşaltmışlar, tacdakı almazları qoparmışlar, taxtdakı dibaları sökmüşlər, Bərdə mülkünü yıxmışlar, zənginlik daşan bu şəhəri tamamilə yağma etmişlər, gördüyünüz bunca nazəninlərdən tək birisini sağ buraxmamışlar, nəhayət, Nüşabəni də əsir edərək özlərilə bərabər götürmüşlər!».

Durumu bu surətlə anladıqdan sonra Duvali İskəndərdən yardım diləyir və məruzəsinə bunları da əlavə edir:

«Görəcəksiniz, bir neçə gün sonra Rum ilə Xorasanı dəxi, təhdid edəcəklər»¹.

Faciəni öyrənən İskəndər təəssür və hiddət içində bunları söyləyir:

«Bir yola çıxacaq da, görürsünüz nə qədər rus qafası uçuracağam. Dünyada nə rusdan, nə də ona uyan Burtasdan bir əsər buraxmayacağam. Bu xıncı ruslardan almazsam, mən İskəndər deyil, bir köpəyəm. Burtasın² ciyərini yırtmazsam, ondan da, rusdan da bətor bir məxluqam!».

Bu surətlə qərarını verən İskəndər Türküstan, Xarəzm və

¹ Xələl çün dər an mər-z-o-bum avərənd

Təmə dər Xorasan-o-Rum avərənd

² Burtas ruslarla müttəfiq olan Alanların rəisi olacaq deyə təxmin olunmaqdadır.

Qıpçaq çölü ilə həməən Qafqazın yardımına gedir. Qıntal¹ adında bir komandanın idarəsində bulunan Rus ordusu ilə qarşılaşır. Rus ordusu anlaşdığına görə, Alanlarla da müttəfiq imiş.

Rus ordusu ilə Rum ordusunun qarşılaşmaları şair tərəfindən təfsilatla anladılmışdır. Bu təfsilata görə, ruslara Rum padşahının böyük bir ordu ilə gəldiyi xəbər verilmiş. Bu xəbərə görə, Rum ordusu yel sürətilə gələn bir dağ kimi imiş, yürüşündən yer sarsılmış. Bu orduda çelikdən zirehlərə bürünmüş iki yüz fil varmış ki, «yerin qanını qaynadırlarmış».

Rus ordusunun komandanı bu durumu görüncə tədbir almış; «yeddi Rusdan» toplanan bir ordu vücuda gətirmiş, «Burtas, Alan və Xəzran»dan dəxi, topladığı adamlardan adətə «bir dəniz və dağ» yaratmış, buradan ta Qıpçaq çölünə qədər yer üzünü qılınçlılar və dəmir geyimlilərlə doldurmuşdur. Sayılması mümkün olmayan bu ordunun sadəcə, cəbhə tərəfi «900.000-ni aşmış!...».

Qıntal ordusuna söylədiyi nitqdə haşın (qırıcı) və qovğaçı rusların nazənin rumlarla çinlilərə mühəqqəq üstün gələcəklərini söyləyir.

Rum ordusu Qıntalın nitqindəki kimi, sadəcə, rumlardan və çinlilərdən deyil, mərkəzi rumlardan ibarət olmaq üzrə, bütün millətlərdən toplanmış müttəfiq bir imperatorluq ordusu imiş.

Nizami savaşa girmədən öncə İskəndər tərəfindən toplanan hərbi divanında aşağıdakı mütəşşil komandanların bulunduğunu təsbit etməkdədir: bu toplantıda Çindən–Qıdırxan, Xütəndən–Qurxan, Mədəindən–Reis, Yəməndən–Vəlid, Abxazdan–Duvalı, Reydən–Hindi, Kəyanilərdən–İstəxri Qubad, Mazandarandan–Gilanlı Zərivənd, Xavərardan–Pəşəng, İraqdan–Vəfur, Ermənistandan (Ərməndən)–Bəziyar

¹İskəndərin ruslara qarşı yaptığı səfərindən Nizamiyə dayanaraq bəhs edən tədqiqçilərdən Şarmou, Erdman, G.Jakob və başqaları Qıntalın bəzi IX yüzil ərəb müəlliflərinə etfən görülen Qınazdan törəmiş bir söz olduğunu təxmin edərlərsə də, rus müstəşriqlərindən Minorski buna çox da inanmır («Encyclopedie de L'İslam»).

varmış.

Bu sıranı verdikdən sonra şair daha çox təfsilatla baş ağrıtmamaq üçün olacaq, «məhayət yunan, firəng, Misir, Şam və sayılamayacaq daha bir çox məmləkətlər» qeydlə işin içindən çıxır.

İskəndər «millətlərdən mürekkəb» bu toplantıda bir nitq verir. Bu nitqində o, düşmənin qüvvət və cəsəətini qeyd etməklə bərabər zəifini də göstərir. Qüvvətləri cahilliklərindən gələn rusların təbiətəcə üstün qüvvələrinə qarşı silah və bilgi qüvvətilə üstün gələcəyik deyir.

Silah axadaşlarına güvən və ümid vermək üçün İskəndər nitqində siyasi bir nöqtəyə dəxi, işarət edir. Çox önəmli olan bu nöqtəni qeyd etmədən keçməyəcəyik.

İskəndər Rus ordusundan zətən əndişə etmədiyini, «çünki dağlardan axan sellərin müttəfiqlərə müsaid» olduğunu qeyd etməklə bərabər sözüne böylə davam edir:

«Xəzər dağından¹ Çin dənizinə qədər bütün yerlər üst-üstə türklərlə doludur. Türklərin rumlarla əqrabalığı yox və Rusdan ziyadə rumlara qarşı kin bəsləyirlərsə də, bu yerdəki türklərin oxları ilə rusları devirmək çox qolaydır».²

¹ Xəzər dağından məqsəd Kaspi dağları dəxi, deyilən Qafqaz silsiləsidir.

² Zə kuh-e Xəzər ta be dərəya-ye Çin

Həmc tork bər tork binəm zəmin

Əgərçə nəşod tork bər rum xiş

Həm öz ruseşan kine ba rum biş

Zə peykan-e torkan-e in mərhələ

Təvan rixt bər pa-ye rus abele

Türkcəsi:

Xəzər dağından ta Çin dənizinə,

Türklər yayılmış yerin üzünə.

Gərçi onlar əqrabamız deyillər,

Rusdan fəzle həm rumlara kinlilər.

Türkün gücüylə biz fəqət gərçəkdən,

Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən.

Buradakı Türk-Rum münafəretindən bəhs, şairin yaşadığı dövrdən övvəlki yüzildə Səlcuqlularla Bizanslılar arasında vəqə bulan mücadilələrdən mülləm olsa görəkdir.

İki ordu arasında təfsil və təsviri sözün uzanmasına səbəb olacaq çox qanlı savaqlar başlayır. Altı-yeddi dəfə dastanlardakı pəhləvan qarşılaşmaları şəklində həyəcanlı və igidlik savaqlarından sonra İskəndərin özü tərəfindən yenilən «silahbatmaz, gücətməz və adamabənzəmər rus divi»nin ustaca atılan bir kəmənd vasitəsilə sürüklənib bağlanması üzərinə başlanan «cəng-i məğlube» [meydan müharibəsi] «vəhşi rusların» qaçması, Qıntalın əsir düşməsi və Qafqazın istiladan qurtulması ilə tamam olur.

Mədəni dünya ordusu qalib gəlir. Bu zəfərin önəmli Nizami Rus komandanı Qıntala «bu yerləri ələ keçirirsək, aləmi yenər, bütün dünyanı tutar, cahana hökmranlıq edər, daima hakim qalır»q mənasındakı bu beyləri söyləməklə anlatmış olur:

Gər in dəstgəhtra be dəst avərim
Bər iqlim-i aləm şəkəst avərim

Cəhanra begirim, şahi konim
Həmə sale sahebkolahi konim

Bu zəfər üzərinə Nüşabə qurtarılır və Abxaz əmiri Duvalilo bərabər Bərdəyə dönür.

Siyasi və əskəri hər zəfərini bir könül zəfəri ilə qutlayan İskəndər ruslar üzərindəki bu parlaq zəfərini də savaş əsnasında bəklənilməyən bir şəkildə «rus divi»nə qarşı qəhrəmanlıq göstərmiş olan «çinli bir türk gözəli»nin vüsali ilə qutlamışdır.¹

2

«İskəndərnamə»nin müqəddiməsində Nizami bizə «hər qapıdan topladığı bir dürt» [inci] ilə «gəlin kimi süslü» bir cv yapdığını

¹Çinli türk qızının macərəsi təfsilatı ilə bu bölümün V qismini təşkil edən «Nizamiyə görə qadınlıq» fəslində görülməkdir.

anlatmaqdadır. Bu «memarlıqda» o, hər şeydən öncə «divarların təməli olmasına» önəm vermişdir. Tarixi konu təməli üzərində ədəbiyyat binası yapan şair «təqəddüm və təəxxür»də [anaxronizmdə] məhzur görməmiş, «doğru məqsədə ziqaqlı yollardan getmək zorunda olduğundan» bu xüsusda ona müsamiyə (bağışlanmasını) göstərilməsini istəmişdir. «Çünki – demiş – süslü nəzm dində çox da doğruluq aranmaz».

Bu fikri bizim alışqan olduğumuz çağdaş bir üslub ilə söyləmiş olsaydı Nizami «ədəbiyyat riyaziyyat deyil, qətilikdən ziyadə mübhəmlilik və fantaziya istər» deyərdi.

Nizaminin süs dediyi şeyə XIX yüzilin filosofu Spenser düz demirmi?!... İnsanlar doğrunu ləzzətləndirmək üçün ona düz qədər olsun yalan qatarlar. Nizami bu düzun, öz təbirilə süsün ölçüsünü də verir: «doğruyabənzəyən yalan». Böylə bir yalanı o, «yalanabənzəyən doğru»ya tərcih edir. Demək ki, XII yüzilin mənzum romançısı ədəbi tipi tam əsrimizin mənsur romançıları kimi anlayır.

Kitabımızın sonunda üzərində daha genişliklə duracağımız Nizami sənətkarlığı bəhsilə ilgili olan bu müqəddimədən sonra şairin Qafqaz haqqında verdiyi bilgilərin «süs» ilə və «həqiqət» tərəflərini ayıklaya (ayıra) bilirik:

İskəndər Nizaminin idealizə etdiyi bir qəhrəmandır. Tarixçilər bu tarixi şəxsiyyətin Qafqaza gəlmədiyini söyləyə dursunlar. Bu, Nizamini İskəndəri ədəbi bir tip olaraq buralara gətirməkdən alı qoyamaz. O bu xüsusdakı hər türlü mənkibəni məmnuniyyətlə qəbul edər, çünki bu, şairə öz qəhrəmanlarının başını candan ilgili olduğu olaylarla ləjanlardan hörlümüş bir zəfər əklililə «süsləmək» başarsını verir.

Nizami eşqin, qadınlığın, gözəlliğin, ədalət, rifah və oyanıqlığın aşığıdır. Canı qədər sevdiyi yurdunun bu xüsuslardakı tarixi, mənkibəvi və əfsanəvi hər türlü xatirələrini də sevir və sənətində bu sevgilərinin əkslərinə etina ilə yer verir. Dünya əfsanəsi, tarixi və ədəbiyyatından duyduğu hər hansı gözəlliyi də öz sənətinin adəsə-

sindən (süzgəcindən) keçirərək sevdiyi Qafqaza götürmək Nizami «süsləyiciliyinin» bir özəlliyidir.

Ermənistan (Ərmən) və Bərdə kraliçası olub, gözəl Şirini özünə vəliəhd təyin edən Məhinbanunun əsl adı Nizamiyə görə, Şəmiradır. Bu adın Neynəvanın lejanlara keçmiş kraliçası Semiraminin adı ilə münasibətdə olduğu aşkardır. Şübhə yoxdur ki, xəyal ilə həqiqəti bir-birinə qatmaq üsulunu məhərrətlə qullanan sənətkar ona məlum olan Semirami lejanından mülhəm olmuş və bundan sevdiyi yurdunun keçmişini süsləmək üçün faydalanmışdır.¹

Əski yunan əfsanələrinin bir rəvayətə görə Amasiyada, başqa bir rəvayətə görə də Dağıstanda, hələ «Qızlar» adını daşıyan bir yerdə yerləşdikləri qəbul edilən amazonları Nizami yurdunun tarixində zənginlik, məmurluq və gözəlliyilə tanınmış Bərdədə təsvir etmişdir. Nüşabənin təmsil etdiyi «qadınlar səltənəti» əski amazonlar lejanına verilmiş «yeni süs»dən başqa bir şey olmasa gərəkdir.

Bərdədə həqiqətdə də bir «qadınlar səltənəti» varmıdı, yoxmudu məsələsi münaqişə götürə bilər. Fəqət, Məsudinin «Arranın Bağdadı» və İbni Hövqəlin² «Rey ilə İsfahandan sonra dünyanın ən böyük, bərəkətli və gözəl yeri» deyər tərif etdikləri zəngin Bərdənin ruslar

¹Şemirami, başqa təbirlə – Şemiramis və ya Şemiramida Derkoto ilahəsinin qızıdır, göyərçinlər tərəfindən böyüdülmüş və tərbiyə olunmuşdur. Şemirami öncə Suriya hökmdarı Onnun qarı olmuş, fəqət, sonra Assur padşahu Nin onu Onnundan almışdır. İkinci qocası öldükdən sonra Şemirami Nineva taxtına çıxmışdır.

Əski müəlliflər Babilin yapılışını ona bağlarlar. Yalnız Assur-Babil abidələrini deyil, İran abidələrini, hətta Misir ehamlarını da ona bağlarlar. Asma bağlarla dağlıq yolların yapılması dəxi, ona nisbət edilməkdədir.

Şemiraminin aşiqənə macərələri haqqında bir çox rəvayətlər və dastanlar vardır. Bütün bunların yanlış anlaşılması bir şəkildə Assur-Babil mifologiyasındakı eşq ilahəsi İstarla qarışdırıldığı təsvir olunmaqdadır.

²İkisi də X yüzil ərəb müəlliflərindədir.

tərəfindən yağma edildiyi, əhalisinin qılıncdan keçirildiyi, gözəl qadınlarının əsir aparıldığı tarixi bir həqiqətdir. Bu qanlı həqiqəti ərəb tarixləri kimi, erməni (Alban) qaynaqları da qeyd etməkdədirlər.¹

Yurduna candan bağlı bulunan ustad onun uğradığı faciələri üstündən yüz illər keçsə belə, yaşar, onun aktual ehtiyacı və qaygıları ilə ilgilənir, yurdunun bütün acılarını ədəbi qəhrəmanları ilə bərabər yaşar və çarələrini onlara buldurmaq surətilə vətəni və insani borcunu ödəmiş olur. Bunun içindir ki, Nizami İskəndəri Qafqaza gətirmiş və burada onu öz sevdikləri ilə sevişdirmiş və düşmən gördükləri ilə də vuruşdurmuşdur.

Gözəl kraliça Nüşabənin ruslar tərəfindən qaçırılması bəlkə də müqəddəsliyə qəsd edən vəhşi düşmənin zülmətini bəlirtmək üçün fantaziyaya uyğun gələn şairənə bir simvoldur. Fəqət, biz bu simvolu bizə yaxın bir dövrdə Xəzər sahillərini talan edən kazak axınçılarında da görürük. XVII yüzil rus yağmaçılarından məşhur kazak Stepka Razinin çaldığı «İran prinsesi»lə keçən macərəsi məşhurdur.

Dərbənd keçidi quzeydən güneyə doğru sarkan təhlükələrin tarixdə daimi bir yolu olmuşdur. Qədim İran ilə ona xələf olan Ərəb xilafəti buradan keçib «Gülüstan» deyər tanınan Şirvana və daha aşağıda Arran, Muğan, İran Azərbaycanı [Əski Midiya] ilə Ermənistan (Ərmən)

¹XII yüzilin sonlarına doğru Şirvanşah Axsitan Mənuçehr tərəfindən qovulan saray şairi Xaqaninin bir qəsidəsində qeyd olunan axından əvvəl də, türlü çağlarda ruslar Azərbaycan ilə Xəzər sahillərinə qanlı axınlar yapmışlar. Məsudi, İbni əl Əsir və başqaları kimi ərəb tarixçilərlə Kaqanqatvatsi kimi erməni (Alban) tarixçisinə dayanan rəvayətlərə görə, zaman-zaman gələn bu axınlar topla olaraq «Tarixdə Azərbaycan-Rus münasibəti» seriyasında təsbit olunmuşdur [«Odlu yurd», 1929-30-cu il kolleksiyası]. Rusların bu tələflərə axınları ta 880-ci ildən başlayaraq 909, 913, 943 və 968-ci illərdə təkrarlanmışdır. Bizzat Bordanin zəbt ilə yağmasını 943 sənəsinə aid olmaq üzrə, erməni (Alban) tarixçisi Kaqanqatvatsi dəxi, qeyd etmiş və verdiyi təfəsil arasında qanlı rusların qadınlarla cocuqları əsir götürdüklerini özəl surətdə bəlirtmiş və böyləliklə müsəlman qaynaqlarındakı məlumatı təyit etmişdir.

və Gürcüstana axınlar yapan «Çöllülər»lə¹ Xəzərlərə qarşı müdafiə etmişdir.

Məşhur Dərbənd hasarı bu müdafiə məqsədilə yapılmışdır. Yapılışı Kəyanilərdən Ənuşirəvana bağlanan bu səddi ərəblər təmir ilə sağlamlaşdırmışlar. Ərəblərlə Xəzərlər arasında keçən mücadilələr məşhur «Dərbəndnamə»də təfsilatı ilə yazılıdır.² Nizamının əsərində süslənən bu divarın «Sədd-i İskəndər» halına qonduğunu görürük.

Əskidən Alanlarla Xəzərlərdən gələn quzey axınları səkkizinci və doqquzuncu yüzillərdən etibarən ruslar tərəfindən yapılmışa başlamışdır. Bərdənin «İskəndərnamə»də təsvir olunan faciəsi də elə bu dövrdə meydana gəlmiş qanlı olayların İskəndər dövrünə qədər «təqəddüm» etdirilən bir «süsü»dür, hətta bizzat Nizamının zamanında vəqe bulub da, «Leyli və Məcnun»u adına bağlamış olduğu Şirvan şahı Axsitan tərəfindən dəf olunan rus təcavüzünün dəxi, heç şübhəsiz, bu «süs»də önəmli bir rolunu almışdır.

Nizamidə Rus ordusunun «müttəfiqi olaraq» «Xəzər»lərdən və «Burtas»lardan bəhs vardır. Bu qeydi biz IX yüzildəki rus axınından bəhs edən ərəb tarixçisi Məsudidə olduğu kimi, şair Xaqanidə dəxi, buluruq.³

¹ «Çöllülər»dən məqsəd əski Qıpçaq vadisinin Alan, Peçeneq və s. kimi köçənləri olsa gərəkdir.

² Azərbaycan türkcəsilə yazılan bu kitab Mirzə Kazım bəy tərəfindən 1848-ci ildə Kazan Universiteti mətbəəsində basdırılmışdır.

³ Məsudi Azərbaycan ilə Xəzər sahillərini talan edən Rusların onlara keçid müsaidsi verdikləri üçün gətirəcəkləri qənimətlərin yarısını Xəzərlərə vəd etdiklərini qeyd etmişdir. Görçü bu vədəinə rəğmən, Xəzər padşahı müsəlman Xəzərlərə yağmadan döən ruslardan dindaşlarının intiqamını almalarına dəxi, mane olmamışdır. Eyni şəkildə huslar Burtaslarla Bulqarların dəxi, təərrüzlənmiş uğramışlar.

Əbul Müzəffər Şirvanşah Axsitana yazdığı qəsidədə Rus axınına işarə edən şair Xaqanı dəxi, ruslarla Xəzərlərin müttəfiq olduqlarını qeyd etmişdir. Nəco ki, şahna xitabla belə yazır:

Saheb-e mərəzənd rus-o-xəzrən
Monker şode saheb-e əfsəranra

(Rus və xəzərlər xəstəliklərdir ki,
Təc sahiblərini inkar edirlər – R. Ə.).

Rus axınçıları ilə müttəfiqləri tarixi bütün dövrlərdə Dərbənd keçidini əşaraq Qafqaz ilə ötəsini yağma etmiş bulunan düşmənlərin bir dövr üçün sığışdırılmış və sonuncu rus vəhşilikləri ilə süslənmiş bir simvoldur. Buna müqabil, İskəndərin komandası altında rus təhlükəsinə qarşı qoyan müttəfiqlər ordusu türü tarixi dövrlərdə quzey təhlükəsinə qarşı qoymuş və bu gün dəxi, mücadilə etməkdə bulunan milli ünsürləri qavramaqdadır. Şair qarşılaşan bu iki düşmən qüvvəti əsafir qaranlıqlarına bürüdüyü İskəndər dövrü kimi, uzaq bir zaman üçün çarpışdırırsa da, cızdığı tablo və yürütdüyü mühakimələrlə təsvir etdiyi mücadiləni sadə, öz çağı üçün deyil, bu gün dəxi, aktual olan çox həyati fikirlərlə canlandıır. Şairin Rus komandanına ötf etdiyi Qafqaz səfəri haqqındakı aləmsümül əhəmiyyət və İskəndərin türk dünyası ilə Qafqaz məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü əskəri və siyasi mütaliə nəhayət, Qafqaza ənənə rusluğun bütün Yaxın Doğu üçün böyük bir qorxu oluşu bu gün dəxi, zəhinləri məşğul edən ana düşüncələrdən deyilmədir?!

Görülür ki, siyasi ana düşüncələri baxımından Nizami yetişdiyi yurdun geopolitik durumundan doğan daimi qayğıları duymuşdur.

Şairi özündən 800 il sonrakı nəsilərə bu qədər canlı olaraq bağlayan şey şübhəsiz, onun yetişdiyi mühitlə ta ilklərinə qədər bağlı oluşudur.

Təşbeh və istiarələrində «ağ neft» ilə bu neftdəki tutuşqanlığa sız-sız baş vuran bir şairin¹ qəhrəmanlarına ziyafət çəkərkən onlara

¹ Mahi-ye taze, morğ-i purvari
Bərre-ye şirməst-i bolğari
(Təzə balıq, bəslənmiş quş
Süddən məst olan bulqar quzusu – R. Ə.).

qırmızı şərab sunaraq, «Qaraçay quzusu»nun eyni olan «Bulqar quzusu»¹ yedirdən bir hekayəçinin və ya gözəlin çənəsini «Şəki alması»na bənzədən* bir şairin Azərbaycan və Qafqazla hiss, zövq və məşrəb etibarını ilə bağlılığına şübhə edilirmi?!

¹«Bərre-yi şirməst-i Bolğari». «Qaraçay quzusu» Qafqaz lokantalarının Kaxet şərabı ilə bərabər verilən məşhur şiş kababını təşkil etməkdədir. Bu Qaraçaydan məqsəd Quzey Qafqazda bir türk elidir, onunla qonşu bulunan Balkar türkləri ilə bərabər yaşamaqdadır. Anlaşılan, zamanımızda «qaraçaylı» deyər tanıdığımız quru Nizamının zamanında «balkar» sifətilə anılmış.

* (Ankara çapında bu qeydin açıqlaması yoxdur. «Leyli və Məcnun»da: «Şəki alması kimi sadə çənəsi, Məkkə qumundan yandırıcı xalı vardı»).

IV

NİZAMININ GÖRÜŞÜ İLƏ RUS

Duvalinin İskəndərə raportundan:
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan!

Nizami

Xəzər dənizi kıyılarının əvvəlki bölmədə verilən təfəssilatdan anlaşıldığı üzrə, zaman-zaman rus quldurlarının yağmaçı hücum və basqınlarına uğraması bura əhalisində şübhəsiz, qanlı xatirələr halında yaşamışdır. Nizamidə təsvir olunan Bərdənin yağması ilə Nüşabənin əsir götürülməsinə aid vəhşiliklərdə xalq içində daima təzə qalan bu xatirənin acı əksini görmək yersiz olmaz. Nizami zamanında bu acı xatirələrin daha qüvvətlə yenilənmiş olduğunu təxmin etmək də çox yerindədir. Məlum olduğu üzrə, o dövrdə Şirvanlılar Şah Axsitanın zamanında axınçı ruslarla şiddətlə savaşımış, Dərbəndlə Şabranı bunların qəsbkar əllərindən qurtarıqları kimi, Bakı limanı ilə Lənkəran altındakı Sarı limanında 73 gəmidən ibarət bir rus filosunu məhv etmişlər. Şirvan sarayının rəsmi şairi Xaqani tərəfindən tarixi bir qəsidə halında təsvir olunan bu savaş¹ şübhəsiz, əski rus vəhşiliklərinə aid qanlı lejanların xatirələrədən yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bu amillərin

¹ Xaqaninin bu məşhur qəsidəsindən bəzi beytləri buraya nəql edirik:

Fəth-e to be cəng-e ləşkər-e rus
Tarix şod əsəman mər anra
Rayat-e to rus-ra ola rus
Sərsər şode şax-zəmiran-ra
Peykan-e şəhəb-rəng çün ab
Ateş zəde div-ləşkəran-ra
Dər zəhrə-ye rus rənde zəhrab
K-əndaxte yegləq-e poran-ra
Yek səhm-e to xəzrər beşkot
Həftad-ə-şə keşti obtoran-ra

«Yığılıq» təbiri «Əli Əbdürrəsul türkcə bir söz olaraq, «ox» mənasına almaqdadır [Xaqani divanı].

təsirilə təcavüzə uğrayan və bundan daima əndişədə bulunan xalqın muhəyyələsində rus iyrenc və qorxunc bir tip şəklində təsəvvür edilmişdir. Xalq ədəbiyyatı [folklor] bilgisilə uğraşanlar div dediyimiz, insana bənzəməyən qorxunc məxluqların çox əski çağlarda dədələrimizə mütəəllət olmuş düşmənlərin nəsilədən-nəslə nəql olunmuş həyulalarından (qorxularından) başqa bir şey olmadığını bilirlər. Orta çağ Doğu ədəbiyyatında qanlı izlər buraxan rus axıncıların bir tip olaraq necə təsvir edildiklərini görmək, bizə ozamanki «rus divi» haqqında bir fikir verə bilər. Nizamidə bu baxımdan maraqlı təfsilat vardır. Bu təfsilatdan çıxarılan məlumata görə, rus tipi «pişik gözlü» [bu gözlər kiçikdir və rəng etibarilə göydür], sarı saçlı və qırmızı üzldür. İctimai baxımdan ibtidai bir mərhələdədir. Din etibarilə mədəniyyətdən çox uzaq, tək tanı fikrindən yoxsul qalmış bir fətişist. Yabancı bir həyat yaşar. Zəngin qonşularını yağma etməklə keçirir. Vücutda iri və güclüdür. Atılqan, cəsarətli və qovğaçıdır. Fəqət, silahları ibtidaidir. Məlumatdan məhrumdur. Ruslar bilgisizdirlər. Cəsarətləri cahilliklərilə mütənasibdir. Yeddi tayfadan ibarətdirlər. Sayca qələbəlikdirlər. Qonşuları Alanlar, Burtaslar və Xəzərlərlə gah bərişdə və müttəfiq, gah da savaşa və düşməndirlər.¹

Nizami öz zamanında yaşayan lejan üzərinə olacaq, İskəndər ordusu ilə qarşılaşan Rus ordusundan bir qəhrəman tipinin bizə tam bir təsvirini verir.

Savaşın altıncı günündə Rus ordusundan adama bənzəməyən div kimi birisi meydana atılaraq qarşısına çıxan bütün pəhləvanları yenir. Silah batmayan və güc yetməyən bu «divi» İskəndər qullandığı tədbirlə özü bərtərəf etmək zorunda qalır və ancaq bu əcaib məxluqun əsir edilməsindən sonradır ki, Rus ordusu məğlub olur.²

Yalnız başına bütün bir müttəfiqlər ordusunu qorxuya düşürən

¹ Nizaminin ruslarla qonşuları arasındakı münasibətlərə dair bu notları tarixi bilgilərə mutabiqdir (uyğundur).

² Bax: səh. 226

bu divin halını maraqlı içində bulunan İskəndərə bu şəkildə anladılar: «Qaranlıq diyarı»nın [zölmət] yaxınında, yolu «qıl qədər incə» bir dağ varmış. Burada «yapıları torpaqdan» ikən, «dəmir dayanıqlı» adamlar yaşarmış. Əsillərinin nə olduğunu, necə və nədən doğulduqlarını kimsə bilməmiş. Üzləri qırmızı, gözləri göymüş, qızınca arslandan qorxmayan bunların bir tək bütün bir orduya qarşı gəlir bir gücdə imiş. Savaşa qalxınca erkəkli-dişili bir qəhrəman kəsilir, ələmi xarab edərmiş. Bunlardan kimsənin ölüsü görülməmiş, dirisi də çox az bulunmuş. Çobanlıqla keçirilərmiş. Satlıq mətahları dəriyə münhəsirmiş. Qara samur dərisindən başqa dəyərlili bir şeyləri yoxmuş. Hiylə ilə siyah olan samur bunların yerindən başqa bir tərəfdə bulunmazmış. Qadın-erkək hamısının alnında kərgədan kimi, bir tək buynuzları olmasaymış, «çirkinlik baxımından» üzləri eynilə ruslarınkına bənzərmiş. Uyumaq istər ikən bunlar, bir ağaca dırmanır, qafalarını budaqlar arasına sıxışdırır, bir div kimi, hərəkətsiz bir halda uyquya dalarlarmış. Böylə asılı bir durumda gecəli-gündüzlü uyurlarmış [«Çünki süursuzluğun əsəri uyqudur»]. Ruslar qaçaraq gəlir, bu asılı divə baxarlarmış, üsulca davranır, ətrafını çevrələyir, ip və zəncir gətirir, onu bağlarlarmış. Sıxıca sandıqdan sonra əlli kişi çiyin-çiyinə verir, onu ağacdan çəkərlərmiş. Uyqudan ayılan div qorxunc bir surətdə qaçar və onu saran zənciri qoparacaq olursa əlli kişidən kimsəni diri buraxmazmış, bağı sağlam və qopmaz olunca onu üsulca Rusiyaya götürürlərmiş. Bu durumda tutulan divi yedirir, içirir, köydən-köyə və evdən-evə götürüb onu bəsləmək üçün vergi toplarlarmış. Əjdaha kimi, daima zəncirdə tutulan bu təbiət aykırısı bir savaş olunca bütün hiddət və qızğınlığı ilə düşmən üzərinə saldırdırlarmış».

Masallardakı qəhrəmanlara aid özəlliklər qəhrəmanın mənsub olduğu mühit və cəmiyyətin xarakterini təsvir edərlər. Nizami təsvir etdiyi bu «rus divi»lə zamanındakı vətəndaşlarının rus haqqındakı təsəvvürlərinə sübhəsis, tərcüman olmuşdur.

Oxucularımız «Həft peykər» əfsanəsindəki yeddi iqlimə aid yeddi gözəlin padşaha masal söylədiklərini xatırlarlar. Bu masallar bir tərəfdən aşiqi məşuquna imrəndirən, digər tərəfdən də, vüsal yolunu min bir naz və istigna müşküllərlə dolduran hekayələrdən ibarətdir. Bir takım müzibliklərlə (şakalarla, əyləncəli sözlərlə) dolu bu xoş və maraqlı hekayələrin yeganə qorxunc və qanlı rus gözəlinin söylədiyi masaldır.

Bir kərə, şair qızıl köşkü [eynən-qübbə] Rus prinsesinə ayırmışdır. Qızıl boya qanlılığın rəmzidir. Rus gözəlinin Bəhram Gura anlatdığı eşq masalı da təsəvvür oluna biləcək qədər qanlıdır:

Bir varmış, bir yoxmuş, qızıl saçlı, mavi gözlü bir rus prinsesi varmış. Bu prinses özünə tilsimli bir qala yaptırmış, çəkilmiş bu qalanın içində bir köşkə yerləşmişdir. Kim tilsimini pozar, qalanın qapısını açarsa ancaq ona varacağımlı elan etmişdir. Gözəl prinsesin vüsalına ermək üzrə, bir çox gənclər təcrübəyə qalxmışlar, fəqət, qalanın tilsimini pozmadıqlarından, elan edilən şərtə görə, prinsesin əmrilə qafaları kəsilmiş, qalanın divarına asılmışdır.

Gəl zaman, get zaman, qala divarına asılan başların sayı on minləri aşmışdır.

Nəhayət, prinslərdən biri fədakarlıq nişanı olaraq üstünə qızıl bir köynək geymiş, qalanı almağa qərar verir. Məqsədinin qanlı prinsesin əlini deyil, kəsilən minlərcə məsum gənclərin intiqamını almaq olduğunu elan etdiyindən xalq bu cəsarətli adamın başına toplanır. Nəticədə, qızıl köynəkli fəda tilsimli qalanı zorlayaraq açmağa müvəffəq olur. Qızıl gənc qanlı prinsələ evlənir və Rus taxtına çıxır. Bunun için də ona «Qızıl çar» deyirlər.¹

¹ Çün be sorxi boraq randədoş

Məlik-e sorxcame xandədoş

(Qızgınlıqla at çapdığı üçün

Ona qırmızı geyimli hökmdar dedilər – R. Ə.).

«Həft peykər»in öteki masalları ilə bu rus masalı arasında yuxarıda işarət olunduğu kimi, gözə batan bir fərq vardır. Bəriki qorxunc və qanlı olduğu halda ötekilər xoş və zərif bir hekayədən ibarətdir. Oxuculara örnək olmaq üzrə, bunlardan ikisinin özətini aşağıda veririk:

a) Qara köşkün gözəli hind prinsesi Bəhrama bu masalı anlatmışdır:

Çinin bir köşəsində zahirdə heç bir vəsilə yox ikən əhalisi qaralar geyinmiş və bunun səbəbini söyləməyən bir «susmuşlar şəhəri» [şəhr-i xamuşan] varmış. Bu matəmli şəhərin sirrini açmaq üzrə, bir padşah qılığını dəyişərək əhaliyə qarışmış və edindiği bir dost vasitəsilə aradığı sirri öyrənmək üzrə, ona göstərilən bir səbətə oturmuşdur. Səbət həməən havalanmış, onu göylərdə pərilər diyarına götürmüşdür. Burada padşahı pərilər kraliçası eyi qəbul etmiş, şərafinə parlaq müsəmirələr vermişdir. Bu gecələrdə müsəfirə qarşı kraliça bizzat sevişmədə olmuş, fəqət, təhrik edilən erkəkliyinin atəşini söndürmək için yatağına özü girməyib cariyələrdən birini göndərmişdir. Bu surətlə gecələr təkrar olunmuşdur. Qırxıncı gecə bizim yerli bu göylü pəridən əl çəkməməyə qərar vermiş, heç bir cariyəni qəbul etməm, illah səni istərəm, deyə dirəncinə pərilər kraliçası: «yaxşı, bir ləhzə (an) gözlərini yum ki, hazırlanım» demişdir. Bizim qəhrəman sevinclər içində həməən gözlərini yummuş, fəqət, açınca özünü eyni səbət içində yerə enmiş olaraq bulmuşdur.

Bunun için o da, öteki «susmuşlar» kimi, qara geyinmiş, səssizliyə dalmışdır.

b) Sarı köşkün gözəli ikinci iqlimin prinsesi bu masalı anlatmışdır:

Həzrəti Süleymanla qarısı Bilqeyisin¹ əli sakat, ayağı topal, xəstə

¹ «Bilqeyisi» Bəlkiz deyə oxuyanlar və bunun türkçə bir ad olduğunu sananlar da vardır.

bir cocuqları varmış. Qarı qocasına:

– Nə olur, allahdan bu cocuğa şəfa istəsənə! demiş.

– Süleyman bir gəlişində mələk Cəbrayıl açılmış. Cəbrayıl təkrar gəlincə allahın tövsiyəsini Süleymana bildirmiş: «Atası ilə anası doğrunu çəkinmədən etiraf edərlərsə cocuq həməən eyiləşir!» demişdir.

Bunun üzərinə Süleyman Bilqeyisə sormuş – Məndən başqa bir erkəyə meyil edərmişən?

Bilqeyis – Sən həm gözəl, həm zəngin, həm də ağıllısan. Daha mükəmməl bir erkək tipi təsəvvür olunamaz, fəqət, etiraf edirəm ki, hər hankı gözəl gənci görüncə ürəyimdə bir arzu duyuram.

Anası bu sözünü bitirincə xəstə cocuq qollarını tam açaraq – Yaşa anacığım! demişdir.

Bu dəfə də, qarı qocasına dönmüş: – Haydı, indi də sən doğrunu söylə, demiş.

Süleyman anlatmış: – Sərvətim başımdan aşmışdır. Allah məni hər şeydən müstəğni yapmışdır. Fəqət, etiraf edirəm, biri mənə para və sərvət təklif edərsə, onu da rədd etməm.

Derkən, cocuq: – Yaşa atacağım, deyər yeriməyə başlamışdır.

«Həft peykər»in digər dörd masalı da aşağı-yuxarı, bu növdən xoş şeylərdir. Hamısını burada təbii, xülasə edə bilmərik, söz uzanmış olur.

Rusiyaya aid masalda etiraf etmək gərəkdir ki, yaşadığımız günlərin reallığını andırır bir özəllik vardır: yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar prinseslə deyil, bu masal sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayaqlanmış ikən, işdə prinseslə evlənərək taxta çıxan qızıl demaqoq tipilə dəxi, bu cəhəti təyit etməkdədir.

Əskəri qəhrəmanlarını kərgədan buynuzlu bir div, gözəllik pərisini də minlərcə məsum gəncin qanına girən bir qəddar şəkildə təsəvvür etdiyi rusun çöhrəsi Nizaminin nəzərində kötdür [zəş].

Kərgədan buynuzlu qəhrəmanı ilə qara qəlbli gözəlini bir tərəflə

buraxsaq belə, özgəgüdər süarlar altında özgüdər məqsədlər güdən demaqoq inqilabçısı ilə dəxi, rus çöhrəsi Nizaminin dış ilə iç ahəngindən doğan gözəllik anlamına görə, şübhəsiz, çirkindir.

İskəndərin yapmış olduğu iki böyük savaştan biri Misirin zəncilərə qarşı müdafiəsi, otəki də Qafqazın ruslardan qurtulması üçün yapılmışdır.

İskəndərin yapıqlarını xülasə edərək Nizami qəhrəmanlarının digər başarıları arasında bir də bunu da qeyd etməkdədir:

Zi souda-yi hendu zi səfta-yi rus
Foru şostəm aləm ço beyt-ül-ərus¹

Çin imperatoruna yazdığı məktubda İskəndər «məcusiliyi qaldırdım, rusların da köklərini qazıdım», deyər öyünməkdədir:

Foru şostəm öz molk rəsm-i məcus
Bər avərdəm atəş zi dərya-yi rus²

Rus təcavüzünə uğrayan Qafqazın xəbərini İskəndərə gətirən Duvali isə axıncıları bu sözlərlə təsvir etmişdir:

Setanənd keşvər qoşayənd şəhr
Ki xaman-i xəlqənd-ü-dunan-i dəhr

¹ (Hindu qaralığından, rus sarılığından

Dünyanı gəlin otağı kimi təmizlədim – R.Ə.).

² (Ölkədən məcusluq adətini sildim

Rusun doryasından atəş qopardım – R.Ə.).

Cingənə [qaraçı] ilə rus isimləri Nizamidə çox dəfə mütərədif (eyni) olaraq qullanılır. Bunları şair mütrüb, rəqqas və çalğıçı rolunda göstörir. Məsələn:

Çe başod motreb-e zəngi-yo-rusi
Nə şayəd kərd əz-in behtör arusi

(Əgər zənci və rus mütrübü olarsa,
Bundan yaxşı toy etmək olmaz! – R.Ə.).

Həmə rəhzənanənd çün qorg-u şir
Be xan natəvanənd bər xun dəlir

Zi rusi nəcuyəd kəsi mərdomi
Ki coz surəti nistəş z-adəmi¹

Türkcəsi:

Bunlar - demiş - şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar.

Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.

Adamlıq bəkləməz bir kimse rusdan,
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan.

¹ Bu beytlərin fransızca tərcüməsi T.B.Şarmounun 1828-ci ildə Sankt-Peterburqda basılmış «Expedition d'Alexandre le Grand contre les ruses» (Böyük İskəndərin ruslara qarşı yürüşü) əsərinə alınmışdır; eynilə nöql edirik:

«Ils s'emparent des provinces et soumettent les villes: ce sont les hommes les plus barbares et les êtres les plus vils du monde entier. Nul ne cherchera de l'humanité dans le coeur du 'n Russe: car ils n'ont rien d'humain, si ce n'est l'exte'rieur».

Nizaminin «İskəndərnamə»sindən iqtibas olunan bu kitabın böyük bir qismi Kolkotta basımı üzərindən Lui Şpitsnagel tərəfindən - ki, öncə Rusiya Dış İşləri Bakanlığına bağlı Doğu İnstitutu öyrəncilərindən idi - tərcümə edilmişdir. Gənc yaşında ölənlərdən Luidon sonra əsəri Şarmou tamamlamışdır.

V NİZAMİYƏ GÖRƏ QADINLIQ

*Bir şəxs qadındır deyə namərd sayılmaz.
Namərd ona derlər ki, onun qayğısı olmaz.*

*Dünyada nə arslan kimi erkəkə qadın var,
Erkək keçinən çoxları vardır ki, qadınlar.*

Nizami

Dərya qəder əngin və zəngin təbinin doğurduğu baha biçilməz əsərləri arasında Nizaminin yetişdiyi mühitlə ilgisini bəlxirtmək məqsədilə seçdiyimiz konulardan dörd əvvəlkilərinə nisbətə bu beşincisinin məsələ ilə doğrudan-doğruya ilgili olmadığı diqqəti çəkə bilər. Fəqət, aşağıda görülcəyi üzrə, «Beşlik»də bəhsi keçən müsbət qadın tiplərinin həmənin hamısı ya Qafqaz, ya da Türk dənizini daşımaqdadır. Bundan başqa qadınliq haqqındakı Nizami təlaqqisinin dəxi, daha ziyadə Qafqazla türk dünyasının özəl həyat tərzilə gələnciyəndən mülhəm olduğu görülməkdədir. Təsvir etdiyi qadın tiplərindən ən qüvvətliəri bulunan Şirin – erməni (Ərmən), Nüşabə – bərdəli [Azərbaycan], çinli cariyə isə türkdür.

Yazı silsiləsinin məntiqi bağını təmin için indilik bu qədərcik bir qeydlə qalaq, iddianın nə qəder haqlı olub-olmadığı hökmünü isə sıralanan dəlil və materiallara görə oxucu özü verir.

Nizaminin əsərlərində rol alan qadınların həmənin hamısında qeyd olunacaq dəyərlər vardır: Şemirami [Məhin-banu] Ermənistan (Ərmən), Muğan və Arrana hökm edən bir kraliçadır. Bu qadının idarəsindəki məmləkətlər mömur, xalq da əmniyyətdədir. Sasanı hökmdarı Xosrovun sevgilisi Şirin bu kraliçanın vəliəhdidir. İran şahzadəsinə vurulduğunu gören Şirinə verdiyi öyüd Şemiraminin hökumət hikmətinin ən böyük əsasına nüfuz etmiş bir zəkaya malik olduğuna dəlildir: «şəxsi eşqinin uğruna sakın, dinini və izzəti-

nəfsini fəda etmə, çünki bu, dövlətimizin təməlini sarsar», deyir.

Bərdədəki qadınlar səltənətilə gözəl kraliçası Nüşabənin təfsilatı yuxarıda keçmişdir. Bu səltənətdə hökm sürən rifah, ədalət, səadət və gözəlliyi qeyd etməklə şair ikinci dəfə olaraq qadınlığın şəfqət, yapıcılıq və səadət qaynağı olduğunu bəlirtmişdir.

Leyli Ərəbistan şərtləri içində qadınlığın uğradığı haqsızlığa, zahirdə boyun əyməklə bərabər gerçəkdə özünü sevgilisinə fəda edən səssiz bir mücadilə və dayanıqlıq göstərmişdir.

Bizanslı Məryəmin tipində şair hesab üzərinə evlənmiş, rəqiblərinə qarşı amansız, qısqanc bir qadın örnəyini vermişdir. Qadınlığa aid mənfi Doğu tələqqisini bu qısqanc qarının ağzı ilə anlardan şair bu ələlədə qadın tipində dəxi, özünəxas bir xarakter [səciyyə] təsvir etmişdir.

Şirini qısqandıрмаq niyyətilə Xosrovun İsfahandakı «görüşmə evi»ndə bulduğu Şəkər adındakı alüftə (pozğun) qadında belə, Nizami bir fəzilət təsəvvür etmiş, ona fəhuş içində ismətinə qoruya bilmək kimi, yüksək bir dəyər vermişdir.

Çinli türk cariyəsinin tipi haqqında əvvəlcə bəhsi keçməmiş olduğundan daha çox təfsilat vermək istər:

İskəndər ilk dəfə Çində ikən xaqan tərəfindən ona şairin «torki Çini» deyə təsvif etdiyi bir cariyə hədiyyə olunur. Gözəlliyilə bərabər bu «türkün» musiqilə rəqsədə olduğu kimi, igidlikdə də mahir olduğu İskəndərə söylənir. Qadınlarda igidlikdən xoşlanmayan İskəndər bu gözəli qəbul edərsə də, həmən unudur.

Qafqazda İskəndər ordusu ilə Rus ordusu qarşılaşır. Qəhrəmanlar birer duel yapır. Duelin beşinci günündə İskəndər ordusundan meydana atılan tanınmaz bir gənc bir gün əvvəl Rum ordusundan bir neçə ünlü qəhrəmanı öldürmüş bulunan pəhləvanı öldürdüyü kimi, qarşısına çıxan digər bir çox rəqibləri dəxi, yerlərə sərmiş, qaranlıq çökməsi üzərinə özünü tanıtmadan qərgaha dönmüş və ordu içində qeyb olmuşdur.

Ertəsi gün Rus ordusundan savaş meydanına insana bənzəməyən

div kimi birisi çıxır. Silahlı olmadığı halda heç bir zərbə və silahdan qımıldamayan bu div, qarşısına çıxan bütün igidləri, kiminin qafasını qopararaq, kiminin bacağını qıraraq, kimini ayaqları altında çığnaraq məhv edir. İskəndər ordusuna qorxu düşür. Böylə böhranlı bir anda dünən rus qəhrəmanlarını bir-biri arxasından yerə sərərək ətrafa panik verən gənc yenidən meydana atılır, fəqət, gəncin rus divinə bütün qüvvət və cəsarətilə endirdiyi zərbələrin heç biri təsir etmir. Bütün gücü ilə vurduğu çelikdən qumbaralar belə divin başına dəyərək parçalanırlar. Nəhayət, gənc ilə div güləşməyə başlayırlar. Güləşmə qüvvədə eşi olmayan divin üstün gəlməsilə bitir. Fəqət, başından miğfəri (başlığı, qalpağı) düşən gəncin gözəllik və incəliylə meydana çıxan qızlığına qiyməyən div onu öldürmür, saçlarından tutaraq rus qərgahına götürür.

Duelin yeddinci günü İskəndər özü meydana gəlir. Ortada duran rəqibsiz rus divinin boynuna atdığı bir kəməndlə onu ayaqdan düşürərək sürükləyir və ordu içinə çəkərək bağlatdırır. Rus divi həbsə atılır.

Divin yenilməsindən cəsarət alan İskəndər ordusu ümumi bir təərrüz ilə Rus ordusu üzərinə yürüyür. Meydan müharibəsi rusların pozulması və baş komandanı Qıntalın əsir edilməsilə tamam olur.

Bu zəfər üzərinə İskəndər adəti üzrə, hərbdə qəhrəmanlıq göstərmiş olanlara düşmənin tərəfdən olsalar belə, iltifatda bulunmaq üçün zəncirlənmiş olduğu rus divini hüzuruna gətirir. Bağlarını açdırır. Onu lütf və oxşayışla yumşaltmaq təcrübəsində bulunur. Bağları açılan vəhşi isə dərhal qaçır, gözərdən uzaqlaşır. Qərgahdakılar bu əcaib hərəkəti özlərinə görə yormağa başlayırlar. Kimi vəhşinin çöllülük alışqanlılığı ilə həmən öz səhrasına qovuşmaq arzusunun qüvvətli gəldiyinə, kimi də buraxdığı heyvanları üçün qəribsəmiş olduğuna hökm edirlər. İskəndər də yaptığı təcrübənin şübhəli nəticəsi üzərinə düşüncəyə dalır.

Hər kəs bu əcaib vəqəəni özünə görə incələməklə məşğul ikən

baxırlar ki, div qolları arasında gözəl bir qız gəlir. Gəlir-gəlməz bu əcaib məxluq İskəndərin ayaqlarına qapanır və gözəli ona təqdim edir.

«Ay qədə» gözəl olan bu qız İskəndəri maraqlandırır. Onu çadırına alır. Danışır. Başından keçənləri öyrənmək istəyir. Anlaşılır ki, bu, Çin xaqanı tərəfindən İskəndərə hədiyyə olunan «türk gözəli»dir. Padşahın ihmalından canı sıxılmış, cəng etməyə qərar vermişdir. Bütün ordunu heyrətdə buraxan tanınmaz gənc bu imiş. Rus divi qız olduğu için onu öldürməmiş, almış, ruslara əsir götürmüşdür. Ruslar onu həbs etmişlər, ətrafını «kötü səslə və kötü sözlə» ruslar çevirmiş ikən, onu tutan div onu təkrar almış, İskəndərə gətirmişdir.

Qadınlarda igidliyi sevməyən Rum imperatorunun tələqqisini öz cəsarətilə yenmiş bulunan bu qızdan «İskəndərnamə»nin ikinci qismində şair təkrar bəhs edir:

İskəndər bu qəhrəman «türk gözəli»ni vəziri, həkim Arximedlə evləndirir. «Çin türkünün hüsn-ü aninə» vurulan Arximed vəzifəsindən gəlməz olur, o dərəcədə ki, İskəndər bizzat işə qarışıq və «eşq deminə düşmüş» filosofu oyandırmağa məcbur qalır.

Qadınlıqda böyük İskəndərin tələqqisini yenə mərdliyin bu timsalı yanında Nizami qadınlıqda zəka ilə qadınlıqda bilginin də, bir timsalını vermişdir:

«Həft peykər»də Bəhram Gurun ox atmaqdağı ustalığını anladırkən şair padşahın xoşlandığı çinli türk gözəli bir cariyə ilə keçən macərəsini da anladır.

Günlərdən bir gün Bəhram məyyətilə bərabər ova çıxmış bulur. Türklü başarılarla keçən bu gündə padşah bir çox ov ovlamış. Bəhram hər kəsin təqdirini qazanan atdığı oxlara sadəcə, Fitnə adını daşıyan bu çinli cariyənin soyuq bir tövrlə seyrci qaldığını görünce ona: – Bax, bir ceyran gəlir, bunu nə yapım istərsən? deyərək xitab etmişdir.

Cariyə: – Bacarırsan, ard ayağı ilə qulağını bir-birinə tik

demişdir.

Padşah ilkin, yayına kiçik bir çınqıl daşı almış, heyvanın qulağını acıtmiş, heyvancıqaz arxa ayağı ilə acıyan qulağını qasırkən atdığı incəcik bir oxla həməən qulaqla ayağı bir-birinə tikmiş və qıza dönərək:

– Necədir?! deyər sormuş.

Muzib cariyə ehmalçı bir tövrlə: – Bunda nə var, san ki, bir idman məsələsi!.. demişdir.

Padşah qızın bu şımarıqlığına (dikbaşılığına) qızmış, onu yanındakı subaylardan birinə verərək:

– Al götür, işini bitir, demişdir.

Məhkum qız subaya yalvarmış: məni öldürmə, gizli bir yerdə saxla. Günün birində – demiş – görürsən, padşahın qızğınlığı keçər, mənə acır, aratdırır, o zaman salamat olduğumu öyrəninçə sevinir. Bu sevincdən həm mən qurtulur, həm də sən qazanırsan, deyər subayı inandırmışdır.

Saxlandığı gizli yerdə isə Fitnə, yeni doğulmuş bir buzovu hər gün iki-üç dəfə omuzlarına alaraq gəzməyi və bulunduğu evin nərdivanlarından aşağı-yuxarı daşımağı adət etmişdir. Böyləliklə çoxlu bir zaman keçmiş, bir müddət sonra qoca bir öküz halına gələn heyvanı incə yapılı cariyə eyni qolaylıqla nərdivanlardan çıxarıb endirmiş.

Günün birində padşah yavərinə – «Cariyəyə yazıq oldu», demişdir. Bu xəbəri alan ağıllı cariyə, hamisi bulunan subaya padşahı bulduqları yerə müsafir çağırmasını tövsiyə etmiş. Subay bir vəsili uyduraraq padşahı dəvət etmiş. Danışma əsnasında subay onu şərəfləndirən padşaha olağanüstü qüvvə daşıyan bir cariyəsindən bəhs etmiş. Padşah bu əcaib şeyi bizzat görmək istəmiş, bu anda çinli cariyə adətli üzrə, qoca öküzü omuzlarına alaraq nərdivanlardan yuxarı çıxarmış və gətirərək tam Bəhramın önündə «hah!» deyərək, yerə qoymuş və padşaha: – «gücümü gördünmü?», demişdir.

Padşah: – hə – demiş, bu bir mərifətdir. Fəqət, bir qüvvə deyil, sadə, bir idman məsələsi! Yəni sən, daha yavru bir buzov ikən bu

heyvanı boyuna omuzlarında daşımış və təkrarlanan idman sayəsində bu nəticəyə varmışsan!..

Qız ciltvələnərək, «bizim öküzə idman deyirsiniz, amma sizə gura idman deyənlərə ölüm ha, öyləmi?!»... demiş.

Bu kinayəni eşidən padşah diqqətlə baxaraq öz «türk»ünü tanımış, ölmədiyinə sevinmiş və həməm qaçaraq boynuna sarılmış və gül yanaqlarından öpmüşdür.

İdmanla qazanılan mərifətin dəxi, dəyərsiz olmadığını qeyd edən padşaha haqq verən Fitnə vaxtı ilə onu qəzəbləndirən şümarıqlığına səbəbini anlatmışdır: Padşahım demiş, yaptığınız mərifət olağanüstü bir şeydi, göydə mələklər, yerdə insanlar o nişanlılığın heyranıdır. Bütün gözlər o anda sizə qibtə və heyranlıqla baxırdı. Mən də bu nişanlılığın məftunu və heyranı idim, yalnız sizi fəna nəzərlərdən qorumaq üçün elə mühümsəməz bir tövr taxındım!..

Üzründə dəxi, günahında olduğu kimi, qüdrət göstərən bu incə məxluq Bəhram canı kimi bağrına basmış və bu «suçlu» cariyəni sadəcə, bağışlamaqla qalmayıb, onu bir də özünə nikahlamaqla məsud etmişdir.

Bu surətlə çimli cariyə həm özü qurtulmuş, həm də həmişə bulunan subay mükafata nail olmuşdur.

«İskəndərnamə»də zamanın alim və həkimlərini aciz buraxan qibtə Məryəm hekayəsi də vardır ki, öz çalışması ilə çağdaş istilalə avtodidak olaraq yetişən bir bilgin qadın tipinin sərgüzoştüyü tamamilə anlatmaq sözü həddindən çox uzadır.

Nizamidə erkəklər kimi ata minən, cəng edən, eyş-nuş əsnasınan iffət və namuslarını, dəyər və izzəti-nəfslərini qoruyan qadınlara and

¹ Şah təşni-ə tork-ə xod beşenaxt
Hendu-ye saxt piş-e u dər taxt

(Şah öz türkünün eyhamını tanıdı,
Barışıq hindusunu ona tərəf çapdı – R.Ə.).

çox canlı və şairanə təmsillər bulursunuz.

Fəqət, şairin təsvir etdiyi ən gözəl, qüvvətli və tam bir qadın tipi şübhəsiz, Şirindir. Bir tərəfdən ən böyük sevgilə Xosrova aşiq olan bu prinses, o biri tərəfdən də, qadınlıq şərəfini yüksək tutan bir insandır. Eşqin verdiyi zəifliklə təslimolma uçurumunun ta kənarına qədər gələn Şirin, izzəti-nəfsin, qadınlıq şərəfinin verdiyi qüvvətlə sarsılmadan durur, aşıqından özünə qarşı eşit bir müamilə istəyir. Normal hərkətli bir qadında olduğu kimi, Şirində dəxi, içdən iki duyğu daimi bir mücadilə halındadır. Qadınlıq hissilə sevir, aşiq olur. Bu uğurda məmləkətini tərk edir. Taxtından keçir. Yalnızlığa qatlanır. İllərcə bəkləyir. Fərhad kimi, fədakar aşıqinə şəfqət göstərməklə bərabər əsil hədəfindən kaymayır. Təhəmmülün (dözümün) üstündə müqavimət və olağanüstü mətinlik nəticəsində istədiyinə istədiyi şəkildə erişir.

Eşqindən gələn bütün zəiflik və iztirablarına rəğməm, həyatda namus tələqqisindən ayrılmayan Şirinin ölümü də namuslucadır. Əri Xosrovun öldürülməsi üzərinə özünü öldürən Şirin üçün Nizami «Şirindən başqa bu dünyada kimsə, özünü başqası için öldürməmişdir», deyir.

Ərinin ölümünə təhəmmül etməyib ölən qadınlar yox deyildir. Fəqət, Şairin haqqı vardır: heç kimsə bir başqası için bu gözəlliklə ölməmişdir. O, ərinin məzarına acısını xəfiflətmək üzrə, ağlamaq için gedən yaşlı bir qadın kimi deyil, yavaşlusa qovuşmaq için qaçan məsud bir gəlin kimi getmişdir və bu «gəlin otağında» bir daha çıxmamışdır.

Erməni (Ərmən) prinsesi Şirin – xristian, İran padşahı Xosrov – məcusi idi. Qərribə deyilmədir ki, əski İran əfsanəsinin təsvir etdiyi bu sevimlə eyni coğrafi bölgədə cərəyan edən daha sonrakı sevimlələrin əsaslarını qavramaqdadır: məsələm, xalq eşq dastanlarından birinin qəhrəmanlarından Kərəm – müsəlman, Əsil də xristiandır.

Türlü irq və dinlərə mənsub qonşular arasındakı böyük eşq dastanları dünya ədəbiyyatına məchul olmayan bir konudur.

Nizaminin qadınlıq haqqındakı görüşünü yaratdığı fəzilət sahibini qadın tiplərinə görə müsbət olaraq bəliitmək qabildir. Fəqət, Nizami bizə qadın hüriyyəti və isməti haqqındakı görüşünü türk köçəriilərindən qıpçaqlılara aid gözəl bir hekayəsilə də anlatmaqdadır.

Qafqaza gəlmək üzrə, Çindən hərəkət edən İskəndər ordusu, Qıpçaq çölündə qərarqah qurur. İskəndər buradakı qadınların açığı gəzərək erkəklərdən qaçmadıqlarını görür. Əskərlərinin ehtiyacından əndişə edən imperator müsafiri bulduğu məmləkət xalqına irz və namusuna təcavüzə yer verməmək niyyətilə Qıpçaq bəylərinə toplayır. Onlara böyük iltifatda bulunduqdan sonra əndişələrini anladaraq qadınlarının qapadılmasını tövsiyə edir, çünki «qadın daşdan, dəmirdən də olsa yenə qadındır. Qadının üzü örtülü olmağə gərəkdir», deyir. «Üzünü yabançılara açan bir qadın nə özünün, nə də ərinin şərəf və heysiyyətini qoruyamaz!» deyər ikazlarda (duyurda) bulunur.

Çöllülər padşahın bu sözlərini diqqətlə dinlədikdən sonra cavab versələr bəyənersiniz? Qıpçaq bəyləri İskəndərə deyirlər ki:

«Padşaha itaət edərək. Zati-şahanələrinə beyət için and içmişik. Əhdimizdə durmuşuq. Fəqət, üz qapamaq bu əhdə daxil deyildir. çünki bu, Qıpçaq adətinə uymaz. Sənin adətin üz qapamağı istəyir. bizim adət də göz qapamağı istər. Başqasının üzünü görməmək qəzəpsə üzü deyil, gözü qapamaq gərəkdir. Padşah bizə darılmasın. Qapadılacaq da, arxayamı baxılacaq?!... Bizim gəlinlərin otağına yabançı kimsə yoxsa, bu yetiştir. Padşahım, sən gəl də, bu xalqın üzünü örtü ilə kirlətmə, daha eyisi bu örtünü sən öz gözünə as! Bizim göz qapanırsa nə Ayı görür, nə də Günəşi! İmperator nə əmr edər, başarmağa hazırıq, canımızı belə istəsə veririk. Yalnız öz adətlərimizdən vaz keçmərik!»¹

Şəhrli İran – Bizans mədəniyyətinin müməssili İskəndər

¹ Bəli şah-ra comle fərman-bərim
Və likən z-ayin-e nəqozərim

çöllü türk költürünün müməssilləri bulunan Qıpçaq bəyləri arasında keçən bu deyişmə səhnəsi bundan 20-30 il əvvələ varıncaya qədər türk-islam dünyasını şiddətlə ilgiləndirən dartsımalara nə qədər bənzər, deyilmi? Nizaminin qıpçaqlıları bizim liberal düşüncəli inqilabçılarımızla eyni zehniyyətdə deyillərmi?!...

«Qadının saçı uzun, ağılı qısa»dır. «Qadın yaradılışında əskikdir». Qadınlar əleyhindəki bu formullara Nizamidə dəxi, təsadüf edirik. Fəqət, şair bu biçimdən tənqidləri ikinci dərəcədəki qəhrəmanlarına söylədir. Nizaminin əsərində qadınları ən çox hırpalayan yenə bir qadındır. Fəqət, qısqançlıq kinilə ərinə gözəl və ağıllı rəqibinə vurulmaqdan alı qoymaq istəyən bir qadın. Rəqibi Şirini əri Xosrovun gözündən düşürmək için bizanslı prinses Məryəm qadınlar haqqında bunları söyləyir:

«Qadınlar şeyxlərə bənzərlər,¹ içdən xəbis, dışdan nəfisdirlər, heç bir yerdə atda, qılıncda və qadında vəfa aranmaz. Vəfa deyilən şey erkəkdir. Qadına necə güvənilir? Qadın deyincə, mərdlikdən vaz keç. Erkəklər çox düşündülər daşındılarsa da, heç bir qadında doğruluq bulamadılar. Qadının sol böyürdən (qabırğadan) yarandığını söylərlər, bir ayridən heç doğruluq bəklənirmi?»²

Bunlar rəqiblik və qısqançlıq hissiyə söylənmiş saçma sözlərdir.

¹ Nizaminin bu təşbehi də diqqətə dəyər. Anlaşılan, onun zamanında dəxi, «dışları ilə içləri tutmayan» şeyxlər çoxmuş.

² Şairin qadınlıq haqqındakı bu qüsurlu düşüncəsi bizanslıya söylətməsi heç də təsadüfi deyildir.

Ç.Dillin «Bizans portretləri» adındakı əsərinin ruscu tərcüməsinə [Moskva, 1901] müqəddimə yazan professor M.Bazarov Moskva çarlığında yaygın bulunan «Pəçela» dergisindəki romandan tərcümə edilmiş bir məqalədən qadınlar haqqındakı bu sözləri almaqdadır:

«Kötürlüklərin başlanğıcı qadınlardandır, hamımızın həlakına səbəb olan onlardır. Qadın hakim olduqə evə yazıq, yazıq o erkəyə ki, qadını dinlə».

Nizamidə qadın ruhunun, çağdaş Avropa ədəbiyyatında dəxi, sıx-sıx görülən ruhi tərifinə də təsadüf edirik. Leylinin evləndiyini xəbər alan Məcnuna yaxınları bunları söyləyirlər: «qadın ikiüzlü bir məxluqdur, görünüşündə bərişçi, içdən savaşçıdır, düşmən olursa dünyanı yıxar, dost olunca da can yaxar. Yap dersen eşitməz, yapma dersen, can atar. Sən kədərli ikən o sevinir, sən sevinincə o kədərlənir. Bu eyilərinin vəsfidir, kötülərindən allah əsirgəsin!».

Leylinin istəyərək deyil, zorla, yalnız görünüşdə evlənmiş olduğunu açığa vurmaqla şair qadınlar haqqındakı bu hökmün də qəti və haqlı olmadığını elan etmişdir.

Nizami qadınlığa ötf olunan kötülüklərin onlara xas, fitri deyil, arizi (qazanılmış) bir hal oduğuna qanədir və bu qənaətini Əri Xosrovun məzarı üstündə özünü öldürən Şirin haqqında yazdığı bu sözlərlə bildirməkdədir:

«Afərin Şirinə və onun dadlı ölümünə! Afərin can verib can götürməsinə! Eşq için böyləcə ölmək lazım. Canana böylə can vermək gərək. Hər qadın olan nāmərd deyildir. Əsil qadın, arsız erkəkdir. Nə qadınlar var ki, arslan kimi erkək, nə erkəklər var ki, qadın, qadınıcdırlar!».¹

¹ Nə hər ke zən bovəd nāmərd başəd
Zən an mərd-əst k-u biddərd başəd
Bəsa rəna zəna k-u şimərd-əst
Bəsa mərda ke ba zən dər nəvərd-əst

Nizamının bu beytini Firdovsinin bu məşhur beytilə qarşılaşdırın:

Zən-o-əjdaha hər do dər xak beh
Zəmin pək əz-in hər do napak beh

[Qadın da, əjdaha da hər ikisi yerə batmalı, bu hər iki mürdardan yer üzü təmizlənməli].

«Bu sözləri şair XII yüzildəmi yazmış?...» deyər heyvətmi edirsiniz?... Etməyin, çünki şair 800 il əvvəl yaşamışsa da, bu sözlərini türk gələnyilə Qafqaz şərtlərindən ilham alaraq yazmışdır.¹

¹ Əlişir Nəvaiyə ayrılan yubiley dərgisinin 19-cu səhifəsində [«Alişir Navoi», Moskva-Leningrad, 1946. Rusca dərgi] yazılı sətirlərin buraya alınması heç də yersiz olmaz: «Onunla çağdaş İran və ərəb aləminə nisbətli moğol-türk dünyasının qadınlara daha yüksək bir yer verdiyini qeyd etmək gərəkdir!». «İslamiyyətin başlanğıcı və qadın» adlı əsərində məşhur müstəşriq və tarixçi Bartold VIII yüzildən tutaraq, ta XV yüzilə qədər Orxon anıtları ilə «Dədə Qorqud» hekayələri kimi vəsiqələrə baxaraq, qadının türk dünyasındakı yüksək mövqeyini göstərən bir çox misallar verməkdədir. Bu misalları biz, A.Y.Yakubovskinin «Altun Ordu» adındakı əsərində də görürük. XV yüzildə Kiçik Asiyanın doğusunda, başqa təbirlə Azərbaycanda yazıldığı təxmin olunan «Dədə Qorqud» hekayələrində xalq qəhrəmanları ilə bərabər çalışan və əskəri hərəkətlərdə erkəklərlə birlikdə önəmli rollar alan qadınlar buluruq.

KONULARDAN ÇIXAN SONUC

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.*

*Gözel qadın tipləri
Ya türk, ya qafqazlıdır.
Şühəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.*

M.Ə.R.

İncələdiyimiz konuların sayını çoxaltmaq istəsəydik keçən beş Nizami konusuna ilk öncə, «Nizamidə aktualıq» bölümünü eklərdik. Şairin yaşadığı mühitə candan bağlı olduğu bu bölümde dəxi, maraqlı bir takım incəliklərlə meydana çıxardı.

Nizamidə aktualıq (güncüllük) ayrıca bir konu təşkil etməz. Müəyyən fikirlərini belə, əfsanələrlə hekayələrin, təmsillərlə təşbehlərin rəmzli dililə söylənməsini sevon şair heç bir zaman çağdaş bir terminlə söylərsək, bir publisist tövrü taxınmamışdır. Bunun için də «aktualıq» Nizamidə sadəcə, «qissədən hissə» çıxarmaq növündən bir «qüriz» [qaçamaq] şəklini almışdır.

Kitablarına yazdığı ithaflar dolayısı ilə şairin xitab etdiyi hökmdarlara yurdsevərlik öyüdlərində bulunduğunu bilirik. Bunlardan başqa onun tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edərək zamanındakı mövqə və iqtidar adamlarına dönörək bir neçə sətirlə yol göstərdiyi də görülür. Məsələn, İskəndərin yanında Ərəstu [Aristotel] kimi filosof bir vəzir olduğunu qeyd edərək şair dünyada müvəffəq olmuş padşahları genəl olaraq gözədən keçirir və bütün bunların yanında birər ağıllı vəzir bulur: Səlcuqlu Məlikşah, Qəznəli Mahmud, Sasani Ənuşirəvan kimi... Böyləliklə, şair çağdaşlarını oyanıq tutmaq istəyir.

Nizamiyə görə, bir padşahın yanılmaq və sözün mənəvi mənasi ilə sarsılmaq haqqı yoxdur. Bunun için də yanında ağıl, tədbir, rəy və vicdan sahibi bir vəzirə möhtacdır. *Mənim və sənin ayağımız kaya bilir, fəqət, padşahınkı kaymamalıdır, yoxsa dövlətin başı dönər!* Aktualığa aid «Nizami görüşləri»ndən şairin məmləkət və yurda

olan hissi ilgisini göstərən ən canlı Bərdə haqqında yazdığı parçadır.

Azərbaycanın və yaxud sözün daha özəl mənasi ilə Arranın tanınmış mərkəzi Bərdənin tarixi zənginlik və məmurluğuna aid əfsanəvi lejanlardan bəhs etdiyi sırada Nizami içini gəmirən bir iztirabla özünü tutamır, yurdunun səfil aktuallığına keçərək bunları yazır:

– İndi ora xarab bir saray mənərəsi göstərir. Çiçəklər tamamilə tökülmüş, nə nardan, nə də nərgizdən nişan qalmamışdır. Quru ota bataqlıqdan başqa indi orada heç bir şey gözükmez!».

– Nədən?!..

Bu soru, anlaşılan, şairin yurdsevər zəhnini qurcalamaqdadır. Şüur incidən bu soruya o, aktuallığı amansız surətdə hirpalayan bir misra ilə cavab verir:

– «Çünkü o yaşılıqlar toxumdan deyil, ədalətdən bitmişdi!...»¹

Fəqət, şair «bu gün»dən mütəəssirsə də, «yarın»dan ümidsiz deyildir, o kultür yenidən başlarsa, buralar əskisindən daha məmur olur. Şair öyüdünü çağının padşahını ayıldacaq bu sözlərlə bitirir: «Padşah başqa məşğuliyyətlərdən qurtulursa bura təkrar şənlənib gözəlləşir».

Məmləkət və yurd qayğısı ilə çırpınan şairdə əsrinin gərəyilə mütənəşib qüvvətli bir müsəlmanlıq qeyrəti vardır. Qissədən hissə çıxaran «quriz»lərindən birində şair bu hissiyatına yol verir, çağdaşlarının eyi müsəlman olmayışlarını şiddətlə qamçılayır.

Qissəni biz də bilirik: Sasani padşahı Hörmüzd gözünün bəbəyi birçə oğlu Xosrovu nisbətən önəmsiz bir suç için ədalət yerini tutsun və başqalarına ibrət olsun deyə şiddətlə cəzalandırmışdır. Bu olayı anladırkən Nizami ansızın deyiləcək bir şəkildə sözünü tarixdəki

¹ Həmana ke an rostəniha-ye çost

Nə əz danc əz dəmə-n-e ədl rost

Toxumdan sanmaym bitmişdi güllər,

Ədalətdən göyərmişdi o çöllər!

məcusilik durumundan zamanındakı müsəlmanlıq gerçəyinə çevirir. Dövründəki ədalətsizliyə, «mən məsumun canı yaxılırkən bir hursuzun burnu qanamadığına» yanan şair əski dövrdəki «gəbrliyə» qibtə edir: «*onlar gəbr idi, biz müsəlmanlıq. Gəbrlik o isə, müsəlmanlıq hankı-sdır?*» deyər kinayənin yaman vuran daşını çağının ədalətdən sapmış surətinə fırladır.

Ədalət, şairin tanrısına tapındığı kimi, qutladığı bir idealdır. Bu idealın o, «gerçəkləşməsinə» istər, onun bu gün deyilsə də, yarı gerçəkləşəcəyinə inanır. İnandığı bu idealın o, «keçmişdəki örnəyini» şeirləşdirir. «İskəndərin idarəsi» bu şeirləşdirilmiş keçmişdən bir örnəkdir.

Azərbaycan ilə Qafqaz şərtləri içində yetişmiş müsəlman Nizami hissiyyat baxımından xalis bir türkdür. Bu qədəri yetər ki, türklüyü sevdiyi üçün bütün varlığı ilə özlədiyi ədalət idealını «Türk dövləti» şəklində təsəvvür edir, «adil olmayan, türk də olamaz!» deyir¹.

Ruhca bu qədər türk olan şairin zamanındakı modaya uyaraq yazı dili farsca olsa da, danışma dili şübhəsiz, türkcə idi. Yuxarıda oxucularımızla bərabər gözdən keçirdiklərimizdən başqa, bu fikri qüvvətləndirən bir-iki dəlil daha vardır:

Cinli türk xaqanın İskəndərə bağışladığı bir doğan quşunu anladırkən Nizami «Toğrul adında quşlar şahı bir doğan ki, sultanlıqda Toğrul kimi tamamı», deyir. Qaşqarlı Mahmudun «Divan-i luğat-it-türk»ündə bir erkək adı olan Toğrulun əsasda, «mən qaz öldürüb bir dənəsini yeyən yırtıcı bir quş»a dəxi, deyildiyini görünca, yalnız quş ilə sultan adları arasında yapılan cinasın mənasını deyil,

eyni zamanda ustadın türkcəyə haqqı ilə vəqif olduğunu da öyrənmiş oluruq. Nizami türklükləri bəlli olan Alanlardan bir süvariyyə xas isim olaraq Qarınca adını verir. Bu ismin farsca qarşılığı olan murcins ismilə bir cinas dəxi, yapır².

İki dil arasındakı özəlliyə dayanan sənətdəki bu incəliklərə baxaraq, farsca yazan Nizaminin türkcə danışdığını iddia edənlər fantaziya yapmış sayılamaz.

Məqsədimiz incələnen Nizami konularından bir sonuc çıxarmaqdı derkən, özümüzü cəzir (çəkilmə) halında çəkilməkdə bulunan böyük sənət ümmanının məna sədəfləri ilə sərilə dərnlərlərinə dalmış bulduq. Bu, məna incilərilə dolğun sənət sədəflərindən seçə bildiklərimizi toplayaraq bir an öncə özümüzü sonuc sahilinə atmaq gərəkdə, yoxsa qavranılması qabil olmayan bu coşqun ümman yeni mədd (qabarına) dalğaları içində bizi də, seçdiyimiz «sonucluq sədəfləri» də alıb götürürdü.

Bərəkət versin ki, Nizami konularındakı sənət və hikmət ünsürləri üzərinə fikir yora-yora edinmiş olduğumuz mələkə (alışqanlıq), böyük ümmanın bu cəzir və məddi önündə bir az olsun, manevrə yapma bilməmişə müsaidə verdi. Bax bu can qurtaran dəstəyinə dayanaraq incələnen Nizami konularındakı ünsürlərə görə əldə etdiyimiz sonuc yenidən qabaran Nizami dəryasına qapdırmadan burada oxucularımıza təslim edirik:

«Fars təəssübünə yabançılığı, türk sevgisi, Qafqaza bağlılığı ilə yetişdiyi mühitin tarixi düşməninə qarşı göstərdiyi antipatiya və nəhayət, qadınlıq haqqındakı hörmət tələqqisinə baxaraq, «*İran» adı altında anılan Yaxın Doğu ədəbiyyatına hakim böyük şair Nizaminin azərbaycanlı bir türk dahisi olduğuna artıq şübhəsiz, hökm edə bilirik.*

¹ Bax: səh.153.

² Toğan şah-e morgan-o-toğrul be nam
Be sultanı əndər ço Toğrul təmam

¹ Qərəncə ço did ançenan dəst-e zur
Səpər bər kəft duxt çun pər-e mur

(Qarınca elə ki, o güclü əli gördü
Qalxanı qarınca qanadı kimi çiyinə tutdu – R.Ə.).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

*Etibardan düşürdüm caduları sehrimlə
Mələkləri çəşdirdim sənətimlə, şeirimlə.*

Nizami

I NİZAMI ŞEİRİNİN ÖZƏLLİYİ

*Təbim qadın deyildir, atəşi özündədir,
Bakir ikən doğurur, Məryəm əyarındadır.*

Nizami

I

Həyatı anladılırkən göstəriləyi kimi, Nizami doğulu-batılı bütün tənqidçilərə görə, klassik İrən ədəbiyyatında sənətin ən yüksək nöqtəsinə çıxmış bir ustadır. O, eşq dastanı ilə əfsanə yazmaqda İslam Doğusunda eşi olmayan bircə şairdir, ədəbiyyatın bu şəkildəki yaradıcılıq haqqı hər kəs tərəfindən tanınmış böyük sənətkardır.

Tənqidçilər «Xosrov və Şirin»lə «Həft peykər» yazarı Nizamini eşq dastanı yazmaqda rəqibsiz olduğunda birləşmişlər. Kimsəyə bu ölçüdə və bu biçimdə bir dastan yazmaq nəsb olmamışdır.

Bu dastanların qəhrəmanları bulunan Xosrovla Bəhrəmin macəralarını gərçi Firdovsi də yazmışdır. Fəqət, Nizami onların bütün həyatları deyil, yalnız eşq macəraları ilə ilgilenmişdir, bunu dəxi, Firdovsidə olmayan bir genişliklə və özünəxas bir yeniliklə yazmışdır. Zətən Nizami sənətkarlığının əsaslı vəsflərindən başlıcası bu yenilikdir. Gedilmiş yoldan yürüməyib şəxsinə məxsus böyük yollar aşmağı şair özünə şüar etmişdir. Necə ki, böylə söyləyir:

«Bilginin [yəni Firdovsi] əvvəlcə söyləmiş olduğunu bir daha söyləmədim, çünki təkrar eyi deyildir, «eşqbazlıq» sahəsindən qalan qismdə qazilərin qılını kimi kəskin sözlər qullandım».¹

«Xosrov və Şirin» əfsanəsinin müqəddiməsindən aldığımız bu

¹ Nəqoftəm hər çe dana qoft əz ağaz
Ke fərrəx nist qoftən qofte-ra baz
Dər an cozi ke mand əz eşqbazi
Soxən randəm çə tiğ-e mərd-e ğəzi

beytlərə «İskəndərnamə»nin başlanğıcındakı bu beytləri də ekləyin:

«Sözü bir gəlin kimi süsləyən tıslu bilgin [yəni Firdovsi] bu «namə»dən [yəni «İskəndərnamə»] bəhs etmiş olduğu halda söylənəcək bir çox şeyləri söylənənmədən buraxmışdır, çünki tarixdəki bütün olayları yazsa idi dastan həddindən çox uzanardı, zövqünə gəlməyənləri ihmal ilə o, yalnız zəruri gördüklərini qeyd etmişdir. Halvanı yalnız yemək adət olmadığından, anlaşılan, dastanın bir qismini də dostlara buraxmışdır».¹

Nizami «İskəndərnamə»ni [ki, Firdovsinin təmas etdiyi fatehlik konularına da içinə almaqdadır] dəxi, yeni bir tərzdə «Şahnamə»ni tamamlayacaq şəkildə yazdığına qanədir.²

«Beşlik»dəki mənzumələr «məsnəvi» deyilən müstəqil qafiyəli beytlərlə yazılmışdır. Firdovsinin əsəri də bu şəkillə yazılmışdır. Fəqət, «Şahnamə» misalında ancaq qəhrəmanlıq konularına, başqa bir deyimlə həmasiyyata müsaid görünən bu şəkil Nizamidə əxlaqiyyat ilə lirizmə dəxi, başarı ilə tətbiq olunmuşdur. Bunun içindir ki, Nizami məsnəviçiliyin başarılı yaradıcılarından [mucidlərindən] ən böyüyü deyər qəbul edilmişdir. Çünki yuxarıda bir münasibətlə qeyd

¹ Məgər kəz pey-e dustan-e tuşə kərd

Ke həlvə be tənha nə-bayest xəvrd

² Neزامi ke dər rəştə qouhər keşid

Qələmdideha-ra qələm dər keşid

Nəyasifte dərri ke dər gənc yaft

Tərazuye xod-ra soxəncənc yaft

Şərəfnamə-ra fərrəxavaze kərd

Hədis-e kohən-ra bedu taze kərd

(Nizami ki, sapa gövhər düzdü,

Qələmə alınmışların üstündən qələm çəkdi.

Xəzinədə deşilməmiş inci tapdıqda,

Tərəzisini söz qoşan gördü.

«Şərəfnamə»ni xoşədalı etdi.

Köhnə əhvalatı onunla təzələdi – R.Ə.).

edildiği üzrə, dastan dilinə lirik və hissi bir ədə verməmişdir.

İslamdansöhrə türk ədəbiyyatının əsaslarını anladan M.Fuad Köprülü də Nizamidən əvvəl məsnəvi yazarların varlığını və bu tərzdə tərlü konuların işləndiyini qeyd etməklə bərabər, Nizamının bu tərzdə mücəddid olduğunu aşağıdakı cümlələrlə təsdiq etməkdədir: «...hissiyatının rıqqət və dərinliyi, üslubi ifadəsinin sənət və zərifliyi etibarlı ilə ciddən misilsiz bir şair olan Gəncəli Nizami müəhhərən (sonralar) «Pənc gənc» nam-ı ümumisi altında cəm olunan beş məsnəvisilə sələflərini ötüb keçərək bu vadidə bir çox xüsusiyyətlər göstərmiş və əskiləri adətə unutturmuşdur. Əski məsnəvilərdə əlfaz (söz) və qafiyəyə, tərtibə, ədaya böyük bir etina sərf edilməyərək sadəcə, hekayə ilə iktifa olunurdu, halbuki Nizami şəkildə və əsasdakı bu qüsurları izalə etdikdən başqa təhkiyədə də daha artıq qüvvət və sənət göstərmiş, xülasə bu tərzə ən mükəmməl şəklini vermişdir».¹

«Məsnəviyazaların şeyxi» deyə anılan şair ədəbiyyatın başqa qism və növlərində dəxi, öz qüdrətini isbat etmiş bir ustaddir. Qəsidələri konu etibarlı ilə klassik mədhlərə bənzəməməklə bərabər şəkil və sənət etibarlı ilə bunların ən parlaqları ilə boy ölçüşəcək bir dəyərdədir. H.Daniş Nizamının «Səramədan-i süxən»ə aldığı bir qəsidəsindəki əzəmət və ahəngi «hail [qorxunc] bir fırtına qopduğı əsnada eşidilən göy gurlamasına» bənzədir, «vəzn, kəlmələr və hərfərlə mövzu o qədər münasib düşürülmüşdür ki, – deyir – hər cümlə şamıaya [qulağa] bir səyheyi əjdər [əjdaha bağirtısı] kimi inikas edir».²

Qəsidədə bu qüvvəti göstərən şairin qəzəlləri də gözəl və nəfisdir. Nizami qəzəldə də özünəxas bir üslub və özəlliyə malikdir. Şair konu etibarlı ilə qəzəldə dəxi, öz səciyyəsinə təşkil edən ölküçülüyə

sadiq qalmaqdan başqa şəkil etibarlı ilə də, bir özəllik göstərir.

Bilindiği üzrə, qısa, əksəriyyətlə 5 və ya 7 beyi keçməyən lirik bir parçadan ibarət olan qəzəlin beyləri arasında anlam baxımından məntiqi bir bütünlük aranmaz, hər beyt özlüyündə müstəqil bir fikir ifadə edər. Nizamının qəzəllərində isə, Bertelsin də anladığı kimi, beyləri bir-birinə bağlayan bir konu bütünlüyü vardır, böylə ki, Nizamının qəzəlindən alınan bir beyt özlüyündə digər beylərdən ayrı olaraq müstəqil bir məna ifadə etməz. Onun qəzəli özlüyündə bütünlük təşkil edən orqanik bir əsərdir.

2

Nizami əsrinin eşsiz bir hekayəçisidir. Onun hekayələrində çağdaş romançılığın bir özəlliyi vardır. Şairin yazmış olduğu əfsanələr hər hansı bir usta səhnəçi və dekorator əsrimizdəki sinemaçılığın çeşid və fantaziya baxımından gərəkli bulunan ən parlaq konu və materiallarını verir. Nizami yaradıcılığında «Min bir gecə» masallarında Doğu fantaziyası ilə çağdaş Avropa ədəbiyyatında «tip» anlamının pealisticliyi qaynaşmış bir haldadır. Şair əlindəki materialları işləyərək ədəbi tiplərini stilizə etməsini bilir. «Qisaboyluları uzadır, həddindən çox boy atan uzunları da qısaltır».¹

Nizamının ədəbi tipi necə anladığı yuxarıda bir münasibətlə anladılmışdır. «Həqiqətəbənzər yalan» deyə tərif etdiyi bu realizmdən bəzən yazdığı masal janrı dolayısı ilə gerçək olmayan vəqələri anlatmağa qalxdığı zaman belə, şair zərif bir nüktə ilə oxucularını oyandırmağı unutmur: Şirinin Xosrova bağışlamış olduğu «Şəbdiz» adındakı qara at cinsinin qara daşdan bir aygır statusünə (heykəlinə)

¹ Anke kutah came şod cəsədəş
Kördəm öz nəzm-e xod derazqədəş

Ançe budəş derazi öz hod biş
Kutəhi dadoməş be sənət-e xiş

¹ M.F.Köprülü. «Türk ədəbiyyatı tarixi». s.208-209.

² «Səramədan-i süxən». «Məlik-öl-mülük» qəsidəsi, s.283.

sürtünərək gəbə (boğaz) qalan qısırdan doğulduğuna dair olan rəvayəti nəql edərəkən məsələn, «bu bəhsi çevik keçək, yoxsa ödəki söylədiklərimiz için də şübhə oyanır», deyir və ya Fərhadın ölürkən əlindən atdığı kəsərin nar budağından sapının yaş torpağa dikilərək yaşardığını və qoca bir ağac halına gələrək narlarla dolduğunu anladırkən o, «Nizami bu ağacı görməmiş, yalnız hekayəsini bir kitabda oxutmuşdur», deyir.¹

3

Nizami yalnız qəhrəmanlarının iç aləmini təsvir edən ruhi təhlilçilikdəki məharətilə və ya olayların keçdiyi mühit və bulundurları şərtləri təsvirdəki qüdrətilə qalmaz, o eyni zamanda mishi çox az bulunan bir təbiət yazarıdır.

Təbiət Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürüdür. Təbiət qədər qüdrətli və onun qədər gözəl qələmindən sehirlə bir fırça möcüzəsilə cızılan müstəsna tablolar qədər canlı olaraq çıxan «təbii mənzərələr» «Beşlik»in oxumaqla zövqünə doyulmayan səhifələrini təşkil etməkdədir. Hələ şairin heyvan olsun, bitki olsun, hətta cansız olsun təsvir etdiyi təbiət ünsürlərində birer can və şüür təsəvvür etməsi və onları ruhi bir həyat ilə yaşatması özlüyündə bir aləmdir.

Nizami sənətkarlığında təbiət bizim bildiyimiz kimi, olan-bitən şeylərə qarşı heç də qayğısız deyildir. Əksinə şeylər sevinən və ya iztirab çəkən insanla candan ilgilənir, onu anlar və ona yanarlar. Təbiətin bu şəkildəki tələqqisi «Leyli və Məcnun» hekayəsində bütün dərinliyi ilə anladılmışdır. Özündən keçən və daimi cazibə halında bulunan Məcnun insanlardan qaçmış, təbiətə sığınmışdır. İnsanlar «məcnun» deyərək ondan üz çevirmişlər ikən heyvanlar onun-

la dost olmuşlar. Sadəcə, heyvanlar deyil, bitkilər dəxi, onu anlamışlar: Məcnunun ağaclarla yaptığı danışma bunun bir misalıdır.

Nizami şeirindəki rəmzçilik [simvolizm] çağdaş impressionistlərin dəxi, erəmədikləri bir yüksəklikdədir. Fransızların «metafor» dedikləri istiarənin Nizami eşsiz ustasıdır. Fikirilərini şair bolca qullandığı məcazi deyimlər və müstəsna buluşlu təşbehlərlə anladır ki, H.Ritter buna «təmsil» və ya «təsvir dili» deyəcəyimiz «Bildersprache», deyir.¹

Nizamının bu dili özlüyündə müstəqil bir sənətdir. Bu sənət haqqında bəlli bir fikir verə bilmək için şairin istiarələrindən burada bir neçə nümunə verməyi faydalı buluruq.

Gecənin çökdüyünü anlatmaq istərəkən şair məsələn, «Günəşin camı daşa çarpınca, xalq için dünya dar bir şüşəyə döndü» deyir:

Cəhan bər xələq şod çun şişə-yi təng

Ço aməd şişə-yi xorşid bər song

Nizami istiarəsində Günəşin doğması dəxi, özəl bir dillə anladır: «Sabah erkəndən fəlayin məşəli dünyanın gözəl üzünü aydınladınca...» deyilir.

Ki çun bəmdadan çərağ-i səpehr

Cəmal-i cəhanra bər əfrux t çəhr

Çayda yıkanan gözəli anladırkən şair çeşmə ilə güldən istiarə edər və:

Əcəb başəd ke qolra çeşmə şuyəd

Qələt qoftəm ke qol bər çeşmə ruyəd²

deyir. Şirinin Mədəinə gedərəkən yolda bir çeşmədə yıkandığını

¹ Hellmut Ritter. «Über Die Bildersprache Nizami's». Berlin -Leipzig 1927.

(Bulağın gülü yuması əcəbdir.

Səhv etdim, gülün bulaqda bitməsi (əcəbdir) – R. Ə.).

¹ Nizami gər nədid an narbon-ru

Be nosxət dər çenin xand in soxən-ru

bilirik. Bu əsnada Mədəini tərək edən Xosrovun Şirinə rastlayaraq onu uzaqdan seyr etdiyini xatırlarsınız. Bu təsadüfə təsvir edərək Nizami gənc erkəyin baxışlarından utanan çılpaq gözəlin halını çəşmədə titrəyən Məhtaba (Aya) bənzədir:

Zi şərm-i çəşm-i u dər çəşmə-yi ab
Həmi lərzid çun dər çəşmə məhtab¹

Müəyyən zamanlarda sabaha doğru üfüqdə bərabər görünən Günəşlə Ayın evləndiklərini qeyd edən şair bu cütləşmədən «dan yeri analığının gəbə (boylu) qaldığına» işarət edər:

Zənaşuyi behəm xorşid-u məhra
Rəhəm bəste be zadən sobhgəhra²

Nizami yalnız şaircə təsvirlərində deyil, həkimcə hökmlərində dəxi, cəni istiarə və məcaz sənətindən faydalanır. Bir cəmiyyətdə yüksək məqam tutanların sorumluq dərəcələrini anlatmaq üçün Nizami əsən şiddətli rüzgardan otların asudə ikən sərvlərin əziyyətdə olduqlarını anladır:

Zi badi ku kolah əz sər konəd dur
Giyah asudə başəd sərv rəncur³

Əşyalarda can təsəvvürü Nizaminin təşbehləri üzərində də təsir

¹ (Onun baxışlarından utandığı üçün, su çəşməsində Çəşmədəki Ay tək titrəyirdi – R.Ə.).

² (Günəş və Ayın bir-biri ilə izdivacından (dan yeri) səhəri doğmaq üçün hamilə qalıb – R.Ə.).

³ (Başdan papağı aparən küləkdən

Otlar asudə olarlar, sərv (isə) əziyyətdə – R.Ə.).

«Kəlifə və Dimnə»dəki bu sətirlərlə qarşılaşdır: «Çünkü ən qüvvətli rüzgar otların zəifinə qiymət verməz, fəqət, xurmaların ən uzununu və ağacların ən qüvvətisini devirir».

yapmaqdadır. Bir gül məsələn, Nizaminin şeirində sadəcə, açmaz, «köynəyini yırtar», bir bülbül sadəcə, ötməz, «eşqini bəyan edər», yasəmən bir çiçək ikən «türk» olur və səhrada «çadır qurar». «Lələ bir hindudur – atəşə tapırır». Bu, aşağıya aldığımız beytdə isə çiçəklərin kefcil [əyyaş] adamlar kimi, eys-nuşa daldıqlarını görürük:

Səmən saqi vu nerges bade dər dəst
Bənəfşe dər xomar-u-sorxqol məst⁴

Bu məcazi təşbehlər gərçi Doğru ədəbiyyatında Nizamiyə xas deyildir, fəqət, Nizamidə bu sənət dəxi, ustada xas yüksək bir dəyərdədir.

4

Nizami sənətinin özəlliklərini qeyd edərək şairin qullandığı dil üzərində də durmaq yersiz olmaz. Nizami şeirinin ruhunda Firdovsidəki farslıq təəssübünün heç bir təsiri olmadığı kimi, «Xəməşə»sində də «Şahnamə»dəki xalis farsca qeyrəti yoxdur. O, «Əcəmi diriltmək» və əski Kəyanilərin dəbdəbəsinə yenidən canlandırmaq niyyətində deyildir. Ərəb təsirilə mücadilə edən fars dehqanlarının, yəni feodal aristokratların siyasi ideallarına xidmət edən İran nasionalisti Firdovsi üçün farslıq təəssübü təbii ola bildirdi. Halbuki Nizaminin istədiyi, ideal nümunəsini ancaq türk dövlətində gördüyü sosial ədaləti saxlamaq və ona layiq olduğu şərəfli yeri verdirməkdir. Bu yapıda bir mütəfəkkirə, yerli fars dehqanlarına və onlara qapılmış saraylılara deyil, İslam kultürünü qərəzsiz olaraq candan mənimsəmiş aydın şöhrililərin hissələrinə tərəcəman olmaq gərəkiydi. Bunun üçün də o, əski [arxaik] fars dilini deyil, zamanındakı oxuryazar mühit üçün təbii olan canlı bir dil istifadə edirdi. Bu mülahizə ilə Nizami ərəbcə kəlmələr qullanmaqda heç bir məhzur görməmişdir. Yalnız ərəbcə

⁴ (Yasəmən içkisüzən, nergizin əlində içki, Bənəvşə süzgündür, qızılgül kefli).

deyil, Nizaminin nəzmində türkcə kəlmələrə də təsadüf olunur. Nizami dil xüsusunda milli təəssüb göstərməmişdir. Bu təəssübü göstərsəydi və bunun için şərtlər hazır olsaydı, bəlkə də *sevgili məmləkətinin danışdığı və bizzat özünün, macəzən həqiqət dili dediyi türkcə ilə yazardı*.¹

Nizaminin dilini çətin bulanlar vardır. Bu dil gerçəkdən də qalay deyildir: cinslər və istiarələrlə düyümlənmişdir. Fəqət, onunla çağdaş bulunan şairlərin və bu arada Xaqanınin içindən çıxılmaz müəmma dilinə baxılırsa, Nizaminin «təqidinə» [düyümləməsinə] rəhmət oxumaq gərəkir. Bu çətinlik əslində şairin həqiqətdə də, «bulmaca» bir dil qullanmasından irəli gəlir. Əsil səbəb onun təşbeh və istiarələrini anlamaq üçün zamanındakı şərtlər, anlam və bilgilər haqqındakı məlumatımızın qıtlığıdır. Nizamini qalayca anlamaq üçün dövründəki məəvi, maddi bütün bilgilərin bir ensiklopediyasına malik olmalı və ozamanki şərtlər ağılla incələnməli və araşdırılmalıdır. Bu yapılmadıqca Nizamini anlamaq təbiidir ki, zor olur. Yoxsa, Nizaminin dili çağdaşı bulunan o biri şairlərə nisbətə ən qalay oxunur bir dildir.

5

Nizami sənətində elmin rəu, böyükdür. Şair zamanının bütün bilgilərini: bədiyyatını, xəlqiyyatını, sehriyyatını [mifologiya], tarix bilgilərini, dini, fəlsəfi və əxlaqi tələqqilərini və əski-yeni türlü dilləri bildirdi.

Nizaminin coğrafiya sahəsində yapmış olduğu peyğəmbərliyi avropalı bəzi mühərrirlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bertelsə görə, Nizami Nil nəhrinin mənşəyini təqribən ancaq XIX yüzildə təsbit olunan bir yerdə təsəvvür etmişdir. Coğrafiya alanında olduğu kimi.

¹ Bu mütaliəni ilk dəfə Bertels irəli sürmüşdür. İtaliyə (yaxı yazı) düzülən cümlə və təbir isə bizə aiddir.

şairin etnoqrafiyaya aid bilgisi də heyrtvericidir. Məsələn, Qırğız çöllərindəki daş qadın heykəllərinə dair etnoqraflara verilən təfsilat eynilə Nizamidə mövcuddur. Şairin yaşadığımız günlər için son dərəcə aktual və maraqlı olub, ekonomi-politiklə ilgili bir mütaliəsini də qeyd edə bilirik: Qafqazın qurtuluşu uğrunda savaşıyan İskəndər məğlub ruslardan aldığı çoxu kürk və dəridən ibarət qənimətlər arasında qupquru, qılsız bir dəri parçasının etina ilə qorunduğunu görmüş, maraq içinde qalan İskəndərə əsir ruslardan biri bu dərinin başqa kürk və dərilərdən nədən daha mötəbər tutulduğunu anlatmışdır. Anlaşılmış ki, bu dəri rusalarda mübadilə işini görürmüş, bütün kürklər və dərilər bu quru dəri parçaları ilə ancaq satın alınmışdır. Bu hekayə üzərində duran Nizami İskəndərə «siyasətə baxın ki, quru bir dərinə gümüşdən daha mötəbər qılmışdır!» cümləsini söylətdirir.¹ Görülür ki, altunun, o zaman için gümüşün yalnız mübadilə vasitəsi olduğu için mötəbər olduğu fikri daha XII yüzildə Nizaminin kəskin dühasını məşğul etmişdir. Zamanımızda əsil dəyərin əməkdə bulunduğunu düşünən iqtisadçılar kimi, Nizaminin İskəndəri də «dərinə gümüş yerinə keçirən siyasət» üzərində təqdir və heyranlıqla düşünmüşdür.

Nizamidə biz astronomiya bilgisinə aid önəmli bir qeydə də rastlayırıq. Əskilər dünyanı mərkəzi Yer olmaq üzrə, bir göy yuvarlağından ibarət bilirlərdi, ulduzlar göyə nəşb edilmiş biror işıldaqdı.

¹ Siyasət nəgər ta çe tozim körd

Ke çərm-e çənin-ə beh öz sim körd

Dərinin əski zamanlarda ruslar arasında para yerinə keçiyi tarixə ballidir. «Kuna» deyilən bu dəri para IX-X yüzil Rus-Bizans münasibətlərinə aid ticari anlaşmalarla «Russkaya pravda» deyilən XI yüzilə aid ilk rus qanunnaməsində və Moskva knyazı III İvanın «Sudebnik» deyilən qanunnaməsində qeyd olunmuşdur. Rusiya haqqında məlumat verən əski ərəb yazuçıları, o arada Məsudi dəxi, öz əsərlərində «Kuna»dan bəhs edərək, Kuna [cəmi kimi] latınca mitalidae olub rusca kunita deyilən heyvanın dərisindən ibarətdi.

Bunlardan Günəş də daxil olmaq üzrə, yalnız yeddi səyyarənin Yer'in çevrəsində dönmək üzrə, özəl bir seyrələri təsəvvür olunurdu. XVI yüzilin başlarında Kopernik fələyin əsas quruluşu haqqındakı tələqqini dəyişdirmədən onun Yer deyil, Günəş ətrafında döndüyünü iddia etdi. Daha sonra gələnlər kəşflər aləminin bir deyil, çox olduğunu və ulduzların ayrı-ayrı mənzumələr halında öz günəşləri ətrafında dönmə bəlli birer kümə təşkil etdiklərini söylədilər. İlk dəfə olaraq XVI yüzil astronomlarından Cordano Bruno ulduzların birer müstəqil aləm olduqları fikrini irəli sürmüşdür. Nizami isə vəzir Büzürgümidə sorular soran Xosrov Pərvizə söylədiyi:

Eşitdim mən ki, hər ulduz cahandır
Ki, hər biri birer yer, asimandır¹

beytilə bu kəşfin Kopernik və Brunodan daha 400 il əvvəl peyğəmbərliyini yapmışdır.

Nizami hədsinin bir də kimya ilə ilgili bir təşbehindən bəhs edilə bilər. Gərçi qeyd edəcəyimiz bu nöqtə daha ziyadə Nizami dövründəki bilgi kadrosuna daxil məlumatdan sayılsa görəkdir. Nizami beytlərindən birində:

Arslan ol da qorxma kedi soyundan,
Talk olub da qorxma tamuğ odundan²

deməkdədir. Talk sözünün «Xəmsə» haşiyələrində atəşdən qorxmayan və yanğına dayanan mineral bir cövhəri andırdığı qeyd olunmaqdadır. Yanmaz kasalar və atəşədayanan başqa cihazlar zamanımızın

¹ Şenidəm mən ke hər kəukəb cəhanist
Codaqane zəmin-o-asemanist

² Şir şou əz qorbe-ye mətbəx mətors
Tələq şou əz atəş-e duzəx mətors

texniki yeniliklərindədir. Bu cihazların yapılmasında qullanan yanmaz maddələrdən azbestin tərkibindəki ünsürlərdən biri də talkdır.

Genəl bilgilərdən başqa şair zamanındakı hər türlü fikir və qüvvət sporlarına dəxi, haqqı ilə aşınadır. Bu aşınalığın hekayələrində olduğu kimi, misralarında dəxi, bəlierti və əkslərini görürük. Satranc [şahmat] məsələni, şairin yazılarında terminləri sıx-sıx təkrarlanan bir oyundur.¹

Sözün qıssası, şair öz çağının mütəbəhhiridir (bilginidir), heç bir şeydən bilgi qədər zövq duyduğu yoxdur. Şair bütün gecələrini və

¹ Məsələn, Şirin Xosrova söylənmək üçün böylə deyir:
Və gər quyəd nəhəm rox bər rox-e mah
Bequ ba rox bərabər key bovəd şah

(Dəse ki, üzümü Ayın üzünə qoyaram, (onda) de ki, «şah» necə «top»la bərabər ola bilər? – R. Ə.).

Fərhad da Şirinə qarşı həsb-halında satranc dililə böylə deyir:

Bedin ərse ke mibini bərabər
Ço şətrəncəst kar-e mən sərəsər

Piyade ba rox-o-şəh ferz ba pıl
Fərəs-ra görm mirandəm he təcil

Foru mandəm ke əsbəm dəstxun-əst
Nədanəm çare həm dəstəm fozun-əst

Ze mən xəsmən gerou bordənd heyhat
Befərzin bəziyəli gərdənd şah mat

(Bərabər gördüyün bu meydanda
Mənim işim başdan-ayağa şahmat kimidir.

Piyada, top, şah, vəzir və fil
Atımı qızğımlıqla tələsik çapırdım.

Yorulduğum ki, atım qana bulaşmış
Çare tapmıram, rəqiblərim çoxdur.

Düşmənlər məndən girov apardılar, heyhat
Vəzir oyunu ilə mənim şahımı mat elədilər – R. Ə.).

gündüzlərini aramaq, düşünmək və yaratmaqla keçirmişdir. Həyatda nəşəsi də bundadır. «Təbinin xəzinəsi zəngin, qapısı da kilidsizdir, bu xəzinədəki dəyərlərdən birini dartmadıqca uyuduğu tək bir gecə olmamışdır».¹ Nizamının gecələri ona uyqu verməyən bu bilgisevərliyini kainatın varlığında gizli bulunan sirləri anlamaq istəyən qeydədəyər bir böyüklük və dərinlikdədir. Ona görə, dünyanın dönüşü və həyatın gedişi bəlli bir səbəbə bağlıdır. «Əsil dəyərli söz, bu səbəbi bulub göstərəcək sözdür».²

Təlimi və bədii bütün əsərlərində həkim Nizami türlü şəxslərə söylətmək və türlü təmsillər zikr etmək surətilə daima həyat nədir, ölüm nədir, ilk yaradılmış hankısıdır, dünyada həyat qabil ikən axirətə ehtiyac varmıdır, səmadakı «səyyah»ların dövrünü nizama qoyan və gördüyümüz ulduzları birer mənzumə halında tutan nədir, ulduzlar özlüyündə birer aləmdir, cəsədsiz can təsəvvürü qabilmi-dir, rəya nədir, düşünmək nə deməkdir, kimi canlı bir yığın sorulara cavab olacaq «söz»ü aramaqdadır.

Həqiqi bilgin bu araşdırmaya bağlanmış bir insandır. Bəylə bir insanın, yəni bilginin məqamı Nizamının gözündə bütün məqamların üstündədir. Necə ki, İskəndərin ağzı ilə o, «bir insan digərlərindən yalnız bilgisilə üstün olur, nə qədər yüksək məqam olursa-olsun, bir

¹ Naxəsbəm səb ke gənci bər nəsoncəm
Dəri bi qofl darəd kan-e gəncəm

² Dər pərdə-ye an xəyal-e gərdan
Axər səbəbist hal-e gərdan
Nəzd-e to an səbəb çe çizəst
Benəmay soxən ke in əziz əst
Xilqətin varlığında var hikmət
Səbəbi var bu xilqətin əlbət.
Bunu bulmaqdadır sözlün dəyəri,
Onu bulmaq adamlığın hünəri.

bilginin payəsi o məqamın üstündədir» deyir.¹

Çağının hər yöndən alim və fəzil şəxsiyyəti olan Nizami yaradıcılıq sənətində kimsəni örnək almayan orijinal bir şairdir, öz təbirincə, «zamanın heç bir gülünə ondan daha xoşsəsli bir bülbül qonmamışdır».² «Hər bildidə bir dəftər, hər nüktədə bir əsər»ə malik olan şair özündən daha eyi bir «gülbün» [gül ağacı] tanımır və orijinallığını qəsd edərək, «mənlüyimi özümdə buldum», deyir.³

Şairin özü haqqındakı bu iddiası bütün tədqiq və tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. «İskəndərnamə»nin bir yerində dediyi kimi, «yanan təbi Məryəm ana kimi, bakirə ikən doğmaqdadır».⁴

¹ Nəcuyəd kəsi bər kəsi bərtəri
Məgər k-öz tərqi-e honərpərvəri
Ze hər payqahi ke vala bəvəd
Honərmənd-ra paye bala bəvəd

Gər hünər sahibi olmazsa biri,
Gedəməz kimsədən əlbət irəli.

Nə qədər görgülü olsa, ötgün,
Hünər əhlindən o olmaz üstün.

² Ke didəst bər hiç rəngin qoli
Ze mən ali-avazətər bolboli
Kim görmüşdür üstündə hanki gülün,
Məndən gözəl ötdüyünü bülbülün?

³ Ze mehr-e kəsan ruy bər taftəm
Kəs-e xış-ra xıştən yaftəm

Üz çevirdim insanların mehrindən,
Mənlüyimi buldum özüm özümdən.

⁴ Zəmirom nə zən bəlke atəşzən-əst
Ke Məryəm-sefət bəkr-o-əbətən-əst
(Təbim qadın deyil, əksinə od vurandır.
Məryəm kimi bakirə, həm də hamilədir – R.Ə.)

Klassik İran ədəbiyyatında Azərbaycan dövrü önəmli bir mərhələ təşkil edir. Nizaminin yaşadığı bu dövrdə vücuda gələn ədəbiyyat məktəbi [okulu], Azərbaycandan əvvəl Xorasan və daha əvvəl Xarəzmdə gəlişən ədəbiyyatın yüksək bütün verimlərinə haqqı ilə varis bulunurdu. Yaxın Doğu ədəbiyyat tarixində müstəsna bir yer tutan bu dövr ədəbiyyat təmsilçilərinin irəliləmələri əsərimizdə Nizami çağdaşlarından bəhs edilərkən qeyd olunmuşdur. Bu qeyddən də görüldüyü kimi, özamankı Azərbaycanda nəzm şəkillərinin hər növündə şeir sənəti erə bildiyi ən yüksək zirvəyə çıxmışdır.

Özamankı şərtlər daxilində şairlər həyat və şöhrətlərini saraylara və zamanın iqtidarını əllərində tutan hökmdarların iltifat və bəxşişlərinə borclu idilər. Sənətkarlıqdakı bütün imkanlarını mədhlərə, yaltaqlıqlara sərf etmək zorunda qalan bir şair əsərinin ruh və möhtəvasından ziyadə şəkil və qəlibinə önəm verirdi. Təqdirlərini ancaq saraylarla hökmdarlardan bəkləyən bu dövrdəki sənət əsərlərinin çoxu qərribə deyildir ki, qəsidə şəklini alırdı. Bu şəkil zamanın ən sürümlü mətəhlərindən sayılır və şairin dəyəri bu növdə göstərdiyi qüdrət və məharətlə ölçülürdü. Mücir Beyləqani, Əbül Üla Gəncəvi, Qivami Mütərrizi və bunların hamısının üstündə Xaqani Şirvani birer qəsidəçidilər. Ağır şərtlər içində keçən bu dövr ədəbiyyatı yalnız sənət üçün yaradılır, qəsidə növündəki ən parlaq misalı ilə möhtəva baxımından sönür, ciddi hər türlü mənadan məhrum qalırdı.

Şeir texnikası və sənətində çağdaşlarına dəng və hətta üstün bulunan Nizami mizacındakı (huyundakı) özəllik və xarakterindəki istiqlal sayəsində özünü sarayların yıpradıcı təsirindən qurtararaq, ədəbiyyata məhrum qaldığı möhtəvanı verə bildi və bu surətlə böyük bir islahın [reformun] mucidi (yaradıcısı) oldu. Sarayın fərdi zövq və kaprizlərinə deyil, topluluğun sosial və fikri ehtiyaclarına xitab etdi.

«Xəmsə»dəki məsnəvilərlə Nizami yalnız Firdovsi üsulundakı qəhrəmanlıq dastanını hissi eşq əfsanəsi şəklinə qoymaqla qalmadı, eyni zamanda o, yüksək sənət qəlibi içində sosial böyük fikirlər tələfin edən və siyasi yüksək məqsədlər güdən ölməz əsərlər yaratdı.

Nizami şeirlə hikməti, sənətkarlıqla tüküclüklüyü məsud bir şəkildə birləşdirərək sənətkarlıq baxımından əsrindəki böyük boşluğu doldurmuş idealist və mücahid bir şairdir. Onun şeirləri dış ilə iç gözəlliyinin ahəngindən doğan eşsiz əsərlərdir.

«Beşlik»dəki ölməz məsnəvilərlə Nizami məqsəd üçün qullanan sənətin başanlıqlığını parlaq surətdə isbat və özündən sonra gələn yüzillər üzərində bildiyimiz böyük təsirləri icra etmişdir. Əsərləri Yaxın Doğunun ən böyük ustadları üçün təqlid edilən birer nümunə olmuşdur.

Nizaminin ədəbiyyatdakı islahı yalnız mənzum roman alanındakı şəklə aid bir özəllik göstərməklə qalmaz, o, əsil gözəl dış şəkillərini yüksək iç mənalarla canlandıran bir sənət okulu olmaqla qiymətlidir.

Nizaminin «Məryəm ana»ya bənzətdiyi bakirə təbi bizə bax belə bir «İsa» doğmuşdur.

II NİZAMİ SƏNƏTİNİN ANA QAYNAĞI

*Sözün şərti nəşədədir, nazdadır,
Bu ikisi varsa, şeir sazdadır.*

Nizami

1

Nizami sənətə [hünər] çox önəmli bir dəyər verməkdədir. Hər insanda qiymət verdiyi şey onun müəyyən bir hünər sahibi olmasıdır. Hünərlər hünəri söz, sənətkarlar sənətkarı da şair [onun deyimi ilə süxənvər] olmaqla bərabər, Nizami əsərlərində memarlara, nəqqaşlara, rəssamlara və musiqiçilərə də etinalı bir yer ayırmaqdadır. Yəməndəki Xəvərnəq köşkünün yapan yunanıstanlı Simnarla Şirinə vurulmuş bəxtsiz memar Fərhadın əsərlərini şair özünəxas bir həyəcan və sevgilə anladır. Şirin Xosrova rəssam Şapurun cızdığı portret üzərinə aşiq olmuşdur. Nüşabənin sarayında dövrün bütün hökmdarlarını tanıdan ipək üzərinə işlənmiş bir kolleksiya vardır. Türlü məmləkət rəssamları arasında keçən müsabiqələrə aid təfəsilat da ilgi çəkməkdədir.

Şair Türkünün susuz çöllərində bir Çin rəssamının əlilə bir daş üstünə işlənmiş hovuzdan bəhs edir. Bu tablo çöldəki susuzları aldadır, muzibliyə (əziyyəyə) səbəb olmuşdur. Rəssam Mani bu «hovuz» üzərinə nəqş etdiyi bir köpək leşilə zavalı susuzları xəyal sükutuna uğratmaqdan qurtarmışdır.

Rum rəssamı ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqəyə aid hekayə də maraqlıdır: Rum rəssamı ilə Çin rəssamı İskəndər ilə Çin xaqanınin hüzurunda müsabiqəyə girişirlər. Qarşı-qarşıya duran iki tablo arasında bir pərdə asılıdır. Pərdənin bir tərəfində biri, o biri tərəfində də öteki iki rəqib rəssam çalışırlar. Qərarlaşdırılmış müddət sona erincə aradakı pərdə qaldırılır. Bir-birinə baxan iki damla su kimi, biri ötəkinin eyni iki rəsm meydana çıxır. Rum rəssamının cız-

dığı portreti eynilə Çin rəssamının da cızdığı olduğu görülür. «Münsiflər» [jüri] hökm verməkdən aciz qalırlar. Burada bir sirt var, açılması lazım. İki tablo arasındakı pərdəni təkrar asırlar. Rum rəssamının tablosundakı portret eynilə yerində, fəqət, Çin rəssamının tablosu cilalanmış düz bir səhifədən ibarət. Pərdəni təkrar qaldırırlar. Çin tablosu da eynilə Rum tablosundakı portreti göstərməkdə. Məsələ öyrənilmişdir. Çin rəssamı boya qüdrəti və cila sənəti sayəsində sadəcə, rəqibinin naxışını eynən əks etdirən bir növ ayna yapmışdır.

Şirinin, Xosrovun, Bəhrəmin və İskəndərin işrət məclislərindəki musiqilə musiqiçiləri şair böyük bir zövq, bilgi və sevgilə təsvir edir.

Nizaminin təsvir etdiyi ən gözəl, zəki və yüksək qadınlar, eyni zamanda xoşahəngli, şirindilli məxluqlardır.

2

Nəşə Nizami sənətinin ana qaynağıdır. Bunun için də şair Şirvan şahı Axsitandan «Leyli və Məcnun» dastanını nəzm etmək təklifini alınca bildiyimiz tərəddüdü göstərmiş, «yazımmı, yazmayımmı?» deyə ciddi düşünmüşdür.

Nədən?...

Şairin özünü dinləyək:

«Hüzn və kədərdən ibarət bu ərəb masalından bir sənət əsəri çıxarmaq əcaba, qabilimidir? Konu quru və noşosiz, macəranın keçdiyi yerlər yanıq qumsallardan ibarət otbitiməz çöllər, sudan, yaşıllıqdan, bağdan-bağçadan, çəməndən-çiçəkdən yoxsul mənzərə, bütün bu yoxsulluqlar içində həzin bir fəlakətli bitən tələsiz bir sevişmə».¹

Bütün bunlar «Xosrov və Şirin» mənzuməsi və «Həft peykər»

¹ «Leyli və Məcnun»un müqəddiməsindən.

əfsanəsinin rəng və ahəngsevən sənətkar şairini əlbəttə düşündürmüşdür. «Vurğunluğun, zəncirlənmənin əfsanəni hüznə dolduran şeylər olub, oxucunu bıkdıracağını» göz önünə gətirən şair «bu şərtlər içində» sarayı, bəzmi, meyi, saqisi olmayan bir yerdə – sözü sadəcə, nüktələrlə nə qədər süsləyə bilərəm, qumun quruluşu ilə daşın sərtliyindən nə qədər bəhs edə bilərəm?! deyə içərlənmişdir. Çünki şairin sənətkarlığındakı ana qaynaq nəşədir. «Sözü nəşədən yapmaq gərəkdir ki, hekayədəki beytlər rəqsə gəlsin!»¹

«Leyli və Məcnun» hekayəsinin ona qədər nəzm edilmədən qalmış olmasının səbəbini dəxi, Nizami konudakı bu «nəşəsizlik»də görür.

Şeir məlzəməsinin qıtlığına rəğmən, Nizami Şirvan şahının arzusunu yapmış və oğlu Məhəmmədin təşviqlə işə başlayaraq saydığı bütün yoxsulluq və çuraklığına rəğmən, bu konunu dəxi, «hər kəsin heyran olacağı» bir tərzdə başarmışdır. Bu xüsusdakı başarisını isə şair dış şərtlərdəki yoxsulluqları ruh zənginliyi ilə gedirərək əldə edə bilmişdir.

¹ Bayəd soxən əz neşat sazi
Ta beyt konəd be qesse bazi

«Leyli və Məcnun»da bilxassə, qüvvətlənən bu ruhi təhlil zətən şairin zənginliklər, gözəlliklər, nəşə və sevinclər içində canlanan digər əsərlərində də parlaq təsvir və süslü hekayələrlə tam bir ahəngdədir.¹

¹ Nizami yaradıcılığında nəşə konusu dolayısı ilə şairin bu özəlliyilə ilgili zərifliyindən [esprit] dəxi, bir-iki misalı qeyd edək:

Do bive behəm qoftoqu saxtənd
Soxən-ra be tənə dər əndaxtənd

Yeki qoft k-əz zeşti-ye ruy-e to
Nəğərdəd kəsi dər cohan şuy-e to

Digər qoft niku soxən randei
To dər xane əz nikuyi mandei

Yəni: iki qarınmış qız danışır və bir-birinə söz atırdılar: Biri ötokisinə – o qədər çirkinən ki, dünyada kimsə səni almaz! dedi. Ötokəsi də – görünür, sən gözəlliyindən evdə qalmısan, deyə cavab verdi.

Ço bər dərya zənəd tiğ-e pələlək

Be mahi qav quyəd: keyf haluk

Pələlək [cövherli] şəmşirini dənizə endirincə, öküz balığa: halın necədir, dedi. Burada örəbcə haluk pələləklə qafiyələnmişdir. Nizamiyə bu necə qafiyədir?» demişlər. Öküz qrammatika və qafiyə dərsi almamışdır, deyə cavab vermişdir.

III NİZAMİ YARADICILIĞININ GƏLİŞİMİ

*Yar ikən «Məxzənül-əsrar»ım əldə,
Ararmıyım müvəffəqlik həvəsində?
Həvəsiz yox fəqat aləmdə bir kas,
Həvəsnamə sevər dünyada hər kəs!*

Nizami

1

Nəşədən ilham alan Nizami ədəbi mənliliyini 1180-də yazmış olduğu «Xosrov və Şirin» əfsanəsilə bulmuşdur. Buna gəlincəyə qədər şair ruhi bir tərəddüd içində müəyyən bir olğunlaşma dövrü keçirmişdir.

Sənətkarlıqdakı qeyd etdiyimiz özəllik və orijinallığını bulmadan əvvəl Nizami ilk əsəri «Məxzənül-əsrar» ilə tanınmışdır. «Məxzənül-əsrar» kitabımızın ikinci bölümündə aydınlandığı üzrə, şairin sənətindən ziyadə fikirlərini göstərən bir əsərdir. Nizami «Beşlik»in ilk kitabı olan bu əsərini ideoloji [ülkü] baxımından çox yüksək tutmaqdadır. Mömin bir müsəlman şairin təsəvvüfə yaxınlaşan bütün fikirləri bu təlqinçi əsərdə yer almışdır.

Təlqinçi «Məxzənül-əsrar»la lirik «Xosrov və Şirin» arasında 17 il qədər uzun bir zaman vardır. Şairin hal tərcüməsini yazanlardan bəziləri iki əsər arasında görülən bu boşluğa diqqət etmişlər. Fəqət, Nizaminin bu qədər uzun bir müddətdə nədən əsər vermədiyini görəncə anlayamamışlar. Halbuki «Xosrov və Şirin»in müqəddiməsində şair təlqinçilikdən lirizmə keçişinin səbəbini anladırkən bəhs konusu olan yaradıcılığında boşluq dövrünün sirrini də zimmən ifadə etmişdir.

Nizami «Məxzən»dəki əsas fikirlərini qolay oxutdurmaq üçün oxucuların «həvəsləri»ni qullanmağa lüzum görmüşdür. Odur ki, belə deyir:

Məra çün «Məxzənül-əsrar» gənci
Çe bayəd dər həvəs peymudə rənci
Və likən dər cəhan emruz kəs nist
Ki u-ra dər həvəsname həvəs nist

Yəni: «Məxzənül-əsrar» kimi bir xəzinəm var ikən, həvəs arxasından nə deyə qaçım? Fəqət, bu gün həvəsnaməyə meyil etməyən, dünyada kimse yoxdur!.

Oxucu zövqünün bu tələbi qarşısında təlimçi şairin əfsanə «ərz»ində bulunması anlaşılan, çox qolay olmamışdır. Sənətkar özündə bulunan yaradıcılıq dühasının özəlliyini buluncaya qədər çox tərəddüd dövrü keçirmişdir. «Həvəsnamə» yazımını, yoxsa? deyə illərcə düşünmüş olduğu təxmin edilə bilər. Təzkirəçilərin anlayamadıqları sirri burada aramalıyıq. Bu xüsusda şair özü bizə qolaylıq göstərir. Bunu biz, onun eyni «Xosrov və Şirin» əsərinin müqəddiməsində «mütəəssib dostu» ilə yapmış olduğu həsb-halda görürük. Bu mütəəssib dost şairin niyyətini duyunca ona danılmış və demişdir ki:

«Sən bütperəstlərə uyma. Zənd ilə Zərdüşt kimi əfsanəçiliyə qapılma. Tövhid qapısını çal ki, bunda məşhursan. Məcusilərin mərasim və ayinlərini nədən yeniləyəcəksən?».

Nizami dostunun bu «acı» sözlərinə «qızmamış», yalnız «dil-bənd» Şirinin dadlı ədalərindən dostunun qulağına bir neçə nüktə oxumuş və «toxuduğu ipək»dən ona cana sinən bir neçə «naxış» göstərmişdir.

Daş kimi sört olan tənqidçi bunları duyunca daşlardakı naxışlar kimi, dona qalmışdır. O zaman şair ona:

– Nədən susursan, afərin desənə! demiş.

Adam da:

– Yüz afərin!... deyə şairi təbriklə sözlərinə bunları əlavə etmişdir:

«Şirinin dastanını duyunca ağzım dadlandı. Bütü Kəbə ilə bir araya gətirən bu sehri mütləq işləməlidir!».

Yumşayan adam sözlərini şairi təşviq edən bu tövsiyə ilə bitirmişdir:

«Əlində bu ölçü və bu dəyərdə bir sənət var ikən, bu ıssız yerdə [bigülə] nədən bağlanıb qalacaqsan. Gəncədən dışarıya çıx, geniş meydanlarda arslan ovla. Atını dışarılarda çap da geniş dünyanı dolaş. Dünyada sənətkar yoxdur, varsa da sənin kabına? (qabına, ölçünə, təbinə, ilhamına) varamaz!...».

Bu hekayədə şair bizə nəşə qaynağından içdiyi ilham bədəsilə yaradıcılıqdakı əsil şöhrətini təmin edən özəlliyə necə varmış olduğunu anlatmışdır.

Bu, Nizami sənətkarlığında gəlişmə [evolyusiyə] tarixinin rəmzli [simvolik] bir ifadəsidir.

2

Nizami sənətkarlığının ruhunu xarakterizə edən bu olay Firdovsinin ədəbi həyatına aid ruhi qəribə bir hadisə ilə qarşılaşdırıla bilər.

Əxlaqçılıq sahəsindən eşq əfsanəçiliyinə keçən Nizami bir tərəddüd dövründə bulunmuş...bu, anlaşılır bir hadisədir: Ədəbiyyatın daha yüksək basamağına çıxmaq, sənətin daha canlandırıcı havasını almaq istərkən şair yolu üzərində təəssübün durduğunu görmüş, bir an için duruxmuşdur. Fəqət, bu onu qətiyyətlə ürklətməmiş, getmək istədiyi yolun doğruluğunu koyu bir təəssübüclə belə isbat etmişdir.

Nizamidəki bu «duruxma» mənliliyini arayan sənətkarın bulduğu olğunluq nöqtəsinə atılmaq için hədəfi üzərinə sıçramaq üzrə, bir arslanın özünü tutmasına bənzər.

Halbuki Firdovsi... yunanların Homeri, italyanların Vergilisilə bərabər, dünyanın vətən ədəbiyyatı arasında böyük adına ölməz bir şöhrət qazandıran «Şahnamə»sini şair, bizzat dəyərdən düşmüş və ... rədd etmişdir.

Firdovsinin «Şahnamə»dən sonra «Yusif və Züleyxa» konu-

sunda lirik bir dastan yazdığı məlumdur. Fəqət, bu əsərinin müqəddiməsində milliliyyətçi fars şairinin vaxtı ilə yazılışı ilə «Əcəmi diriltiyinə» qane olduğu öz «Şahnaməsi»ni rədd etdiyini çoxları bəlkə də bilməzlər.

Halbuki bu bir həqiqətdir. Klassik İran ədəbiyyatı ilə uğraşanlara maraqlı analiz konusu olacaq bir həqiqət.

Şair «ömrünün yarısını xərcləyərək, Rüstəmin adını dünyaya yaymaq dəliliyinə» ciddi peşmandır.¹ O, bu «əyri yolu tərک etmiş, doğrusunu bulmuşdur, bu yoldan bir daha sapmayacaqdır».²

Firdovsi öz-özünə söz verir: «bir daha padşahlara yaxınlaşmaya-caq və dastan yazmayacaq», bir daha «boşboğazlıq etməyəcək», çünki «bütün bu dastanlar kökündən yalandır və iki yüzü bir ovuc torpağa dəyməz».³

Öz-özünü yalanlayan və ən dəyərli əsərini bizzat inkar edən bu

¹ Ər in misəzəd gər bexəndəd xerəd
Ze mən in conun key pəsəndəd xerəd

Ke yek nime öz omr-e xod kəm konəm
Cəhani pər öz nam-e Rostəm konəm

(Əgər ağıl buna gilsə, yeri var:
Ağıl mənim bu dəliliyimi necə bəyonə bilər?)

Ki, ömrümün yarısını azaldım,
Dünyanı Rüstəmin adı ilə doldurum?! – R.Ə.)

² Sər əz pəh-e vəjunə bər taftəm
Ke qom şod ze mən omr-o-ğəm yaftəm

Konun k-əz mərə raz-e çəndi boqast
Dəgər nəsporəm coz həmcə pəh-e rast

³ Nəquyəm soxən ha-ye bihude hiç
Be bihude qofən nəgirim bəsiç

Ke an dastanha doruğ-əst pak
Do səd z-an nəyərəd be yek moşt xək

ruh qırılığının əsil səbəbini araşdırmaq ədəbiyyat tədqiqçilərini ciddi ilgiləndirəcək bir konudur.

Nizamidə gördüyümüz ruh bütünlüyü ilə Firdovsidəki bu qırılığın səbəblərini burada araşdıracaq deyilik, bu, bizi cızdığımız çərçivə dışına çıxarır. Yalnız bu qədər deyə bilirəm ki, klassik İran şairlərindən bilxassə, fars olanlarına məxsus *fərdiyyətçilik* Nizamidə yoxdur. O, yaydığı «fəna fillah» və «fəna filmillə»lik fikrillə tamamilə ahəngdə, sakit, fəriq və fədakar bir həyat yaşamış və daim «içi» ilə «dışı» bir-birini tutan bir iman adamı olaraq qalmışdır. Şəxsi həyatında olduğu kimi, ədəbi fəaliyyətində dəxi, Nizamidə Firdovsidəki daşqınlıq və təzadlardan əsər görülməz!...

3

Daş qəlblə mütəəssibi belə qazanan «Xosrov və Şirin» ilə Nizami həqiqətdə də «təlqinçiliyin» dar çərçivəsindən çıxmış, həqiqi sənətin sınır tanımayan geniş sahəsinə atılmış və bir-biri arxasından gələn dörd əsərlə «Beşlik»ini tamamlamış və toz qonmayan böyük adını silinməz bir yazı ilə dünya ədəbiyyatı tarixinə keçirmişdir.

«Məxzənül-əsrarı» yazarkən özünü hələ «qönçə» halında bulan şair nəşə qaynağından aldığı ilham sayəsində açan təbinin yetişirdiyi sonrakı əsərlərində göstərdiyi «yenilik»lə sözlərinə həqiqətən də «qiyamət borusunun» təsirini vermişdir.¹

Bu xüsusdakı başarısını şair qismən özündə əsasən tanrı vergisi olan təbinin qüdrətinə, qismən də sənətindəki metoduna borcludur.

Nizami metodunda başlıca əsas orijinal qalmaq, az, fəqət, öz

söyləmək, «namdar olmadıqca, namizəd olmamaq», «fələk kimi yüksələ bilmək üçün fələk kimi durmadan dönmək» [yəni çalışmaq], «dartı (çəki) ilə almaq, fəqət dartmadan vermək» kimi şeylərdir.

Nizami öz əsərlərində «başqasının fəlakətinə qəhqəhələr sovrən ildırımından» çəkinir, çünki o, «qılgılcımı ancaq özünü yaxan bir şimşəkdir». O, «hər tikana yaslanan bir gül, hər vuruşdan dillənən bir təldir». O, «yanıq qəlbini tikanlanmaqdan [xar-xordan] tutuşan bir atəş» olduğunu zənn edər. «Dərya kimidir – ayıb yuyar, ayna deyil – ayıb aramaz».¹ «Sorulmadıqca söyləməz, çünki cövhəri qırmasın deyər, kəskinə uslu vurur», çünki «sorulmadıqca söyləmənin söylənməmiş hədəv etmək olduğunu» bilir, «gözsüzlərə lampa tutmağı faydasız» bulur, çünki «dimağ (beyin) qəlbə yalnız gözlə görür». «Sözün əks etdiyi zaman ancaq fayda verəcəyini» bilən ustad dinləyən arar

!Nəxəndəm bər ənduh-e kəs bərq var
Ke əz bərq-e mən bər mən ofəd şərər
Be hər xar çun qol səlayi zənəm
Be hər zəxmə çun ney nəvayi zənəm
Məgər atəş-əst in del-e suxtə
Ke əz xor xordən şod əfruxtə
Ço dərya şodəm doşman-e eybşuy
Nə çun ayinə dusti eybquy

İldırımək güləməm başqasına,
Vuruşundan düşər od çünki mana.
Yataram hər tikana gül kimiyəm,
Sızlaram hər yaradan, ney kimiyəm.
Odmudur, san, bu gönül, bax ki, necə,
Tutuşur böylə, tikanlandıqca!
Dənizəm mən yıkaram kirliliyi,
Deyiləm ayna açam ayrılığı.

¹Gör bənəmayəm soxən-e taze-ra
Sur-e qiyamət konəm avaze-ra

ki, ona «bilgi sirlərini təslim etsin». Bəylə birisi bulunmadıqca şair «dodaqlarının çivilənməsini» daha makul bulur.¹

Ruhundakı doğruluqla metodundakı bu sağlamlıqdır ki, sənət-kara qırıqlıq bilməyən bir güvənlə yaradıcılıq nəşəsi verir.

Əxlaq və ya eşqə aid bütün əsərlərində bu nəşə heç bir zaman Nizamini tərk etməməkdə, başından sonuna qədər, şair öz mənliliyina bağlı qalmaqdadır.

¹ Dəhan-ra be mesmar bər duxtən
Be həz qoftən-o-qofte-ra suxtən
(Ağızı mışmarlayıb bağlamaq
Deyib deyilməmiş yandırmaqdan yaxşıdır – R.Ə.).

IV

NİZAMİDƏ
HƏYAT TƏLƏQQİSİ VƏ İNSAN

Tarıya xitabından:

*Dünyanın özü bunca gözəlkən,
Bəqanı cənnətə buraxdın nədən?*

İnsana xitabından:

*Sürən malakəsi sənsən varlığın,
Yol göstərmək işi ancaq xalığın!*

Nizami

Nizamının gerçək sənət qaynağı olmaq üzrə, nəşəyə önəm və dəyər verishi onun həyat haqqındaki tələqqisilə tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu şairin sənət haqqındaki tələqqisi həyat haqqındaki tələqqisindən doğmuşdur.

Fərdi həyatın keçici olduğunu, filosofca düşünlərində daima irəli sürməklə bərabər, Nizami dünyanın kədər və ələm için deyil, nəşə və sevinc için yaradıldığına qanədir. Dünyanın fəmilini insani öz növünə qarşı kötü müamillələrdən alı qoymaq için, sıx-sıx qeyd edən həkim Nizami bir şair görüşü ilə həyatın öyücüsüdür. Yaşamaq – gözəllik, nəşə və sevinc içinde yaşamaq, Nizamının ən sevdiyi bir şeydir. «İskəndərnamə»də bu qənaətimizi qüvvətləndirən beylərində şair «dünya kədər və ələm için deyil, sevinc və nəşə için yaradılmışdır», deyir və «bu məşəqqət ələmində özümüzü sıxmaq!» tövsiyəsində bulunur.¹ «Xosrov və Şirin»də «xəzəndan əmin

¹ Cəhan öz pey-e şadi-vo-delxvəşist
Nə əz bəhr-e bidad-o səxti qəşist
Biya ta yek dəhən porxənde darim
Be mey can-o cəhan-ra zende darim

olaydı həyat bağı, yıxılmaz olaydı dünya sarayı nə gözəl olurdu!...» deyən şair «dün» ilə «yarın»dan kimsənin xəbəri olmadığını söyləyərək, sözlərinə bu şəkildə davam edir: «dün keçmiş, yarın da gəlməmiş, meydanda olan bir «bu gün» var ki, onun da axşama qədər sürəcəyi şübhəlidir. O halda gəl bir ləhzəcik gülək, mey içərək könlümüzü və dünyamızı yaşadaq», öylə ya: «torpaqların altında çox uyuyacağıq, bir gecəni olsun, uyumadan, şənlikdə keçirək!», deyir.¹ Həyat zövqünü Xəyyamı andıran² bir ədə ilə anladırsa da, Nizami əsasda onun kimi kötümşər deyildir. Dindarlığı buna manedir.

Dindar və zahid olmasına rəğmən, həyatı sevən şair «dünya bu qədər gözəl ikən» allahdan «bəqanı nədən cənnətə buraxdın?» deyər sitəmlə soruşur. Fəqət, dərhal «hikmətdən sual yoxdur?» hökmünü xatırlamış olacaq ki, «çox eyi, sənin dediyin olsun», deyər təslim vəziyyəti alır.³

¹ Ze fərda-vo-ze di kəs-ra neşan nist
Ke di rəftəst-o-fərda dər miyan nist
Yek emruz-əst ma-ra nəqd-e əyyam
Bər u həm etemadi nist ta şam
Be tərək-e xab mibaşəd şəbi qoft
Ke zir-e xak mibaşəd besi xoft
² Dər yab ke əz ruh coda xahi şod
Dər pərde-ye əsrar fəna xahi şod
Mey nu nədani ze koca amədei
Xoş baş nədani be koca xahi şod

Xəyyam

(Başa düş ki, ruhdan ayrılacaqsan,
Sirlər pərdəsində fani olacaqsan,
Mey iç, bilmirsən ki, hardan gəlmisən,
Şad ol, bilmirsən ki, hara gedəcəksən. – R. Ə.).

³ Cəhani çənin xub-o-xorromşərəşt
Həvalət çəra şod baqa bər beheşt
Əz-in xubtər xod nəbəşəd degər
Ço an xubtər qofti an xubtər

İdealist Nizamının həyata sevişi özgüdərlidən gələn epikurist bir sevgi deyildir. Bu sevgi onun rəngli bir ipliklə bütün əsərlərindən keçən özgüdərdən [altruist] bir əxlaq anlamına sıx surətdə bağlıdır.

Nizami həyat gözəlliyinin ən böyük nəşəsini bir insanın başqalarına faydalı olmasında görür. Öz-özünü yüksəltmək, mənə «nəfsini təmizləmək, başqalarının deyil, öz ayıblarını görmək» şairin ısrarla təlqin etdiyi əxlaq düsturudur.

Tovuz quşunda şair ayağa deyil, qanada, qarğada isə tüklərin qaralığına deyil, gözlərin ağılığına baxmağı tövsiyə edir.¹ Yolunu «candan bir görüşlə bəlləyərək yürüməyi və bu qərarla iki dünyaya da meydan oxumağı» tövsiyə edən həkim «payəndən qorxmıyasan deyər aşağıya, sayəndən qorxmıyasan deyər geriye baxma!» deyir.² Həyatda doğruluq, doğrusözlülük şairin ucaldığı ən gözəl sifətdir.

Şair özgüdərlinin [eqoizm] üstünə çıxan, hasis (duygulu), mənəfət güdməyən bir həyat təsəvvürü edir. Maddi hər imkanın dəyəri onun baxışında mənəviyyətə xidməti nisbətindədir. Zənginliyin məsələni, Nizamının görüşündə özlüyündə bir dəyəri yoxdur. «Altun, yalnız müəyyən bir məqsəd sikkəsini daşdığı zaman dəyərlidir!»³

İdeal yolunda dayanıqlıq göstərər çətinliklərə qatlanmaq qədər yüksək bir şey yoxdur, çünki böylə bir «riyazət» məktəbindən keçməyən insanlıq şərafətini qazanamaz. Başarının birəcə vasitəsi riyazət

¹ Dər pər-cə tavus ke zərpeykər-əst
Sərzənçəş-e pay koca dərxtər-əst
Zağ ke u şod be həmə tən siyah
Dide səfid-əst dər u kon neqah
² Pah çənan peyk ke ze can didei
Bər do cəhan zən ke cəhandidei
Zir məbin tənəiləvi payetərs
Pəs mənğər ta nəşəvi sayetərs
³ Zər ke dər-u səkke-ye məqsud nist
An zər-o-zəmix be qeymət yekist

çəkmək və qatlanmaqdır.

Doğrudur bu yol çetindir, tikanlıdır, zindanlarla doludur. Fəqət, unutmamaq gərəkdir ki, həqiqi və ideal sahibi bir adam için zindan bir şərəf basamağıdır.¹

Şərəfli adamın ən böyük dəyəri nəfsinə hakim olmaqdır: «Havalanmaq – azgınlığın əsəri, hava və həvəyə qapılmamaq isə peyğəmbərliyin hüneridir».²

Nizamiyə görə, həyatı gözəlləşdirən ən böyük əsas eyilik yapmaqdır. «Xalqa qarışmaq, xalqa faydalı olmaq – budur insanlığın sifəti».³

İctimai heyvan olan insan Nizamının gözündə şərəfinə baha biçilməz bir varlıqdır. Həqiqi insan şairin anlayışına görə, təbiətin

¹ Mərd be zəndan şərəf ərəd be dəst

Yusef əz-in ruy be zəndan neşəst

(İnsan zindanda şərəf kəsb edir,

Buna görə Yusif zindanda oturdu – R.Ə.).

Azərbaycanlı Nizamının haqq uğrundağı savaşıqlığına qarşı farslı Sədinin haqsızlıq önündə sinməyi (baş əyməyi) tövsiyə edən aşağıdakı beydləri nə böyük təzəddadır:

Nasəzayi-ra ço bini bəxtiyar

Aqəlan təslim kərdənd extiyar

Hər ke ba puladbazı pəncə kərd

Saəd-e simin-e xodra rəncə kərd

(Ləyaqətsiz bəxtiyar gördükdə,

Ağıllı adamlar təslim yolunu tuturlar.

Kim polad qollularla pəncələşirsə

Öz gümüş biləklərinə əziyyət verir! – R.Ə.).

² Sər zə həva taftən əz sərşərət

Tərk-e həva qovvət-e peyğəmbərət

³ Bə mərdəm dərd əmiz əgər mərdəmi

Ke ba adəmi xu konəd adəmi

acizi və kainata tabe çarəsiz bir məxluq deyildir. Şairin «Həft peykər»indəki bir təsəvvürünə görə, «göydəki ulduzlar insanın birer çalışma vəsiləsidir. Bütün çətinliklərə qolaylıq verən insandır. Səyyarələrə ətf olunan özəlliklər insanın onlarda təsəvvür etdiyi dəyərdən başqa bir şey deyildir».¹ «Yer göyün, insan da furiştenin [mələk] əşidir». «Əslinin haralı olduğunu bilən bir insan, çəsədsiz də yaşar». Daha doğrusu, «can [ruh] ölməz, yalnız yerini dəyişir».

«Zamanın ilk mənzili yer, dünyanın son nəslə də insandır».² Bu insan «özünü tanıyınca, allahını da tanıyır».³ Bir insan sözün mənəvi və ruhi mənası ilə bir insan, «iki aləmi özündə təmsil edən bir nurdur».⁴

Bu, Doğu mütəsəvviflərinin «insan-i kamil» dedikləri olğun adamdır. Bu «olğun adam» anlamı çağdaş alman okulunun «Übermensch» deyilən üstün adamına bənzər.

İnsanın üstünü kimi, olğunu da təbiət və ya allahın bir vergisi olaraq doğular. Bu, görünüşdə «bir-birinə bənzəyən sayı çox daşlar» kimi isə də, həqiqətdə onlardan ayrılır bir cövher – Nizamının təbirincə – bir ləldir.

Fəqət, iki formul arasındakı bənzərliklə bərabər, bunlardakı

¹ Əncəm-e aşəmən həməyel-e tost

Çistənd ən həmə vəşayel-e tost

Təngi-ye comlə-ra məcəl toyi

Tən-e gəlusay-sin xiyal toyi

Hər yek əz to gerefte timsali

To çe giri bə hər yeki fəli

² Zəman-ra əvvəlin bətn in zəmi bud

Cəhan-ra axərin bətn adəmi bud

³ Bədan xod-ra əz rah-e məani

Xoda-ra dani ər xod-ra bedani

⁴ To ən nurikə çərxət təşt-e şəm-əst

Həmurad-e do ələm dərd to cəm-əst

ayrılığa da diqqət etmək gərəkdir:

«Üstün» vəsfi «cövhərliyi» mütləqliyini göstərdiyi halda «olğun» vəsfi riyazətlə nəfs tərbiyəsinə, öz-özünü yetişdirməyə bəlli bir yer ayırmaqdadır. Hər insan istərsə kamala erir, yəni hər insan əsas etibarını ilə olğunlaşa bilir.

Nizami bizə bu olğunlaşmanın yolunu dəxi, göstərməkdədir. Oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə göstərdiyi erişmə üsulunu böylə xülasə edə bilirik:

Bir insan müəyyən bilgi və hünər [sənət] sahibi olmalıdır. Nəsəb insana ancaq kiçikliyinə yarar. Böyüyüncə, fəzilətli bir atanın oğlu olmaq yetişməz, çünki bir insana ancaq öz fəzilətinin övladı olmaq gərəkdir.¹

Şair müəyyən bir sənət sahibi olmağı, o sənətdə ustalıq və olğunluqla birlikdə qəbul edər. «Sadəcə, oxumaq yetməz, oxunan hər vərəqi eyicə və tamamilə anlamaq gərəkdir». «Öyrənməkdən sıxılmayan insandır ki, sudan inci, daşdan da ləl çıxarır».²

İnsan istərsə mələk olur, yetişir ki, o, Xızır kimi özünü tanımış olsun. Özünü tanıyan adam «abi-həyatı» içmiş deməkdir. «Abi-həyat» isə sözün çılpaq mənası ilə «yaşadan su» deyil, «ağıllı can ilə canlı ağıl» deməkdir.³ Can bir lampadır [çıraq] ki, yağı ağıldır.

Ağıl, Nizamiyə görə, Allahın ilk yaratdığı məxluqdur. Yaradılışın

¹ Çün şir be xod sepaşəkən baş
Fərzənd-e xesal-e xiştən baş

Arslan kimi təkbaşına zorlu ol,
Öz fəzilətlərinin oğlu ol.

² Hər ke z-amuxtən nədərad nəng
Dor bər arəd ze ab ləl əz səng

³ Ab-e heyvan nə ab-e heyvan-əst
Can ba əql-o-əql bacan-əst

ondan saxlanan ilk sirdindən başqa, bu məxluqa bütün məxluqların necə yaradıldıqlarını anlamaq feyz və qüdrəti verilmişdir.¹

Ağıl – can [ruh], bilgi isə onun bədənidir. Ağıllı can Allahın bəxşişi, canlı ağıl da əbədi həyatın ta özüdür.²

¹ Bozorg afərinənde-ye hər çe həst
Ze hər çe afəride-əst bala-vo-pəst

Nəxostin xerəd-ra pədidar kərd
Ze nur-e xodəş dide pendar kərd

Hər an nəqş k-əz kelk-e qədrət nəqəşt
Be çeşm-e xerəd hiç ponhan nədəşt

Məgər nəqş-e əvvəl k-əz ağəz bəst
K-əz an pərdə çeşm-e xerəd baz bəst

Nəsə var, şübhəsiz, böyük yaradan,
Yaradılmış onunla kövnu - məkan.

Ağıl öncə yaratmış ol qüvvət,
Ona nurundan eyləmiş qismət.

Qüdrətin fırçası nə ki, cızmış,
Gözlərin ağılları onlara açmış.

Təkcə ilk sirri saxlamış özüne,
Pərdə çəkmişdir ağılı o, gözüne.

² Əql-e ba-can otiyyə-ye əhad-əst
Can ba əql-zende-ye əbəd-əst.

V
NİZAMİDƏ EŞQ FƏLSƏFƏSİ

*Ararsaq cahanın oluşunu,
Eşqdə buluruq duruşunu!*

Nizami

I

Xalqa xidmətdən zövq alan olğun adam ruhunun ölməzliyinə inanan eyimsər şairin bu görüşü uyğun bir fəlsəfəsi vardır. Nizamiyə görə, kainatın dayandığı bircə dəstək eşqdır. Bütün varlıqlar yalnız eşqlə durur və onunla yürürlər. «Fələyin eşqdən başqa bir məhvəri yoxdur!». Dünya yalnız eşq manivelası üzərində dönməkdədir. «Eşqin qulu ol ki, qulluq ediləcək bircə əfəndi odur». Ərənlər ancaq bu işlə məşğul olmuşlar. «Aşılıqdən başqa dünyada nə varsa, hamısı oyuncaqdır».

Dünyada nə varsa hamısı bazi
İlla ki, təriq-i eşqbazi!¹

«Asiman aşiq olmasa idi, yeri necə doğurdu?!». «Eşqdən nəsibi olmayan insan yüz can daşısı, yenə ölüdür».²

«Leyli və Məcnun»dan alınan bu mühakimə aşağıdakı şəkildə davam edir:

«Köpək kimi, yalnız yemək və uyumaqla qalma, bir pişiyə olsun, könül ver». Çünki «bir pişiyin eşqlə arslan kəsilmək öz nəfsinə düş-

günlükdən yegdir!»¹. «Eşqdən bir dənə olmadıqca kimsənin toxumu göyərməz, eşq evinə sığınmadıqca kimsə özündən əmin olamaz».

Nizamiyə görə, eşq cansızlara belə hakimdir: «Maqnit aşiq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri necə qaldırırdı?!». «İçində bir eşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı necə çəkərdi?!». «Dünyada nə çox daş və nə çox cövhər vardır, fəqət, bunlardan heç biri nə dəmiri qaldırır, nə də samanı çəkər!».

«Növləri çox olan şeylərdə öz mərkəzlərinə doğru axmaq vəsfi vardır. Ateş yerin mərkəzində qərarlaşmamış olsaydı yuvarlağımız [kürəmiş] partlar, havaya uçardı!». «Su havada çox durunca ağırlığının təsirilə yerə dönür!». «Təbiətlər arasında daimi bir yaxınlaşma və qovuşma vardır ki, hökimlər buna eşq demişlər!».²

¹ Be eşq-e qorbe ger xod şir başi

Əz-u behtər ke ba xod sir başi

Nizamının bu özgөгüdarliyinə [altruizm] Sədinin özgөгüdarlik [eqoizm] göstərən aşağıdakı beyti nə qədər ziddir:

Çe lazem-əst yeki şadınan-o-mən gəmgin

Yeki bexab mən əndər xəyal-e u bidar

(Nəyə lazımdır ki, biri şad olsun, mənşə qəmgin,

Biri yuxuda olsun, mənşə onun xəyalı ilə oyaq?! – R.Ə.).

² «... Eşq nizamı yalnız canlılar və üzvi varlıqlar deyil, üzvi olmayan varlıqların aləminə dəxi, hakimdir və bu qovuşma [attraction], yanaşma [gravitation], maqnetizm [magnetism] və kimyadakı qaynaşma (affinites) şəkillərlə gözükməkdədir...».

Höte «Divan»ının fransızca tərcüməsinə müqəddimə yazan M.Lixtenberq deyir ki: bu fikir və bu konu Höte «Divan»ının ən gözəl şeirlərini canlandırmaqdadır.

[Gotne. «Divan Occidental – oriental, – West–Östlicher Divans». Paris. MCMXI, səh. 44].

¹ Cəhan eşq-əst-o-digər zərqaçı
Həmə bazist ella eşqbazi

² Kəsi k-əz eşq xali şod fesordəst
Gərəş səd can bəvəd bi eşq mordəst

«Eyi diqqət olunursa yaradılışın ancaq eşqlə durduğu görülür!»¹

Varlığı eşqin məhsulu olaraq tələqqi edən şairin özü ən böyük aşıqdır. Necə ki, «Xosrov və Şirin»in müqəddiməsindən aldığımız yuxarıdakı fikirləri o, özünə aid bu sözlərlə bitirməkdədir: «Eşqsiz özümdə can görmədim, qəlbimi verdim, can aldım!»²

İnsan vücudunun motoru – qəlb bahasına alınan bu can qarışığı eşq şübhə yoxdur ki, sözün geniş mənaya alınan anlamıdır. Necə ki, «Leyli və Məcnun»da eşqi anladan bu sözləri oxuyuruq:

Yüksələn nurun eşq aynasıdır,
Şəhvət əlbəttə, eşqin ayrısidir.
Gər qərəz güdsə eşq, fanidir,
Eşq çünki qərəzdən aridir.
Qərəzə eşq hərgiz olmaz yar,
Qərəzin qonduğunda eşq uçar.³

¹Gər əndişəkoniəz rah-e bineş

Be eşq-əst istade afərinəş.

Ömər Xəyyəmin bu rübaissilə qarşılaşdır:

Sər-dəflər-e aləm-e məni eşq-əst

Sər beyt-e qəside-ye cəvani eşq-əst

Ey an-ke xəbər nədari əz aləm-e eşq

İn nökte bedan ke zendəqani eşq-əst

(Mənalər aləminin dəftərinin soriövhesi eşqdir.

Cavanlıq qəsidəsinin beytinin ilk sözü eşqdir.

Ey eşq aləmindən xəbəri olmayan,

Bu incə mənanı bil ki, həyat – eşqdir! – R.Ə.).

²Co mən bi eşq xod-ra can nədidəm

Deli befruxtəm, cani xəridəm

³Eşq ayine-ye bolənd-nur-əst

Şəhvət ze hesab-e eşq dur-əst

Eşq-e gərəzi bəqa nədarəd

Ke eşq gərəz rəva nədarəd

Ba eşq gərəz koca bovəd rast

Eşqi ke gərəz neşəst bər xəst

Gürcü şairi Şota Rustavelinin bu beytlərlə qarşılaşdır: [Azərbaycanca tərcüməsindən]:

Məhəbbət bir zərif şeydir, şəhvətlə dərk olunmaz yar,

Məhəbbət başqa bir şeydir, şəhvətdən o qalır kənar.

Məhəbbət ilə şəhvətin arasında çox uçurum var.

Sözlərimə qulaq vcrin, qarşımın bu anlamlar.

Eşqi qərəzdən ayıran şair aşiqdən dəxi, fədakarlıq istəyir. Aşiq demək özündən keçən fədakar deməkdir. Eyni «Leyli və Məcnun»da məsələn, bunları buluruq: «aşiq canını verir, cananını istər, canından qorxmaz»¹

Bir aşiq durmadan cananına can atar. Bu kimi insanlarda sevgiliyə ermək bəhsində təhəmmüllə səbr olmaz. «Onlar pərvanə kimidirlər, yansalar belə, həməən sevdikləri işığa qovuşmaq istərlər». Şairin səbirsizliklə özlədiyi eşq «gənclik şəhvətinin oyuncağı», keçici bir həvəs deyil, «əbədi vurgunluq»dur.²

2

Nizami sənətinin həyatsevərlikdən, özgövdərlikdən və aşılıqdən işlənmiş cyilik və gözəllikdən ibarət parlaq dışı, kökləri cəni qaynaqlara dayanan yüksək fikirlərdən yapılmış bir içlə tam ahəngdədir.

Zaman etibarı ilə yuvarlağımızı kainatın «ilk nəslı» [bətn] olaraq təsəvvür edən şair məkan etibarı ilə insanı dünyanın «son nəslı» olaraq təsəvvür etməkdədir.

Yaradılmışların ən şəərəflisi və varlıqların ən olğunu olan insanın Nizamiyə görə, ən böyük dəyəri böyük yaradanla mənəvi və ruhi təmasa gələ bilmək qabiliyyətində olmasıdır.

Kötümsərlərin gözündə yerdə sürüklənir kimi, səfil və aciz görünən insan Nizaminin eyimsər görüşündə yüksəklərə çıxar, allahın lütfələrini görür, səyyarələrin oluş və dönüş hikmətlərini anlar qüdrətli bir qəhrəmandır. Bu qəhrəmanın nə biçim və ölçüdə bir

¹Aşeq ze nəhib-e can nətərsəd
Canan tələbəd ze-can nətərsəd

²Eşqi ke nə eşq-e cəvanist
Baziçə-ye şəhvət-e cəvanist

varlıq olduğunu Nizami insanın şərəfini anladığı yuxarıda nəql olunan beytlərdə təyin etmişdir. Burada bu beytlərdən yalnız bir-iki mısranın təkrarı məqsədi təmin edir: «Göydəki bütün ulduzlar insanın birər fəaliyyət vəsiləsi olmaqdan başqa bir şey deyildir. Onlara özəlliklərini təmin edən işıq bizik. Yaradılışın sürücü mələyi insandır. Yaradanın rolu isə sadəcə, yol göstərməkdir».¹

Nə olduğunu və hankı qaynaqdan gəldiyini anlamış bulunan insan Nizamının nəzərində «yaşamaq üçün ətdən və sümükdən ibarət bir cəsədə möhtac deyildir. Bu, yüksəklərdə uçan bir ruhdur [can] ki, qətiyyənlə zaval bulmaz, sadəcə, qəlibini dəyişdirir».²

¹ Afərin-ra toyi fərəştə-ye pas
Afərinənde-ra dəlilə-şenas

² V-an-ke danəd ke əsl-e cayəş çist
Can-e u bi cəsəd təvanəd zist

Gələt qoftəm can-e olvi-geray
Nəmirəd-o-likən şəvəd baz-cay

VI

NİZAMİDƏ DİN TƏLƏQQISI
VƏ SOSIAL İDEAL

*Başqasına faydalı iş yapmağa,
Şam kimi hazır olalım yanmağa.*

Nizami

1

İnsan haqqındakı mistik anlayışı Nizamının daşdığı dini tələq-qidən irəli gəlməkdədir. Nizami dindardır. Fəqət bu, mərasim-cilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami bütün varlıqları allahdan bilir, öz-özünə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir allah. O, böylə mücərrəd bir allaha tapınır. Bu tapışında o, səmimi və fədakardır.

Allahla münasibətdə doğruluq və səmimiyyəti əsas tutan həkim şairin allahsevərlik haqqındakı tələqqisi də o nisbətdə ciddidir. Özünə «allahsevər» [izədpərəst] deyən hər adamı Nizami həmən allahsevər deyər tanımaz. Özünü qiblə bilən [eqosentrik] bir özgüdə [eqoist] Nizamının gözündə qətiyyənlə allah adamı və ya allahsevər olamaz. Eqoizmlə allahsevərlik ona görə, bir araya gəlməyəcək şeylərdir. Allahsevərlik demək, şairə görə, özündən keçmək deməkdir. Çünki allahsevərlik gündüzə, özgüdərlük isə gecəyə bənzər. Gündüzlə gecə necə olur da bir araya gəlir?! ...«Allah yalnız allah yolunda özündən keçən abidləri seçər». Məşhur təbirlə, Nizami «fəna fillah»dır. O, «əvvəllərin əvvəli və sonların sonu» olub, «heç bir şey yox ikən var olan» yaradana tapınar. Şairin lahuti (ilahi) bir eşq və cazibə ilə tapındığı bu qüvvə isə birdir və heç bir surətlə şərik qəbul etməz. Yaradılışda ikilik və ya çoxluğu «vəhdaniyyətcə» Nizami kökündən rədd edir. O, özünün bir tək yaradan tərəfindən

yaradıldığına qanendir. «Eyi isə də, kötü isə də yapılış ondandır».¹

Bu, sonuna qədər məntiqi bir düşüncə ilə Nizami şiddətli bir «müvəhhid»dir. Buna görə də o, məcusi əfsanəsindən bir sənətkar sifətilə o qədər faydalanmış olduğu halda əski İran dini zərdüştlükdəki iki allah fikrini kökündən kəsib atar. Əvvəlcə də söylədiyimiz kimi, Nizami atəşpərəstliyin amansız düşmənidir. Eyilik allahı Hörmüzdölə kötülük allahı Əhrimən arasındakı mücadilə ikiliyini [dualizmi] qəbul etməz.

2

Təkallahlıq və varlıqda təsəvvür etdiyi birlik Nizamini tək həqiqət sisteminə götürür. Həqiqət, dindar Nizamiyə və yaşadığı zamanın hakim tələqqisinə görə, dində görünür. Bunun içindir ki, Nizami ən çox idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin yalnız cahana hakim bir imperator oluşu ilə qalmamış, eyni zamanda ona peyğəmbərlik

¹ Sereşt-e mərə aferidi z-xax
Sereşte to kərdi be napak pak

Əgər nikəm-o-gər bədəm dər sereşt
Ğəza-ye to in neqş dər mən nevest

(Mənim cismimi torpaqdan yaratdın,
Sən natəmizə təmizi qarışdırdın.

Əgər mən təbiətə yaxşı və ya pisəmsə,
Sənin hökmün bu naxışı mənə yazıb – R.Ə.).

Nizamini bu beyti Xəyyamın aşağıdakı rübasini xatırladır:

Ya rəb to geləm sereşteyi mən çe konəm
Pəşm-o-qəsəbəm to reşteyi mən çe konəm

Hər nik-o-bədi ke ez mən ayəd be vucud
To bər sər-e mən nevesteyi mən çe konəm

(Ya rəb, mənim palçıqımı sən qarışdırmısan, mən nə edim?
Yunumu, ipəyimi sən öyirmisən, mən nə edim?)

Mənim etdiyim bütün yaxşı və pis (işləri)
Sən mənim anlıma yazmısan, nə edim? – R.Ə.).

bərlik payəsi də vermişdir. Diqqətə dəyər ki, İskəndər aldığı məmləkətin irqə, dilə və mahala aid bütün özəlliklərinə hörmət etdiyi halda tək allah əqidəsini yaymaqda mütləssibdir. İrən bütün müəssisələrini qorumuş ikən atəşpərəstlikdən ibarət olan dinini rədd etmiş, atəşgədləri tamamilə yıxmış, «müqəddəs» atəşləri söndürmüşdür.

Təkallahlıq, fənafillahlıq, təkəhəqiqətçilik və həqiqətə aşılıq kimi ana qaynaqlardan doğan Nizamilik insan və ya qullanıslı təbirlə fərdlə cəmiyyətin, yaxud vətəndaşla dövlətin münasibətlərini olduğu kimi, millətlərə münasibətləri dəxi, özüncə nizama qoyan bir düşüncə və dünyagörüşü sistemini vermişdir.

İnsan mücərrəd bir ruh olmaq etibarlı ilə «fənafillah» olduğu zaman ancaq mənəvi dəyər və şərəfini qoruya bilər. Nizamini görürsə müəyyən bir fərd olmaq baxımından da, bir insan ancaq mənsub olduğu cəmiyyətə faydalı olması, başqa təbirlə «fəna filmillə»liyi nisbətində şərəflidir. Şairə görə, «hər fərd öz milliyyətindən bir parça olduğu üçün dəyərlidir, bu, bir nemətdir. Bu neməti rədd etmək milləti rədd etmək deməkdir».¹ «Küfran-i nemət» və «küfran-i millət»də bulunmamaq üçün Nizami fərddən cəmiyyətə namına fədakarlıq istəyir. Özgüdərlük və yalnız özünüdüşünmək qədər şairin kötü gördüyü başqa bir şey yoxdur.²

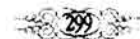
¹ Həst bər kəsi ze mellət-e xiş
Kofr-e nemət ze kofr-e mellət-e xiş

² Halbuki İrən ədəbiyyatının moralist şairi deyər məşhur olan Şirazlı Sədinin Gəncəli Nizamiyə tamamilə zidd bir tələqini vardır:

Be hiç yar mədəx xətər-o-be hiç diyar
Ke bər-o-bəhr fərax-əst, adəmi besyar
(Heç bir yara və heç bir diyara ürək bağlama –
Yer üzü geniş, insan çoxdur! – R.Ə.).

və ya:

Sədiyə hobb-e vətən gər çe hədisist sohih
Nətəvan mord bəxari ke mən anca zadəm
(Ey Sədi, vətən sevgisi düz söhbət olsa da,
Mənim doğulduğum yerdə alçaqlıqla ölmək olmaz – R.Ə.).

Təkbaşına dünyanı tutmaq qabil deyildir. «Təcrübəsi olan bilir ki, yalnız yeyən, yalnız da ölür».¹ Bunun içindir ki, şair «pınar (bulaq) suyunu olsun yalnız içməməyi» tövsiyə etməkdədir, çünki «yalnız içənin üzü dəniz suyu kimi duzlu olur».²

Fərdin şərəfini cəmiyyətə çalışmaqda görün həkim sosial həyatın əlbirliyi və təklərin qarşılıqlı güvən, təsanüd (həmrəylik, birlik) və yardımlaşmaları sayəsində ancaq düzənlənə biləcəyini öyrədir. Şair bu xüsusdakı fikirlərini həkimanə və şairanə təşbehlər geyiminə bürümüşdür: «Nə vaxtadək əhliyyətli bir ruh, ruh əhlləri harada? Yoldaş nə oldu, arxadaş hanı?», deyə soran şair «xurmanın bal dadan şəhdi, ağacının arxadaşlığından, bəcəyin ipək qalpağı, arxadaşlarının yardımlarından»dır, «qarışqa yoldaşlarının verdikləri fərəhlə canlanaraq, özündən böyük yükləri daşıyır». «Çində hər kəs ipək toxumaz, həsir toxuyanlar da var». «Etidal və əhəng üzərinə yazılan hər işin sonu başari ilə bitər».³

¹ Bedanəd hər ke ba tədbir başəd
Ke tənəxor tənəhamir başəd

² Məxor tənəha gərəz xəv ab-e cuy-əst
Ke tənəxor çə dərya təlxuyəst

³ Ta key dəm-e əhl, əhl-e dəm ku
Həmrəh koca-vo-həmçədəm ku
Nəxli ke be şəhd xorrəmi kərd
An şəhd ze ru-ye həmdəmi kərd
Pile ke berişəmi-kolah-əst
Əz yari-ye həmdəman-e rah-əst
Əz şadi-ye həmrəhan keşəd mur
An-ra ke əz-u fozun şəvəd zur
Dər Çin nə həmə hərİR bafənd
Gəh halle gehi həsir bafənd
Dər hər çə z-etedal yarıst
Əncəmeş-e an besazqarist

«Başqalarının işlərini etmək üçün» Nizami bir insanın özünü «şam kimi yaxmasını» tövsiyə edir.¹ İnsanlara qarışır və onlara faydalı olursa bir insan həm dünyada, həm də axirətdə məsud olur».² Şair cəmiyyətə namına yapılan bu özgəgüdərliyin şairanə bir timsalını da verir: «dünyanı güldürdüyü içindir ki, Günəş özü də gülür».³ Sırf öz xəsis mənfəətlərinə baxıb daima yeməyi və əylənməyi düşünən özgüdərləri Nizami insan yerinə qoymır. «Eşşək kimi, gözü daima yemdə olan insandan köpək daha şərəflidir», deyir⁴ və əlavə edir: «Çalış ki, xalqın işinə (yara) gəlsin, ta ki, xidmətinlə dünyanı süsləmiş olasan»:

Kuş ta xəlqra be kar ayı
Ta be xədmət cahan beyarayı

3

«İqbalnamə»nin sonlarında bir «Cənnət şəhər» tablosu vardır. Qırğızların [Xırız] yaşadığı bir sahədə,⁵ Allah adamı məsum insanlar İskəndərə dağ ötəsindəki vəhşi Yəcuc-Məcuclardan şikayət edirlər. Bu ibtidai vəhşilər axınlar yapır, bu tərəfləri talan və yağma edirlərmiş. Məzmlular peyğəmbər deyər qarışladıkları İskəndərdən bu zalımlara qarşı bir tədbir istəyirlər. İskəndər də dastanlarda

¹ Bəbəyəd xıştən-ra şəm kərdən
Be kar-e digərən del cəm kərdən

² Çə dərəd xu-ye to mərdəm-sərəştı
Həm inca-vo-həm anca dər beheştı

³ Nə bini aftar-e aseman-ra
Əz an xəndəd ke xəndənəd cəhan-ra

⁴ Səg bər an adəmi şərəf dərəd
Ke çə xəv dide dər ələf dərəd

⁵ Səköndər ze Çin rəy-e Xərxız kərd
Dər-e xab-ra təng-e dəhliz kərd

məşhur dəmir səddi yapdırır. Vəhşilər bir daha bu tərəflərə keçməz olurlar.

Yəcuc-Məcuc bəlasını dəf etdikdən sonra Yunanıstana hərəkət edən İskəndər yol üstündə əfsanəvi bir şəhərə rast gəlir. Cənnət kimi şən, məmur və bolluq bir yer. Bir şəhər ki, nə daşdan divarları, nə də ağacla dəmirdən qapıları var... Bir neçə adamı ilə bərabər şəhərə girən İskəndər gördüyü mənzərənin heyranıdır. Ağızlarına qədər dolu ikən dükanların qapılarında kilid yox.

Gülər üzülü əhali İskəndəri və yanındakıları hörmət və sevinclə qarşılayırlar, onu bir saraya götürür, izzat (ağırlayır) və ikram edirlər. Padşah gördüyü bu müamələdən həm məmnun, həm də heyrandır. Ev sahibinə sorur:

– Bu güvən, bu qorxusuzluq nədir? Nədən özünüzü qorumaq üçün heç bir tədbiriniz yox?!... Qapılarınızda kilid, bağlarınızda bağban, sürülərinizdə çoban yox! – bu laqeydliklə özünüzü necə əmniyyətdə sanarsınız?!...

«Ədalət şəhəri»nin böyükləri şaha dua edərək böylə cavab verirlər:

– «Bu yerlərdə gördüyün bizlər, əslində zəif, fəqət, dindar adamlarıq, doğruya imrənir, əyridən iyrenirik. Dünyanın qapısını əyriliyin üzünə qapamış və bu aləmdə səlaməti doğruluqda bulmuşuq. Heç bir zaman yalan söyləmərik, tanrının sevdiyini yapar, buyuruğuna boyun əyər, kimsəyə zorbalıq etməz, acizlərin əlindən tutarıq. Bizlərdən biri zərər görürsə, onu öz malımıza ortağ edərək. Kimsənin kimsədən çox malı da yox, hər kəs halına görə nemətdədir. Özümüzü arxada sayar, başqasının dərdinə sevinmərik. Hırsızdan qorxumuz yox – nə şəhərdə polis, nə köydə bəqçimiz yoxdur. Başqalarından bir şey çalmırıq, bizdən də kimsə bir şey çalmaz. Nə qapıda kilidimiz, nə sürüdə çobanımız vardır. Kiçiklərimizi allah böyüdür, heyvanlarımızı da qurddan, qaplandan o qorur. Toxumu torpağa atar, üst tərəfini tanrıya buraxırıq. Biçim fəslə gəlmədikcə

kimsə arpa, buğda əkininə uğramaz. Öz-özünə bitən məhsuldan birə qarşı 700 alırıq. Nə yaparsaq təvəkkülümüz allahadır, qorxduğumuz da o, güvəndiyimiz də odur, başqasına sığınırıq. Bizlərdən birinə başqanlıq nəsib olursa hamımız ona fikirlərimizlə yardım edərək. Kimsəni kötülüyə çəkməz, fitnə yapmaz, qan tökmərik. Bir-birimizin dərdilə dərdlənin, bir-birimizin səadətinə sevinirik. Altuna, gümüşə qiymət vermərik, bizlərdən heç bir kimsə bunlara ehtiyac göstərməz. Heyvanlar bizdən qaçmazlar, çünki biz onları incitmərik. Ov bizim üçün bir əyləncə deyildir. Ovdan ancaq ehtiyacımız nisbətində faydalanırıq. Nə öküzlə eşşək kimi çox yeyir, nə də ağzımızı qaparır. Sıcaq olsun, soyuq olsun yemək süfrəsindən doymadan bir az öncə qalxırıq. Bizlərdən kimsə yaş keçmədik və vaxtı gəlmədikcə, gənc ölməz. Ölülərimiz üçün kədərlənmərik, çünki bunun faydasız olduğunu bilirik. Kimsənin arxasından üzünə qarşı söylənməyəcək bir söz söyləmərik. Casusluq nədir bilmərik. Allahın işinə qarışmaz, bu neçin böylə, o, neçin öylə deyə sormırıq. Bizim cəmiyyətdə yalnız bizim əxlaqımızda olanlar yaşaya bilir. Adətdən dışarı çıxanlar, həməm içimizdən atılırlar!».

Nizami deyir ki, İskəndər bütün bunları duyunca heyrətdən olduğu yerdə dona qaldı. «Çünki bundan daha gözəl bir qissəni nə eşitmiş, nə də dastanlarda oxumuşdu». Gördüyü bu «Cənnət şəhəri»nin ictimai quruluşu üzərində düşünən İskəndər öz-özünə:

Bu xalqı əvvəlcə görmüş olaydım dünyanı başdan-başa dolaşmağa qətiyyəv ehtiyac görməzdim. Bir dağın köşəsinə çəkilib, allaha ibadət edərdim. Ayınım bu nizamın cyni olur, dinim də bu dindən başqa olmazdı, deyir.

«İskəndərnamə»nin 18.000 beyti aşan və həqiqətlə əfsanəvi Nizamiyəvə bir surətdə yoğuran, min bir türlü dastan, hekayə, masal və hikmətləri içinə alan canlı səhifələri şairin ən sona saxladığı bu «Cənnət şəhəri» tablosu ilə tamamlanır.

İskəndər peyğəmbərin arayıb bulduğu bu ideal sistem həkim

Nizamının şübhəsiz, bizzat gerçəklənməsini özlədiyi ictimai nizamın ta özüdür.

Sovet müstəşriqlərindən Bertelsi «İskəndərnamə»nin «Cənnət şəhər» haqqındakı fikrəsini oxurkən «həyəcanlı bir qürur və öyünmə duyğusu» qaplayır. «Çünki Nizami bu ideal sosializmi quzeydə, SSRİ-nin bulunduğu yerdə yerləşdiribmiş!».

Bir kərə, «Cənnət şəhər» heç də SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə deyildir. Çünki Nizami İskəndərin bu şəhərdən ayrılaraq Yunanıstana doğru aldığı yolun yönünü göstərmişdir. Cızılan bu yönə görə, İskəndər «qurudan-dənizdən keçmiş və bir çox yol aldıqdan sonra Kirmandan Kirmanşaha, oradan Babilə, Babilədən də Şəhri-zur»a gəlmişdir. Bu qeyd və bu açıqlıq varkən «Cənnət şəhərin» qızıl Moskva olduğunu iddia etmək coğrafiya bilgisinə aykırıdır!... Şairin fantaziyasında canlanan bu ideal şəhərin yerini təyin etmək mütləq lazımsa, onu Qırğızla [Xırız] ilgili bir ölkədə aramalardır. Hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair «ideal şəhəri»ni dəxi, Türkiyədə görmüşdür. Bilxassə, əski yunan qaynaqlarında da Türkiyədə şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhs vardır.

Haydi, coğrafiyanı buraxaq!... Nizamidəki «Cənnət şəhər»lə sovet cənnətindəki şərtlərin bir-birinə bənzər tərəfləri varmıdır? - ona baxaq:

Nizamının «Cənnət şəhəri»i dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi allahı tanıyır, ötəkisi allahı rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propaqanda silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə təsanüd əsil ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar belə daima ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci hırsızlıq nədir bilməz, ikincidə hakim olan hırsızlıqdır... Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq

bilməz, ikincidə hər kəs casusdur.¹ Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci başdan-dırmağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı tutuşduracaq bir fitnə yuvasıdır.

Sözün özü: Dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan «Nizami sosializmi»lə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı «Rus sosializmi»nin bir-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!..

Nizamının Rusdan və rusluqdan bəhsi isə sarihidir (aydındır). O, öz yurdunu və onunla birlikdə bütün mədəniyyət dünyasını, idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin əlilə rus təhlükəsinə qarşı savundurmuş və onu əsirlikdən qurtarmışdır. Eyni İskəndərə kəşf etdirdiyi «Cənnət şəhəri»i o, yenə eyni İskəndərin əlilə «yaxşı külə çevirdiyi bir yerdə»² necə təsəvvür edə bilirdi?... Böylə bir imkansızlığı yalnız dünyanın bütün millətlərini hakimiyyəti altına alaraq onlardakı mənəvi-maddi bütün dəyərləri somurmaq istəyən qızıl bolşevizmin ideoloqları ancaq təsəvvür edə bilirlər. Nizamının sağ duyğusu deyil!...

Lütfünü gördüyü rejimə bəlkə də məcburi bir lətifə olsun deyə, Bertelsin bir də, «zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə [yəni bolşeviklərlə] bərabər olurdu!» deməsi vardır.

Fəqət, bizə görə, sevgilə nifrət, rəhmətlə lənət nə qədər bir araya gələ bilirlərsə, Nizamilə bolşeviklər dəxi, o qədər bərabər ola bilirlər!...

¹ Leninin «Hər kommunist casus olmağa borcludur!» hökmü mərifətdür.

² 239-cu səhifədə 3-cü alıntı.

VII

NİZAMİDƏ DÖVLƏT TƏLƏQQISI

*Dinində dövlətin zülm haramdır,
Zalımlara dövlət candan düşmandır.
Samanlığa eşşək düşdüsə nəgah,
Deməm yazıq eşşək, samana eyvah!*

Nizami

Fərdi cəmiyyət üçün çalışmağa borclu görün Nizamının dövləti təmsil edən hökmdarlarda təsəvvür etdiyi sorumluluğu da gözədən keçirmək görək.

Yaradılışda ikilik qəbul etməyən həkim üçün şüurlu insan cəmiyyətində əsil olan ictimai ahənglə ədalətdir. Dövlət təmsil etdiyi cəmiyyəti bir-birini yeyən düşmən zümrələrin yirticılığına tərk etməmək görövindədir. Onun ən böyük işi – varlığının hikməti – asayışı təmin etmək və ədaləti yaymaqdır.

Nizamiyə görə, dövlət anlamı ilə zülm anlamı bir araya gələməz. «Dövlət məzhəbində zülm haramdır. Zülm yapan adam dövlətlə dost olamaz». Dövlətin başına keçmiş zalım padşahı şair «samanlığa girmiş eşşöy» bənzədir və «eşşöyə deyil, samanlığa yazıq» deyir.¹

İdeal dövlətdə tədbirli hökmdar bütün işləri işdən anlayan bilginlərə verir. İskəndər böylə yapmışdır: Bilgin yardımçıların yardımı ilə dövlət, yaşlıların təcrübələri ilə gənclərin güclərini birləşdirərək yürür. Bir dövlət rəisi Nizamiyə görə, «sürüdən sorumlu çobandır».

hətta bundan daha sorumlu bir durumdadır. Qafa təcizdəki beyin gövdənin bütün üzvlərini idarə etməkdə nə kimi bir durumda isə dövlət rəisi də onun kimidir. «Əl ayağın çalışmasından məmnun deyilsə sorumlu başdır».

Fərd dövlətə qarşı müəyyən vəzifələrlə mükəlləfdir. Fəqət, fərd bir dövlətdə sırf vəzifə daşımaqla mükəlləf deyil, bir takım haqlara da malikdir. Padşahlara xitab edən şair «heç bir fərdə cəbbarlıq və qürurla baxma, o da özücə möhtəşəmdir!» deyir.

Nuşirəvanın vəziri Büzürməhrin bayquş dilindən tərəcə etdiyi danışmanı xatırlarsınız. Nizami hökmdarları eyni qüvvətlə zülm işləməkdən daim qorxutmaqdadır. «Padşahın əsil düşməni zülm işləyən ədalətsiz məmurlardır. Xalq zülm yadırandan dönər». Yunanlı həkimlər İskəndərə Daradan qorxmamasını tövsiyə edirlər, çünki «ondan məmnun olmayan iç düşmənləri bulğununu» bilirilər. Necə ki, hər bəsnasında İran şahına qarşı İskəndər bu iç düşmənlərdən faydalanmışdır.

Bir məmləkətin bayındırlığı şairə görə, hökmdarının eyi niyyətliliyiylə sıx surətdə bağlıdır: «Padşahın niyyəti eyi olursa çöllərdə gül-giyah yerinə mücövvhər bitər. Niyyəti kötü olan ağacın budağı qurur. Ey niyyətli padşah ətrafına bolluq saçar: məmləkətdəki genişliklərlə bolluqlar padşahın eyiliyindən bəhs edərler!»¹

Şair sasanilərdən, Hörmüzdün canı kimi sevdiyi oğlu Xosrova tətbiq etdiyi ədalətdən bəhs edərkən bundan əvvəlki bölümdə işarət etdiyimiz kimi, özünü tutamır, həməən zamanındakı duruma keçərək «yüz fağırın qanı tükülürkən, bir yolkəsenin yaxalanmadığından» şikayət qoparır!... Başqa bir əsərində də, «ədalət bu dövrdə aradan

¹ Setəm dər məzhəb-e doulet rəva nist
Ke doulet ba setəmkar aşəna nist
Xəri dər kahdan oflad naqah
Nəquyəm vay bər xər vay bər gah

¹ Fəraxiha-vo-nikiha-ye ətraf
Ze ədl-e padşah-e xod zənəd laf
Ze çeşm-e padşah oflade rahi
Ke bəd rəyi konəd ba padşahi

qalxdı, Simurqun [əfsanəvi bir quş] qanadlarına qondu, bu göy qübbədə həya, bu asılı torpaqda namus qalmadı. Qalx ey Nizami, çoxlu göz yaşı tök, qana dönmüş bu qəlb için qan ağla!» deyir.¹

Dövlətin ədalət yaymaq vəzifəsində bir müəssisə olduğu fikrini təlqin etmək üçün sənətkar «Həft peykər» kimi incə düşünülmüş qoca bir mənzumə yazmışdır. Bu gözəl hekayə ilə şairin yürütmək istədiyi fikir aşkardır: bir padşah və ya bir dövlət rəisi sadəcə, sürüdən sorumlu bir çoban deyil, bundan daha artıq, sürünün salamatından sorumlu bir köpəkdir. Bu vəzifəsini unudaraq kefə dalan və idarəni zalımlara buraxan hökmdarlarla hekayədəki «qancıq qurdla cütləşən köpək» arasında heç bir fərq yoxdur. Çöldə rastladığı çobanın vəzifəsində gevşəklik etmiş köpəyi cəzalandırmaqda olduğunu görərək, gözü bu həqiqətə açılan Bəhram şair həməni «həftənin yeddi gecəsini verdiyi yeddi iqlim gözəllərini tərک etdirərək «ədalət gözəlinin» [peykər-i ədl] qucağına atdırır».²

Bəhram Gur tipini təsvirə başlarkən belə, şair Bəhramın ədaləti qorumaq niyyətilə mücadiləyə atıldığını qeyd edir və onun ağzına hökmdarlıq varlığını əsil hikmətini ifadə edən bu beyti verir:

Fərz olan bizlərə budur, bilirik:
Zülmə zülm, ədlə ədl edirik!³

¹ Dad dər in dour bər əndaxteəst
Dər pər-e simorğ vətən saxteəst

Şərm dər in tarom-e əzrəq nəmānd
Ab dər in xak-e moəlləq nəmānd

Xız Nizami ze həd əfzun gery
Bər del-e xunab şode xun gery

² 185-ci səhifəyə bax.

³ Ançe ma-ra fərizə oftd-əst
Zolm-ra zolm dad-ra dad-əst

Şairin bütün yüksək dəyərlər üçün məcaz olaraq «türk» sözünü qullanmadığı sevdini bilir. «Məxzənül-əsrar»-ında zülm görmüş ixtiyar bir qadının ağzı ilə Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə yazılan xitab da diqqətə dəyər. Nizamiyə görə, dövlət əsasən adil olmalıdır. Türk dövləti isə bilxassə adil olacaq. Bunun için də ixtiyar qadının ağzı ilə Səncərə xitab surətilə, «madam ki, adil deyilsən, demək türk deyilsən!» deyir.

Nizami incələməkdə olduğumuz bu fikirlərini yalnız nəzəri olaraq deyil, onunla çağdaş bulunan hökmdarlara qarşı feilən dəxi, cəsarətlə müdafiə etmişdir. «Leyli və Məcnun» mənzuməsinin «Xatimə»sində şairin Şirvanşah Axsitan Mənuçehrə yazdığı mədhiyyə mutaf qəsidələrin üstündə bir əsərdir. Nizami şirvanşaha yunan filosoflarının adından sevdidi qəhrəmanı İskəndər için yazdığı «Xirədnamə»lər üslubunda öyüdlər verməkdədir.

Zühdi, əxlaqi, mülki və siyasi mahiyyətdə olan bu öyüdlər son dərəcədə maraqlı nöqtələri içinə almaqdadır.

Özünə «nüsret-i ilahi öyüdcüsü» deyən şair, mənəvi səlahiyyət və etibarına güvənən bir adam ədası ilə əsrinin padşahına «dünya heç bir padşaha qalmamış, sənə də qalmayacaq», deyir və «cahanda baqi qala bilmək için cahana faydalı ol!» tövsiyəsində bulunur.

Sonra şair padşahı ayıq olmağa dəvət edir və dövlətin eyiliyi için heç bir çətinliyi yeməkdən çəkinməməyi tövsiyə edir. «Dövlət işlərində dövlətin etibarına qıl qədər olsun uymayan şeylərə yer vermə!» deyir.

Nizami padşahı düşmənlərə qarşı tətik davranmağa dəvət edir: «Üzr istəyən düşməne inanma, qapından qov!» deyir.

Nizamiyə görə, iqtidar ilə təmkin bir-birini tamamlayan

¹ 153-cü səhifəyə bax.

² Bu, cümə salamlıqları əsasında cami imamlarının Osmanlı sultanlarını qarşılayaraq, «padşahım, qürurlanma, səndən böyük allah var» demələrini andırır.

şeylərdir: «Qahir ol, fəqət, təmkinini əldən buraxma!».¹

Dövlət idarəsində şair müşavirəyə tərəfdardır: padşaha «rəy və fikir sahibi olduğun məlumsa da, başqalarının rəylərini dəxi, ihmal etmə!» deyir.²

Nizami məmduhunu ikiüzlü yaxınlardan [müqərrəblər] çəkin-dirir və vədə sədaqət göstərməsini bilxassə, tövsiyə edir. «Ədalət arayanların cavablarını ancaq doğrusözlü adamlar vasitəsilə göndər. Sözlünü tut ki, hər kəs sənə güvənsin!».³

Sınanılmamışlara üz verilməməsinin şair bir qayda olaraq konul-masını padşaha tövsiyə edir: «kimsəyə sınımadan üz vermə, qəl-bində yeri olmayanlara güvənmə!».

Düşməni kiçik görmək, düşmənlərə qarşı amansız, dostlara qarşı da vəfalı olmaq dövlət adamlarının bilxassə, diqqət edəcəkləri bir fəzilətdir: «Vuracağını kökündən vur, tutacağını da düşürmə!».⁴

Çağdaş bir padşaha öyüd şəklinə qoyduğu bu fikirlərində Nizami ideal bir dövlət rəisi üçün zəruri gördüyü əsas vəsfləri bəli-r-məkdədir: bu, eyni zamanda onun dövlət haqqındakı tələqqisini göstərir.

¹ Qaheer şo-vo-bordbar mibaş
Mey mixor-o-huşyar mibaş

(Güclü ol, amma təmkinli ol,
Mey iç, amma ayıq ol! – R.Ə.).

² Rəy-e to əgər çe həst hoşyar
Rəy degəran ze dost məqozar

³ Dər qoul çenan kon ostovari
K-imən şəvəd əz-to zinhari

(Sözündə elə möhkəm ol ki,
Kömək istəyən sənə güvənsin – R.Ə.).

⁴ An-ra ke zəni ze bix bər kən
V-an-ra ke to bər keşi məyəfkən

VIII İDEAL HÖKMDAR İSKƏNDƏR VƏ MÖCÜZƏSİ

Allahdan İskəndərə vəhy:

*Bilərsən cahanda bütün dilləri,
Danışar səninlə cahən elləri.
Bu ellərdə qullanmadan tərçüman,
Sənin rumcanı hər kəs anlar əyan.*

Nizami

I
Nizami tələqqisinə uyan dövlət idarəsini gerçəkləşdirən ideal hökmdar İskəndərdir. İskəndərin şəxsində Nizami bilgiyə, hikmətə, sənətə və fikrə bağlı aydın bir hökmdar görməkdədir. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən çevrələnmiş bulunan bu hökmdarın özü dəxi, xarakter [səciyyə], cəsarət və qəhrəmanlığı ilə bərabər, bilginliyi, həkimliyi və tədbirciliyi ilə tanınır. Ona naiblik edən vəziri, Yunanıstanın ən məşhur filosofu – Ərəstudur [Aristotel]. Sarayında Yunanıstanın tanınmış bütün həkim və bilginlərindən meydana gəlmiş «Dövlət Şurası» biçimində yüksək bir müəssisə vardır. Dövlət işlərinə aid ən təməlli məsələlərdə imperator bu məclislə müşavirələr yapmaqdadır.

İskəndərin elm, fənn (təbiət-texnika) və ədəbiyyat adamlarına qarşı böyük təvəccöhü (sayğısı) vardır, onlarla elmlə fəlsəfənin daima məşğul olduqları böyük məsələlər üzərinə maraqlı dartsımlar yapır. Bu qəbildən olmaq üzrə, İskəndər tərəfindən meydana atılıb da, zamanın tanınmış bütün hökmləri tərəfindən münaqişə edilən «təqvin-i aləm» [aləmin yaradılışı] haqqındakı türlü görüş və okulların xülasəsi «İskəndərnəmə»nin maraqlı bir qismini təşkil etməkdədir.¹ Bundan başqa cəmi kitabda İskəndərin hindli bir filo-

¹ «İqbalnəmə» deyilən ikinci kitab.

soflla yaddığı danışma da, yunan okulu ilə hind okulu arasındakı görüş və düşüniş ayrılığını göstərmək baxımından diqqətədiyərdir.

İskəndər sənətkarlar arasındakı müsabiqələrdən dəxi, xoşlanmaqdadır. Rum və İran rəssamları ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqə səhnəsi şair tərəfindən çox canlı surətdə təsvir edilmişdir. Bu müsabiqələr imperatorun öz hüzurunda yapılmışdır.

İskəndər yabançı məmləkətlərdə, bilxassə İranda bulduğı faydalı elm əsərlərini yunancaya tərcümə etdirmişdir. Bu və başqa surətlərlə Yunanıstan bilginliyini artıran İskəndər elm sahəsində yeni kəşflər dəxi, əldə etmişdir. Dünyanın qaba-taslaq ilk xəritəsini yaddırın odur.

İskəndər mükəmməl bir təşkilatçıdır. Yeni nizam üzrə, mükəmməl bir ordu qurmuş və bu ordunu özəl bir üsul ilə təlim və yeni silahlarla təchiz etmişdir. Bu ordunu bizzat özü idarə etmişdir. O, misilsiz bir komandandır. Bu ordu Qafqaz bəhsində görüldüyü kimi, İskəndəri tanımış bütün millətlərdən qurulmuş müttəfiq bir ordu şəklinədir.

Nizamiyə görə, İskəndər için ordu da, hərə də bir məqsəd deyil, sadəcə, bir vasitədir. Hərə için hərə prinsipini o, kökündən rədd edər. Şairə görə, İskəndər saldırma qəsdilə heç bir herb yapmamışdır. Daraya qarşı yapmış olduğu sırf savunma herbindən başqa onun qanlılığı ilə ayrılın iki önəmli savaşı olmuşdur. Bunlardan biri misirlilərin ricası üzərinə zəngibarlı saldırqanlara, o biri də, qafqazlıların ricası ilə soyğunçu ruslara qarşı yapılmışdır. Digər bütün səfərləri isə İskəndər tədbir və ələlədə əskəri nümayişlərlə nəticələndirmiş, qan tökmədən, istədiklərinə ermişdir.

Nizami İskəndər diplomatiyasının dəxi, təməllərini anlatmaqdadır. Bu diplomatiyanın ana xətti getdiyi məmləkətlərdə özünə bağladığı millətlərin qəlblərini qazanmaqdadır. Hətta, hər herbın sonunda müzəffər İskəndər düşmən igidlərinin dəxi, könüllərini alır, onlara lütfərdə bulunur. Sistemini qəbul edən məmləkətləri özünə

candan bağlayacaq və düşmənliyi unutturacaq çarə və tədbirlərə baş vurur. Çünki «millətlərin daim qüvvətə boyun əyməyəcəklərini» bilir. Millətlərin məmləkətlərini üstün qüvvətlə tutmaq mümkündür, fəqət, qəlbləri qazanılmamış millətlərin sədaqətləri zorla qazanılmaz.

Darının fəlakəti üzərinə, İskəndərin İrana tətbiq etmiş olduğu rejimin bu baxımdan diqqətədiyəər tərsfləri vardır. İskəndər Kəyan padşahının iç düşmənliylə gizlicə təmasa gəlmiş, onlara yapacaqları xidmətə qarşılıq olmaq üzrə, maddi böyük hədiyyələr verəcəyini vəd etmişdir. Daranın qərargahına mənsub olan sui-qəsdçilər savaşın böhranlı bir çağında öz komandanları bulunan şahı xəncərləmiş və bu surətlə zəfərin İskəndər lehinə bitməsini qolaylaşdırmışlar. Bu zəfər üzərinə İskəndər bütün İran böyüklərini toplamış, onlarla əhd-misəq yapmış, şahzadələri məmləkətin birər qisminə «şah» deyə təyin etmiş, özü isə Daranın qızı Rövşənəklə evlənərək «şahənşah» ünvanı ilə İran taxtına çıxmışdır.

Bu törən əsnasında İskəndərin Daraya qarşı özlərilə gizli tərtiblərə girmiş olduğu xain İran sərkərdələrinə yaddığı müamilə çox mənalıdır: İskəndər bütün İran əmirlərinin hüzurunda Daranı öldürən iki sərkərdəni getirdirir, əvvəlcə onlara vəd etmiş olduğu altunları tamamilə ödəyir, sözünü tutmuş olur. Sonra isə ikisinin də öz padşah və komandanlarına qarşı göstərdikləri dönüklük için edamlarını əmr edir və bu əmrə həməən yerinə getirdir: «ta ki, kimşə öz əmirinə xəyanət həvəsinə düşməsin!».

İrandakı yerli və milli bütün adət və müəsisələlərə hörmət edən İskəndər sadəcə, atəşpərəstliyə aid bütün məbəd və müəsisələləri xarab edərək təkəllahlıq dinini yerlədirmişdir.

Nizamının düşüniş tərzini için bu istisnanın təbii və tipik olduğuna yuxarıda işarət edilmişdir.

Ərəstunun İran səfərində İskəndərdən ayrılıb Ruma dönərək öz hökmdarına verdiyi öyüdlər arasında «İskəndər siyaseti»nin

xarakterini göstərəcək bəzi önəmli nöqtələr də vardır:

Filosof vəzir öz padşahına getdiyi məmləkətlərdə «Siyavuş qanı»na bənzər, kin doğuracaq qanlılıqdan sakınmasını tövsiyə etməkdədir.¹ «Kiçilməmək için kimsəni biçilməməyi» tövsiyə edən vəzir iranlıların günün birində Daranın intiqamını almaq için ayaqlanmalarının mümkün olduğunu unutmamağı padşaha xatırladır. Bunun için bu məmləkəti yerli prinslər arasında bölməyi, onlardan yalnız İskəndərin ümumi avtoritetinin tanınmasını istəməklə yetinməyi tövsiyə edir, çünki bu surətlə «öz mülklərinin qayğı və qailsilə məşğul olur da, bu prinslər rumları düşünməyə vaxt bulamazlar».² Eyni zamanda yunanlı vəzir İran torpaqlarında rumlu rəislərin təyin olunmalarına da müxalifdir, çünki «bu surətlə əhali-dəki məmnuniyyətsizlik ilə müxalifətin doğrudan-doğruya rumlar üzərinə çevrilmək qorxusu vardır!».

Ələlümüm, filosof vəzir İskəndərin yabançı ellərdə çox durmayıb çər-çevik öz yurduna dönməsi için israr edir. Çünki «bir adamın bütün dünyanı tutması və onu öz malı sanması görəkməz, zira dünya bir çox mülkdən ibarətdir ki, hər biri birer sahibin payıdır. Tanrının ayırdığı bölümə özünü sevdiren bir sahib oranın öz adına

¹ Siyavuş İran padşahı Keyxosrovun Turanlı prinsədən doğulmuş oğludur. Atasından gördüyü haqsız müamilə üzərinə o, Turana sığınmış və burada Əfrasiyabın qızı Firəngislə evlənmişdir. Bir rəvayətlə indiki Maku tərəfində ona ayrılan məmləkətdə gözəl və məmur bir idarə qurmuş ikən, intriqaçılar tərəfindən İranla gizli münasibətdə bulunmaqla töhmətləndirilən Siyavuş qayınatası Əfrasiyab tərəfindən qətl edilmişdir. İran ilə Turan arasındakı tarixi savaqlar bu günahsız adamın tökülən məsum qanı üzərinə doğan kin ilə yapılmışdır. «Siyavuş qanı tökmək» haqsız yerə qan etmək deməkdir. «Şahnamə»də bu hekayəyə önəmli səhifələr ayrılmışdır [B a x: M.Ə.Rəsulzadə. «Əsrimizin Siyavuşu». İstanbul, 1922].

² Ze məşğuli-ye molk-e xod hər kəsi
Nadərəd suy-e ma fərağət bəsi

sicillənmiş olduğuna əmin ola bilər».¹

Ərəsti İskəndəri yalnız Yunanıstanın sahibi olmağa təşviq edir. Başqa millətlər üzərində isə Yunanıstanın mənəvi nüfuzunu təmin etmək yetiştir, artığı reaksiya doğurur ki, bu da Ana Vətənin fəlakətinə səbəb olur.

2

Ərəstunun bəhs etdiyi «mənəvi nüfuz» Nizamının mistik tələq-qisnə görə, dindir: təkallahlıq dini. Bütün avtoritetlər bu fikrə xidmət etməkdədir. Bu həqiqətə xidmət etməyən hər hansı bir dövlət zalımdır. Tək allah, tək din və tək həqiqətə bağlı olmayan bir iqtidar dünya hakimiyyətinə cəməz.

Nüfuz və avtoritetini bütün dünyaya yaya bilmiş bulunan İskəndər Nizamının nəzərində yalnız bir əskər, bir siyasi və hökmdar olaraq qalamazdı. Bunun içindir ki, Nizamiyə görə, İskəndərə peyğəmbərlik verilmişdir. Allah tərəfindən bir səs ona: «ey İskəndər, sənə peyğəmbərlik verildi, bütün dünyanı allah yoluna çağıracaq, insanlara təkallahlıq hidayətini göstərəcəksən!» demişdir. Allahın bu vəhyi qarşısında titrəyən İskəndər:

– Mənmi peyğəmbər, hanı mənim möcüzəm? deyə sormuş və tərəddüd göstərmişdir. O zaman ilahi səs İskəndərə:

– Möcüzən bu, *bütün millətlərin dilini tərcümansız anlayacaqsan, millətlər də sənənin rumcanı eyni şəkildə vasitəsiz anlayacaqlar!*

Bu böyük möcüzəni edinən İskəndər dünyanı yeni başdan dolaşmış, gəzdirdiyi məmləkətlərdə bu dəfə də hidayətçi bir peyğəmbər

¹ Neşayəd be yek tən cəhan daştən
Həm aləm an-e xod enqəştən

Cəhan qesmət-e molk darəd bəsi
Və-z-an həst hər qesməti bər kəsi

Çoqesm-e xoda-ra koni ram-e xiş
Bər an qesmət oftadə dan nam-e xiş

sifətilə təkallahlıq dinini yaymışdır.

Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmi?... Öylə ya!... Şair demək istəyir ki, *millətlərarası nizam ancaq milli haqların tanınması ilə kökləşə bilir!*

İnsanlığın susadığı təkdünya barışının bundan daha yüksək formulu kim vermişdir?!...

SON SÖZ

«Azərbaycan şairi Nizami» haqqında təsərlədiyimiz plan sona erdi. Fəqət, Nizamini tamamilə anlada bildikmi? – zənn etməm!

Böyük və dahi şair Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamilə qavranılmazsa təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin bir bütün halında qavrana bilməsi bir yana, qavrana bilən qismini belə, haqqı ilə hekayə və ya rəsm edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehri fırça, nə qədər möcüzəli kəski olursa-olsun, təbiətdəki bütün dəyərləri ifadədən yeno acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizamisini anlayıb, anlatmaq o qəbildəndir.

Təbiəti hər kəs öz təbiətindəki özəllik və zəka nisbətində qavrar. Bunun için də, eyni təbiət türlü şəxslərdə türlü inikaslar yapar. Böyük eşq məsələlərinin türlü yazarlar tərəfindən türlü şəkillərdə yazılışı, böyük sənət konularının türlü rəssamlarca türlü okullar metodu ilə işlənməsi, böyük sosial davaların türlü filosoflar tərəfindən başqa-başqa şəkillərdə çözülməsi, heykəltəraşlıqdakı türlü gələnlərlə musiqidəki çeşidli sənətlər bütünlükdə bu davanı isbat edər.

Bizim anladığımıza görə, Nizami təbiətin çox böyük bir parçasıdır. Təbiətə hər baxışımızda necə əvvəlcə görmədiyimiz bir yenilik görürüksə, Nizamini hər oxuduğumuzda dəxi, onda yeni bir özəllik, yeni bir gözəllik buluruq. Nizaminin gəlişimi də eynilə təbiətin gəlişməsinə bənzər. Bir gül necə tumurcuq halından keçərək qönçələşir və sonra getdikcə dövr-dövr qabığından sıyrılır, hər gün bir az daha rəng və qoxu alaraq ən sonda bütün

ehtişamı ilə açar və olğunlaşsın Nizaminin yaradıcılığı da eynilə bir gülün təbii gəlişməsi kimi, tumurcuqlanmış, yarpaqlanmış, çiçəklənmiş, açılmış və olmuşdur. «Məxzənül-əsrar», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Haft peykər» və nəhayət «İskəndərnamə» şairi yaşının irəliləyən türlü dövrləri və hər dövrdəki yaşının təbii meyil və istəklilərlə sıx bir münasibətdədir. Şair heç bir zaman özünü zorlamamışdır, işlədiyi konularla yaşadığı bədii və fikri həyat arasında tam bir münasibət vardır. O, təbiət kimi təbii.

Nizami sənətilə fikri arasında təzadə düşməyən müstəsna bir şəxsiyyətdir. Onun sənət baxımından olağanüstü qüdrəti eyni dəyərdə və qüdrətdə bulunan fikirlilərlə məsud bir ahəng içindədir.

Nizaminin ən kəsin sifəti həyatsevərliklə eşqdır. Eşqi onun qədr qüvvət və sənətlə yazan ikinci bir şair yoxdur. Onun coşğun təbinə bu konu qədr uyan başqa heç bir konu olmamışdır. Eşsiz əsərlərində təsvir etdiyi eşq və həyat tablolarının böyüklük və gözəllik baxımından cahən ədəbiyyatdakı bənzərləri arasında müstəsna yerləri vardır. Nizami tablolarının təsiri zamanla azalmayan bir dəyərdədir.

Şairdəki bu coşğun qüvvəti çağdaş bir təşbehə anlatmaq istərsək, Nizamidəki dinamizmi atom enerjisi ilə qarşılaşdırma bilərik, bu fərqlə ki, bu gün müəyyən qəlibə qoyulub istənilən yönətimdə qullanılmadığından sadəcə, dağıtmaq və yıxmağa yarayan atoma müqabil, Nizami özündəki dinamizmə yapıcı bir yontəm verə bilmiş, onu özündə mövcud zühd, təqva və idealistlik qüvvətilə müəyyən bir qəlibə soxa bilmişdir.

Bir yandan təbiət qədr daşqın və sonsuz yaşama arzusu, o biri yandan da bu arzunu eyimsər ideolojisinə uyar bir yönə qoya bilən yüksək iman ilə iradə. Bax bu iki ünsür Nizaminin olağanüstü sənətkarlığını doğurmuş və bizə təbiət qədr böyük və onun

qədr qavranılmaz bir aləm bağışlamışdır.

Nizami bildiyimiz fəxriyyəsinə sənətinin qiyamətə qədr yaşayacağını söyləyir. Bu iddia klassik Doğu ədəbiyyatının klassik şəkilləri üçün mübaligəli görünə də, Nizaminin tabloları üçün mübaligəsiz, doğrudur. Hələ şəkildən əvvəl mənə güdən Nizamilik üçün – ki, bütün eyimsərliyi ilə «İskəndər aynası»ndakı kimi, İskəndər tablosuna əks etmişdir – hökmünü zərrə qədr qeyb etməmişdir.

Nizami şairinə buluşlarla təsvir və peyğəmbərə duyuşlarla təsəvvür etdiyi ideal dünyanın əsaslı cizgilərini «İskəndərnamə»sində vermiş və ideal hökmdar tipini də İskəndərin simasında göstərmiş, böyük bir tablo yaratmışdır:

İskəndər tablosu!...

Bu, Nizaminin qüdrətli əlilə işlənmiş möhtəşəm bir əsərdir. Bu əsərdə o, sənətkarlığının əsil qayəsi olan siyasi və sosial fikirlərinə bir yekun vurmuşdur.

Əski bir keçmişə aid təsvir olunan bir tablo şübhəsiz, şairin öz çağından uzaq bir gələcək üçün olsa da, təsəvvür etmiş olduğu dünya quruluşu haqqındakı idealını əks etdirmişdir.

Şairin böyüklüyü qədr geniş və hüdud bilməyən fantaziyası sayəsində canlandıqca canlanan bu ideal, iztirablar içində boğulan çağdaş insanlığın daima arayıb bir türlü bulamadığı idealın bir eşi deyilmidir?!

Sosial ədalət, siyasi istiqrar və ahəngə susamış çağdaş insanlığın vicdanını yaxan qorxunc aktualılıqla ümidlərini oxşayan yüksək fikirləri XII yüzilin bu altın qələm şairi nə aktual bir əda ilə, nə canlı və nə parlaq təsvir etmişdir – deyilmi?!

İnsanlığın dəyərini özünəxas yüksək bir üslubla anlayan şair kainata hökm edə bilən olğun adam haqqındakı görüşü ilə təbiəti qullanmaqda möcüzələr göstərən çağdaş insan tipinə qüvvətli

şəxsiyyət idealına tərcüman olmamışmıdır?!...

Fərdi səadəti milli və növ-i səlāmətdə və bir parçası olduğu-
muz cəmiyyətə faydalı olmaqda arayan həkim ən modern so-
siolojinin erdiyi nəticəyə daha o zaman varmamışmıdır?!...

«Cənnət şəhər» misalında gördüyümüz kimi, Nizaminin məd-
diyyata deyil, mənəviyyətə, nifrətə deyil, sevgiyə dayandırdığı
ictimai nizam sosial ədalətə susamış bugünkü insanlığın aradığı
ideal nizam deyildir?!...

Dövlətin ictimai təsanüd qurmağa borclu, bilgi və sevgilə
idare olunması lazım bir ədalət müəssisəsi olduğunu düşünən
Nizami çağdaşlarımızın özledikləri təzadsız və sinif qovğaları
bilməyən, təhəkküm və istismara yol verməyən təsanüdcü bir
dövlət idealının mübaşirliyini (yol göstərən) yapmamışmıdır?!...

Nəhayət, millətlər arasındakı münasibətləri hankı yüksək
idealist Nizamidən daha eyi bir şəkildə təsəvvür edə bilmişdir?

Bu təsəvvürə görə:

*Millətlərə cəbr və təhəkkümlə deyil, mənəvi bir avtoritetlə
yanaşmaq və qəlblərinin bircə tərcümanı olan dillərini vasitəsiz
olaraq anlamaq gərəkdir!*

* * *

Dünya ölçüsündəki yaradıcılığı ilə cahan ədəbiyyatına ölməz
şeir tabloları ilə eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri
verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşlərilə də
insanlığın ən səmimi duyğuları və ən əziz ideallarına tərcüman
olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir.

Ağılları çaşdıran bu başarısını Nizami qəlbinin bütün tellərilə
bağlı bulunduğu öz yurduna və onun kültür gələnlərinə borclu-
dur. O, elinin, soyunun və içində yetişdiyi kültür mühitinin öz

övlədidir. «Yunanlar dünyaya Homeri, iranlılar Firdovsini,
italiyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik», deyə
öyünən Azərbaycan türkləri haqlıdırlar.

Hə, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli yer qazandıran bu
eşsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Bunun
kimi, əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklük də şübhəsiz, türk
Nizaminin böyük adı ilə öyünür, onun yüksək ruhunu rəhmət və
şükranla anar!

B İ T D İ

11 oktyabr 1941. Buxarest.

EKLƏMƏ

I

NİZAMI

Mənzum bir xülasə

Yüksəlmiş Gəncənin anımla namı,
Fəxrimizdir bizim böyük Nizami.
O yaşamış Eldənizin çağında,
Seyr eyləmiş Şirvanşahın bağında.
«Məxzən»ini Ərzincana göndərmiş,
Mənküçəkdən ona hədiyyə gəlmiş.¹
«Xosrov-Şirin» verilmişdir Arslana²
Həmdaniana qarşılıq olmuş buna.
Axsitanın arzusunu dinləmiş,
«Leyli-Məcnun» eşqini nəzm eyləmiş.
«Yeddi Gözəl» masallarını yazmışdır,
Körp - Arslanın namına bağlamışdır.
İskəndərə böyük kitab bağlamış,³
Eldənizli Əbu Bəkrə adlamış.
O yaşamış baba yurdu Gəncədə,
Toplu onun beş əsəri «Xəmsə»də.
Zamanında hakim olan adətə,
Əsərlərini o yazmışdır əcəmcə.
Gözəl farsca yazmaqda o, mahirdir.
Firdovsi ölçüsündə bir şairdir.

¹ Fəxrəddin Bəhrəmşah-Mənküçək.

² Atabəy Qızıl Arslan.

³ İskəndərnamə.

* * *

Böylə ikən, o, fars deyil hissində,
Sezmək bunu çətin deyil şeirində.
Farsçılıqdan o, qətiyyəən uzaqdır,
Firdovsinin ruhu ondan iraqdır.
Firdosidə ərəblərə çatılmış,
Peyğəmbərin məktubu yırtılmış.¹
Key taxtına ərəb göz qoyduğundan,
Deyilmiş, tuf sənə, ey çərx-i dövrən.
Nizami də eyni şeydən bəhs etmiş.²
İrənlərin füzulluğuna küfr etmiş,
Yırtdığı üçün məktubnu Məhəmmədin,
Adını quduz qoymuşdur o, Pərvizin.
Birinci, fars – iranlığı öymüşdür,
İkinci, türk – islamlığı güdmüşdür.
Firdovsicə iranlıdır İskəndər,
Nizamisə Filippin oğludur der.
«Damarında axmasa İran qanı,
Makdonyalı yenəməzdi İrani!».
Firdovsinin bu irqçilik hökmündən,
Göz çevirir Nizami, ta kökündən.
«İskəndərə qazandıran deyil qan,
Zəfər vermiş ona ağıl və iman!».
Farsçılığın ənənəsi zərdüştlük,
Nizamidə görməmiş xoşgörənlik.
Təktanlıq ruhunda, müsəlmandır,
Zərdüştlüyün ikiçiliyinə düşmandır.
*Təəssübü farslığın onda yoxdur,
Türkə qarşı duyduğu sevgi çoxdur.*

¹ B a x: s. 200.² B a x: s. 201.

* * *

Əcəmcə yazmışsa da gər, o, türkdür.
«Xəmsə»sində türkün rolu böyükdür.
Türklük deyir, o, gözəllik anlayır,
Həm eyilik, həm özəllik anlayır.
Dünyadakı gözəllərdən bəhs edər,
Bunları həp o, türk deyər vəsf edər.
Onunca türk, göyçək, gözü gözəldir,
Sözü doğru, dili dadlı şəkərdir.
Türk dediyin adam aytək gülümsər,
Bu gülüşü qısqanırmış həp şəkər.¹
Türklük demək doğrudur hər zaman,
Doğrulugun diyarıdır Türküstan.²
Türkcə demək həqiqətin bir dili,
«Türkcəsini» anlamayan «həbəşli».³
Türk əskərdir, bir şefdir, qəhrəmandır,
Bir sözlə o, yüksək, böyük insandır.
İskəndərin şapkası rum, özü türk.⁴
Peyğəmbərin «Xəmsə»dəki vəsfi türk.⁵
Ədalətli qurum – türkün nizami,
Bax necə anladır bunu Nizami:
«Zülm görmüş, aciz, ixtiyar nənə,
Əl atdı Sultan Səncərin atəyinə.
Səndən, dedi: görmədim heç inayət,
Zülm gördüm deyər etdi şikayət.
Dərdini anlatdı şikayətində,

¹ B a x: səh. 207.² B a x: səh. 213.³ B a x: səh. 216.⁴ B a x: səh. 211.⁵ B a x: səh. 211.

Böylə xitab etdi nəhayətində:
Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil. çapulçu hindusan».¹
*Bu qissədən çıxan hissə az deyil:
«Bir kimsə kim adil deyil, türk deyill».*

* * *

Şairimiz yurduna çox bağlıdır,
Türk olduğu qədər də Qafqazlıdır.
Könuların alır, çoxca Qafqazdan,
Qorundurur onu axınçı Rusdan.
Bərdənin anladır, o, parlaqlığın,
Nüşabənin qız-qadın sultanlığın.
İskəndəri o buraya gətirdir,
Qafqaz üçün Rus ilə hərb etdirir.
Doqquzuncu, onuncu, onbirinci,
Sonra da öz dövrü, onikinci
Əsrlərdə olan-bitən şeyləri,
İskəndərin dövrünə çəkmiş geri.
Nüşabənin müttəfiqi İskəndər,
Bərdədəki axından almış xəbər.
İskəndərə Qafqasyadan gəlmişlər,
Hadisəni böylə təsvir etmişlər:
«Şəhri yıxmış, əhalini qırmışlar,
Nüşabəni ruslar əsir almışlar.
Bu axının önü alınmazsa gər,
Yaxın Şərqi təhlükə təhdid edər».

¹ B a x: səh. 153.

Bunu duyan İskəndər əmr etmiş,
Ordusunu Qafqasyaya çevirmiş.
Rum ordusu qarşılaşmış ruslarla,
Hərbələr olmuş, günlər, bəlkə aylarla.
Rus ordusu çoxluq, qaba bir qüvvət,
Nizamlı orduya yenilmiş əlbət.
Şair bu vəqeyə verməkdə təfsil,
Yerindədir, edilsə bəzi təhlil:
Hərb başında Rus sərđarı söyləmiş:
Ordusuna böylə xitab etmiş:
«Tanrı verir, qazanırsaq burda biz,
Ərzi tutar, şah oluruq şübhəsiz».¹
Beynəlmiləl orduya İskəndər də,
Böylə xitab etməkdədir əmrində:
«Qafqasyadan tutmuş ta Çin dənizinə,
Türklər yayılmışdır yerin üzünə.
Gərçi onlar əqrabamız deyillər,
Rusdan fazla həm rumlara kinlilər.
Türkün gücüylə biz, fəqət gerçəkdən,
Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən».²
O çağdakı ağrısı coğrafiyanın,
Ta indiki qayğısı Qafqasiyanın.
Səkkiz əsr bundan əvvəl düşünmüş,
Məsələni bugünkü kimi görmüş.
*Yaxın Şərqi siyasətində yeri,
Qafqasiyanın dünyəliqdır dəyəri.*

¹ B a x: səh. 225-226.² B a x: səh. 225.

* * *

Rus selinin önünə keçilmək için,
Türk gücü mötəbərdir həm bu gün için.
Qafqaz bu gün zəncirlərlə bağlıdır,
Nizami də eyni dərdədən dağlıdır.
İskəndərə qasid gəlmiş Qafqazdan,
Bu surətlə danışmışdır o rusdan:
«Bunlar demiş – şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar.
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xünxar,
Comərdlikdən aciz, qançıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan».¹
«Xəmsə» verir rusun iki tipini,
Qorxulu div, qanlı prinsesini.
Nizamidə iki çöhrə çox abus:
Qara məcusilə, sarıüzlü rus.
*İskəndərə yeniltmiş məcusluğu,
Yaxdırmışdır ona bütün rusluğu!*²

* * *

«Xəmsə»dəki gözəl, yüksək qadınlar,
Ya Qafqazdan, ya türklərdən çıxarlar.
Bərdəli Nüşabə ağıl, hikmətdə,
İskəndəri buraxmışdır heyətdə.
Məhin Banu ağıllı bir sultandır,
Muğanlıdır, qadın bir hökmrandır.
Şirin onun ən dadlı məxluqudur,

Bu prinses Qafqasya məhsuludur.
Türk gözəli rus divini yumşaltmış,
İradəsin Arximedinin o çalmış.
Bir türk qızı Bəhramgura sataşmış,
Ölümünü zəkasilə atlatmış.
Qadınlara Nizami hörmət edər,
Onları bax nə surətlə mədh edər:
«Qadın deyər kimsə namərd sayılmaz,
Namərd odur, dünyada dərdi olmaz.
Arslan kimi nə erkəkcə qadın var,
Erkəklər var ki, gerçəkədən qadınlar!».¹
«Xəmsə»dəki qafqasyalı qadınlar,
Çarşab örtməz, erkəklərdən qaçmazlar.
İskəndərə söyləmişlər qıpçaqlar:
«Örtünməzlər bizdə qızlar, qadınlar.
Gəl pozma üzləri, vurdurma yaşmaq,
Qapatdır gözləri – görəksə mutlaq!».²
*Yüzlərcə il əvvəl bu parlaq fikir,
Qafqazya və türk şərtlərindən gəlir!*

* * *

Bu beyitlər bizə aydın göstərir,
Nizaminin kim olduğunu bəlirtir.
İstənilsə bizdən qısa nəticə,
Anladınq Nizamini böyləcə:
*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyər zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.*

¹ B a x: səh. 239-240.² B a x: səh. 239.¹ B a x: səh. 250.² B a x: səh. 248.

Gözəl qadın tipləri.
Ya türk, ya qafqazlıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.

Bavariya. Şvarsenefeld. 25.7.45 – 28.7.45.

II
İKİ «LEYLİ - MƏCNUN»

(Nizamilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma)

Əsbab-i soxən neşat-u naz əst
Zin hər do, soxən bəhane saz əst¹

Nizami

Olduqca mən götürmə bələdən iradətim,
Mən istərəm bəlanı, çü istər bəla məni!

Füzuli

Nizamilə Füzuli arasında 400 illik bir zaman vardır. Buna rəğmən, yazmış olduqları «Leyli-Məcnun» hekayəsi hər iki şairi bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Eyni amil bu iki şairin adını Azərbaycanla dəxi, ilgiləndirmişdir.

Müsəlman Doğunun farsca yazdığı dövrdə Şirvan şahının arzusu üzərinə Gəncəli Nizaminin dühası sayəsində «Leyli-Məcnun» hekayəsi Ərəbistanın «qızgın qumsallıqlarından» çıxarılmış, klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün məmurluqlara götürülmüşdür. Daha sonra türk klassizminin çiçəkləndiyi dövrdə ədəbi Azərbaycan mühitindən doğan böyük türk şairi Füzulinin yaradıcılığı ilə bu dastan başda Azərbaycan türkləri olmaq üzrə, ədəbiyyat maraqlısı bütün türk arifləri arasında məşhur olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyirin himmətilə də, 1907-ci ildə opera şəklinə qoyulması ilə bu hekayə Azərbaycanda geniş xalq təbəqələri tərəfindən dəxi, mənimsənmişdir. Böyləliklə, bugünkü halı ilə «Leyli-Məcnun» bir

¹ Sözü canı nəşədədir, nazdadır.

Bu ikisi varsa, şeir sazdadır.

ərəb hekayəsi olmaqdan ziyadə bir Azərbaycan operası deyə tanınmaqdadır.

Füzulinin adı ilə bütün türk ədəbiyyatına aldığı opera şəkli də, Azərbaycan musiqi və teatr aləminə mal olan bu konunun farsçası ilə türkcəsi arasındakı münasibət şübhəsiz, türk və azərbaycanlı ədəbiyyat və sənət adamları kimi, bütün aydınları da ilgiləndirir.

Təsəvvürü təbii olan bu marağı tətmin etmək üzrə, hər iki əsərin qarşılaşdırılmasından doğan bu incələməni dəxi, «Azərbaycan şairi Nizami» cildinə ekləməyi faydalı bulduq.

I

Təzkiyələrdən bəzilərinə Füzulinin adı Nizami əsərlərinin mütərcimləri arasında qeyd olunmaqdadır.

Avropa müstəşriqlərinin yazdıqları əsərlərdə də Füzulinin «Leyli-Məcnun»u üçün «İran şairi Nizami»nin məşhur əsərindən tərcümə və ya iqtibas edilmişdir», deyə yazılıdır.¹

Türkcə «Leyli-Məcnun»un farsçasından tərcümə olmadığı bir kərə, iki əsər arasındakı həcm fərqlə gözə çarpar. Nizamının əsəri 4600 beyt üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200 qədar beyti bulmaqdadır. Bundan başqa hər iki əsər, hər nə qədər eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsb-hallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türü vəznlərlə yazmışdır, bir neçə yerdə dördlük tərzini belə kullanmışdır.

Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr, şairin bu əsərində dəxi, bol ikən, Füzulinin hekayəsində bu kimi ekləmələr yoxdur.

Sonra, Nizamidə hekayəyə daxil bəzi şəxslər də Füzulidə yoxdur. Məsələn: Nizami Məcnunun dayısına hekayədə bir rol verir. Bunun kimi, Bağdadlı Salam adında bir ədəbiyyat maraqlısını bir neçə dəfə Məcnunla görüşdürür. Bu adam «vurğun bədəvi»nin şeirlərini toplayaraq ədəbiyyat maraqlıları arasında yayır.

Bu iki şəxsdən Füzulidə bəhs yoxdur. Bunun kimi, Məcnuna dostluq və yararlıq yapan vəfahi Zeydin macərəsi də mənzumənin türkcəsində farsçasından çox qısa keçilmişdir.

Zeyd İbni Salamın vəfat xəbərini gətirdiyi zaman Nizamiyə görə, Məcnuna «düşmənin ömrünü sənə bağışladı» - demişdir. Məcnun isə, «sənə deyil, Leyliyə deyəcəkdin», deyə Zeydi təshih etmişdir. Fəqət, Zeyd «Məcnun ilə Leylinin iki bədəndə bir can olduqlarını səndən duymuşdum. Bu halda, sənə bağışladı deməklə Leyliyə bağışladı demiş olduğuma qanəmə» deyincə, Məcnun Zeydin özünü hakkı ilə tanımış, gerçək bir dost olduğuna qanə olmuşdur.

Füzulidə isə eyni şey bu yolda cərəyan edir: Zeyd Məcnuna «gözün aydın, düşmənin öldü», demiş. Məcnun isə,

Ol dostum idi, deyildi düşmən,
Həm ol ana aşiq oldu, həm mən
Ol canını verdi, vasil oldu,
Öz mərtəbəsində kamil oldu

deyə cavab verir.

Leylinin İbni Salamla evləndirilməsi üzərinə aşiqlə məşuq arasında keçən sərəzənişləri dəxi, şairlər türü və şəkildə anladılar:

Nizamiyə görə, Leylinin qocaya vardığı xəbər alan Məcnun sevgilisinin vəfasızlığından bəhs edən yanıqlı şeirlər yazmışdır. Bu şeirləri Leyli duymuşdur. Atasının vəfatı üzərinə Məcnuna təziyə məktubu göndərən Leyli bu vəsilə ilə özünün necə evləndirildiyini

¹ M.F. Köprülü. «Türk dili və ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar». İstanbul, 1934.

Məcnuna anladır. Nikahlısı olmaqla bərabər, İbni Salama təslim olmayıb bütün səmimiyyətlə Məcnuna bağlı qalmış olduğunu təmin edir.

Füzulidə isə şəkil bambaşqadır: evlənmə hadisəsini duyunca, Məcnun Leyliyə bir məktub göndərmiş, bu məktubda aşiq əvvəlcə sevgilisini vəfasızlıqda töhmətləndirərək:

Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır güləbən

dedikdən sonra nə də olsa, öz sədaqət və eşqini bu yolda təkrarlayır:

Peyvəndini qeyr ilə eşitdim,
Billah ki, bəsi-təccüb etdim.
Ey çeşmey-i abı-zindəgani!
Sən canım içindəsən nihani.
Bir ləhzə gözümdən olmadın dur,
Vəslin necə oldu geyrə məqdur?
Gər İbni Səlamə nur-i Leyli,
Bir vəch ilə eyləmiş təcəlli,
Leylidən olan xəyalı görmüş,
Öz vahiməsilə eys sürmüş.
Leyli deməsin mənə qərindir
Kim, ona xəyalı həmnışindir.
Məcnundan edərmi ol cüdalıq?
Kim geyr ilə edə aşinalıq?

Leyli isə bu məktuba verdiyi cavabda öncə özünü müdafiə edir:

Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyar-i bazar.

Dövrən ki, mənə məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı?
Olsaydı mənə bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım!¹
Gər töhmətə olmuşam giriftar,
İkrah ilə məndən olma bizar.
Bir dür deyiləm ki, ola həkkak,
Aldıqda təsərrüfündə çalaq.
Gər İbni Səlamə dildiruzəm,
Şəm-i şəb-ü, afitab-i ruzəm,
Qanedir iraqdan ala bir nur,
Mən ondanü məndən ol ola dur.

Sonunda özünü qəfəsdə bir bülbülə bənzədən Leyli məktubuna bunları əlavə edir:

Bilməm bu qəfəsdə nola halım,
Sındırdı bəla pər ilə balım.
Bir vəhşi ilə gər etmişəm bu,
Müstəvcib-i sərzanış deyil bu.
Vəhşilər imiş sənənlə həmdəm,
Həmrəng olubam sənənlə, mən həm.
Ey aşiq-i müstəmənd-i məhcür,
Tutğül mənə-müstəməndü məzur!
Səbr et neçə gün, ola ki, gərdun,
Bu günləri eyləyə digərgun.

İki hekayə arasında olayların gəlişməsilə hadisələrin necə olduğu haqqındakı rəvayətlərdə də ayrılıqlar vardır:

Nizamidə Məcnun Nofəlin qısır qalan əskəri müdaxiləsindən sonra ancaq, insanlardan ümid kəsərək çöllərə düşmüşdür.

¹ Bu beytlərdə XVI yüzilin şairi daha dünənə qədər qadınlarımızın cəmiyyətdəki hüquqsuzluqlarını nə doğru göstərir.

Füzulidə isə daha Məkkədən dönüştə Məcnun atasından ayrılmış və çöllərə düşmüşdür. Nofəl onu bu vəziyyətdə bulmuş, qızı sənə alacağam, deyə məşhur macərəyə atılmışdır.

Nizamidə Leylinin təşəbbüsü ilə biri İbni Salamın sağlığında, biri də onun vəfatından sonra Leyli ilə Məcnun arasında iki dəfə görüşmə səhnəsi təsvir edilməkdədir. Halbuki Füzulidə Leyli Məcnunla yalnız bir dəfə baş-başa qalmışdır.

Məcnunun atası ilə keçən görüşmələri dəxi, iki şair tərəfindən iki türlü anladılmaqdadır:

İki rəvayəti bir-birindən ayıran, şəklə aid daha bir çox təfsilat da vardır.

Füzuli Məcnunun daha qundaqda bir cocuq ikən aşiq olduğunu göstərmişdir. Bu, ovunmadan ağlayan cocuğu ovutmaq üçün dadısı qonşudakı gözəl qadına götürürmüş, cocuq da ancaq bu gözəlin qucağında ovunmuş. Bu xüsus Nizamidə yoxdur.

Məcnunun təbiət ünsürlərilə olan təmas və münasibətləri haqqında da iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlar vardır:

Füzulidə dağ və irmaqla həsb-hal edən Məcnun Nizamidə ağaqla danışır. Nizamidə qarğa ilə həsb-hal edən aşiq Füzulidə göyərçinə dərd tökür. Bu qəbildən az önəmli daha bir takım fərqlər...

2

Məcnun tipini təsvir edərkən Nizamidəki bəzi təfərrüatın Füzuli tərəfindən atılması və onda olmayan bir takım xüsusların əksinə, artırılması şübhəsiz, gəlişigözəl bir operasiya əsəri deyildir. İrəlidə görəcəyimiz kimi, bütүн bunlar dərin düşünölmüş bir tablounun əsil göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bəliitmək için bir sənətkar fırçasının şüurla vurduğu və ya sildiği boyalardır.

Nizamının Məcnunu ərəb qəbilələrindən Amirilər şeyxinin

oğludur. Şəxsinin coğrafi bir müəyyənliyi vardır. Bağdadlı ədib Salamn Məcnunla təmasını qeyd etməklə də şair bu müəyyənliyi bəliitmş olur. Leyliyə aid bəzi təfərrüatı anladırkən dəxi, Nizami yerli ərəb adət və üsulları ilə hesablaşır. Onun tiplərində əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, zaman və məkan damğaları vardır.

Füzulinin Məcnunu isə bu kimi qeydlərdən (buxovlardan) azadədir. O, Amiri şeyxinin deyil, bir ərəb əmirinin oğludur. Buradakı ərəblik qeydi belə, bəlkə də əfsanənin mənşəyinə hörmət için buraxılmışdır. Hər hankı bir cinsdən həqiqi bir adam Füzuliyə görə, həqiqi aşiq - yəni Məcnun ola bilirdi. Necə ki, Füzulidə sırf bir ərəb qəbiləsinə aid olaraq təsvir olunan macərədə rol alan Nofəlin «rumlu bir igid» oluşu ilə ordusunun da «türk ordusu» olduğuna işarə vardır.¹ Bu surətlə hekayənin müəyyən bir reallıq deyil, mücərrəd bir xəyal məhsulu olduğu rəmzləndirilmiş olur.

Daha Məcnun deyə, el-ələmə rüsvay bir aşiq deyil, qundaqda məsum bir cocuq ikən Qeysi hüsna vurğun göstərərək,

Eşq idi ki, oldu hüsna mail,
Hüsnu nə bilirdi tift-i gafil

deyən «Leyli-Məcnun»dakı Füzuli bundan əvvəl qəzəllərinin birində:

Vadi-yi eşqdə sevda ilə sərgəşdə idim
Gəlmədən gərdişə bu günbəd-i dəvvar hənuz.

leyən şairin ta özüdür.

Eşqin qədimliyinə qane olan sənətkar qəhrəmanındakı eşqi nöktəbdə rastlayacağı Leylisini görmədən açığa vurmağı ilə eşq əlsəfəsini Nizamidən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdədir.

¹ Çün tiğ çəkib mübariz-i Rum,
Şam əhlini etdi əmrə məhkum.
Fəth oldu sipah-i türkcə mansub,
Oldu ərəbin sipahı məğlub.

Nizami də Füzuli kimi, eşqi kainatın səbəbi olaraq alır. Ustadın bu xüsusdakı görüşü kitabımızın müəyyən yerində anladılmışdır. Yalnız sənətindəki növünə məxsus realizm ilə o, Amiri şeyxinin oğlundakı eşqi onu məktəbdə Leylilə görüşdürmədən üzə çıxarmamışdır.

Eyni metod fərqlə Nizami Məcnunu insanlardan məyus edərək çöllərdə vəhşilərlə arxadaş qılmaq üçün Nofəlin müdaxiləsi kimi şiddətli bir amilə bağlamağı sənət reallığına daha münasib görürkən, Füzuli buna ehtiyac göstərmir. Leyli ailəsinin Qeysin atasına sadəcə, oğlun dəlidir deyər, rədd cavabı verməsi aşıqın dəli olub çöllərə düşməsi üçün kafi gəlir.

Nizami küskünlük və vurğunluğunun qüvvətini göstərmək üçün Məcnunun atasını və dayısını dəfələrlə onunla görüşdürür, aralarında saatlarca danışmalar və dartsımlar olur. Füzuli isə bu cazibənin qüvvət və qüdrətini uzun-uzadı deyişmələr və türlü şəxslərin müdaxiləsinə lüzum göstərmədən, daha üstünü təsəvvür olunmayan qüvvətli bir-iki qələm çırpısı ilə bəlirtilən simvolik birər vəqə ilə anladır:

Zavallı ata ilk dəfəsində oğlunu səhranın bir guşəsində, hər kəsdən ayrı, kimsəsiz qalmış, dalgın və pərişan bir halda bulur. Yaxınlaşır. Qolundan tutur. Özünə gəl, deyər öyüdlərə başlayır. Məcnun başını belə qaldırmadan:

Get, dərdimə sən dəvə deyilsən,
Bigənəsən aşına deyilsən.
Mən böylə kəlamə tutmazam quş,
Leyli sözü söylə, yoxsa xamuş

deyir.

Zavallı adam atası olduğunu anladaraq özünü salıq verməyə başlayınca da, Məcnunun ona üz vermədiyini şair böylə anladır:

Dedi: nədir ata, yoxsa anə,
Leyli gərək, özgədir fəsanə.

Durumu böylə görünəcə işin nə qədər ciddi olduğunu anlayan ixtiyar oğluna hiylə yapır:

Verdi bu firib ilə təsəlli,
Kim: dur gedəlim çağırdı Leyli.

Leyli adını duyunca Məcnun həməən yerindən fırlayıp və atası ilə bərabər evə gəlir.

Atasının Məcnunla ikinci görüşündə də Füzuliyə xas mistik bir nöqtə ilə qarşılaşırıq:

Olay Nofəlin müdaxiləsindən sonra meydana gəlir. Leyli ailəsinin başlarına yeni bir macərə açar deyər, Məcnunu öldürəcəkləri xəbəri yayılır. Zavallı ata duramır, oğlunu aldadaraq evə gətirmək istəyir. Görüşürlər: ata, bərmutat, öyüd verir, oğul da, bərmutat, eşqin eyiləşməz bir dərd olduğundan bəhs edib durur.

Buraya qədər hər iki şairin hekayələri aşağı-yuxarı bir-birinə bənzəməkdədir.

Fəqət, Füzuli davam edir: derkən, Məcnunun yeləyindən qan sızır. Atası tələş və heyrətdə ikən tövrünü belə pozmayan Məcnun «atacığım, marağ etmə», deyir və «fəssadın qan almaq üçün Leylinin qolunu nəstərlədiyini» anladaraq əlavə edir:

Ol zəxm əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Sanma ki, ol öldürü mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən.
Xürrəm oluram ol olsa xürrəm,
Gəm yetsə ona, mənə yetər gəm.

«İki canda bir ruh» fikri Nizamidə də vardır. Şair özünəxas təşbeh bolluğu ilə bu «ikili birliyi» türlü buluşlarla tərif edər. Məcnunun Leyliyə qarşı söylədiyi Nizamicə monoloqlar bu fikri

ifadə edən şahəsər beytlərlə doludur, fəqət, incə buluşlu bu beytlərdən heç biri Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildir.

Nizami sənətkarlığı ilə Füzuli sənətkarlığı arasındakı bənzərliklə ayrılığı bilxassə, Leylilə Məcnunun baş-başa qaldıqları vüsəl səhnəsi bəlirtir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizamidə Məcnunla Leyli iki dəfə görüşmüşlər. Bu görüşmələrin ikisi də Leylinin avarması və Zeydin vasitəsilə olmuşdur. Birinci görüşmə İbni Salamın sağlığında olmuş və Leyli bu görüşməni müəyyən bir şərtə bağlamışdır: iki sevgili bir-birindən aralı oturaçaqlar, Məcnun şeir söyləyəcək, Leyli də dinləyəcəkdir. Bundan ötəsinə qətiyyən meydan verilməyəcəkdir. Çünki feilən İbni Salamı sevmirsə də, Leyli nə də olsa rəsmən onun qarısıdır və mühitin ayıbladığı şeydən sakinmaq gərəkdir.

Bu görüşmə əsnasında Leyliyə qarşı həsb-halda bulunan Məcnunun qoyulan şərtədən mütəssir olduğunu görürük, sevgilisinə xitabında məsələn, bu söz vardır:

Namadə rəftən çe naz əst
Na kaştə derodən in çe saz əst

Türkcəsi:

Gəlmədən getmək, bu nə naz?!..
Əkmədən biçmək, bu nə saz?!..

«Gəlmədən getməyi, əkmədən biçməyi» şərt qoyan bu «nazlı» yara min bir dillə onların «iki bədəndə bir ruh» olduqlarını anladığı duran Məcnun nəhayətdə:

Ən dozđ buvəd ke əz sər-i rənc
Dər tariki tələb konəd gənc

yəni: «qaranlıqda xəzinə arayan hırsızdır», deyə yerindən qalxır və «sərxoş olub da saçlarını əlimə dolasam və səni sokaklarda

sərxoşcasına dolaşırsam və hər addımda bir qədəh içərək hər nəfəsdə bir zəfər qazansam, nə eyi olurdu?»¹, deyir və ən sonda «Yarab, böylə bir günü mənə nəşib et!»² nərsilə yerindən fırlayıb çöllərə qaçır.

Nizami Leylilə Məcnunu ikinci dəfə də görüşdürür. Bu görüşmə İbni Salamın vəfatından sonra olmuşdur. Leyli artıq evli deyildir. Dul qadın üçün istəklisilə şərtsiz və qeydsiz görüşməkdə heç bir əngəl qalmamışdır, özünü xalqa ayıblatdıracaq səbəb ortadan qalxmışdır.

Vəfalı Zeyd Məcnuna gəlir. Leylinin onu vüsala çağırıldığını müjdələyir. Məcnun durmadan gəlir. Sevincinin həddi yoxdur. Sevgililər buluşurlar. Sarmaş-dolaş olurlar. Sevinc və həyəcanlarından məst və baygın düşürlər. Şiddətlə qucaqlaşırlar. Mənada bir ruh daşıyan bu iki vücudu maddidə dəxi, adətə, tək bir vücud halına qoymaq istəyirlər.

Məcnun vüsəlın ona verdiyi həyəcandan söyləməz olur. Məbhutdur (çaşqındır). Leyli «ayrı ikən daim nalə və əfqanda idin, boyuna şeir söylərdin, indi nə oldu ki, susdun?» deyə soruşur. Məcnun: «bütün nalələrim sənə ermək içindi, ayrılıq növhələyirdi, yanında və ağışında isə bəhs edəcəyim konu yoxdur», deyir. Məcnuna görə, «arayandır ki, çağırır, aradığını bulunca, məsələ

¹ Xoştər çe əz anke çun şəvəm məst
Dər həlğeyi zolfə to zənəm dəst
Girəm sərə zolfə to bi azar
Məstanc dər avarəm bebazar
Dər hər gədəmət konəm sobuhi
Vəz hər nəfəsi bərəm fotuhi
² Ya rəb to mərə yeki çenin ruz
Ruzi kon əz an bote cəhan suz

qalmaz». ¹ Onun bulduğu Leylidir, özü isə Leylidə qeybdir², Leylinin varlığı yetər, özünə nə ehtiyac.³ Məcnun kimdir və nədir, Leylinin kölgəsindən başqa bir şeymidir?⁴ Məcnun artıq yoxdur, Leylilə bərabər oturan adam xəyalının surətidir.⁵ Mənada özünü Leyli deyər sanan Məcnun zahirdəki ikiliyə heyrandır.⁶

Leylinin harim-i vüsəlində, bu qəbildən Nizamicə təşbehlər və istiarələrlə dolu həsb-halını təkrarlaya-təkrarlaya Məcnunun məczubluğu getdikcə artır və derkən, «özündən keçişin badəsilə sərxoş olaraq ayaqdan düşür, əldən çıxır»⁷ və «bir nərə ataraq, təkrar çöllərə qaçır. Nizami bu qaçışı «qılıncı başından, başını da ləyəndən qaçırdı» misrası ilə təfsir edir.⁸

Burada diqqətli olanlar: «hani, Məcnun Leylini saçından tutub sokaklarda gəzdirəcəkdik!» deyər sora bilirlər. Nizami bu sorunun da cavabını özünəxas istiarə ilə verir:

Məcnunun budəfəki qaçışı ilk dəfəsində olduğu kimi, yar

¹ Quyənde görige costocuyəst
Çun yaft çe caye qoftocuyəst

² To yaftey məni dərin rah
Mən qom şodeye to əm dərin çah

³ Ba həste to beh ke həste mən nist
Kin dəste to əst dəste mən nist

⁴ Mən xod kiyəmo mərə çe xanənd
Coz sayeye to mərə çe danənd

⁵ Mən nistəm ançe həst ba tost
İn nəqş xiyale tost ba tost

⁶ Çun mən to əm in do peykəri çist
Çün hər do yekist dəvəri çist

⁷ Gəst əz meye bixodi çenan məst
Gəz pay dər aməd o şod əz dəst

⁸ Zəd nəre və rahe dəst bər dəst
Tiğəz sərə sər ze teşt bər dəst

harimindəki qeyddən qaçışa bənzəməz, budəfəki qaçış vüsəl nəşəsinin verdiyi sevincdəndir. Məcnun artıq yarımdan ayrı düşmüş bir zavallı deyil, ona ermiş məsud bir aşıqdır. Leylinin özüdür. «Məcnun öz yarpaqlarını tökmüş, ancaq Leylidən bir rəməq (görüntü) qalmışdır». ¹ Bu məsud halı ilə o, artıq ağlamır, böyük bir sevinc içində Leyli eşqinə vüsəl qəsidələri söyləyib gözür və özünün yar ilə birlik olduğunu təbcil (göstərir) edib durur.

Zeyd isə bu yüksək şeirləri dinləyərək, onu öyür və

Eşgi ke be esmət-i xodaist
An eşge ne şəhvət-i həvaist

yəni, «allahın ismətinə bağlanan eşqin şəhvət ehtirası ilə ilgisi yoxdur», deyir. Budur Nizamının Məcnunla Leyli arasında təsvir etdiyi vüsəl səhnələrinin xülasəsi.

Füzuliyə gəlincə: şair iki sevgilini yalnız bir dəfə baş-baş buraxmışdır. Bu vüsəl səhnəsi əsasdakı «birləşmə» fikri müstəsna, Nizamının verdiyi təfsilatdan başqadır.

Bir kərə, Zeydin bu görüşmədə heç bir rolu yoxdur. Görüşmə tamamilə məhrəmdir. Görüşməni Leyli istəyərək hazırlamamışdır, bu, sırf bir təsadüfün əsəridir.

Bir yerdən digər tərəfə gedən karvanda, minmiş olduğu dəvəyə dərd tökən Leyli öz-özünə söylənirəkən təəssüründən düşüncəyə dalmış və bu dalğınlıqla müvazinatini qeyb edərək dəvədən düşmüş, bayılmışdır. Bayınlığı keçincə də karvandan

¹ Məcnun ke ze xod vərəg feşənde
Leyli şode an rəməg ke mande

geri qaldığını fürsət bilən Leyli, çöldə Məcnunu aramış və bulmuşdur.

Öz ələmində, düşüncəyə boğulmuş aşıq ayağına qədər gəlmiş Leylini ilkin, tanımır, çünki «ağlından ayrılmış, könüü üzülmüş və gözlərinə qanlı su enmişdir».¹ Fəqət, bir parça danışıqdən və

Çün məndə yox ehtimal-i idrak,
Sən söylə özün ki, kimsən ey pak

xitabı üzərinə Leyli özünü ətrafıca salıq verdikdən sonra Məcnun gələnin kim olduğunu anlayaraq sevinirsə də, bundan artıq bir ilgi göstərmir. Leyli fürsət gəldi deyir, Məcnunu vüsala dəvət edir, əmanətini al deyir. Fəqət, Məcnun bütün bu arzulara və müsaidələrə qarşı qeydsiz qalır. Bundan təəssürə düşən Leyliyə isə aşıq, durumunu böylə anladır:

Xəyalilə təsəllidir, könül meyl-i vüsəl etməz,
Könüldən dışra bir yar olduğun aşıq xəyal etməz.
Həqiqi eşq çün müctəvəb-i nöqsan deyil, mütləq,
Özün əhl-i həqiqət valeh-i hüsn-ü cəmal etməz.

Bu qəzəldəki eyni fikri şair Leylisinə xitab edən Məcnuna söylətdiyi aşağıdakı beytlərlə dəxi, təyit etməkdədir:

Eşq etdi bina-yi vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm.

¹ Əql olsa idi mənimlə həmrəh,
Əhvalından olurdum ağah.
Gəm könlümü etməsəydi bitab,
Göz pərdəsi olmayaydı xunab,
Gəflət xələlindən ayrıldım,
Əlbəttə, kim olduğun bilərdim.

Rəf oldu bu etibar-i surət,
Haşa ki, olam şikar-i surət.

Əsas məsələni ələ almaqdakı şəkil və metod fərqi iki şairin Leylinin məzarı başında ölən Məcnun haqqındakı təsvirlərində dəxi, görülməkdədir:

Nizamiyə görə, Məcnun Leylinin məzarı başında günlərcə döyünür, başına vurur, köksünü cırmaqalayır. Çığırtilar, bağırtılar içində nərələr atır, hönkür-hönkür ağlayır. Ətraf xalqının ürəklərini yaxan təsirli mərsiyələr söyləyir. Hətta düşdüyü fəlakət haqqında Bağdaddan onu görməyə gələn ədəbiyyatçı Salama - əsrimizin təbirilə söylərsək - «matəm intervüsü» verir və nəhayət, məzarın üstünə düşərək, «canını canına tərək edir».

Halbuki Füzuliyə görə, bu səhnə olduqca səssiz keçməkdədir. Məcnun Leylisinin məzarını bulur və həməən üzərinə qapanaraq torpaqlarını öpür və tam bir sükunət və hüzur içində,

İlahi, mənə cismü-can gərəkmez,
Canan yox isə cahən gərəkmez.

deyərək can verir.

Leylinin ölərkən anasına Məcnuna aid etirafı ilə vəsiyyətinin dəxi, iki şairdə fərqli oluşu məzar başındakı ölüm səhnəsilə ahəngdədir.

Nizamiyə görə, Leyli, anasına, «zavallı aşıqim məzarım üstünə gəlırsə, ona Leyli son nəfəsində səni xatırladı deyərsən» deyə vəsiyyəət edir.

Füzuli isə Leylinin ölərkən anasına etdiyi vəsiyyəti belə anladır:

Söylə mən-i zar-ü mübtəladən,
Key eşqdə laf edən vəfadən.

Xəlvətəh-i ünsə məhrəm oldum,
Azadəvü şad-ü xürrəm oldum.
Sən həm gələgör təəllül etmə,
Mən müntəzirəm, təğafül etmə.
Gər sadıq isən bu yolda, sən həm
Səbr eyləmə, eylə tərək-i aləm.
Gəl kami dil ilə olalım yar,
Bir yerdə ki, yoxdur onda əğyar.

İki şairin olaylara təmasındakı ayrılıq görüldüyü kimi, olayları anlatışlarında, başqa bir deyimlə motivlərində dəxi, özlərinə xas özəllikləri vardır.

Məcnunun heyvanlarla olan münasibətinə dastanı bir şəkil və önəm verən Nizami vəhşi heyvanların Məcnuna ram və arxadaş olmalarını əlinə keçən yeyəcəyi bu heyvanlara dağıtması ilə izah edir. Hətta bu fikrin həqiqətə uyduğunu isbat için xatırlarsınız ki, şair bizə «padşahın nədimilə azğın köpəklər» təmsilini belə gətirir.¹ Halbuki Füzuli öz hekayəsində bir kərə, Nizami qədər məşğul olmadığı bu olayın hikmətini də çox veciz bir beytlə anladır:

Çün ol, bəşəriyyətin unutdu,
Ahu həm anunla üns tutdu.
Onun səbəbilə həm çox ahu
Səhrada anunla tutdular hu.

Füzuli Məcnunun olağanüstünlüyü göstərən hər hərəkətini aşiqin bir an unutmadığı məşuqu düşünməsilə açıqlar. Məsələn,

¹ B a x: səh. 180.

Məcnun dağla dost olur, çünki Leyli haqqındakı təəssürlərindən ibarət qəzəllərini oxurkən ondan əks-sədalar eşidir. Demək ki, aşinadır. Çəsmə ilə həsb-hal edir, çünki tökdüyü göz yaşlarının bu çəsmə suları ilə bərabər yar məhəlləsindən keçmələri mühtəməldir.

Nizamidə özü kimi matəmlidir deyə, qara qarğa ilə həsb-hal edən Məcnun Füzulidə göyərçinlə danışır, çünki onun qasidlik yapan bir quş olduğunu bilir, bəlkə də uçar, ondan yara salam götürür deyə düşünür.

Məcnunu böylə olduğu kimi, Füzulinin Leylisi də öylədir: Ayla danışır, buluda dərd tökər, sabah yelinə sirr açar və bütün bunlardan eşitdiklərini öz avarasına yetişdirmələrini rica edir.

3

Nizami «Leyli və Məcnun»u yazarkən material olaraq ərəb əfsanəsinə aid türlü kitablarda bulunduğu rəvayətlərlə Məcnun deyə tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini (sevgi mahnıların) kullanmışdır. Demək olur ki, şair işlədiyi mənzumənin məzmununu (qaynağını) xam maddə halında bulmuşdur. Bu məzmunun bir eşq dastanının ədəbi binasını yaparkən şair əfsanənin rəvayət edildiyi şəklinə az-çox bağlı qalmışdır. Bu surətlədir ki, biz, Nizamının əsərində konunu zaman və məkana bağlayan coğrafiya və hal tərcüməsi özəllikləri buluruq. Eyni zamanda Nizamının əsəri tiplərlə olayların təsvirində normal həyat gərəklərlə şeylərin hər kəscə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmışdır.

Bir tərəfdən böylə olmaqla bərabər, Nizami digər tərəfdən də, bu ərəb hekayəsini özünəxas fantaziya və dastanlarla süsləyə bildiyi qədər süsləmişdir.

Bir sözlə söyləmək lazım gəlsə Nizami mümkün olduğu qədər əslinə sadıq qaldığı bu ərəb hekayəsini özünəxas sənətlə canlandırmış, bu həzin konunu həvəslə oxunacaq bir roman halına qoymuşdur.

Füzulinin «Leyli-Məcnun»u isə başqadır. Bir kərə, bu əsər xam materiallar üzərinə yazılmamış, Nizamidən sonra keçən 400 illik uzun bir müddətdə birləşmiş olan ədəbi böyük tərəkənin təhlil və tərkibindən meydana gəlmişdir. Füzuli hekayəni anladırkən ərəb masalının əslinə sadıq qalmağı çox da aramamış, tiplərini öz zehnidəki təsəvvürə görə ancaq təsvir etmiş və Məcnunun bağıdadlı Salamların rəvayətlərindən tamamilə deyiləcək qədər müstəqil, öz mistikliyinə xeyalləndirdiyi şəkildə yazmışdır.

Bunun içindir ki, Nizamidə ələdə bəşəri duyğu və ilgilərdən tamamilə ayrılmamış görünən Məcnun Füzulidə «bəşəriyyətdən» tamamilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.

İki əsər arasındakı bu əsaslı fərq yalnız iki şair arasında keçən 400 illik zaman ayrılığı ilə izah ediləməz. Bu fərqi əsil səbəbi iki şairin ədəbi şəxsiyyətlərində və yaradıcılıq ruhlarının ayrılığında aranmalıdır.

«Leyli-Məcnun» hekayəsinə başlamadan əvvəl Nizamının da Füzulinin də ədəbi şəxsiyyətləri bəlli və köklənmiş bulunurdu.

Şirvan şahı Axsitandan bu ərəb masalını nəzm etmək təklifini alan Nizami «Xosrov və Şirin» əfsanəsilə ədəbi şəxsiyyəti köklənmiş bir şairdi. Bu şəxsiyyətin nə kimi bir özəllik göstərdiyi üzərində burada təfəsilat verəcək deyilik. Bu, əsərimizdə ətraflı olaraq anlaşılmışdır.

Oxucularımıza bu qədər xatırladaq ki, Nizami ona verilən bu konunu nəşəsiz və yavan bulmuş və yazmağa başlamadan əvvəl sənətkar ciddi düşünmüşdür. Çünki ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairi bu ərəb masalını hər türlü

nəşə və şənlik məzəməsindən məhrum bulmuşdur. Halbuki Füzulinin bu çətinliyi həqiqətdə də çətkidiyinə qane deyilik. Bu xüsusda onun Nizamilə həmahəng olması bizə görə, ələdə bir təvəzöh məsələsidir.

– Neçin?

– Çünki Məcnunu yazarkən Füzuli bizə görə, bədəvi şair Qeysi deyil, bizzat özünü yazmışdır. «Leyli-Məcnun»u yazmadan əvvəl, şairin kök salmış bulunan ədəbi şəxsiyyəti bu xüsusda bizə haqq verməkdədir.

Füzuli öz ədəbi mənliliyinin özünü «Leyli-Məcnun»da tam olaraq göstərmədən əvvəl, şeir şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərində,¹ parça-parça olaraq, adətə hər gün təkrarlamışdır. Ustadın çox az qəzəlini bulursunuz ki, orada Məcnun tipilə təlqin etmək istədiyi «eşq»dən bir əsər olmasın:

Şəhid-i eşq olub, feyz-i bəqa kəsb eyləmək xoşdur

Nə hasil bivəfa dəhrin həyat-i müstəarrından
beytində Füzuli bu aşıqlığı tərif edər.

Öylə üryan gərək avareyi-səhra-yi cünun
Ki, təəllüq tikanı tutmaya qata atəyin.

beytilə də şair, bunun əxlaqını öyrədir.

¹ Kənil, gərçi əşarə çox rəsm var,
Gözəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilin zinətidir gözəl.
Xirədməndlər sənətidir gözəl.
Gözəl də ki, məşhur-i dövrən ola,
Oxumaq da yazmaq da, asan ola.

Hasilim yox şər-i kuyində bələdən geyri,
Gərəzim yox rəh-i eşqində fənadan geyri
deməklə də, o bu eşqin şərtə və qeydə tabe olmadığını söylər:

Ey Füzuli, canə yetmişdim könüldən şükr kim,
Bağladım bir dilbərə qurtardım ondan canımı
nüktəsilə də bəlli bir ideala könül verməklə ancaq, Füzuli
ruhunun iztirabdan çıxdığını anladır.

İdeal vurgunluğunun biz, şairdə mümkün olmayan bir qolay-
lıqla anladılan gözəl bir nüktəsini də buluruq:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.

Bu içli şairin:

Yazanda Vamikü-Fərhadü-Məcnun vəsf-in əhl-i dərd,
Füzuli adımı, gördüm, şər-i tumarə yazmışlar.

deyə öyünməsinə haqlı olub, özündə «Məcnundan füzun aşılıq
istedadı» olduğu haqqındakı

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiq-i sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var

iddiasının səmimiyyətinə əlbətdə şübhə ediləməz.

Deməli, bu Füzuli «Leyli-Məcnun» hekayəsini yazarkən
ruhunun bütün həyəcanı ilə düşündüyü tipləri rəvayət və dastan
icaplarına qətiyyətlə əhəmiyyət vermədən öz ruhunun istəyinə görə
təsvir etmişdir. Bunun içindir ki, çox təfərrüat və təfsirlərə
girişmədən Füzulinin əsərində gözlənilən ana fikir Nizamidən daha
çox qüvvət və sərahətlə ifadə olunmuşdur.

Füzulidə fantaziya Nizamiyə nisbətli zəifdir.¹ Fəqət, əslində
hüznü oxşamaq üçün doğulmuş olan şair, özü dediyi kimi, «qəm
karvanının başçısı və möhnət səhrasının yolçusudur». Bu qəmli və
dərddli aşiqin ifadəsi Məcnunun həzin macərəsini anlatmağa
«Xosrov və Şirin» kimi, bəşəri muşakamə (sevişmə) təsvir edən
həyat və nəşə şairinin ifadəsindən daha uyğun düşdüyünü söy-
lərkən aykırı bir hökm vermək xətasından uzaq qaldığımızıza
əminik.

Hər iki şairdən bu fəslin başlığı altına aldığımız beytlər
onların yaradıcılıqlarındakı iki özəlliyi kəsin bir şəkildə göstər-
məkdədir. Biri «nəşə və naz» şairi ikən, o biri «hüznü-bəla»
şairidir.

Öz təbinin özəlliyinə daha uyğun gələn Məcnun ruhunu təhlil
edərkən şübhəsiz, Nizamiyə nisbətli Füzuli özəlliyinə daha uyğun
bir material üzərində çalışmışdır.

4

Yuxarıda təsnif və təhlil etdiyimiz materiallardan görülür ki,
konu və buna aşılanaq ana fikirdən başqa «Leyli-Məcnun»
hekayəsinin farscası ilə türkcəsi bir-birindən ayrı, orijinal iki sənət
əsəridir.

¹ Şairin sənətkarlığındakı bu nöqtəyə professor M.F. Köprülü dəxə, işarət
etməkdədir. Divan müqəddəməsi. Füzuli, həyatı və əsəri. İstanbul, 1924, s.21.

Zatən şair «Rindü-zahid» adındakı farsca əsərində sənətdə süs və fanta-
ziyadan ziyadə mənəyə önəm verdiyini ifadə etmişdir:

Əsil mənast nə təzyin-i kəlam
Süxən anəst ke fəhmənd avam

Yəni:

Əsil olan əzdür, nə təzyin-i kəlam,
Söz odur kim anlaya onu avam.

Konu eynidir, fəqət bu, Füzulinin olmadığı kimi, Nizaminin də deyildir, ərəbcədən alınmışdır. Qaynaq ortaqdır. Fikir də eynidir: *vəhdət-i vücud əqidəsi və ilahi eşq fəlsəfəsindən mülhəmdir*. Bu da Nizamiyə məxsus bir fikir olmadığı kimi, Füzuliyə aid bir fəlsəfə də deyildir. İkisinin də ortaq qaynağı Qəzalidən başlayaraq Sokrata qədər gedən süfliyin əski yunan panteizmini andıran «vəhdət-i vücud»çuluğudur. Hər iki əsərdə mənimsənən eşq, əflatuni deyə anılan sevgidir.

Füzulidə çox diqqətlə aranırsa Nizaminin şairanə təşbeh və istiarələrindən bir qisminin eşi bulunur. Fəqət, bunun ələlədə bir tərcümə deyil, bir nəzirəyə belə bənzərliyi yoxdur. Məsələn, Nizami qızlı-oğlanlı qarışıq cocuq məktəbini təsvir edərkən yazdığı

Ba an peseran-i şux-i deldənd
Xəmləx nişəstə doxtər-i çənd

beytinə müqabil Füzulinin məktəbi cənnətə bənzədən bu misralarını buluruq:

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behişdə hur-i qılman.

və yaxud, Nizaminin

Bağ ərçə zi bolbolan betab əst
İncir nəvale-yi gərab əst
Ab əz del-i bağban xorəd nar
Başəd ke fetəd bədəst-i bimar

beytlərilə anladığı fikri, Füzuli bu beytlərlə anladır:

Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alar güləbən.

Aradakı konu və fikir ortaqlığı üzündən bu, bir-birindən

alınmış kimi görünən beytlər və təşbehlər olmaqla bərabər, Nizami üslubu ilə Füzuli üslubu arasındakı fərq böyükdür. Birincisinin üslubunda hakim olan özəllik lirizmlə bərabər yürüyən dastançılıqdır. Burada ruhi təhlil və hissi incəlik şairin hamasiyyatdan dəxi, şiddətlə mütəəssir olan parlaq ifadəsindəki bolea təşbeh və çox kərə qəribə görünən istiarələrlə uyuşmaqdadırlar. Eyni zamanda yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, Nizami digər əfsanələri kimi, bu mənzuməsini də özünəxas təmsillərlə süsləmişdir.

Füzulinin yalnız lirizm və hissiyyat sahəsində ruhi incələmələrə inhisar edən mənzuməsi isə, üslub baxımından da sadədir. Şair bütün qüvvətini, ana fikrini daha qətiyyət, açıqlıq və olğunluqla ifadə etməyə vermişdir. Bunun için də hekayəyə Nizami kimi yeni bir takım hekayə və təmsillər əlavə etmək deyil, hətta Məcnunla Leylisini belə əslindəki ərəb rəvayətinin süslədiyi bir çox təfərruatdan ayırmış, onları öz həzin ruhuna uyğun olaraq bir yandan maddətən sadələşdirmiş, bir yandan da hissən tamamilə olğunlaşdırmışdır. Bu surətlə, Nizamidə Məcnunla Leyli onlardakı fəvqəlbəşər cazibəyə rəğmən, bəşəri alışqanlıq və qeydlərlə nə də olsa hesablaşdıqları halda Füzulidə bu ilgilərdən tamamilə qurtulmuşlar.

Bunun içindir ki, Nizaminin Məcnunu əsil qayəsində varıncaya qədər çox çırpınır. Məsələn, Nofəlin müdaxiləsindən ümidini kəsmədikcə çölə getmir, mənəvi birləşmənin üstünlüyünə Leyliyə sarmaş-dolaş olduqdan sonra qane olur. Leyli də Məcnunla birləşmək için tədbirlər alır, bizzat təşəbbüslərdə bulunur. Qocasından gizlicə aşiqilə görüşür. Eyni zamanda əfkari-ümumiyyə ilə hesablaşır. Dul qalınca Məcnunu rəsmən vüsəlinə çağırır. Artıq eşqini gizləmir.

Halbuki Füzulidə həyatı zərurətlərə aid bu kimi etibarlı şeylər yoxdur. O, maddiyatı, vücudların gərəklərini tamamilə buraxa-

raq, yalnız mənəviyyat və ruhları təqib edir. Buna görə də o, iki aşiqin görüşməsinə təsadüfə buraxdığı kimi, vüsəl səhnəsilə ölüm səhnəsini də, mənalı bir sükut içində keçirir. Leyli isə eşqini ancaq ölürkən anasına açır.

Nizami olağan həyat şərtləri içində keçən olağanüstü bir eşqin dastanını yazarkən, Füzuli bizə olağan həyat qeydlərindən sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir.

İkisi də öz növlərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz, hələ tərcümə ağıla belə gələməz.

Bu iki orijinal əsərdən əcəba hankısı daha yüksəkdir? deyər bir soru qarşısında qala bilirik. Etiraf edərik ki, böylə bir soruya cavab verməkdən özümüzü aciz sayırıq. Çünki hər iki əsər öz növündə orijinal, öz növündə böyük və öz növündə yüksəkdir.

Nizami də, Füzuli də klassik Doğu ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi, bəhs konusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dışında iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlsə ancaq bunu söyləyə bilirik:

Nizami Məcnunu şeirləşdirmişsə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır.

6 noyabr 1941, Buxarest.

III NİZAMİNİN DOĞULDUĞU YER VƏ MƏZARI

I

Müəlliflərdən bəzilərinə, Nizaminin Gəncədə yaşadığı və çalışdığı için - «Gəncəvi» deyər tanınmışsa da, əslində, «Qummi» olduğu iddia olunmuşdur. Bəzi avropalı müəlliflər tərəfindən dəxi, təkrar olunan bu rəvayət yanlışdır. Bu yanlışlığın əsası isə Nizaminindir deyər, göstərilən aşağıdakı mənşəyi şübhəli iki beytə dayanmaqdadır.

Çu dorr gərçə dər moçre Gənce qoməm
Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm
Be Təfriş dehi həst Ta name u
Nezami əz anca şode nam cu

Bəzi «Xəmsə» nüsxələrində bu iki beytdən yalnız birincisi yazılıdır. Fəqət, bu beytlərin mətnə sonradan eklənmiş olduğu sözün gəlişindən dəxi, anlaşılmıqdır. Bunu oxuculara göstərmək için bəhs konusu olan parçanın mətnilə barəbər tərcüməsini dəxi, olduğu kimi buraya qeyd edirik:

Şenidəm ke, balaye in şəbz fərş
Xorusi səfid əst dər zire arş
Çu u bər zənəd təble xodra dəval
Xorusane digər bekubənd bal
Həmana ke an mörge arşi mənəm
Ke hər bəmdadi nəvayi zənəm
Bər avaze mən comle mörğane şəhr
Be arənd bang inəst quyaye dər

Nezami ze gəncine beqoşay bənd
 Gereftari Gənce ta çənd cənd
 Çü dorr gərçə dər moçre Gənce qoməm
 Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm
 Be Təfrəş dehi həst Ta name u
 Nezami əz anca şode namcu
 Berun ar əgər seydi əfkəndeyi
 Rəvan kon əgər Gənci akəndeyi

Yəni: «derlər ki, göydə ağ bir xoruz vardır. Bu xoruz ötdüyündə bütün xoruzlar coşar və ötlər. Göydəki bu xoruz mənəm ki, hər sabah ötdüyümdə şəhərin bütün quşları səsimi duyunca, «budur dünyanın hatifi», derlər. Nizami, gəncinəni burax, nə zamana qədər Gəncəyə bağlı qalacaqsan? *Bir inci kimi Gəncə dəryasında qorq olsam da, əslim Qum şəhrinin Gahistanındadır. Təfrişdə «Ta» adında bir köy vardır, Nizami adını oradan almışdır. Ov vurdunsa göstər, xəzinə topladınsa saç ver!...».*

İtaliyə düzülən sətirlərin bu ahəngi parça içində iyrənc durduqları aşkar deyilmədir?

Nizami əlyazmalarının yalnız tək-tük bəzi nüsxələrində görülən bu beytlərə təzkirəçilərdən bəziləri qiymət vermişlər. Fəqət, əski təzkirələrin heç birində böylə bir rəvayət yoxdur, bütün bunlar Nizamini Gəncəli deyər yazmışlar. Atasının Arran vilayətindən Gəncədə yaşadığı və anasının da gəncəli bir ailəyə mənsub olduğu açıqca qeyd olunmuşdur. Dövlətşah təzkirəsində dəxi, bu xüsusda açıqlıq vardır. H. 1313-cü ildə Şirazda basılmış bulunan «Xəmsə»yə ön söz yazan naşir şairin Qummi olduğu haqqındakı rəvayəti qətiyyətlə yalanlamaqdadır. Bu rəvayətin dayandığı yuxarıdakı beytlər ona görə, ustadın əsrinə sonradan eklənmiş lüzumsuz şeylərdir. Əski əlyazmalarında bulunmayan

bu beytlər [bilxassə birinci beyt] - şirazlı tədqiqçiyə görə - üslub baxımından Nizamiyə yaraşdırılacaq bir dəyərdə deyildir. Nizami külliyyatını böyük bir önəmlə ayıklayan, Tehranda çıxan məruf «Ərmağan» dərgisinin sahibi Vəhid Dəstgirdi dəxi, bəhs edilən beytlərin «Xəmsə»yə sonradan eklənmiş «ilhaqi» parçalardan olduğunu qəbul etməkdədir.

Doğu əlyazmaları kataloqunu tənzim edən ingilis müstəşriqlərindən məşhur Rieu Nizamini «qummi»liyini cərh etməkdədir. 1941-də Bakıda Nizami haqqında bir monoqrafiyə nəşr edən Bertels Rieunun fikrini təyit edərək deyir ki: «H. 763-də [m.1360] yazılı olub, Parisdə, «Nasionale Biblioteque»də mühafizə edilən, mənim gördüyüm ən gözəl və əski əlyazmasında dəxi, Nizamini «qummi»liyini göstərən beytlər mövcud deyildir».¹

Mehmet Məhərrəmin 1942-də Parisdə satın aldığı XIV yüzildə aid əlyazmasında dəxi, bu beytlər yoxdur.

H. 1314-də Tehranda önəmli bir cild nəşr edən İran millət vəkilisi M.Ə. Tərbiyət də Nizamini Gəncəli deyər yazmaqdadır.

2

Bakıdan Gəncəyə gedən dəmir yolu üzərindəki Gəncəçay körpüsünü keçdikdən sonra sol yanda, yoldan təqribən 2-3 kilometrlik məsafədə, çölün ortasında bir xarabalıq gözlükür. Bu, Şeyx Nizamini türbəsidir. Türbə hələ yuxumtları bağı qalan Qızıl Arslan qalasının yaxınındadır. Bəzi qaynaqlarda «İskəndər Münşi məhəlləsi» adı verilən bu yer indiki halda Əhmədli adında bir köyün çevrəsindədir. Türbənin «Zapiski Vostoçnoqo Otdeleniya Arxeoloqičeskoqo Obşestva» adındakı rusca dərginin XXI-034-035-036 nömrəli cildində iki fotoqrafı vardır.

Bu fotoqraflara kiçik bir müqəddimə yazan professor V.

¹ Y. Bertels. «Velikiy poet Azerbaydjana Nizami». B., 1941.

Bartold «Tarix-i Aləm Aray-i Abbasi» müəllifi İskəndər Münşidən, Şah Abbas ordusunun bu məzar çevrəsində qərarگاه qurduğunu və Novruz bayramını da burada keçirmiş olduğunu nəql etməkdədir. Eyni zamanda, Avropa səyahətindən dönrəkən Qacar Nəsirəddin şahın 1873-də Nizaminin məzarını ziyarət etdiyini də professor bu fikrində təsbit etmişdir.

Tarixçi Bartold 1813-cü il Gülistan müahidəsindən bəri Nizaminin «Rusiya idarəsinin bütün nemətlərindən faydalanan bir yerdə» gömlüdyünü qeyd edir. Şahidlər isə bu «fayda»nın nə kimi gerçəklərdən ibarət olduğunu bizə anladılar:

M.A.Mirbağrovun «Yeni fikir» qəzetində verdiyi məlumata görə, Nizami türbəsini Qazax qəsəbəsi ağalarından Adıgözəl bundan yüz il əvvəl təmir etdirmiş imiş. Daha sonra eyni soydan Əskər Adıgözəl bu türbəni bir daha təmir etdirmişdir. Bundan sonra isə türbəyə kimsə baxmamış və zamanın etkisi ilə yapı yıpranmış və xarab bir hala gəlmişdir.¹

Bu xarablığın nə şəkildə və nədən irəli gəlmiş olduğunu biz, İran prinslərindən Mütəməd-üs-Səltənə Hacı Fərhad Mirzənin «Hadikat-üs-Sebil» adındakı səyahətnaməsindən anlayırıq.

Fərhad Mirzə h.1292-də [1890] Gəncədən keçərkən Nizami türbəsini ziyarət etmək istəmiş, getmiş, fəqət, türbəyə girəməmiş, çünki civardakı rus qaravulları buraya saman doldurmuşlarmış və giriləcək kimi deyilmiş. İstər-istəməz, Fərhad Mirzə uzaqdan fatihə oxumaqla qalmış və şairin «İskəndərnamə»sindəki bu beytləri xatırlamışdır:²

Be yad avər ey taze kəbke dəri
Ke çun bər sərə xake mən beqozəri
Giyah bini əz xakəm əngixte
Sərin sude balin foru rixte
Həmə xake fərşə məra borde bad
Nə kərde ze mən hiç həmə əhd yad
Nəhi dəst bər şuşeyə xake mən
Be yad ari əz qohərə pake mən
Fəşani to bər mən sərəşgi dur
Fəşanəm mən əz asəman bər to nur
Do aye to bər hər çe arəd şetab
Mən amin konəm ta şəvəd mostəcab
Dorudəm rəsani rəsənəm dorud
Beyayi beyayəm ze qonbad forud
Məra zende pəndar çun xiştən
Mən ayəm becan gər to ayi be tən

Yəni: «Ey mənim yavru kəkliyim, xatirində olsun, yolun məzarıma rast gəliрсə, qəbrimdə yabani otlar bitdiyini, türbəmin yıxılıb xarab olmağa üz tutduğunu, torpağımın havaya sovrulduğunu, dostlarca unudulduğumu görürsən. Əlini torpağımın küməsinə qoy, içindəki cəvhərini anarsan, sən mənə uzaqdan göz yaşı axıdarsan, mən də sənə göydən işıq saçaram. Hankı niyyətlə dua etsən qəbulu için amin deyərəm. Mənə salamlar yollarsan, mən də sənə salam edərəm. Sən mənə gəliрсən, mən də qübbədən enərəm. Məni özün kimi diri bil, sən canlandıqca mən də canlanaram».

Azərbaycan şairi Hacı Seyid Əzim Şirvani [1835-1888], qapadılmış məktəbinin işi için Tiflisə gedərkən Gəncədən keçmiş, ziyad-

¹. «Yeni fikir» qəzeti. Tiflis, 1923. № 256-257.

² V. Dəstgirdi. «Gəncinə-yi Nizami».

rət etdiyi Nizami məzarının xarab görünüşündən duyduğu acını bu beytlərlə bəlirtmişdir:

Ey Şeyx Nizami, ey nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü-ehtişamı dağılan.
Olmuptu səninlə mən kimi aləmdə
Yurdu, evi, məktəbi, kəlamı dağılan!

1922-də gəncəli aydınlardan bir qrup böyük həmsəfiləri Nizaminin xatirəsini anmaq üçün hərəkətə keçmiş və aralarından «Nizami komissiyası» deyə bir heyət dəxi, seçmişlər. Bu heyətə şair və öyrətmən, mərhum Axundzadə Mirzə Məhəmməd, tarixçi Rəfiyyəli Cavad və öyrətmən Mirsüleymanzadə Mirkazım bəylər girmişlər. Bu aydınlarca çöldə, yalnız bir halda qalan Nizaminin sümükləri Gəncəyə gətiriləcək, Şah Abbas camisinin önündə, şairə layiq bir şəkildə yapılacaq türbəyə qoyulacaqdı. Bu məqsədlə əhali arasında türlü vasitələrlə para toplamağa dəxi, başlanmışdır. 1923-ün martında şəhər civarındakı məzar açılmış və içindən Nizaminin skeleti ilə bərabər bir də bir qadın skeleti çıxarılmışdır. Nizaminin sümükləri bir tabut içində imiş və özü də *türk üsulu bir dəhnə* (saxsı və ya taxtadan düzəldilmiş qəbir) içində bulunmuş. Tabutların ikisi də tirmə şala sarılmış bulunmuş. Bu şallardan mühafizə olunan bəzi parçalar Bakı muzeyinə götürülmüşdür. Məzarın təfərrüatından və bilxassə, bəhs edilən tirmə şaldan Nizaminin çox böyük bir etina ilə gömülmüş olduğu anlaşılmışdır.

Bütün bu çalışmalara rəğmən, şairə çöl ortasındakı yatağından Gəncə şəhərinə keçmək nəsb olmamışdır. Bakıdakı Sovet Elmlər Akademiyası tərəfindən göndərilən komissar M.A.

Mirbağirovun aldığı tədbirlərlə şairin skeleti qonşu qadının, bəlkə də gözəl Apağının skeleti ilə bərabər təkrar əski qəbrinə qoyulmuş, məzar təmir edimiş və üstünə Azərbaycan latın hərflərilə yazılı bir başdaşı dikilmişdir.¹

* * *

Nizami Doğunun böyük şairi olaraq, irqdaş və dindaşları tərəfindən unudulmuş olduğu sıralarda, Gəncə ilə çevrəsindəki xalq kütlələri tərəfindən «kəramətli bir şeyx» olaraq heç unudulmamışdı. Məzarının «qısır qadınlara cocuq kəramət etdiyini» kitabımızda bir münasibətlə qeyd etmişik. Yalnız qadınlar deyil, bütün dilək sahibləri Nizaminin məzarı olan yerə gedər, burada toplanan daşlardan kiçik və oyuncaq evlər yaparaq niyyətlərinin vücudə gəlməsini Şeyxin mənaviyyatından umarlarmış.

¹ «Yeni fikir» qəzeti. Tiflis, 25.11.1923. № 256.

IV NİZAMİDƏ TÜRKÇƏ SÖZLƏR

Nizamının şeirlərində bir çox türkçə sözlər vardır. «Xəmsə»ni bu baxımdan özəl bir etina ilə araşdırmadıq, fəqət, genəl olaraq gözümüzə ilişənləri örnək olsun deyə qismən təsbit etdik, nəticədə bu kiçik sözlük hasil oldu:

Alaçıq - alaçıq

Çe konəd be pa-ye pılan alaçıq-e torkmani
[Fil ayağına türkmən alaçığı nə, necə dayanır?].

Amac - bir ox atımı məsafə, hədəf [«Divan-i luğat it-türk»də var].

Setade qeysər-o-xaqan-o-fəğfur
Yek amac əz bəsat-e pişgəh dur

[Qeysər, xaqan və fəğfur öncü tərtibatından bir *amac* uzaqda dururdular].

Ekdeş [ikdiş, ikdiç] - iki maddədən qarışıq. Amalqam mənasına

Gerami ekdeş-əst in nəqş-e dəmsaz
Pedər hendu-vo-madər tork-e tənnaz

[Bu zövqlü naxış, atası hindu, anası türk, çox *ekdeş* bir nəsnədir].

Beyraq - bayraq

Pərvin ze hərir-e zərd-o-əzrəq
Bər səncəq-e zər keşide beyraq

[Pərvin ulduzu sarı ipəkdən bayrağı altın bir sancağa çəkmişdir. Bizim bayraq dediyimiz şeyi Nizami ikiyə ayırır: dirəyinə *sancaq*, qumaşına *bayraq* deyir.

Bilək - bilək

Həman bilzən mərd-e alət-şenas
Konəd biləkəş-ra be bili qiyas

[Bel vuran usta biləyini bel zənn edər].

Bisraq - bir dəvə cinsi [«Divan-i luğat it-türk»də də var].

Hezar-e nəxostin əz-u bisrak
Be kərdənkeşi kuh-ra kərde xak

[Bunlardan ilk mini *bisrak* idi ki, qızğınlıqla dağı torpağa çevirirlərdi].

Tutuq - örtü və ya günəşlik [şəmsiyə].

Ta kərəməş dər totoq-e nur bud
Xar ze qol, ney ze şəkər dur bud

[Lütfü işığın *tutuğunda* ikən tikan güldən, ney də şəkərdən məhrumdu].

Tutmac - bir türk yeməyi [«Divan»da da var].

Ari an-ra ked ər şəkəm dohol-əst
Bərg-e totmac beh-ze bərg-e qol-əst

[Aclıqdan qarnı təbil kimi gurlayana gül yarpağındansa *tutmac daha* eyidir].

Cok - çox [qələbəlik mənasına].

Ayəd həmə ruz sər qoşade
Coki ço səg ən pey uflade

[Məcnun haqqında: hər gün başıaçıq olaraq gəlir və arxasından bir *çox* [qələbəlik] qaçıdır].

Çalış - cövlan və həmlə mənasında [«Divan»da: gürəşmək].

Befərmud şəh ta dəliran-e rum
Nəmayənd çələş dər an mərəz-o-bum

[Şah buyurdu ki, rum igidləri burada *çalış* etsinlər].

Çavuş - çavuş. Farsca şərhlərdə: «nəqib» və «pasban-e ləşkər»

(«başçı» və «qoşun gözətçisi»).

Ze del dadən-e çavoşan-e dəlir
Delavər şode qur bər cəng-e şir

[İgid çavuşların təşviqilə çöleşşəyi arslanla cəngə atılmış].

Çirkin - çirkinlik

Be siyahi bəşər cəhan binəd
Çerkini bər siyah nə neşinəd

[Göz qarası dünyanı görür, qaraya çirkinlik oturmaz].

Dağ - həm «damğa», həm də «dağ» mənasına

Ançenan qurxan be kuh-o-be rağ
Qur k-u dağ did rəst ze dağ

[Qurxan - Bəhram Gur - dağa və yaylaya çıxınca çöleşşəyi dağı gördü də dağdan - dağlanmaqdan - qurtuldu].

İyلاق - yaylaq, qışlaq müqabili. «Dağlıq» mənasına da gəlir.

Borun şod əz iylaqiyan sərkeşi
Səvari şetabəndə çun atəşi

[İyلاقlılardan bir süvari atəş kimi meydana atıldı].

Sav - bir təklifdən savunmaq üçün deyilir [«Divan»da da var].

Çenan kərd mostəğni əz sav-o-bac
Ke bər daşt əz keşvər-e xod xərac

[Sav ilə bacdan elə müstəğni oldu ki, məmləkətindən vergini qaldırdı].

Səncəq - bayraq dirəyi və ya tuğ deyilən dirək.

Hezar-o-çehel səncəq-e pəhləvi
Rəvan dər pey-e rayət-e xosrovi

[Padşah bayrağının arxasından min qırx pəhləvi sancağı irəliləyirdi]

Klavuz - klavuz (bələdçi, yolgöstərən)

Dər an puyə təcil misaxtənd
Rəhi bi çələvuz həmi taxtənd

[O yolda tələsir və klavuzsuz yol alırdılar].

Qırmızı - bildiyimiz rəng.

Şəb çə arayəş degər qun saxt
Kohli ənduxt, qərmezi əndaxt

[Gecə başqa bir tövr aldı, qırmızılığı buraxıb morardı].

Gür - Kür-Kura nəhri

Bəheştə şode bişə pıramonəş
Ze Çor kousəri bəste bər damənəş

[Bərdə haqqında: Ətrafi ormanlardan cənnətə dönmüş, yanında Gür deyə kövsər axıdılmışdır].

Nay-i türki - əskər borusu.

Foru mande ze bəs qouğa-ye torkan
Ze bang-e nay-e torki nay-e torkan

N a y - qırtlaq deməkdir. Nay-i türki - türk qırtlağı, məcazən əskəri boru deməkdir. Yalnız Nizamidə deyil, klassik o biri şairlərdə də vardır. Beytin tərcüməsi başqa yerdə verilmişdir, təkrar etmirik.

Uşaq - uşaq, çocuq, qulam, pəj mənasına.

Cənibətkeş oşaqan-e sərayi
Rəvane şod əz hər su codayı

[Saray uşaqlarından yüzlərcəsi ayrı-ayrı hər tərəfə yüyürməkdə].

Utsaq - otaq.

Çə mehdi gər çə şod məğrəb oşaqəş
Qozəşt əz sərhəd-e məşrəq yotaqəş

[Mehdi kimi *otağı* Batıda isə də, *yatağı* Doğu hüdudunu aşdı]. Yataq qaravul mənasına gətirilmişdir.

Yırıq-dadə - arıq at için qullanılmışdır. Şərhlilər türkçə bir kəlmə olduğunu təxmin etmişlər.

Şetabəndə-ra əsb-e səhra-xəram
Yereq dədə z-an beh ke başəd cəmam

[Tələsənə yüyrək at lazımdır, kökdənsə yırıq daha eyidir].

Yəzək - pişdar, öncü [«Divan»da da var].

Borun şod yəzəkdar-e doşmənsenas
Yətaqi kəmə r bəste bər cay-e pas

[Düşmən tanıyan *yəzəkçi* - öncü - dışarı çıxdı, yataqçı - qaravulçu - da qaravul mövqeyini tutdu].

Yığlıq - yığılıq. Şərhlərə görə, türkçə bir sözdür və ox mənasına gəlirmiş.

Hənuzəş pərr-e yeqləq dər oqab-əst
Hənuzəş bərg-e nilufər dər ab-əst

[Daha *yığılıq* lələyi qartaldadır, daha nilufər yarpağı sudadır]. Məcəzi təbirlərdir. Daha gənc və dinc deməkdir.

Nizami bəzi türkçə isim və sözləri sənətinin özəlliyini təşkil edən rənz və məcazlarında dəxi, qullanmışdır. Məsələn:

Öncə də zikri keçdiyi kimi, Çin xaqanının İskəndərə hədiyyə etmiş olduğu bir ov quşunu belə təsvir edir:

Toğan şah-e morğan-o-toğrul be nam
Be soltani əndər ço Toğrul təmam

[Toğrul adında quşlar şahı bir *toğan* ki, sultanlıqda Toğrul kimi tamamıdır].

Burada Toğan cinsindən bir quşa verilən Toğrul şairin kefilə qoyulmuş gəlişigözəl bir ad deyildir. Toğrul yırtıcı bir quş adıdır. Mahmud Qaşqarlının «Divan»ında da vardır.

Alanlı bir süvariyyə *Qarınca* adını taxan Nizaminin bu türkçə isimlə farsca tərcüməsi olan «mur» kəlməsilə cinas yaptığının əşğında təkrar edildiyi kimi kitabımızda bəhsi keçmişdir:

Alanı səvari qərəncə be nam
Honərha nəmudə be şəmşir-o-cam
Qərəncə ço did ançenan dəst-e zur
Səpər bər kəft duxt çun pər-e mur

[*Qarınca* adında Alanlı bir süvari ki, həm səfərdə, həm də barışda bəşarilər göstərirdi. *Qarınca* bu qol qüvvətini görüncə qalxanı *mur* - *qarınca-qanadları* kimi çiyininə çəkdi].

Hancarı - necə.

Nizami diqqətə dəyər həmsözlüləri gəncələrin ağzında bu gün belə «necə» mənasına gələn bir sözü sız-sız qullanmaqdadır: hancarı

Ço birun-e ğar aməd-o-rah cost
Nəşod hiç hencar bər vey dorost

[Mağaradan çıxıb aradisa da, heç bir *hencarla* yol bulamadı].

Nizamidə türkçə eklərlə yapılmış farsca kəlmələrə də təsadüf olunur. Məsələn, «cı» ekilə - miyançı.

Miyançı - «miyan» - ara, «miyançı» - aracı

Borun əz miyançı-vo-əz tərcome
Bedanest yek-yek zəban-e home

İskəndər için söyləmişdir: [*miyançıya* və mütərcimə ehtiyacı olmadan hər kəsin dilindən anladı].

Səng-lax - sənglik, daşlıq.

Bəsi rand bər şure-vo-sənglax
Gəhi mənzeləş təng-o-qahi fərax

[Duzlaq və *daşlıqda* çox eyi - heyvan - sürdü, yolu gah dar, gah da genişdi].

Div-lax - divlik, divi çox olan yer.

An biyaban ke gerd-e in tərəf-əst
Divlaxi məhoui-o bi ələf-əst

[Bu tərəfdəki o çöl, otsuz bir yer və qorxunc bir *divlikdir*].

Xace-taş - xace, yəni ağa və ya əfəndiləri bir olanlar.

Avərdə be hefz-e durbaşi
Əz şir-o gəvəzn xacetaşi

[Qaravul xidməti üçün arslanla geyigi *xacetaş* yapmışdır].

Xeyl-taş - bir tayfanın mənsubları

Roxəm sərxeyl-e xuban-e tərəz-əst
Kəmine xeylatəşəm kebr-o-naz-əst

[Üzüm Təraz gözəllərinin başı - sərheyli - ən dəyərsiz xeyltəş - irqdaşım - təkəbbür və nazdır].

Nizaminin Türkünstan şəhərlərindən bəzilərini bir möcaz və romiz şəklində qullandığını göstərən bir neçə misal da qeyd edək:

Xırxız [Qırğız], Çaç və Kaşğər:

Ze Xerxiz-o-əz Çaç o-əz-Kaşğər
Bəsi pəhləvan xand zərrin-kəmər

(Xırxız, Çaç və Kaşğərdən çoxlu qızıl kəmərli pəhləvan çağırtdı - R.Ə.).

Xəllux - Xalaç, Kalaç.

Be xədmət şəmse-ye xuban-e Xəllux
Şəhənşəh-ra çenin dər dad pasox

(*Xəllux* gözəllərinin günəşi şahənşaha belə cavab verdi - R.Ə.).

Soğd

Bərişəm nəvazan-e soğdi sorud
Bəgərdun bər avərdi avaz-e rud

(*Soğdlu* çalğıçılar rudun avazını fələyə qaldırmışlar - R.Ə.).

Təraz

Muy be muyət ze həbəş ta Təraz
Tazi-yo tork amədə dər torktaz

(Sənin hər tükünlə Həbəşistandan Təraza qədər ərəb və türk hücuma keçmişdir - R.Ə.).

Tamğac

Kəməndi ço əbru-ye tamğacıyan
Be xəmə çun kəmən-quşə-ye çaçıyan

(Tamğacılıların qaşları kimi bir kəmənd ki, Əyriilikdə çaçlıların kamanları kimidir - R.Ə.).

Qırçaq - Qırçaq

Biyaban homc xeyl-e qeçəq did
Dər-u lobətan-e səmən-saq did

(Çöllüyü başdan-başa *Qırçaq* tayfası gördü, orada ağ baldırlı gözəllər gördü - R.Ə.).

V

VƏHİD DƏSTGİRDİNİN YORUMLARI

Tehranda yayımlanan ədəbiyyat dərgisi «Ərmağan»ın müdiri Vəhid Dəstgirdi Nizaminin bütün əsərlərini yeddi cild halında, böyük bir etina ilə təshih və nəşr etdirmişdir. İllərcə sürən yorucu bir çalışmanın nəticəsi olan bu kitablar müəllifin iddiasınca, Nizaminin istifadə edilə biləcək bircə nüsxəsi imiş.

Müəllif sadə, ustadın təshih edilmiş mətnlərini verməklə qalmamış, eyni zamanda mənalari çətin anlaşılan beytlərin izahı ilə bəzi kinayə, istiarə və rəmzlərini yorumlamaq zəhmətinə də qatlanmışdır.

Əsərin bu baxımdan nə dərəcəyə qədər **başarılı** olub-olmadığını araşdırmaq planımıza daxil deyildir. Yalnız incələməmizin önəm verdiyi Nizami məcazlarından «türk» anlamının Dəstgirdi tərəfindən necə anlaşıldığına diqqət etmək bizim için təbiidi. Bu baxımdan mütaliəsi maalesəf, əsərin hər türlü **tənqidin** altında olduğunu göstərdi. İddiamızın quru sözdən ibarət olmadığını isbat için konu ilə ilgili materialları oxucularla bərabər burada gözdən keçirək:

«Xosrov və Şirin»də Xosrov Pərvizin bir əmrnaməsini, anladırkən Nizami bu beyti yazmışdır.

Və gər kəs ruyə naməhrəm bebinəd
Və ya dər xaneyə torki neşinəd

Yəni: «əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir «türk»ün [yəni gözəlin] evinə girərsə».

Dəstgirdi bu beytdəki «türk»ü baxın necə açıqlayır:

Əgər kəsi ruyə zənə naməhrəm bebinəd ya dər xaneyə gölame
tork məşuği beneşinəd bəraye gölabmabəregi

Yəni: «əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir türk məhbubun evinə girib qulamparalıq edərsə».

Halbuki Nizaminin məqsədi aşkardır: türk demək, gözəl deməkdir və bu mənə birinci misradakı «naməhrəmə baxmaq» anlamı ilə də məntiqi, tam bir ahəngdədir.

Müəllifin Nizamidəki «türk» məcazlarını qullandığı haqiqi mənasından kaydırıb məxsus qarışdırdığı gözə çarpmalıdır.

Məsələn: Nizaminin «İskəndərnamə»sindən alınan bir beytin yorumu:

Foru bəste dər an gövğayə torkan
Zi bange naye torki naye torkan

Yəni: «Türklərin [cəngavərlərin] bu qovğasında türk neyindən [türk borusundan] türklərin [figidlərin, yaxud əskərlərin] qırtlağı qısıldı».

Dəstgirdi isə bu beyti çetrefil bir lisanla böylə təfsir edir:

Dər an gövğa və nəyahuyə torkane gərībə naye torki ya
sərnay paye torkane cəngira bərbəste bud

Yəni: «Bu türkcə qovğa və çıxırğanlıqda türk borusunun [və ya serenay] bağırtsı qovğaçı türklərin qırtlağını qısımsdı».

«Haft Peykər»dəki

Torkiyəmra dər in həbəş nəxərənd
Lacərm duğbaye xoş nə xorənd

Yəni: Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Dovğanı bir yemək deyə, sayan yox

beytini Dəstgirdi böylə təvil edir:

Aşe duğəst bə dəstpoxte torkan yəni cəmal və hosne torka-neye məra dər in molke həbəşvare siyah çun nəmixonənd əz an səbəb əz dəstpoxte torki və duğba məhrumənd və məğdur.

Yəni: «ayran aşdır ki, türklər bişirirlər, yəni mənim türk camal və hüsnümü bu həbəş kimi qaralıqda satın almırlar, ona görə də türk yeməyi dovğadan məhrum və məğdurdurlar».

İskəndərin hakimliyindən və bilgiyə dayanan idarəçiliyindən bəhs edərkən Nizami:

Və gər nə yeki torke rumi kolah
Be hendo be çin key zədi barqah

deyir ki: Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı

deməkdir.

Dəstgirdi isə bu beyti belə yorur:

Etləğə tork bər Eskəndər bər həsbə cəngəuyi və sələhşuriyə
ust

Yəni: «İskəndərə türk deməsi əskərliyi və cəngavərliyi içindir».

Halbuki burada türk vəsfi İskəndərə ədalət və bilgiyə dayanan idarəçiliyi, yəni hakimliyi üçün verilmişdir.¹

Zülm görmüş ixtiyar qadının Sultan Səncərə xitab edən

beytdəki «türk deyilsən» xitabını da Dəstgirdi «Səlcuqlardan» deyilsən, mənası ilə təvil edir. Ədalət anlamını türklərə təşmil etdirməyib Səlcuq sülaləsinə təhsis etdirir. Sanki Nizami kimi söz və nəzm xalığı bir şair Səlcuq sözünü qafiyələməkdən acizdi.

Türlü yerdə mümkün olan və ya olmayan türlü şəkillərdə, türk məcazının gözə görünən və istər-istəməz dilə gələn mənasını məxsus qarışdıran və əslindən uzaqlaşdıran Dəstgirdi bəzi yerdə təvilə qalxmamaq və sözü olduğu kimi təkrarlamaq zorunda qalmışdır.

Məsələn:

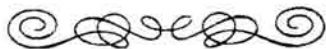
Çenan aməd əz paye torki xoruş
Ki əz naye torkan bər avərd cuş

beytini belə tərcümə etmişdir:

«Türk borusunun səsilə pəhləvanlar coşdular». Türk sözü burada əsil qəsd olunan məcazi mənasında alınmışdır.

Nizamının peyğəmbər üçün «ərəb vücudlu türk» məcazını Dəstgirdi təvilə qalxmamışdır. Buna da şükür, yoxsa gözəl «türk»ü «əmr et» deyər tərcümə edən bir yorumçudan nə desən bəklənirdi!...

¹ B a x: səh. 210.

VI NİZAMİDƏN ÇEVİRMƏLƏR

I

ALLAH HAQQINDA

«Məxzənül-əsrar»dan:

Ey sən, ki, varlıqlar bütün səndəndir!
Zəif torpaqdakı qüvvət səndəndir!
Bayrağına sığınmışdır kainat,
Biz səninlə, sən isə, qaim bizat.
Dəyişməyən varlıq - işdə bu, sənsən,
Ölməmişdir, ölməyəcək - o, sənsən.

2

SÖZ

a) «Məxzənül-əsrar»dan:

İlk öncə çün qələm girişdi işə,
Söz, deyib də, öylə gəldi cünbüşə.
Gizliliyin pərdəsi çün çözüldü,
İlk sırada, səhnədə söz görüldü.
Söz könülə olmadıqca tərçüman,
Çamur bədən bulmadı dünyada can.
Başladı çün qələm gəliş-gedişə,
Sözlə açdı dünya gözün Günəşə.
Sözle dünya tanınmışdır aləmə,
Söylənsə həp sözə gəlməz xətmə.
Söz canımızdır lüğət-i eşqdə,
Biz həp sözüç, bu görünən dəhrdə.

b) «Haft Peykər»dən:

Sözdən gözəl övladı,
Dünyamızı doğurmadı.
Nə yapırsa yaradan,
Qalan bir sözdür andan.
Bir ruh kimi əyərsiz,¹
Söz cövhərdir dəyərsiz.
Bilir duyulmazları,
Oxur yazılmazları.
İnsandan bir yadigar,
Sözdür ancaq payidar.

3

SÖZÇÜ

a) «Məxzənül-əsrar»dan:

Xəzinələrin açarları,
Söz bilənin dilindədir.
Taxtların durumları,
Yürür sözün əlindədir.
Sözçü göyün bir bülbülü,
Kim ona bənzəməkdədir?
Tutuşduqda düşüncəsi,
Mələklər ölçüsündədir.
Söz söyləmək məharəti,
Yalvaqlığın özündədir.
Tanrı yanında mərtəbə,
Yalvaqda, həm şairdədir.
Hər ikisi bir dost tanır,
Bir ruh iki bədəndədir.²

¹ Nöqsansız.

² Əslində məsnəvi tərzindədir.

b) «Haft Peykər»dən:

Siz deməyin ki, sözcülər öldülər,
Yalnız sözün dəryasına girdilər.
Çağırınız adlarıyla anları,
Balıq kimi, sudan çıxar başları.

4

İNSANLIĞIN DƏYƏRİ

«Xosrov və Şirin»dən:

Göydəki ulduzlar həmayilindir.
Nədir onlar? - sənin vəsailindir!
Bütün darlıqların məcalı sənsən,
Bütün varlıqların xəyalı sənsən.
Almaqçalar anlar səndən hər misal,
Halbuki anlardan sən açmaqda fal.
Mənliklərin yapan sənsən onların,
Yediklərin atan sənsən onların.
Dairə nöqtəsi, yəni mərkəzdən
Başqa nə var isə, alındı səndən.
Sürən məlakəsi sənsən cahanın,
Yol göstərmək işi, ancaq xudanın.
Comərdəsən, özünə göstər güvən,
Düşməyənsən, fənalığı burax sən.
Eyi-kötü, nə varsa, eylə hesab,
Ağına məsulsən, ona ver cavab.
Ya getdiyin qapı züqürd olmasın,
Ya öylə ol, kimsə öylə olmasın.
Bir kəsin ki, gözü nura dayanamaz,
Mələklərin göylərində o duramaz.
Yerin üzü asimanın bir eşi,
İnsanlar da mələklərin qardeşi.

5

İXTİYAR QADIN İLƏ SULTAN SƏNCƏR

«Məxzənül-əsrar»dən:

Zülm görünüş, aciz, ixtiyar nənə,
Əl atdı Sultan Səncərin ətəyinə:
Səndən, dedi, görmədim heç inayət,
Zülm gördüm deyə, etdi şikayət:
Zil-zurna bir darğa¹ gəldi köyümə,
Rüsvay etdi, zorla girdi evimə.
Suçum yoxkən, tutdu evimdən aldı,
Saçlarımdan çəkdi sokağa saldı.
Amansızca vurdu, yaxdı canımı,
Tutsaq etdi, incitdi viedanımı.
Məhəllədə qatil olmuş bir gəccə,
Mən bilməmişəm nəsil və necə!..
Evimdə qanlını qalxdı aratdı,
Söylə şahım, bu qədərini kim daddı?
Darğanın sərxoşu özü qan yapar,
Acizə qalxar da sonra şər atar.
Davul vurur, vilayəti soyarlar,
İxtiyarlar, baxın, suçlu çıxarlar.
Bunları görməyib, ört-bas edənlər,
Haqqı məndən, ədli səndən edərlər.
Çığnandı büsbütün mənim vücudum,
Qalmaq mənliyim, qırıldı ruhum.
Haqqımı almaz da, dada yetməzsən.
Gəlir hesab günü, rahat etməzsən.
Böyüklüyün nerdə, hanı ədalət?
Zülumdən yüksəlir yer-yer şikayət!

¹Darğa – polis.

Xaqanlardan mədət, qüvvət bəklənir,
Səndənsə həp xorluq və zillət gəlir.
Yetim malı yemək işdən sayılmaz,
Burax bu adəti, sənə yakışmaz!
Fağır qadımlara utan, ilişmə,
Gün deyildir gördükləri, didişmə!
Sən köləsən, fəqət sahlıq satırsan,
Şahlığa uymayan işlər yapırsan.
Şaha düşən məmləkəti sevməkdir,
Xalqa baxmaq, ədaləti güdməkdir.
Böyləliklə əmrə boyun əyərlər,
Şahı candan, həm könüldən sevrərlər.
Etmədəsən aləmi zir-ü zəbər,
Səndə yox ki, başqa türlü bir hünər!
Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusan!

6

TUĞLAÇI İXTİYAR

«Məxzənül-əsrar»dan:

Şamda, eşitdim, var imiş ixtiyar,
Çamur, saman basar da kərpic yapar.
Göyərtdən toxur imiş köynəyin,
Tuğlaçılıqla qazanır əkməyin,
Qalxanları düşdükdə pəhləvanlar,
Özlərini bu tuğlayla qorurlar.
Bu ixtiyar, bir gün eyni işində,
Çalışmaqda çamur, saman içində.
Nə yapıdır, mənə bax, hey eşit,
Demiş, keçən dəliqanlı bir igid.

Nə düşgün iş, nədir sənin etdiyin,
Əzap çəkib, böylə kərpic kəsdiyin.
Burax bunu, boş yerə vermə əmək,
Kim əsirgər səndən bir parça əkmək.
Qəlibini yaxma, babam, tuğlanın,
İxtiyarın deyil bu iş, oğlanın!..
Demiş baba: oğlum, cahillik¹ etmə,
Keç buradan, durub kahillik² etmə.
Tuğlaçılıq işi - olğunlarındır,
Minnətçilik işiyə - qullarındır.
Bu məsləkə əl atdığım neçindir?
Bir gün sənə əl açmamaq içindir.
Kimsəyə mal için mən heç əl açmam,
Əmək verir, verim işdən də qaçmam.
Bu sözləri bizim igid eşitmiş,
Qızarmış, ağlamış, çəkilmış, getmiş.

7

BAYQUŞ DÜYÜNÜ

«Məxzənül-əsrar»dan:

Hekayədir, söyləmişlər raviyan,
Seyrə çıxmış, bir gün Ənuşirəvan.
Padişahın yanında varmış biri,
Dəstur denən onun böyük vəziri.
Yol üstündə xarab köyə varmışlar,
Dam üstündə uluyurmuş bayquşlar.
Şah vəzirə demiş, bunu dinləsin,
Quş dilindən bizim dilə çevirsin.

¹ Azərbaycan şivəsilə cahillik məcazən təcrübəsizlik deməkdir.

² Azərbaycanca çiylik.

Vəzir demiş, şahım, xeyir bir iş var,
 Düyün için damşirlar bu quşlar.
 Birinci quş oğluna qız istəyir,
 İkinci quş isə ona söyləyir:
 «Qalım, deyə kaç xaraba verərsən?»
 Cavaba bax: «nədən marağ edərsən?
 Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
 Yüz min xarabalıq dilərsən də var».
 Şah vəzirin bu sözünü dinləmiş,
 Kinayəni anlayaraq inləmiş.
 Ədalətə vermiş o gündən qərar,
 Olmuş adı ədalətlə payidar.

8

QIPÇAQ QADINLARI

«İskəndərnamə»dən:

Ordusuyla bərabər İskəndər,
 Dəşti-Qıpçağa eylədiydi səfər.
 Qıpçağın gördü ağ qadınlarını,
 Tombuləndam, gül yanaqlarını.
 Üzlərində niqab, yaşmaq yox,
 Kimsədən örtünüb də qaçmaq yox.
 Qoca, qardaşdan heç çəkinməzlər,
 Gəzər erkəklər ilə ürkməzlər.
 Dolaşırlar açıqda sərbəstcə,
 Görülür bu təbii hər kəscə.
 «Böyləcə bulsa bunları əskər»
 Deyə, əndişə etdi İskəndər.
 «Həpsi gəncdir, təhəmmül etməzlər,
 Nəfsi tutmaz, təcavüz eylrlər».
 Bu niyyətlə düşündü bir tədbir,
 Eyləyə xalqa mənəvi təsir.

Verdi buyruq, hüzurə gəlsinlər,
 Ağsaqqal, başbələn bütün ərler.
 Oxsadı Qıpçağın o baylarını,
 İltifatla ucaldı başlarını.
 Gərəyindən bəhislə əskərinin,
 Diqqətin çəkdi Qıpçaq ərlerinin.
 Dedi: «erkək nə olsa erkəkdir,
 Qadına meyil edər, bu gerçəkdir.
 Qadının olmalı üzündə niqab,
 Etməli o, yabançılardan hicab.
 Yapısı olsa gər dəmir, daşdan,
 Çün qadındır, qadın çıxar başdan.
 Bir qadın ki, açıq gəzər, üz açar,
 Eşinin, özünün şərəfini pozar».
 Eşidincə bunu komandandan,
 Çöllülər etdilər bu növü bəyan:
 «Sənə biz təbeik, ki, and içdik,
 Əmrinə hazırıq, ki, əhd etdik.
 Üz qapatmaq fəqət, buna girməz,
 Bizim ellər bu adətə bilməz.
 Üz qapatmaq üsul isə sizdə,
 Göz qapatmaq əsasdır bizdə.
 Görməməkçin bir özgənin üzünü,
 Üzdə yoxdur günah, ört gözünü.
 Ağamız bizlərə darılmaz əgər,
 Nə için ön deyil də, arxa güdər?
 Hərəmində yabançı yoxsa əgər,
 Qız, gəlinlərimizə kifayət edər.
 Üzləri pozma, taxdırıb yaşmaq,
 Gözü örtür, gərəksə bu mutlaq.
 Taxılırsa gözə bir örtü, niqab,
 Nə Günəş görünür, nə də Məhtab.

Nə dilər hökmdar, həp edərək,
Öləlīm əmr edərsə gər, ölərik!
Şahın əmrindəyik, fəqət, yalnız,
Milli adətlərə necə qıyarız!?».

9

İSKƏNDƏRİN QULAQLARI

«İskəndərnamə»dən:

İskəndərin qulaqları uzunmuş,
Şairimiz Nizami böylə duymuş.
Bu aybını örtmək için padişah,
Daşır imiş özünə məxsus papaq.
Bu papağa iki aşqı asarmış,
Asqılarla qulaqların qaparmış.
Kimsədə yox bu sirdən bir xəbər,
Bilir imiş bunu yalnızca bərbər.
Ölüm gəlmiş bu bərbəri götürmüş,
Bir başqa bərbərə lüzum görülmüş.
Yeni usta vəzifəyə başlamış,
Qulaqların ayıblarını anlamış.
Ustaya söyləmiş həməon padişah,
«Bu sirdən bir adam olsa agah,
Qulağıma yetməgəgər bir xəbər,
Vay halına, başın bədəndən gedər!».
Zavallı çün bu təhdidi eşitmiş,
Sözünü nədir, dilini belə itirmiş.
Bu sirri o, kimsəciyə açmadan,
Küfür kimi, içində tutmuş nihan.
İçərləmiş fəqət, bənzi saralmış,
Dərdə düşmüş, ruzigarı qaralmış.
Bir gün adam çölə çıxmış saraydan,
Könül açma çiçək, çəmən, çayırdan.

Gəzər ikən çöldə, dərin bir quyu.
Görmüş, qaranlıqdan görünməz suyu.
Bu quyunun başına gəlib, əyilmiş,
İçindəki saxlı sirri söyləmiş:
«Şahımızın qulaqları uzunca!...».
Demiş, adam, nəfəs almış doyunca.
Kimsəciyə sezdirmədən bir əsər.
Eyə dönmüş səssiz bizim bu bərbər.
Bu quyudan, söyləyirlər, bir qamış,
Göyərmiş də dışarıya fırlamış.
Bu qamışı ordan keçən bir çoban,
Kəşib tütək halına qoymuş haman.
İmperator bir gün gəzintidəymiş,
Bu çobanın çalğısını dinləmiş.
Baxmış, ki, bu bir acayib oyundur;
«İskəndərin qulaqları uzundur».
Deyə, tütək ötməkdədir ap aşkar.
«Bu nə demək!... Burada yəqin bir iş var!...».
Öfkələnmiş bu sirt açan ağzıdan.
Çelik olsa ərinirmiş bu hızzan.
Kəndisini fəqət, zorla toplamış,
Yaxın gəlmiş, tütəkçini yoxlamış.
Danışdırmış şah çobanı gizlicə,
Heyrət etmiş, onu həp dinlədikə:
«Bir quyudan göyərmiş bir qamışdan.
Yapılmışdır tütək!...» - demişdir çoban.
«Çalğısından onun, şahım, bayğınım,
Deyil tütək, mənim canımdır, canım!».
Şah mat olmuş, çəşmiş, qalmış heyrətdə.
Çağırtdırmış o, bərbəri övdətdə.
Demiş: «kima söylədin ki, sirmimi,
Ötdürürlər tütəklərdə aybımı!»

Doğrusunu söylə ki, qurtulursun,
 Yoxsa, xain cəzasını bulursun!...».
 Dua etmiş allaha, peyğəmbərə,
 Sədaqətlə anlatmış İskəndərə:
 Bərbər demiş: «kimsəyə sirr vermədim,
 Tanrı bilir mən xəyanət etmədim!».
 Şah, o zaman tütəkçini anlatmış,
 Hekayəni bərbər duyunca çəşmiş:
 «Hə, demiş, şahım köksüm tıxıldı,
 Bu sirdən içim mənim sıxıldı.
 Sıxıntıyla bir gün gözinti yaptım,
 O quyuya vardım da sirri açdım.
 Doğrunu çün söyləmişdir aşikar,
 Ölümündən onun keçmiş hökmdar.
 İskəndər anlamış ki, bu dünyada,
 Üzə çıxar gizli necə olsa da!

10

XOSROV İLƏ FƏRHAD

D e y i ş m ə:

«Xosrov və Şirindən»:

Xosrov sordu Fərhadı kim, sən nerdən?
 Fərhad cavab verdi, dedi: - sevgidən!
 Xosrov dedi: - Orada nə iş yaparlar?
 Fərhad dedi: - Can verir, dərd alırlar.
 Xosrov dedi: - Can satmaq ki, ayıbdır!...
 Yox eşqdə ayıb - dedi, - bu lafdir.
 Xosrov dedi: - Aşiqmişən ürəkdən?
 Mən candanam, sən söylərsən ürəkdən.
 Uğrunda Şirinin dedi, nolurusun?
 Şirin canım, dedi, Şirinin olsun!

Dedi uyqunda gördümü onu sən?
 Cavab verdi ki, uyqu bilməzəm mən.
 Bu sevdadan, dedi, olmazmısan pak?
 Cavab verdi: - Vücudum olsa gər hak!
 Nə eylərsən, dedi, girsən sarayına?
 Dedi, baş ataram mən yar ayağına.
 Ya cırmaqlarsa yarın bir gözünü?
 Çıxarsın istərəm mən öbrüsünü.
 Dedi: - Bir başqası gər anı alsa?
 Dəmir yer, söylədi, daşdan da olsa.
 Dedi Xosrov: - Necə buldun cəmalin?
 Təsəvvürdən, dedi, aciz xəyalın.
 Dedi: - Varmı görüşmənin heç yaxından?
 Dedi: - Ay görünür ancaq uzaqdan.
 Dedi: - başdan çıxar Şirinin eşqin.
 Dedi: - onsuz yaşarım can-i şirin?
 Dedi: - varlığımı istərsə, nə dersən?
 Mənim də istəyim bu, sən nə dersən?
 Dedi: - əl çək onun sən dostluğundan!
 Dedi: - qabilmi bu heç dostluqdan?
 Dedi: - rahatını bul, bu xam xəyaldır.
 Cavab verdi: - Mənə rahat mühaldir.
 Dedi: - Şirin mənimdir, etmə sən yadı!
 Dedi: - Ondən keçərimi heç Fərhad!
 Dedi: - Get səbr qıl, yox dərdə çarə!
 Dedi: - Cansız səbr olmaz, nə çarə?!
 Dedi: - Səbr eyləmək nöqsan deyildir.
 Dedi: - Can səbr edər, bican deyildir.
 Dedi: - Qorxarmısan sən ayrılıqdan?
 Dedi: - Yalnızca, ondan ayrılıqdan.
 Dedi: - İstərmisən qəm-xarın olsun?
 Dedi: - Mən olmasam, caiz, o olsun!

Dedi: - neçin gəzirsən sən pərişan?
 Nolur bir ləhzəcik rahatda olsan?
 Cavab verdi, dedi: - ey padişahım,
 O sağ olsun, ona qurban bu canım!
 Dedi: - kafi ürək, nəynə gərək can?
 Dedi: - bunlar basım, gər yoxsa canan!

VII BİBLİOQRAFIYA

1

NİZAMİYƏ YAZILAN BƏNZƏTMƏLƏR

Nizamidən sonra gərək «Xəmsə»sinə, gərəkse beş kitabından hər birinə, ayrı-ayrı, farsca və türkcə bir çox bənzətmələr yazılmışdır. Bunlardan önəmlilərini «Beşlik»dəki mənzumələrin sırasına görə aşağıya qeyd edirik:

A. «Məxzənül-əsrar»

Farsca:

1. Sənai-yi Qəznəvi. «Hədiqətül-əsrar». XII yüzil. 2. Əmir Xosrov Dəhləvi. «Mətləül-Ənvar». XIII-cü yüz il. 3. Əşrəf Maragi [Marağalı]. «Minhacül-əbrar» 4. Haşimi Kirmani. «Məzhərül-əsrar». 5. Orfi-i Şirazi [Cəmaləddin Məhəmməd]. «Məcməül-əbkar». XVI yüz il. 6. Məliki Qummi. «Mənbəül-ənvar». 7. İnnabi Təkləvi. «Məxzənül-əbrar». 8. Qasimi Əsiri. «Riyazül-ənvar». 9. İbrahim Ədhəm. «Rəfiqüssalikin». XVII yüz il. 10. Həsəni Gəlusuz Zülali. «Rəfiqüssalikin». 11. Molla Şeyda. «Dövlət-i bidar» 12. Nami. «Dürə-i Gövhər».

Bütün bunlar M. A. Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi, «Məxzənə-bənzər» əsərlərin tanınmışlarıdır, az bilinmiş olanları da vardır. Bunların hamısı Nizamidəki kimi [Bismillahir-rəhmanir-rəhim] misrası ilə başlayır.

Türkcə:

13. Əlişir Nəvai. «Heyrətül-əbrar». XV yüzil. 14. XVI yüzilin Osmanlı şairlərindən Azəri İbrahim Çələbinin «Nəqş-i xəyal» adı

altında «M.Ə.»yə (Məxzənül-əsrar)» bənzədilmiş türkçə bir məsnəvisini «İslam -Türk Ensiklopedisi» qeyd etməkdədir.¹

B. «Xosrov və Şirin»

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. «Şirin və Xosrov». XIII yüzil. 2. Arif Ərdəbili. «Fərhadnamə». XIV yüzil.² 3. Əşrəf Maraği. «Şirin və Xosrov». 4. Sultan Hüseyn Bayqara. «Məcəlisül üşşaq: Qisse-yi Fərhad və Şirin». XV yüzilin sonları. 5. Məhəmməd Şərif Kaşi. «Xosrov və Şirin». XVI yüzil. 6. Mövlana Abdullah Hatifi. «Xosrov və Şirin». XVI yüzil. 7. Qasimi. «Şirin və Xosrov». 8. Asəf [Nəvvab]. «Şirin və Xosrov» XVI yüzil. 9. Səncər. «Şirin və Xosrov». 10. Müzəffər Kaənbadi. «Şirin və Xosrov». 11. Mir Möhsin Fani. «Şirin və Xosrov». XVI yüzil. 12. Sadiq Xəlvəti. «Şirin və Xosrov». 13. Hilali. «Fərhad və Şirin». XVI yüzil. 14. Vəhşi Bafiqi Kirmani. «Fərhad və Şirin». XVI yüzil. 15. Ürfi Şirazi. «Fərhad və Şirin». XVI yüzil. 16. Kövsəri. «Fərhad və Şirin». XVI yüzil. 17. Xızrı. «Fərhad və Şirin». 18. Fovqi [Fovqəddin Əhməd Yəzdi]. «Fərhad və Şirin». XVII yüzil. 19. Məşriqi [Mirzə Məlik]. «Xosrov və Şirin». XVII yüzil. 20. İbrahim Ədhəm. «Xosrov və Şirin». XVII yüzil. 21. Bəyani.

¹ «Məxzənül-əsrar» T. Gəncosman tərəfindən mənsur olaraq, türkçəyə çevrilmiş və Milli Egitim, «Klassiklər» seriyasında yayımlanmışdır.

² Arif «Fərhad və Şirin» hekayəsini Nizamidəkinə bənzəməyən, tamamilə başqa bir şəkildə nəzm etmişdir. Necə ki, deyir:

Nə qoftəm qisseye-Şirin tərəmi
Ki qoftən bud bər əksi Nizami
Suxən dər eşqe-Fərhad ançə Fərmud
Rəvayət pişe-mən bər əkse-mən bud

Arif hekayənin Nizamidəki şəklini nə Şirinə nə də Fərhadə yaraşdırmır:

Hədəsi ra məgu ey mərde-ustad
Ki nə Şirin bud razi nə Fərhad

Arifin Nizamidən fərqli olan bu rəvayəti haqqında təfsilat üçün Herbert W. Dudanın «Ferhad und Schirin» adlı əsərinə bax (Praqa, 1933).

«Xosrov və Şirin». 22. İnnabi Təkləvi. «Xosrov və Şirin». 23. Xisali. «Xosrov və Şirin». 24. Mirzə Məhəmməd Əkbər Dövlətabadi. «Xosrov və Şirin». 25. Nizami Cərə. «Xosrov və Şirin». 26. Şapur. «Fərhad və Şirin». 27. Mirzə Abdullah Sihabi Tərşizi. «Xosrov və Şirin» = «Dürətüt-tac». XVIII yüzil. 28. İmadəddin Fəqih. «Məhəbbətnameyi Sahibdilan. Hekayeyi-Fərhad». 29. Nami [Mirzə Məhəmməd Sadiq Musəvi]. «Xosrov və Şirin». XVIII yüzil. 30. Sələ [Məhəmməd Cəfər Nirizi]. «Xosrov və Şirin». XIX yüzil.

Türkçə:

31. Qütb. «Xosrov və Şirin». Cığatayca [Altun Ordu]. XIV yüzil. 32. Lamii. «Xosrov və Şirin». 33. Əlişir Nəvai. «Fərhad və Şirin». XV yüzilin sonları. 34. Şeyxi. «Şirin və Xosrov». 35. Cəlali. «Şirin və Xosrov». 36. Ahi. «Şirin və Fərviz». 37. Mustafa Ağa Nasir. «Xosrov və Şirin» [Türk dilinə tərcümə]. XIX yüzil. 38. Nakam [1829-1905]. «Fərhad və Şirin» [Türk dilində].¹

C. «Leyli və Məcnun»

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. «Leyli və Məcnun». XIII yüzil. 2. Nami. «Məcnun və Leyli». 3. Əşrəfi. «Məcnun və Leyli». 4. Cami. «Məcnun və Leyli». XV yüzil. 5. Məktəbi. «Məcnun və Leyli». 6. Qasimi. «Məcnun və Leyli». 7. Hatifi [Mövlana Abdullah]. «Məcnun və Leyli». XVI yüzil. 8. Hilali. «Məcnun və Leyli». XVI yüzil. 9. Səlim. «Məcnun və Leyli». 10. Əsiri. «Məcnun və Leyli». 11. Zəmiri. «Məcnun və Leyli». 12. Ruhüləmin. «Məcnun və Leyli». 14. Hidayət. «Məcnun və Leyli». 15. Mir Hac. «Məcnun və Leyli». 16.

¹ Bunlardan başqa «Şah-i İran və Banu-yi Ərmən» adında Zəbuh-i Behzad tərəfindən «Xosrov və Şirin» mənzuməsi üzərinə h. 1304-cü ildə farsca bir film librettosu yazmışdır. Bu əsər Tehrandə «Farus» mətbəəsi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyir tərəfindən 1911-ci ildə Bakıda «Fərhad və Şirin» operası yazılmışdır (Bu sözləri doğrulayan bilgi yoxdur. Mirzə Cəlil Yusifzadə yazıb).

Nəsibi. «Məcnun və Leyli». 17. Süheyli. «Məcnun və Leyli». 18. Misali. «Məcnun və Leyli». 19. Təcəlli. «Məcnun və Leyli». 20. Mövci. «Məcnun və Leyli». 21. Şəfai. «Məcnun və Leyli». 22. Səid. «Məcnun və Leyli». 23. Sabah. «Məcnun və Leyli». 24. Sərfi. «Məcnun və Leyli». 25. Mehdi. «Məcnun və Leyli». 26. Nasiri Hindu. «Leyli və Məcnun» [Bu əsər «Xosrov və Şirin» vəznindədir].

Türkçə:

27. Şəhidi. «Leyli və Məcnun». 28. Sənan. «Leyli və Məcnun». 29. Əhmədi. «Leyli və Məcnun». 30. Əlişir Nəvai. «Leyli və Məcnun». XV yüzil. 31. Cəlili. «Leyli və Məcnun». 32. Behiştî. «Leyli və Məcnun». 33. Füzuli. «Leyli və Məcnun». XVI yüzil.¹

¹ Türk dünyasında «Leyli və Məcnun» mənzuməsinin ümumiyyətlə, Füzuliyə atf edilirdiyi məlumdur. Bu şöhrətin kökləşməsində böyük şairin əsərinə yazmış olduğu «səbəb-i nəzm-i kitab»ın hər halda təsirini görmək mümkündür.

«Leyli və Məcnun»un müqəddəməsində Füzuli bu mənzuməni ədəbiyyat maraqlısı dostlarının ricası üzərində yazdığını anlatmaqdadır. «Rumlu» dostları şairə demişlər ki: «Leyli-Məcnun» Əcəmdə çoxdur, Ətrakda ol fəsanə yoxdur Təqirə gətir bu dastanı. Qıl taza bu eşqi bustanı.

Halbuki, yuxarıda dərc etdiyimiz listə Füzulinin «rumlu dostlarını» təhsis edər məhiyyətdədir. Görüldüyü kimi, bu hekayə ustaddan əvvəl dəxi, türkçə olaraq nəzə edilmişdir. Hətta bu şairlərdən bir qisminin adları (Nəvai, Əhmədi, Cəlali) Füzulinin yuxarıda qeyd olunan müqəddiməsində belə zikr olunmuşdur. Bu halda bu dava nədir? Yoxsa, şairin «rumlu dostları» ətrak deyincə öz zövqlərinə daha xoş gələn Füzuli şivəsində danışan türklərimiz qəsd etmişlər? Ya da özəmənkə «rumuların» ağzında «Türkçə» «Əcəm» təbirinin mənası indiki istanbulluların eyni təbirlərə verdikləri mənanı eynimidir. «İslam ensiklopediyası»nın «Füzuli» maddəsində bu bəhsə təmas edən M. F. Köprülü məsələni çıxataycası müstəsna, bəhs edilən «Leyli və Məcnun»ların özəmənkə şərtlər daxilində, Füzulicə məchul qalmış olmaları etibarilə çözməkdədir.

Fəqət, haqiqət Nihat Sami Banarlının aşağıya aldığımız mütləqinə daha uyğun olsa görək: «Füzuli türkçədəki bu «Leyli və Məcnun»lardan (Ə. Nəvai və Cəlili) tamamilə bixəbar olaraq və onu lisanımızda ilk dəfə yazdığını sanaraq hərəkatə keçmiş və bu bəxtiyarca qəflət türk ədəbiyyatına, Şərçün bütün «Leyli və Məcnun»larının ən gözəlini qazandırmışdır» (Türk ədəbiyyatı: s.139).

34. Xəlifa. «Leyli və Məcnun». 35. Xəyali. «Leyli və Məcnun». 36. Nəcəti. «Leyli və Məcnun». 37. Səhih. «Leyli və Məcnun». 38. Təbrizli Haqiri. «Leyli Məcnun». XV-XVI yüzil. 39. Zəmiri. «Leyli Məcnun» [XVI y.?.]. 40. Nakam [1829-1905]. «Leyli və Məcnun» [Türk dilində].¹

D. «Həft Peykər» [Yeddi gözəl]

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. «Həft behişt». XIII yüzil. 2. Əşrəf Maraği [Marağalı]. «Həft övrəng». 3. Feysi. «Həft kişvər». 4. Abidi. «Həft xətar». 5. Hatifi [Mövlana Abdullah]. «Həft mənzər». XV yüzilin sonu.

Türkçə:

6. Əlişir Nəvai. «Səbə-yi səyyarə». XV yüzil. 7. Lamii. «Həft peykər». 8. Ətai. «Həft xan». 9. Ali. «Həft məclis».²

E. «İskəndərnamə»

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. «Ayiney-i İskəndəri». XIII yüzil. 2. Əbdürrəhman Cami. «Xirədnəməyi-İskəndəri». XV yüzil. 3. Hüseyini Sərai. «Sədd-i İskəndər».

Türkçə:

4. Əhmədi. «İskəndərnamə». XV yüzil. 5. Əlişir Nəvai. «İskəndərnamə». XV yüzil. 6. Fəğani. «İskəndərnamə».

¹ Nihad Tərhan tərəfindən türkçəyə tərcümə olunan «Leyli və Məcnun» 1943-cü ildə Milli Egitim Bakanlığının «Klassiklər» seriyasında yayımlanmışdır.

² «Həft peykər»in türkçə tərcüməsi 1911-ci ildə İstanbulda mənsur olaraq nəşr edilmişdir.

NİZAMİ «XƏMSƏ»SİNİN ƏLYAZMALARI

Nizamının «Beşlik»i sadə, tanınmış fars və türk şairləri tərəfindən yazılmış bənzətmələrlə deyil, ən məşhur xəttatların əlilə yazılmış nəfis nüsxələrlə də dəyərləndirilmişdir.

Miladi XIV və bəlkə də XIII yüzillərə qədər varan bu əski əlyazmaları zamanın məşhur nəqqaşları tərəfindən dəxi, türlü rəng və altunla süslənmiş və eyni zamanda birər sənət əsəri miniatürlərlə də təsvir olunmuşlar.

Gözəl sənətin birər şah əsəri olan bu dəyərli cildlər şahana birər hədiyyə olaraq əldən-ələ keçmişlər.

Doğu miniatürçülüynün dünyaca məşhur ustaları tərəfindən təsvir olunan bu nüsxələrdən bəziləri haqqında oxucularımıza burada qısaca məlumat verməyi faydalı buluruq:

Nizami «Xəmsə»sinin 1334-cü ildə yazılmış bir nüsxəsi Teymurlular dövrünə aid nəqqaşlardan, Herat okuluna mənsub Təbrizli Ağə Mirək ilə Heratlı Qasım Əli tərəfindən süslənmişdir.

1442 tarixinə aid başqa bir nüsxə də İrən miniatürçülüynün şöhrətli ustadı Behzadın işlədiyi naxışlarla süslənmişdir. Bu nüsxə «British Museum»dadır [Add. 25900].

Behzad və Ağə Mirək tərəfindən naxışlanan 1494 ilinə aid digər bir nüsxə dəxi eyni muzeydə saxlanılır [vr. 6810].

1524-də yazılmış çox gözəl bir «Xəmsə» də yenə Ağə Mirək tərəfindən rəsməndirilmişdir.

Yenə 1542 ilinə aid gözəl yazılı başqa bir nüsxə eyni Ağə Mirəkin əlilə naxışlanmışdır.

1545-də yazılmış başqa bir «Xəmsə»nin də miniatürləri Mahmud və Məhəmməd adlı iki nəqqaş tərəfindən cızılmışdır. «Les civilisations de L'orient»in müəllifi Rene Groussetin qeyd

etdiyinə görə, bu kitab Əbdüləziz Şeybani için Buxarada hazırlanmışdır. İndi isə Parisdə «Bibliothèque Nationale»dədir.

Hicri VIII [m. XIV] ilə h. X [m. XVI] yüzillər arasında türlü xəttatlar tərəfindən gözəl təliq və nəsh (yazı növləri) üzərinə yazılmış və zamanın nəqqaşları tərəfindən təzhib və miniatürlərlə təsvir olunmuş «Xəmsə» nüsxələri İstanbul kitabxanalarında da mühafizə olunmaqdadır. H.W. Duda «Farhad und Şirin» adlı cildində bunların genəl və xülasə edilmiş bir sırasını verməkdədir. Sayı 50-ni bulan bu sıradakı «Xəmsə»lərdən ən əskisi h.776-ya [m.1376] aid olub, «Fateh Kitabxanası»ndadır. Digərləri arasında 14-ü gözəl işlənmiş miniatürlərlə təsvir olunmuşdur [Bəsit miniatürlər hesaba alınmamışdır]. Yalnız «Topqarı Sarayı» xəzinəsində h.779, 888, 900, 945, 951, 999 və 1000 [1599-1620] sənələrinə aid olmaq üzrə sənətkarənə bir surətdə altun işləmələrlə süslənmiş və miniatür rəsmlərlə naxışlanmış 9 dənə Nizami «Xəmsə»si qeyd olunmuşdur.

Bunlardan başqa «Övqaf Muzeyi» [h.815, m.1435-ə aid], Universitet [h.923, m.1543-ə aid] və «Raqib Paşa Kitabxanası»nda da [h.934, m.1574-ə aid] gözəl miniatürlü bir neçə dəyərli «Xəmsə» nüsxəsi vardır.

Hicri 765 [m.1363] ilinə aid bir «Xəmsə» əlyazması Berlində, «Prussiya Dövlət Kitabxanası»nda idi.

Hicri 766 [m. 1365] ilinə aid bir «Xəmsə» əlyazması da Oksfordda bulunur. Parisdə «Milli Kitabxana»da mühafizə edilən «Xəmsə» əlyazmasını da qeyd edə bilərik bunlardan biri 763 [1362] illərinə aiddir.

Londondakı Nizami əlyazmalarından da bunları qeyd etmək imkanındayıq: «British Museum»da 813 [1410], 814 [1411] illərinə aid «Xəmsə» əlyazmaları. Bunlardan sonuncusu, olağanüstü 20 gözəl miniatürlə süslənmişdir. 934 [1527-28]-cü ilə aid «Məxzənül-əsrar» ilə «Xosrov və Şirin» mənzumələrindən ibarət

bir əlyazması dəxi, vardır. Biri «İndia Offic», on biri də «British Museum»a aid «Xəmsə» əlyazmalarını da G.H.Darab qeyd etməkdədir.

Rusiyadakı kitab məxzənlərində (saxlanclarında) dəxi, vaxtilə Ərdəbil kitabxanasından çalınaraq general Paskeviç tərəfindən gətirilən qiymətli kitablar arasında çox gözəl Nizami «Xəmsə»ləri vardır. Bunlardan Cəfər Təbrizin qələmindən çıxan və 1431-ci ilə aid bir «Xəmsə» əlyazması Leninqradda «Ermitaj» muzeyindədir.

XIV yüzilə aid bir nüsxə də Leninqrad Dövlət Universiteti kitabxanasında imiş. Beşi XV, yeddisi də XVI yüzillərə aid nüsxələr də professor Bertelsin əlində imiş.

Şübhəsiz Türkiyədə, İstanbul dışındakı kitab məxzənlərilə Misir, İran, Hindistan və Əfqanıstan kitabxanalarında dəxi, əski və nəfis Nizami əlyazmaları mövcuddur.

Şəxslərə aid bir çox nüsxələrin varlığını dəxi, gözdə tutmaq icap (gərəkdir) edər. Kitabımızın mətnində özündən bəhs etdiyimiz M. Məhərrəmin Parisdə satın almış olduğu h. 785 [m.1407] tarixli «Xəmsə»ni də bu sıraya əlavə edə bilərik.

Əskilərin bu qədər etina ilə mənimsədikləri «Beşlik»in zamanımızda nə qədər ayıbdır ki, düzgüncə basılmış nüsxəsini bulmaq belə müşkül bir işdir.¹

¹ W. Dudanın Helmut Ritterlə İ. Rıbka və bir dərəcəyə qədər Vəhid Dəstgirdinin nüsxələri müstəsna.

NİZAMİYƏ AİD AVROPADA ÇIXAN ƏSƏRLƏR

XIX yüzil başlarından etibarən Nizamilə əsərlərinə aid olmaq üzərə Avropada çıxan əsərlərdən bir qismini aşağıya qeyd edirik:

Hammer Purgstali. «Schirin Ein... Gedicht nach morgenlandischen Qullen». Leipsig. 1809.

W. Bacher. «Nizami's Leben und Werke, und der zweite Teil Nisami'schen Alexanderbücher». Leipsig. 1871.

F. Erdmann. «De expeditione Russorum Berdaam». (3 c.). Kasan. 1826-32.

F. Erdmann. «Die Schöne von Schloss». Kasan. 1832.

F. Erdmann. «Behram Gur und die russische Fürstentochter». Kasan- Berlin. 1844.

İ. Atkinson. «Leili and Majnun. A poem, the Original Persian of Nizami». London. 1826.

Dr. Th. Hein. «Nizami». Leipsig. 1802.

F. B. Charmoy. «Expedition d'Alexandre le Grand contre ies Russes». Sankt Petersburg. 1828.

Sir William Jones. «Tales and Fables by Nizami». London. 1807.

Nizami. «The İskandarname». London. 1881.

İ. Atkinson. «The Loves of Leili and Majnun. A poem from Persian». London. 1894.

İ. Atkinson. «The Love Stories of the East, Leili and Majnun». (L. Grammer Bingenin müqəddiməsilə). London. 1905.

H. W. Klarke. «The Iskandarname». London. 1881.

S. F. Wilson. «The Heft Peyker». 2 c. London. 1924.

L. (udviq) H. (ein). «Nizami poetae narrationes et fabulae persicae. Subiuncta versione latina et indice verbarum». Leirsig. 1802.

N. Bland. «Mahzen-ül-Esra». London. 1844.

F. R. Martin and Sir Arnold. «The Nizami's Ms. illuminated by Bihzad, Mirak and Gasim Ali, written 1495 for Sultan Ali Mirza

Barlas, ruler of Samarkand, in the British museum». (or.6810). Wien. 1926.

F.R. Martin. «The Nizami Ms. from the library of the Shah of Persia», now in Metropolitan Museum at New-York». Wien. 1927.

N.Bland. «Mahzenül-Esrar». London.1844.

Laurence Binyon. «The Poem of Nizami». (Əski Nizami əlyazmasından alınan iki səhifə ilə 16 miniatür və izahlarını şamil bir albom). 1928.

Gholam Hosein Darab. «Nizami. «Makhzanol-asrar». (İngiliscə tərcüməsi). London. 1945.

Hellmut Ritter. «Über die Bildersprache Misami's». Berlin-Leipzig. 1927.

Herbert W. Duda. «Farhad und Schirin (Die literarische Geschichte eines persischen Sagestoffes)». Praha. 1933.

Helmut Ritter und I. Rypka. «Heft peyker» (Ein romantisches Epos des Nisami Gencei)». Praha. 1933.

Georg Jacob. «İskender's Waregerfeldsug». Glüchstadt. 1934.

A. Çaykin. «Nizami, Xaqani i Rustaveli» [rusca]. Moskva.

Nizami. «Pyat poem» («Xəmsə»nin rusca mənzum xülasəsi). M. 1946

M. Tebenkov. «Drevneyşiye snoşeniya Rusi s prikaspyskimi stranami i poema «İskendername» Nizami, kak istoçnik dlya karakteristiki etix snoşeniy». Tiflis. 1896.

Nizami. «İz kniqi «Xosrov i Şirin» [rusca]. Moskva. 1935.

Nizami Qyandjevi. «Leyli i Medjnun» [ruscaya tərcümə]. 1935.

Bu əsərlərdən başqa, Nizami haqqında İran ədəbiyyatına aid genəl kitablarda da təbiidir ki, Nizamiyə önəmli səhifələr ayrılmışdır. Bunlardan aşağıdakı əsərləri qeyd edə bilərik:

I. won Hammer. «Gecshichte der schönen Redekünste Persiens». Wien. 1818.

E. G. Brown. «Literary History of Persia». c II. London. 1906.

İtalo Pizzi. «Storia della poesia Persiana». Turin. 1894.

Barbier de Maignard. «La poesie en Perse». Paris. 1877.

F. Spigel. «Die Alexandersagen bei den Orientalen». Leipsig. 1851.

P. Horn. «Geschichte der persischen literatur». 1902.

A. Krimski. «İstoriya Persii, yeyo literaturı i dervişskoy teosofii». 3c. Moskva, 1909, 1912, 1914-1917.

Y. Bertels. «Oçerki istorii Persidskoy literaturı». Leninqrاد. 1928.

Bunlardan başqa Nizami haqqında türlü Avropa ensiklopediyalarında dəxi, genəl mahiyyətdə qeydlər vardır.

4

BU ƏSƏR İÇİN FAYDALANDIĞIMIZ QAYNAQLAR

Nizami. «Xəmsə». Şiraz basması. Hicri 1313.

Sədi. «Külliyat». Bombay basması.

Nizami. «Xəmsə». N. 785 [m. 1407] tarixli əlyazması.

Xaqani. «Divan». [Əli Əbdürrəsuli nəşri]. Tehran. 1316.

Firdovsi. «Şahnamə». Bombay basması. H.1262. m. 1846.

Firdovsi. «Şahnamə». [Yubiley basması]. Tehran, 1314.

Firdovsi. «Yosuf and Züleyha». [Ethe nəşri]. Oxford, 1908.

Hafiz. «Divan». Bombay basması. H.1334.

Nizami. «Xəmsə». Bombay. 1304 (1886-7).

Nizami. «Məxzənül-əsrar». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1313,1318.

Nizami. «Xosrov və Şirin». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1311.

Nizami. «Leyli və Məcnun». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1313.

Nizami. «Haft peyker». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H.1314,1315.

Nizami. «Şərəfnamə». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1316.

Nizami. «İqbalnamə». Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran. H. 1317.

V. Dəstgirdi. «Gəncine-yi Nizami». Tehran. H. 1319.

Nizami. «Leyli və Məcnun» [Səməd Vurğunun Azərbaycan dilinə mənzum tərcüməsi]. Bakı. 1942.

Nizami. «Pyat poem» [«Xəmsə»nin rusca mənzum xülasəsi].

Moskva. 1946.

H. Müstəvfî. «Tərix-i Guzidə». London. 1910, 1913.

M.H. Təbrizi. «Bürhan-i qate». (Türkçə tərcüməsi). İstanbul. H. 1214.

H. Ritter und J. Rypka. «Heft peyker» [Mətn]. İstanbul. 1934.

Cami [Əbdürrəhman]. «Həft övrəng». [Əlyazma]. H.1052.

Dövlətşah Səmərqəndi. «Təzkirət-üs-şüara» [Braun nəşri].

London. 1901.

Məhəmməd Övfî. «Lübab-ül-əlbab». [Gib nəşriyyatından].

London. 1903,1906.

Hacı Kalfa. «Kəşfüzzünun». İstanbul. 1943.

Lütf Əli bəy Azər. «Atəşgədə». Kəlküttə basması. H.1239.

Rza Quluxan. «Məcmə-ül-füsahə». Tehran. H. 1294.

Hüseyn Daniş. «Səramədan-i süxən». İstanbul. H. 1327.

Məhəmməd Əli Tərbiyət. «Danişməndan-i Azərbaican».

Tehran. H. 1314.

M.F. Köprülü. «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər».

İstanbul. 1919.

M.F. Köprülü. «Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər». Bakı

1926.

M.F. Köprülü. «Füzuli divanına müqəddimə». İstanbul. 1924.

M.F. Köprülü. «Azərbaycan ədəbiyyatı. [İslam ensiklopediyası].

İstanbul. 1942.

Xəlil Ədhəm. «Düvəl-i islamiyə». İstanbul. 1928.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov. «Gülüstən-i İrəm». Bakı. 1926.

Mirzə Kazım bəy. «Dərbəndnamə». Kazan. 1848.

«Tərix». cild-III. Ankara. 1934.

Ziya Paşa. «Xərabət». İstanbul. H. 1291-1292.

Ə. Z. Vələdi Toğan. «Azərbaycan». [İslam ensiklopediyası].

İstanbul. 1942

Ə. Z. Vələdi Toğan. «Ümumi türk tarixinə giriş». İstanbul. 1940.

Qaşqarlı Mahmud. «Divan-i lüğət-it-türk». Ankara. 1939.

Adilxan Ziyadxan. «Təyəran-i qələm». Tehran. 1931.

Agah Sirri Ləvənd. «Divan ədəbiyyatı». İstanbul. 1943.

Əli Nihad Tərhan. «Leyli ilə Məcnun». [Nizamidən nəsrə tərcümə]. İstanbul. 1943.

İlxan Tarus. «Əxilər». Ankara. 1947.

İbni Bəttuta. «Səyahətnamə». İstanbul. H. 1225, 1335.

S.A. Dadaşov, M.A. Quseynov. «Pamyatniki Azerbaydjanskoy arxitekturi». Baku-Moskva. 1928.

Məmməd Arif, Heydər Hüseynov. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». II c. Bakı. 1943, 1944.

Fəhim Əfəndi. «Səfinətüşşüara». (Mətbəə-yi Amirə). H.1259.

Nihat Sami Banarlı. «Türk ədəbiyyatı tarixi». İstanbul. 1949.

Firidun bəy Köçərli. «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları». Bakı. 1925, 1926.

İ. Berezin. «Puteşestviye po Daqestanu i Zakavkaziyu». Kazan. 1845.

İ. Berezin. «Puteşestvie po Vostoku». Kazan. 1852.

«Şota Rustaveli i yeqo vremya» [Yubileyi münasibətilə məqalələr dərgisi, rusca]. Moskva. 1937.

Y. Bertels. «Oçerk istorii persidskoy literaturı». Leninqrad. 1928.

Y. Bertels. «Velikiy Azerbaydjanskiy poet Nizami» [rusca]. Bakı. 1941.

«Sovetskoe vostokovedeniye». [rusca dərgi]. sayı 1. 1940.

Hellmut Ritter. «Über die Bildersprache Nizami's». Berlin-Leipzig. 1927.

Herbert V. Duda. «Farhad und Schirin». Praha. 1933.

Rene Gousset. «Historie de L'Asie». Paris. 1922.

Rene Grousset. «Les civilisations de L'orient». Paris. 1929.

E.G.Brown/ Historiy Literary of Persia. IIc. London.1906

İ. von Hammer. «Geschichte der schönen Redekünste Persiens». Wien. 1818.

S.İ. Vilson. «Heft peyker». [İngiliscə] 2 c. London. 1924.

- A. Chamkov. «Memorie sur le Chagani». Paris. 1864.
 W. Bacher. «Nisami's Leben und Werke». Göttingen. 1871.
 E. Blochet «Peinture de manuscrits arabs, persans et turcs de la
 Bibliotheque Nationale». Paris. 1911.
 İtalo Pidzi. «Storia della poesia Persiana». Torino. 1894.
 P. Horn. «Mittelpersische Literatur». Berlin, 1925.
 Georq Yacob. «İskender's Waregerfeldzug». Glüchstadt. 1934.
 «Goethes samtlige Werke». Stuttgart. 1881.
 Goethe. «Divan Occidental-Oriental. Traduction. H. Lichten-
 berq». Paris. MCMXL.
 A. Atkinson. «Leili and Majnun». (İngiliscəyə tərcümə).
 London. 1826.
 C. Barbier de Meignard. «La Poesie en Perse». 1877.
 M.İ. Darmsteter. «L'Origine de poesie Persane». Paris. 1887.
 Levy R. «Persian literature an introduction». London. 1923.
 F.B. Chramoy. «Expedition d'Alexandre le Grand contre les
 Ruses». Sankt Petersburg. 1829.
 Sir Williams Jones. «Tales and Fables by Nizami». London.
 1807.
 F.Erdmann. «Die Schöne von Schloss». Kasan. 1832.
 F.Erdmann. «Bahram Gur und die russische Fürstentochter».
 Kasan-Berlin. 1844.
 F. Erdmann. «De expeditione Russorum Berdaam». Kasan.
 1826, 1832. 3 c.
 E. Blochet. «Les miniatures des ms. orientaux». Paris. 1900.
 E. Blochet. «Catalogue des ms. persans de la Bibliotheque
 Nationale». Paris. 1911.
 N.Y. Marr. «Kult jənşin». Sankt Peterburq. 1910.
 P. Horn. «Geschichte der persischen Literatur». 1901.
 Nicolson. «Divan-i Şəmsi Tebrizi». Cambridge. 1898.
 Cap W. Clarke. «The Sikander Namei Barra». London. 1881.
 L. Binyon. «Persian miniature painting». Oxford. 1832.
 L. Binyon. «The poems of Nizami». [Miniatürlər albomu].

London, 1828.

- F.R. Martin and Sir Arnold. «The Nizami's Ms.» Wien. 1929.
 F.R. Martin. «The Nizami's Ms...». Wien. 1926.
 Arthur Upham Pope. «A survey of Persian Art. vol.V.».
 London and Now-York. 1938.
 Prof. Dr. Hermann Ethe. «Die höfische und romantische Poesie
 der Perser». Hamburq. 1887.
 B.M.Sisoev. «Kratkiy oçerk istorii Azerbaydjana». Baku, 1925.
 Şota Rustaveli. «Vityaz v tiqrovoy şkure». [Ş. Nutsbidzenin
 gürcücədən rusçaya tərcüməsi]. Moskva, 1941.
 Şota Rustaveli. «Pələng dərisi geymiş pəhləvan». [Gürcücədən
 Azərbaycan dilinə mənəm tərcüməsi]. Bakı. 1937.
 Əlişir Nəvai. A.K. Vorovkovun idarəsi altında məqalələr dərgisi
 [rusca]. SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatından. Moskva. 1946
 S. Dill. «Bizans portretləri» [Fransızcadan rusçaya tərcümə].
 Moskva. 1914.
 C. Brockelmann. «Geschichte der islamischen Völker».
 München und Berlin. 1939.
 V. Bartold. «İslam mədəniyyəti tarixi» [M. F. Köprülünün əlavə
 və təshihləri]. İstanbul. 1940.
 İsmail Həmi Danişmənd. «Türklərlə hind-avropalıların mənşə
 birliyi». İstanbul. 1935.
 Johannes Stoye. «L' Angleterre dans le monde». Paris. 1935.
 «Bülleten de L'Academie des sciences de L'URSS». Moskva.
 1941. № 2.
 «Brockhaus-Efron» ensiklopediyasının rusca nəşri.
 «Encyclopedie de L'İslam».
 «İslam ensiklopediyası».
 Şəmsəddin Sami. «Qamus-ül-ələm».
 «İslam-Türk Ensiklopediyası».
 Mətn içində və haşiyələrdə göstərilən digər qaynaqlar.

**NİZAMİDƏN
MƏTNLƏR**

VIII
NİZAMİDƏN MƏTİNLƏR

1

Söz haqqında

Məhzən-ül-Esrâr'dən:

• حرف نخبین ز سخن در گرفت .	• جنبش اول که قلم در گرفت .
• جلوه اول ز سخن ساختند .	• پرده خلوت چو بر انداختند .
• جان تن آزاده بگل در نداد .	• ناسخن گوازه دل در نداد .
• چشم جهان را بسخن باز کرد .	• چون قلم آمدشمن آغاز کرد .
• این همه گفتند سخن کم نبود .	• بی سخن گوازه عالم نبود .
• ما سخنم این طفل ایوان ماست .	• دو لغت عشق سخن جان ماست .

Heft. Peyker'dən:

• هیچ نرزد خوبتر ز سخن .	• آفرینش نژاد ماددگر .
• نالرد جز سخن چه ماند بجای ؟	• بنگر از چه آفرید خدای .
• گوهر گنج خانۀ غیب است .	• سخن کو چو روح بی عیب است .
• نمۀ نایب است او ستواند .	• قصه تا شفیه او داند .
• سخن است ، آن دگر همه باد است . [۱]	• یادگاری کز آرزوماند است .

2

Sözcü haqqında

Məhzən-ül-Esrâr'dən:

• زیر آیان هر د سخن سنجراست .	• شاه کلیدی که در گنجراست .
• تخت و تاجرا سخن بسته کرد .	• آنکه ترازوی سخن سخته کرد .

[1] Füzûl'inin «Heft Câmından»:

• که در جسم انسان جز اوست جان ؟	• مشو غافل از نطق حکمت بیان .
• که زنده است گویا و مرده خموش .	• چنین است ظاهر بر ازیاب هوش .
• سخن گوی تا زنده باشی مدام .	• نمی ماند از هیبتکس غیر نلم .
• باشی ز تکر و تن شرمساز .	• ولی آن سخن گوی که انجام کار .

• باز چه ماند به آن دیگران .	• ببل عشقت سخن پروران .
• با ملک از چه خوبشان شوند .	• ز آتش فکرت چو پریشان شوند .
• سایه از سایه پشیری است .	• پرده را ی که سخن بر روست .
• این شرا آمد پیش آنبا .	• پیش و پستی است صف گویا .
• آه ، منم زنده این پوخته .	• این دو نفر محرم بگدوستند .

Heft. Peyker'dən:

• منم که سخن فرو بردم .	• تاه گوی سخنوران سینه .
• سر بر آرد ز آب چون ماهی .	• بیرون روی نام هر کرا خواهی .

İskendernâm'dən:

• نه هر کس سزای سخن گفتن است .	• سخن گفتن بگر - جان سخن است .

3

Kendisi haqqında

Məhzən-ül-Esrâr'dən:

• شامی از مصعب آزاد شد .	• شام برن صومعه بنیاد شد .
• خریه و زار در آمدند .	• زاهد و رام سوی من نامند .
• منظر یاد شایم هنوز .	• سرخ گل جنبه منام هنوز .
• صور قیامت گم آواز مرا .	• گر بلام سخن تا زبدا .
• فته شود در من جانم سخن .	• هر چه وجود است ز تو تا کهن .
• بحر من امسول ملائکه فریب .	• صفت من برده ز یاد شکب .
• چاور از سحر سلال مست .	• شکی نظامی که خیال مست .

İskendernâm'dən

• سرودی هم از بر خود گفته ام .	• بواز بر هر کس دردی مست ام .
• سخن را منم در جهان یادگار .	• ز چندین سخنگو ، سخن پادگار .
• قیامت کند تا قیامت من .	• بمن چون گرفت استقامت سخن .
• بقصد زبان بسته چون سروین .	• منم سرو بر پای بلخ سخن .
• سر آند ، ولی ازبوس همه !	• فلک وار دور از خوس همه .
• که از برق من دو من اشته شراب .	• نه خندم راهمده کس برق وار .
• بر دم بیرون می توانی نام .	• بر جان خود هر گل سلال نام .

مگر آتش است این دل سوخته ،
چو دریا شدم دوست عیب شوی ؛
که از خار خوردن شد فروخته ؛
نه چون آینه دشمن عیب گوی .

Leyla ve Mecnun'dan

میدان سخن سراسر امروز ؛
اُبهرت خود دست زنج خوبیم ؛
زین سر سرگرمی که زانم ؛
سوری که چنین سلال باشد ؛
دو سر سخن چنان قائم ؛
ششپنجه زبانه از غیبی ؛
شرفیه ز جویبار من بافت

به زین سخن کرامت امروز ؛
در محضم از گنج خوبیم ؛
عجوبه هفت سسع خوابم ؛
منکر شدنش دین باشد ؛
کایده نیک گشت بایم ؛
داد سر سرح مبینی ؛
آوازه پرزگار من بافت

Hüsnü ve Şifrin'den :

نظای را چو این منظره، بنوایی
نهان که سانه از تو جانورساز
پس از صد سالان گزین چکا او ؛
حضورش در سخن باین میانی ؛
که دو هر بیت گوید تا تو وزنی ؛
رض بقی ندها بخیزد که عا او ؛

4

İnsanlık şerhî hakkında

Heft - Peyker'den :

ایچم آسمان حایل تو است ؛
شنگلی همه را مجال تویی ؛
هریکه از تو گورگه نماند ؛
آنجکه آتیا گشت تویی آن تور ؛
آفرین را تویی فرشته یاس ؛
چاشمی گبر آسمان زدی است ؛
واکنجه دانه که اصل پایش چیست ؛
نخلف گشته جان علوی گزای ؛
نیکمروی پینک که به نشوی ؛
آنجه داری حساب نیک و بد است ؛
با موی زن که لحظ نان نشود ؛
دیوه کوه در جلاب نور افند ؛

چیسند آن همه وسایق تو است ؛
تس گلورای این خیال تویی ؛
تو چه گبری بهر یک فلانی ؛
و آنچه آنها بخورد تویی زان دور ؛
آفریننده را دلیل شناس ؛
میزان فرشته آتیی است ؛
جان او را جسد تواند زیست ؛
نمیرد ولیکن شود باژ چایی ؛
با جان کن توفیق که دو نشوی ؛
و آنچه خواهی ولایت خرد است ؛
با بیان شو که کس چنان نشود ؛
ز آسمان فرشته دور افند ؛

شلی هفتاد سخن دروای ؛
ز آتش انکرت چو پریشان شوند ؛
پرده را ی که سخن برونست ؛
پیش و پس است صف گویا ؛
این تو نظر حرم بکند و ستند ؛

باز چه مانده به آن دیگران ؛
با مشک از جده خوششان شوند ؛
سایه از سایه پشمیری است ؛
پس شمر! آمد و پیش آید ؛
آهوه مفر آمده این پوستند ؛

Heft - Peyker'den :

تا که گویی سخنوران سرودند ؛
چوون روی نام هرگز! خواهی ؛

شماره آینه سخن فرد بودند ؛
سیر بر آلود ز آب چوون ماهی ؛

İskendername'den :

سین گفتن بگر - حال سخن است ؛
نه هر کس سزای سخن گفتن است ؛

3

Kendisi hakkında

Mahzun - ul - Esrar'den :

شمر بن صومعه بنیاد شد ؛
زاهد و زاهد سوی من کاهند ؛
... ع گل خنجه مایه مانور ؛
گر تمام سخن تازه را ؛
هر چه وجود است ز تو تا کهن ؛
سبت من پرده را بادو شکب ؛
شکل نظای که خیال نیست ؛

شامری از مصلحه آزاد شد ؛
خرقه و ریش در آن خند ؛
منظر بود شایه هنوز ؛
صورت زیادت کنم آگوزمرا ؛
عه شود در من چاقو سخن ؛
- سر من اسبون ملائک فریب ؛
چاقور از سر حلال نیست ؛

İskendername'den

چو از بهر هر کس دزدی سته ام ؛
ز چندین مشکو - سخن بلا دار ؛
من چون گرفت استغلت سخن ؛
متر سوره بیاری باغ سخن ؛
فک وار دود از فوسس هم ؛
- خندم و راهدو کس روی وار ؛
بهر ساز چوون گیل سلالی نام ؛

سرودی هم از بهر خود گفته ام ؛
سخن را تم در جهان یادگار ؛
زیادت کند تا زیامت من ؛
بخدمت - آن بسته چوون سروپ ؛
سر آمد ، ولی پاپیوس هم ؛
که از بری من دو من احد شرار ؛
بهر دم چوون کی توانی نام ؛

مگر آتش است این دل سوخته ، که از خار خوردن شد فروخته ؛
 جو دریا علم دوست عیب شوی ؛ نه چون آنچه دشمن عیب گوی .

Leyli və Mecnun'dan

میدان سخن سراسر امروز ، به زین سخن گراست امروز ؛
 اجرت خود دست ریخ خوبم ، دو محققم در گنج خوبم .
 زین سحر سحرگی که زانم ، بحرما همت سحر خوابم .
 سحری که چنینه حلاله شد ، منکر شدنش وای باشد .
 دو سحر سخن چنان تمام ، کاپهٔ عیب گشت لایم .
 ششتر زبام از ضعیفی ، دارد سر مزاج سببی .
 شرگب ز جویرلمن بخت ، آوزره پروزگار من بخت .

Hüsrev və Şirin'dən

نظای را چو این منظومه خوانی ، حضورش دوستش این حیاتی ؛
 نهان کی متمد از تو چو سوزانی ، که دو هر بیت گوید با تو درازی .
 پس از صد سال کر گوی چکا او ، ز صر جفی نما خیزد که ما او !

4

İsmahik qerəfi haqqında

Hefti - Peykar'dən

ایچم آسمان طایل تو است ، بیستد کن هم وسای تو است .
 تنگی چه را جال توی ، تو گلرایی این خیال توی .
 هر یک او تو کرده تخیال ، تو چه گیری بر بیک فالی ؛
 آنچه آنها کنه توی آن تور ، و آنچه آنها خورد توی زان دور .
 آفرین را توی فرشتهٔ پاس ، آفرینده وادیل شناس .
 چاهلی گم آسین زری است ، مینان فرشته آدمی است .
 وانکه مالد که اسل بایض چیست ، جان او بی جسد تواند زیست .
 نیکمردی بیند که بد نسوی ، نمود ولیکن شود بقر جلی .
 آنچه داری حساب نیکو بد است ، با عدان کم کنتین که دو دشوی .
 با دوی زن که خط نان نشود ، وایچه خواهی ولایت خرد است .
 دیده کو در جلب نور افند ، ز آسین فرشته دور افند .

Hüsrev və Şirin'dən

ز ما را اولین بخت این زوی بود ، جهانرا آسیرین بخت آوی بود .

5

Mevcutdatta aşk

Hüsrev və Şirin'dən

جهان بی شک عشق آبی ندارد ، جهان بجز عشق همرای ندارد .
 همه صامت دلآوا پش است ، غلام عشق شو کادیمته ایست ؛
 همه پزیرست ، الا عشقبازی ، جهان عشق است دیگر روز سازی ؛
 کی بودی زنده در دوران عالم ، اگر بی عشق بودی جان عالم ؛
 گرش صد جلق بود بی عشق مرده است ، کسی کز عشق شد خال آبرو، ماست .

بشو چون سگ به نخورد و حوله نخورست ، اگر خود گریه باشد دل پرو بست .
 به عشق گریه کر خود چیر باشی ، از آن بهتر که نخورد شیر باشی .

ز روید کس بی دانا عشق ، کس این نیست جز در غایت عشق ؛
 اگر عشق اوسته در سینهٔ سنگ ، بستموی زند در گوهری چنگ ؛

که منطقیس اگر با خلق نبودی ، دانی شوق آتور وای بیون رودی ؛
 وگر عشق نبودی در گشتنگا ، نبودی کهر با جریندهٔ کاه .

بسی سادک و بسی سوهر که ساینده ، نه آغاز ، نه کورا میرایند .
 هر آن جوهر که حسنه از معد پیش ، هم دارد جیل سرکرکز خویش .

کر آتش در زمین مرکز باید ، زمین بشکفتد و ولا نشاید .
 وگر آبی نماند در هوا در ، به مایا سبب هم واضح شود زری .

منابع بزرگشکاری ندانند ، حکمان این گشش وای مثل خواسته .
 کر آیدندگی کی لزل وای پش ، به عشق است ایستاده آفرینش .
 کر ز عشق آجان آزاد بودی ، که هر کز زمین آزاد بودی ؛
 بیو من بی عشق خودا جان ندیم ؛ دلی بزدوش ، دای خریدیم .

Leyli və Mecnun'dan

مدتی آیهٔ یقین دور است ، شپوت ز حساب عشق دور است .
 عشق فرضی بقا ندارد ، که عشق فرضی رود ندارد .
 ای عشق برض کجا چو راست ، مدتی که فرض نشست بر شواست ؛

*

*

زنگری هر دگرش آفتشال .
 تو کفک سگ گزیده آترا دیده .
 توشه: از غم سوی پرویز .
 به کشتای که با دایم من شاه !
 نویسد بد خود برای زهر .
 زخم المایه بدر کرد . بد کرد .
 نه تانه . بلکه نام خوبش را .
 بر جسته پای خود را کرد راهی .
 چراغ آتشی را آگهی داد .
 دعا را داد چون پروانه پرواز .
 کلاه از تارک کندی به افشاد .
 بر آتشه گشت آن پادشاهی .
 بدر در کشتش شمشیر برداشت .
 از اوانش فرو افتاد طاقی .
 در آینه . بل و آن بل شد شکسته .
 تا گلگون ماند در آینه نه شدی .
 عاقبت را کبوتر زد به ستار .
 بخام آن جو را نگرفت و شکست .
 که دینت را برین خاری شکستم .
 بر عهدت بین آمد پیرای .
 به تأیید الهی شکر دیدم .
 بدان محروم ماندم از نجات .
 بی چشم همه بود سودی خادو .
 ظم زانم با مریدان و چشمه .
 سخن را تا نایب توفیق دان .
 کند هرگز دین طوق خراجش .
 زماهی تا بجه اوزا طبل است .
 زدم و آنگاه توشه گرفته است .
 زحاک او شود ظفرای پیش .
 بزنی گشت هر مردش ستای .
 بو متراکمه نام کند را دیده .
 خیل دید از سواد عین انگیز .
 فریون پادشاهی بردش از راه .
 کرا زهره که به این استایم .
 رخ از سرخی پر آتکه خود کرد .
 در بند آن نغمه گزینشکن را .
 فرستاده بو دید آن غشناک .
 از آن آتش که آن دور نمی داد .
 زگرم آن چراغ کردن افران .
 نجم را زان دعا کسری بر افاد .
 ز مسخرهای شرح مستغافل .
 بریندرا سپهر ازجی برداشت .
 بر آمد ناگه از کردون طرانی .
 بی در دجه زلفین بود ست .
 بدید آمد سوسو آتش انگیز .
 تبه شد لشکری در حرب زخار . [۱]
 در آینه سردی از در چوب دروست .
 بدو گفتن آن پولاد دستر .
 در آن دوران ز سپهرهای غبار .
 بو آن سنگین دلارا چه که دیدم .
 عداوت چون نیشدان از عداوت .
 اگر چه شمع دین دودی ندارد .
 زهی پیشه‌ی کزیم و آینه .
 زهی سرخیل . سرخیلان اسرار .
 روی گزیده زنی کزیم تابش .
 زهی زکی که جمع هفت عین است .
 زهی بدی که او در سنگ خفته است .
 زهی سلطان سوازی کاغذین .

[1] Zikar, İslâm Arap ordusunun Şahni İran Üzaine çaldığı ilk galebenin vuku bulduğu meydandır.

در عشق مگو که تیغ تیر است .
 سر کو زعه زعتیاری .
 در عشق به جای چ تیغ است .
 طشقی ز تیرب چن نرسد .
 کین عشق دو اصل خانه تیر است .
 اماحقه به ببرد طازی .
 تیغ از سر عاشقان دویج است .
 جانان عطف . زجل نرسد .

Heft-Peykar'den:

کبست کر عاشق نشان نیست ؟ هر کرا عشق نیست ، جانش نیست !

6

Allah ve Allah adami

Şahzen-ül-Ewâ'den:

ای همه هستی ز تو پیدا شده .
 زیر تینین ملکت کائنات .
 هستی تو صورت و چون نه .
 آنچه ظاهر نبرد تو .
 شک حریف از تو توانا شده .
 ما تو ظم به تو لایم بذات .
 تو یکی ، کسین بنامنه نه .
 و آنکه نمرده است و نبرد تو .

Hürev ve Şirin'den:

نه هر که از دروست از دروست است .
 ز خود بگذردت از دروست .
 خدای از عبادان آترا گزیده .
 چه خود را عطف سازد خود درست است .
 خدای روز با شب هم شست .
 که در راه خدا خود را نه بند .

Heft-Peykar'den:

ای جهانی دیده بود خوبش از تو .
 در نهایت هدایت همه چیز .
 حسن و نیست مثل و ممانت .
 هیچ بودی تیرد پیش از تو .
 دو نهایت نهایت همه چیز .
 مافان جز چنین نمودنت .

7

Hazretü Muhammed ve Parviz

Hürev ve Şirin'den:

Hazretü Muhammed'in İran İmparatoru Hürev-i Parviz'i İslâmlığa çağıran mektubuna karşı gösterdiği hörmetsizliğin sonuçlarını tasvir edenlerken:

بو فاسد هرصه کرده آن نامه تو .
 با هر حری که از مشهور بر خواند .
 بگویند از سیادت خون حسرو .
 جو ابرون غورده محور در ماند .

زنان دافع رأیون در سرای .
 غلامان پتعلق خود تاخته .
 کسی از غلامان زبس نیر او .

9

Kıppık kadimları

İskəndərnamə'dən :

بیان همه خیل چیقق دید .
 بگری چو آتش ، بگری چو آب .
 سیاهی علب پسته و تنگ باب .
 ظان نه بر تخت رویتان .
 کسی از یو سه ترک تازی نکرد .
 ز طبع جوان به جوش آمدند .
 زری بیکران دید چو سیم نلب .
 چو سه دید خوبان گن راه را .
 ز محاسن افکار ادبیت کرد .
 یک روز خدمت بدان کفر داد .
 پس آنگه شهنشاه پتروا نشان .
 به بیان لیلیان پوشیده گفت :
 اگر زن خود تر سنگ و آهن بود .
 زنی که تابد به بیگانه روی .
 چو آن دشمنان شورده ولد .
 سر از سکر آن ماوری لافتنه .
 به تسلیم گشتند : ما بنده ایم .
 ولی روی پست و میثاق نیست .
 گر آیین تو روی بر پست است .
 بی در روی بیگانه نادیده .
 وگر شاه را آید از ما درشت :
 هرسان ملای پس است این حصار .
 به برلم سکر روی این خلق ویش .
 کسی که کفد دیدموا دو کتاب .
 جهاندار اگر ز آنگه فرمان دهد .

8

Bərde və Kraliçəni

İskəndərnamə'dən :

خوشا ، يك روم وصالی وی .
 توبزش سمل کوه ساری دمد .
 بهش شمه پت پرامنش .
 سواشش زبس سینه و منگ وید .
 زتیر و توداج و کیک و ژود .
 گراینده بویش به آدوگی .
 همه ساله رحمان او سبز شاخ .
 علفکله هرغان این کشور اوسن .
 زمینش به آب زر آفته اند .
 خرامنده پرستة آن زوی .
 *
 کندن گشت آن باقیان گشت خرد .
 فرد ریخت آن تیره گلهای باز .
 به جز هیثم خشکه و سیلاب تر .
 هانا که آن رستایبای جست .
 اگر پرویش باید امروز باز .
 بی گمر فراغت بود شاهرا .
 *
 هر دیش نجب بود از آغز کوز .
 دوزخ بوم نهد و جانی مهان .
 بدان خرمی گشتلانی که است .
 چنین گفت گشتند باز سخن .
 زان حال بود توشاه نام .
 چو طایوس تر ، خاصه در نیگول .
 قوی رای ، روشن دل و خردگوی .
 هزادش زن بکر دو چنگله .
 زوی از کتیل ایلیان سواز .
 نکبتی ز سردان کسی بر فریش .
 بجز آن کسی که سازش نبود .

چو اردی بهشت است بر گل چیدی .
 رستان نسیم بهاری دمد .
 ذکر کورتی بهت پر دامنش [1] .
 چو باغ ارم ، نامه باغ سپید .
 نیایی تیس سایه بید و سرو .
 هر دوشه شاکش ز آلودگی .
 ههوه دز او نگر و دست فراخ .
 اگر شیر مرغت بیاید دو اوست .
 تو گوی دور ز طرفان گشته آید .
 خیالی نه بیی سگر خرمی .
 *
 قیل روییش وا بلد برد .
 وز آن ناز و تو کس بر آید خیال .
 نه بزم در آن بهت چیز دیگر .
 نه از دانه کز دامن عدل رست .
 از آن به شود دستبرای طراز .
 زو زبوری بخند آنگاهرا .
 *
 کسبون پرده ش خوانه آموز کلان .
 ز نامه بیو گنج فارو نهان .
 بدان فرخی گنجدهان یکا است !
 که سالار آن گشتند کهن .
 همه ساله با عدوت و توش و جام .
 چو آغوی ماله زلی آغوی .
 فرشت منش شک فرزانه خوی .
 محفمت کر بسته هر که چو مله .
 خلاصی شستیر زین بی هزار .
 وگر چنه ژودیک بردی برش .
 بدباز سردان نیلوش نبود .

[1] Nüshələrdə görülməyən «dige» Kösər'in İbarəsində mantıksızlığı bildirir; «zi qur Kösər» təbiri, Bərde'nin qəvresində olan KÜR (KÖR) mənasıyla ilgilidir.

لی ، شامرا جله فرمان بریم ،
ولیکن ز آینه خود نکندیم .

10

İhtiyar Kadın ve Sultan Sencer

Mahzen -öl- Emir'den:

دست د و امان ستر گرفت :	پیرزنی داسنی در گرفت :
وز تو ه ساقه ستر دیده ام :	کی ملک ، آرزوم تو کم دیده ام :
زد کبری چند فرا روی من :	شعنا هست آینه دو کوی من :
موی آفتاب بر سر کرم کشید :	بی گه از خانه ورم کشید :
مهر سحر بر دل چای نهاد :	در بست آید زانم نهاد :
بر سر کوی تو نازلا که کشد ؟ :	گفت فلان نیم شب ای گوز پشت :
ای شاد قرین پیش زبون کراست ! :	خانه من جست که خوبی نکاست :
هرچه با پیرزنی چو کند ؟ :	شعنا بچمست که او خوب کند :
پیرزنی ، او به حنایت وند :	طلوزان دخل ولایت برند :
سقا و عدل تو داشته است :	آنکه دون عظم نظر داشته است :
هیچ باند تو من و تو روح من ! :	کوته شد سینه مجروح من :
با توشه روز شکر این شتر :	گر به دهی داد من ای شهرا :
وز ستم آزاد می چنت :	داوری و داد تو چنت :
قر تو با من که چه خبری رسد ! :	از مسکن فوت ویلوی رسد :
بگفت ، کین عادت اسراو نیست :	ماله پیشان سندن کار نیست :
شیرم بداز از بی برمن :	در تیه پیرزنان ده سزین :
شاه بر ، چونکه تباهی کنی :	بندلو دهری شاه کنی :
حکم رحمت به و طاعت کند :	شاه که تزیین ولایت کند :
دوستش در دله و دجان نهد :	تا همه سر بر خط فرمان نهد :
با تو ، آخر چه هنر کردی ! :	چلم را ز بر و زر کردی :
ملکت از داد پسندهی گرفت :	دونت ترکان که بشی گرفت :
تو که ، خندوی غلغلیگی ! :	چونکه توبیدانگری بروی :

11

Husev ile Ferhâd

Hüsev ve Şirîn'den:

بگفت : از دار ملک آفتاب !	تختین وز گشتن کنی کمال !
بگفت : آینه خرد و جان فروخته !	بگفت : آیکجا بختت در چه کوخته ؟

376

بگفت : از مشغول این جب نیست !	بگفت : حاضر ویی در ادب نیست !
بگفت : از دل تو میگوی - من از جان !	بگفت : از دل شمع طاقی بدیشان !
بگفت : از جان شیرین فروخت !	بگفت : منق شیرین بر تو چوخت ؟
بگفت : آری ، چو خواب آید ، خوشا خواب !	بگفت : من شش بی کوزدیش ؟
بگفت : آنکه که بماند شته در خاک !	بگفت : دل ز مهرش که کنی واک !
بگفت : اندازم این سر زنده باش !	بگفت : گر حرامی دوسرایش !
بگفت : این ایتم دیگر عاروش پیش !	بگفت : گر کنه چشم تو را دیش !
بگفت : آهمن خوردود خود بود سگ !	بگفت : گر گشتی آرزو فرا بخت !
بگفت : آن کسی نهاد جز خلیف !	بگفت : چو تو از عشق چالش ؟
بگفت : از دور شاید دید در ماه !	بگفت : گریای سوری او راه ؟
بگفت : چون زیم بی جان شیرین !	بگفت : از دل جدا کن شش شیرین !
بگفت : این از خدا خواهم به زاری !	بگفت : اگر بخواید هر چه داری !
بگفت : از گردن این واد افکنم زود !	بگفت : اگر بصر ایمن خوشبود !
بگفت : از دوستان تابه چنین کار !	بگفت : دوستیش از طبع بگنار !
بگفت : آسودهی در من حرام است !	بگفت : آسوده شو ، کاین کار ختم است !
بگفت : این که گفته بجزاه فرهاد !	بگفت : با او سخن من شد ، روان مکن باد !
بگفت : از جان سیوری چون توان کرد !	بگفت : زور ، سیوری کن درین درد !
بگفت : این دل تواند کرد ، دل نیست !	بگفت : زور سیور کردی کسی خیل نیست !
بگفت : از من نایم نیز شاید !	بگفت : هیچ کم خواریت دید ؟
چه باشد گر می آسوده داری ؟	بگفت : دل می آسوده داری ؟
چو جان دوست جان من چه مقدار ؟	بگفت : که ای شاه جهاندار !
بگفت : دشمنه این هر دو بی دوست !	بگفت : جان دیده ، دین من که با دوست !

12

Oğuzna Öğütleri

A. Hünev ve Şirîn'den:

مقا ، خویفت ، قاب و غوسید .	به این صفت ساقه نرذالین .
تا بر تو نام من ، نام خدا بود .	سنت پروردوم و روزی صبا داد .
که خندیدم با هم روزگ چاد .	برین دور ، ماللا ، شاد بخت .
بر اروزان ، بیرون انیم جلال .	چو سر ایمنی کرده علات .
ز راه آسود ، ایبار و شیرین .	تخت تو هم نشین بد چرخیز .
تا ما عزیز که خود مدارا گفتند .	باید کوش ، تا دنیای بختند .

چون عهد شدی ز مسودی
سکه دو نقش بیکسانی بند
تا من اینجا که شهر بند شوم
صحن جوی کز شکوفای
هم نشستی که ماه پوری بود
عجب بت هم نداشت باشد پس
آن دو اناناد شکاری خام
زاد فرو بردن یکی محتاج
دو پینین ره غصب جوی بران
تا دوزی گاه و از گناه آورد
وفس سرک مین که رهوار است
گر بپری ره پری جو باز سفید
ساحه کاین وله راه خمیر است
آهن تو گر آهست غنیمت
هو چندان پری سنود آوز
چون رسد شکی بدور درخت
سر گره که کفایت پناهست
ای بسا خواب کو بود دلگیر
گریه بیگانه دل جگر سوز است
عهد خود به خدای حکم دار
چون فرموده خدی نفسی
گهر نیکبار مطلق سرور
بد گهر یا کسی وفا نکنند
اسیر به تا تو چون شود مسل
گزیدم از راه آنکه بد گهر است
هم آرزو کز مهربندی
هرگز ز آسوخند تا در تنک
وانکه دانش به دانشم دوری
ای بسا زین طبع کامل کوش
وی بسا کوه دل که غز تنیم
هم خورد سگان سید سگال
سگ ماشین جو راست وقت شود
سگ های را جو عصر باز شناس

بازگ در زان بگوش مجودی
کوز بلندی رس تیرخ بسته
از شکفت سر شده شوم
هو تو آرزو شکر سر انجلی
خوبتر از آنکه باده گوی بود
کافکنه تاز زشت بر حد کس
صید دیگر تن اوخته دام
صد شکم شد درنده دوره حاج
گرد کن دامن از روی گریان
تو لری جویون که سر می مرد
راه چن آ چکونه دشوار است
ویدم بر وله در چون خورشید
آساز یا کاین و با تیر است
راه سنگست و سنگ هفتاب
که تاله پری گرچه تیر
راه بر تا فراغ داره به تنک
بس دریش که دوری آسایش
وصل آن دلبری است در تبع
درخ صبر از رای این روز است
وقل ز دیگر علاوه بیژ دار
عهده و من ... گزیدی ورستی
وانکه بد گهر است ارو بگوز
اصل بد در حضا خفا کنند
نه شیدی که اصل لا یخلف
مادش بید که نیش هنر است
دو گویای کبر و دو بندی
در بر آرزو زان لعل از سنگ
تنک راود زان زان آرزوی
که شد از کامل سگال فروش
گشت صاف انصاف هفت الم
جز به تسلیم غم نیست جلال
آبی شاید از فرشته شود
تا خوری آب وحشی بیاس

قلم دو کس به جوی کان موالی است
بناموسی که گوید عقل نای

B. Leyla va Mecnun'dan:

ای چارده ساله فرمائین
آن روز که منتشاله بودی
وا کنون که بیچاره رسیدی
غافل مناجین به وقت بزمیت
دانش طلب و زرگی آموز
نلم و نسبت به حورده سالی است
جایی که بزرگ بایدت بود
چون شیر بخورد سب تنگ پاش
دوت غنیمت سب گمبار
آنگاه که هاشم سگال
آن شغل طلب ز روی سگال
گر دل نمی ای پسر بزمین بند
در شمر میبچ و در حق او
نظم ارجیه به سریت بسته است
گرچه سرور سروریت پنم
زین فن مصلک بستن نای
دو چندول این خط فانی
فدو صبح نهد خود در آرزو
هر آنگه دو علم پری طلب است
پیدمیر گشت : علم و طمان
میباش طیب - مهربانی
میباش قبه طاعت اندوز
ساحب طرف دو عهد پانی
گر هر دو هوی به بند کردی
والا ننگری به غایت خود
میگوش چو روی که خواب
گفت ز من او تو کوا بست

علم درکش به طمس کان خدا نیست
زهی فرزوات فرزند نظامی!

C. Heft - Peyker'dan:

باغ نظر علوم کزین
چون گل به چمن حواله بودی
چون سرو باوج سر کشیدی
وقت هنر است و سر فراز است
که به شکر کند در وقت از روز
فصل از شجر بزرگسایست
فرزندکی من عداوت سرد
فرزند خصال خویش پاش
با خلق خدا امید گمبار
از ترس خدا میباش غلط
کمز کرده نباشدت خیالات
از بند بند شوی پرونده
چون انگب دوست اسمن او
آن علم طلب که سوخته است
و آیین سخنوریت پنم
کین ختم شده است بر نظامی
میگوش به خویش شناسی
کای سرشتت خاطر امروز
آن هر دو قبه یا طیب است
طر الا دیان علم الا دیان
اما نه طیب آدمی گش
اما نه قبه جانت کمزور
ساحب خیر دو عهد پانی
پیش هر ارجیه کردی
چیز ز کلامه زوی بد
تا کسی آن قلم نای
میگوش به میترول نشناس

هر آن چشم که اورا هست از او باغ
 هر آن خاطر که اورا زان بیزار است
 زین دلایست اورا بگفت شاه
 بنام سلطنت و پشت خلایق
 فریدون دوم و حشید تازی
 فریدون بود مثل گلو پروده
 شده چشمه را جان مار صفاک
 گر ایمن داشتندی تخت با باغ
 کند هر چو می خسرو نشانی
 شهبان را نکین بود و تورا بین
 ندیده آنچه تو بهی ز این
 آنک ای که کز شاه جهانگیر
 تویی شاه و حشید بدین گاه

B. Atabek Kızıl Arslan. «Hürrev ve Şirin den:

که ناگه بیک آمد باده دوست
 که می روزی سترگی از آنکه لڑاه
 تورا عوامند که چند روزی چند
 ستان داد کین تو مع شاه است

*

درون شد فاسد و شهرها خیر کرد
 شه از طرف جوانان حلق خویش
 به شمس الدین محمد گریخت
 بروی آرد ز درگاه حاجب خان
 سرا در زنگنه آمد برده

*

سر تاج اول شه از سر تخت
 پستی برنش از دم بیانی
 هر کین مین هم سرودی
 توانا مختلف در برده سازی
 مزایای نظای را نزالان
 کرده سالیان پادشاه دست

*

کب حیوان نه آب حیوانست
 جان چرخ است و عقل روغن او
 عقل با بیان عطیه آمد است
 جان با عقل و مغل با جانست
 عقل جان است و دانست تن او
 جان با عقل زنده ابد است

13

Azərbaycan kəhkəməzləri:

A. Atabek Muhammad. «Hürrev və Şirin den:

بر رخ غالی فیروزمندی
 طراز آفرین بستم نلما
 سر سریش شاهنشاه آفاق
 مکت اعظم آبانک داور دور
 جهان کرد آفتاب عالم افروز
 ابو جعفر عهد کز سر جود
 دلیل آفت آفتاب خاص و عام است
 جهان چون شمس کاسم را دهد نور
 در آن بخشش که رحمت پاد کرده
 یکی ختم نبوت گشته نانش
 یکی برج هر را آ ابد ماه
 یکی دیوار ز طغر آزاد کرده
 زهی نامی که کرد از چشما نوش
 ز رشک نام او علم دوم است
 ترکان هر کی سکم تا راج

به نور تاج بتنی چون درخش است
 نه هده فاعل ز حصیر آگهای ابلست
 دو عالم را بزم یکجا سرده است
 شکسته در عراق او پند در جام
 شکلستانش آنگار است و درینده
 ز کعبه ابع خورشیدان که کردست
 میراد این فرغ از روی این مله
 هر آن چیزی که اورا نیست مقصود
 هر آن کسی کز جهان با نوزده سر

هر آن شمع که اورده است از او رنج
 هر آن خاطر که او را زان نهار است
 رهی زارده از لولک شامی
 بنام سلفست هشت لالای
 فریدون دو - جنبه تالی
 فریدون بود مثل گل پرورده
 شده جنبه را جان مار صاف
 گس اینان داشتی تخت با پای
 کنه مرا پلوی خسرو نشان
 سلیمان را تکلیف بود تو را دین
 خدیجه آینه تو بعدی ز لیم
 انبات ای که ز شاه جهانگیر
 تویی شاه نهمش دین گله

B. Atabek Kızıl Arslan. «Hümev ve Şirvan»

که تاگ یک آمد ماه دوست
 که بی دوزخ سترگی از آنکه از اول
 زورا خواهد که پنه روزی چند
 ستار داد کین تو بیخ شاه است

*

دورن شد فاصد و شهرها غیر کرد
 نه از طرف چو ام شاه خویش
 به شمشیرین محمد گفت رشید
 برون آمد ز درگ حاجب خلیس
 سرا در بیکگاه شاه پرده

*

سر تاج فریل که از سر تخت
 بهتی زینس از بیم جنتی
 همی گلن سخن هم سرودی
 تواما مختلف بود برده سازی
 مناهای نظای را منالان
 گره سالیان باسه دو دست

*

چو دادکش شیر گامد نظای
 شکوه زهد من بر من ننگ داشت
 جرمود از میان می بر گرفتند
 بنیست سالیان از داشت دوبر
 انشوات گره کاین بکردن تا شام
 توی لظ او خوشتر ز رود است
 چو خضر آمد ز باسه سر بنام

*

پس آنگه حاجب سخن آمد و گفت
 دوزخ دهم تن لوزن چون بیله
 سری خود هم چنان بر گردن خویش
 بدان تا بوس او را چون زمین پای
 گرم تو کسار و لولای
 من از تمکین او چیزی گزینم

*

قیام خدمتش را قش بسم
 حدیث را چو حدیث گرش میگردد
 حکایت چون به شیرین در آمد
 هیلقت هست و دوش نهاده
 شکر میریخت میگردد از نهایت
 که گوهرینه بنیادی نهای
 گدازشکای بی اندازه کردی

خروسی و بدان شیرین سولوی
 چو بر دندان ما کردی حلاش
 ترا هم بر من و هم بر برادر
 برادر گو شمشاد چهل بود
 بدین نامه که بردی ساهای رنج
 چشم فرط درد بر حلاست
 چه گوی کن دعت دادند باه
 علی شاه سید از ملک خوبم

فروتن شادی بر شادکامی
 نه از آن پیشی که زاهد در ک داشت
 مدلوی سرای بر گرفته
 بنسجه مطربان را کرد خوشتند
 نظای را شوم ه رود با جام
 هم گشتا بو کسیر سرود است
 که تب زندگی تو خضر باجم

*

در آی ای طاق باهر فاقی خفت
 چو دزه کو در آید زرد خورشید
 سرو کردی لکنت هر دو در پیش
 چو دیده آسمان بر خاست از جانی
 بیروی چون سلیمان کرد بازی
 دو ظلم را دو آغوشی گرفتیم

*

چو گشت اقبال او نشین نشستم
 ز شیرین زهر بر قوش میگردد
 حدیث از خسرو شیرین بر آمد
 ز تحسین سکه در گوشت نهاده
 حدیث خسرو شیرین حکایت
 دورن مست سخن را داد دادی
 بدین تاریخ ملوا زنده کردی

که پودش بر رخ شیری همای
 چو دندان سزده با زلف و شانش
 سانی فرس شد شیر چو ملو
 جهان را هم منگ هم بیلوان بود
 چه دولت هست سزه از گوهر و گنج
 دو ایزه ده نوشت از ملک خلعت
 مثال ده فرستادند باه
 بیروت آینه فرمودی ز چشم

فروزش شای بر شادکامی ،
نه ز آن پیشی که زآمد در کف داشت
مداری سرا بر بر گرفته
بیسده مطربان را کرد خورسند
نظامی را شود ، نه رود یا نام
همه گشتار او بیکسر سرود است
که آب زندگی او باده سر بنام

چو دادش خبر گامند نظامی ،
شکوه زهد من بر من ننگ داشت
خرمود از میان می بر گرفته
بخدمت ساقیها را داشت دودند
نشاندت کرد کاین بگردد از شام
توای نظم او خوشتر ز رود است
چو شکر آمد ز باده سر بنام

در آبی ای طاق با هر دانه جفت
چو دانه کو هو آید نزد خویشید
سر و گردن شکنند هر دو در پیش
چو بدمه آسمان بر خلعت از خای
بجودی چون سلطان کرد بلای
دو عالم را دو آغوشی گرفتند

بسی آنکه حاجب خاص آید و گشت
درد و دلم تن لژبند چون بید
سری شود هم چنان بر گردن خویش
مدان تا بوسه آورد چون زین پای
گردنم در کنار ، لوتوزی
من تو تکبیل او جوشی گرفتند

چو گفت اقبال او مشتین تقسم
ز شیرینی دهن بر نوش میکرد
حدیث از خسرو شیرین بر آمد
ز تحسین حلقه دو گوشت نهاده
حدیث خسرو شیرین حکایت
فزون صحت سخن را داد دانی
بدین تلویح ملوا زنده کردی

قیام خدمتش را نشی بستم ،
حسرتم را چو خسرو گوش میکرد
حکایت چون به شیرینی در گند
شبهت دست و دوش نهاده
شکر میرفت میکرد از حایت
که گوهر است بیانیهای
گدازشهای بی اندازه کردی

ک پروش برقع شیرین همزای
چو دندان سرد شد با لب و رخسار
ممانتی فرس شد چون شیر ماز
جهان را هم کم هم بپروان بود
چیه دادت دست مرد از گوهر و گنج
دو پوزه ده نوشت از ملک خاصت
مثال ده فرستاده با نه ؟

مروسی وا بدان شیرین سوزای
چو بر دندان ما کردی حلاش
زآ هم بر من و هم بر برادر
برادری کوشیده بهیال بود
بدری نامه که بردی ساقیا رنج
شندیم فرما زود بر خلاصت
چه گوئی کین دهن داند با نه ؟

بذرفت آجیه فرمودی ز چشم
.....

علی شاه سید از ملک شویم ،
.....

هر آن شخصی که اولادش از او رنج
هر آن خاطر که او را زمان عیار است
زهی دلبرانه ازینک شای
بانه سلطنت و پشت لالان
نریدون دور ، جشید نامی
فریدون بید طاق گلار پرورد
شده جشید را جان مار حاک
گر ایستاد دشتی تخت از ماج
کند هر پلوی خنثی شای
سلطان را تکبیل بود و تورا دین
شدند آنچه تو دیدی ز آفرین
نامک ایله کز شاه مهاکیر
توئی شاه و سلطنت بدین گاه

B. Azabek Kizil Arslan, "Hüsnü ve Şirin" dan:
به تعبیر دزدی داد و پشت
به من مرگ آمد سوک شاه
کله خوبتر ا بگدا و درین
هفت شصت ، هفت توبه واه است

که چنانچه رباب دریا گذر کرد
چو شیخ فرودت بر پروانه خویش
باز آن زاهد زوفا را دین
از دور برود گوهر را ، غواص
عناصیر او به برج ماه بود

نهاده تاب دولت در سر تخت
ز حورنگهای بی بر کرده کشی
و آتش دیگر بر بسته رودی
تاواش سنان درین نوازی
زده بر زلفهای چیت کالان
شهنش خودی به خواه شده مست

سحر تاب فریل شد فر سر تخت
چوئی زمینی از زود چینی
همی گشتی همی هم سرودی
تاوما ختامد در برده حلای
عزایهای نظامی را نرالیان
گروه ساقیان باده در دست

حران شخصی که اورا همت آزاو و بیج
 حران خاطر که اورا زان نیاز است
 زهی دارنده لوزیک خانی
 پناه سلطنت ه پشت خلافت
 فریدون دوم جسته تانی
 مریدون بود خشل گلو پرورده
 شده جشید را جان مار ماسک
 گر ایشان داشتهای تخت با نایج
 کند هن پاری خسرو شانی
 سلیمان را سنگین بود و تورا دین
 نهدند آنچه تو بدیدی ز لایم
 انایت ابدگر شاه جهانگیر
 توی شاه ولعهدش بدین گامه

B. Atabek Kuyul-Arslan. «Hüsrev ve Şirin» adını

که لاکه بیگ آمد ماه دوست
 که سی روزه سرسگی از آنکه کزانه
 تورا خواهد که چه روزگی چند
 تمام داد کن تو بیع شاه است

* Hüsrev ve Şirin adını

درون شد فایده و شهرت شیر کرد
 نه از طرف چو ایش نماند خویش
 به شش هوشم همدگفت و نیز
 بر او آمد ز درگاه حاجب خانی
 سرا فر پیکار شاه پرده

* Hüsrev ve Şirin adını

سر تاج فرزند شه فر سر تخت
 چینی بزمش از بزم چینی
 همی گیتی سخن هم سرودی
 نوامای کتلف در پرده سازی
 نهزهای طاقی را نهزالی
 گره سالیانش باه در دست

* Hüsrev ve Şirin adını

چو دادگش شیر کامه نغاسی
 شکوه زهد هن بر من نگه داشت
 چرمود از میان بی برگشته
 بختت سالیانرا داشت دورید
 اشارت کرد کاین بکروز تا شام
 توی نظم او خوشتر ز روو است
 چو خضر آمد ز باهه سر بنام

*

بیس آنکه حاجب خاص آمد و گفت
 دوول دلم تن لرزید چون بید
 سری خود هم چنان برگردن خویش
 دهان تا بوس اورا چون زمین پای
 گرام در کنار دلتواری
 من فر تمکین او جبرش گرفتم

*

قیام خدمتش را خاش بستم
 حدیثم را چو خسرو گرش میگردد
 حکایت چون به شیرین دو آمد
 شهت دست و دوشم نهاده
 شکر میرحلت میگردد از عبات
 که گوهر بنده بیلادی نیای
 گداورشیای بی اندازه کردی

*

هر دو را بدلال شیرین سواری
 چو بر دهلان ما کردی خلافت
 ترا هم بر من و هم بر رواند
 برادر کو شهت شاه جهان بود
 بدین کامه که پردی ساها و نج
 شبنم فرمه زده بر خلاصه
 چه گرمی کین دعت دادند با نه

*

علی شاه سید فر ملک خیریم

فرودش شادی بر شادکان
 ز آن بیتی که زاهد در کله داشت
 مداری سرا بی برگشته
 بسنده مطربان را کرد خورسته
 نظای را شوم ز رود با جام
 همه گفتار او بیکسر سرود است
 که آب زندگی تر خضر یام

*

در آبی ای طاق یا هن دانی سنت
 چو ذره کو در آید کرد خورشید
 سر و گره ای لکنکته هر دو در پیش
 چو بدید آسمان بر خاست از جای
 بجزوی چون سلیمان کرد بازی
 دو عالم را در آغوشی گرفتم

*

چو گشت اقبال او بشین نشستم
 ز شیرینی دهن بر نوش میگردد
 حدیث از خسرو شیرین بر آمد
 ز تحسین حلقه در گوشم نهاده
 حدیث خسرو شیرین حکایت
 درین سنت سخن را داد دانی
 بدین تلویح ملوا زنده کردی

*

که پوشش برقع شیرین همزای
 چو دهلان سزده شد با زلف و خاش
 مساتی فرض شد چو شیر مایو
 جهان را هم ملک هم پسران بود
 چه داند دست سزده از گوهر و گنج
 دو پایه ده برشت از ملک صاحب
 مثال ده فرستاده با نه

*

بذریقت آنچه فرمودی ز چشم

سرا محمود زیر شیرین فستاه
 چو شکر خسرو آمد در زمام
 چو بحر عمر او کفتی روان کرد
 ولی چون هست شاهای چون تو بر جای
 از آن پادشاهای رحمت انگیز
 چو شاه گنج بخت این نکته بنشاید
 یکی ده زان دو دعوا داد باید
 پذیرفت آن شاور حدرا شاه
 چه خوب با جدو با احلاس بن کرد
 به مملوک شفیق دادم مسجل
 خدمت زودتت با بخت مسعود
 چنان زدم که سوی کسب محتاج

C. Şirvan - şah Mənuçehr Ahitan. «Leyl: Məcnun ə dan:

شاهای و ملکان، نهال پناه
 چشمه دهر به نکت گوری
 شیرازانه کلبه یکسر
 تی شروانشاه، بل جهان شاه
 ای خنم ایران پادشاهی
 ای مفسر قیل آذربای
 ای پشیم خوش میان فردا
 روزی که طاع مبارک
 مشغول شوی بشادمان
 از بگری این مروس فکری
 آن پادشاه دهرسته کوشی
 دو کردل این چنین خنیل
 کز چه دل پاک و نکت بیروز
 زین ناسخ نصرت انسی
 بنگر که جهان چو سر شاهانست
 بر کام جهان جهان برهال
 بیاد شهنش بگر دانی
 داد و نهدت گران به آرد
 کاری که صلاح دولت است

چو داندیش غیر کامد نغمای
 شکوه زهد من بر من نگداشت
 چرمود از میان ای بر گرفتند
 بختت سالیبارا داشت دورد
 اشارت کرد کاین بگریز تا شام
 قوی نظم او خوشتر ز رود است
 چو خضر آمد ز باد سر بنام

پس آنکه حاجب خاص آمد و گفت
 دوزخ دهم تی ارزند چون بید
 سزای خود هم چنان بر گردن خویش
 بدان تا بوسه او را چون زمین پای
 گرم در کنار لوزاری
 من از تمکین او بجزش گرفتم

قیام خدمتشان دانیش بستم
 جرم را چو خسرو گریز میکرد
 حکایت چون به شیری دو آمد
 شهنش دست بر دوش نهاد
 شکر مبرخندت میکرد از جانب
 که گوهریند بیادش نهی
 گذارتشهای از اندازه کردی

مروسی را بدان شیرین سوزاری
 چو بر دندان سزده شد با زلف و سانس
 منشی مرض شد چون شیر ملود
 جهان را هم ملک هم بیوان بود
 چه دادت دست سزده از گوهر و گنج
 دو پاره ده نداشت از ملک خاصت
 مثال ده فرستادند با نه
 پذیرفت آنچه فرمودی ز پشت
 علی شاه سید از ملک غویض

بگفتارش اگرچه کان گنج است
 در وقت کان پادشاهی .
 شود در حرم ولایت ناست .
 پندار که آن گشت نوازش باش .
 ششتر مین بیگنای .
 این مشو و ز دو پراش .
 ی میخور و هوشیار میناش .
 از خون شاهای خواهد یازی .
 رأی دیگران ز دست میکشاد .
 تا سکه درست شود از شرب .
 کو یا شد نگاه نرم ، گه تنز .
 آگنکس که درون او دورنگیست .
 یاز آسمن قدم چندیش .
 گر ده نه کن بخرج شاید .
 الا بزبان راست گویان .
 کاین شود از تو زلفهای .
 کسناخ سکن نیازونه .
 تا دو دل خرد نیایان جای .
 خیز از ره شرد چنین توان برد .
 آرزوه شوی ز گفتنش یاز .
 و آترا که تو بر کنی میبکن .
 پیش از ۴۰ نیکنای اندوز .
 پهلون آزاد امرامانده .
 فاده تو خوری عدو شود مست .
 کلایش بیستی آرد .
 بر چشم پادشاه سینه میسوز .
 بادی ز دها محمود فرد دم .
 تا گرم شود نشاط آن کروی .
 تا کس نه زندم از دلبری .
 پشتاب که مصلحت محتاب است .
 تمجیل سکن اگرچه خوشست .
 با تو به سخن بیاه بجوم .
 محتاج نه شد به این چنین بند .

از هر چه شکوهتر به رنج است ،
 موی دینه تا روانی ،
 آنکه که برای رایت تست ،
 وفاق کان تو چست حد اصالت ،
 دو گردل هیچ بیکشورای ،
 دشمن که بفر شد زبانش ،
 دهر شو و برفا میناش ،
 بلزوی تو گرچه هست کروی ،
 رأی تو اگرچه هست عیار ،
 با هیچ دردن مشوسوی حرب ،
 از همت آنکس بیعیز ،
 هیچ است و نه ، بلکه هیچ هم نیست .
 هر جا که قدم نهی فرایش ،
 تا کار به نه قسم بر آید ،
 مغرست پیام داد جویان ،
 دو قول چنان کن استواری ،
 کسرا بخود از رخ کشته ،
 بر عهد کس امانت مانی ،
 مختار عدوی خونبر خورده ،
 رگوش کسی میبکن این راز ،
 آترا که زنی ز سیخ رکن ،
 از هر چه طلب کنی شد روز ،
 با آنکه حلال ناست پاده ،
 کرچه صبور بده بیوست ،
 زندانش خود که سنی آرد ،
 آرزو که خوشتری در آن روز ،
 و آن شب که شوی ضعیف خرم ،
 در مجلس می گشاده کن روی ،
 بنای به خاص و عام شیری ،
 دو هر چه مغرور خرابست ،
 در کشاکش آنکه با زبون گشت ،
 زین چه لسانها که گوم ،
 و نه دل تو جهان شادوه .

D. Nüserüddîn Ebu-Behr. « İskendernâme » den:

1

جهان بیرون نصرت الهین که هست ،
 مخالف بس آمدیش او پیشین ،
 بهار از رسی که آیین بود ،
 جز او کاهن تیغ روشن کند ،
 جو آب فرات آشکارا نواز ،
 صلاح جهان آنتب آندیید ،
 اگر دیگران کاهستان آهست ،
 ندامت کسی از مردی رو شناس ،
 چو بیسی بی مرده را زنده کرد ،
 جهان بود چون کان گوهر خراب ،
 زمین موزنی بود بی کار و گشت ،
 ز می خضر و اسکندر کائنات ،
 چو اسکندری شاه کشور گنای ،
 بر اعدای خود چون فلک چیره دست ،
 به آمدیش کم مهر او چنگین ،
 کله آنتین ، گنج زور بود ،
 کله از زور گنج از آهن کند ،
 چو سر چینه نیل نیل گهلاز ،
 که از ملذذ این صبح صادق دید ،
 همه سر دمده او همه آدمیست ،
 کز آن مردی نیست بر وی سیاس ،
 به نان چین خضر ابدم کرد ،
 به آبدی اتحاد ازین آصاب ،
 به ایر چنین آره شد چون چشت ،
 که هم ملک داری ، هم آب حیات ،
 چو خضر از ره اتحاد گمان رضای .

2

شها ، شهریار ، جهان داور ،
 یکا زیم کیشور و بخت او ،
 چون آن کوکب از برج خود شد روان ،
 جهادارت هست فرماهی ،
 جهان کرچه در سکه نام ناست ،
 سه دل برین دلفریان مهر ،
 جهان بین که با مهر باقی میناش ،
 به کنی که برفت سزای نمود ،
 بجای که چسترا شکر کرد ،
 فلک بیکه ، مشتری بیکرا ،
 سکنده که بخت بر تخت او ،
 توی کوکه دار آن خسروان ،
 بیاداکه اندر جهان دل نیش ،
 زمین کرچه مرغ به گرام ناست ،
 که با مهر باقی نه سازد سپهر ،
 ز نا مهر باقی چه گوید چش ،
 بدان تختگیال چه بلزی نمود ،
 بدان جلدهاران چه بیداد کرد .

تکلی بدین لطف ، سخن بدین روان ،
 کند از بند و آمد خود بسی و تودمان ،
 ز حرامزاده دو شب و روز در زبان ،
 ولاد از آنش آمد چو ستاره یمانی ،
 چو گرانی و کلب نم شد چه کند سگ عنای

که شنای خویش گشت بود از تن میانی ،
 که برده بده بقه فضل بار عنای ،
 گهروی که در خریطه چه کنم صدف دهانی ،
 بخورد هفت تا کس ز قضیب خیزدانی ،
 که لنگری بر آسم زرم نیاید بانی ،
 هم هرزه می در گیم چو درای کاروانی ،
 درم چهار دنگم بیانو آن جهانی ،
 که بستان روش بگردد ز بدی و بدگسائی ،
 که فرشته اشاطین نکند هم آشیانی ،
 چو از نام ز طیم دواطق و ده زبانی ،
 تو که واحدی البرجودی ابدالایه بانی ،
 چو نباشد این سعادت ، نه من و نه زندگانی ،
 که کس ایی ندارد ز قضای آسمانی ،
 چو نفس باخر آمد پنهانش رسائی .

مستغفره بر من بجهال چون نباشد
 نفس محط مویج که بند و بجز ماند ،
 بر صدف سلاطینم ، چو گهر سلاطینم ،
 ولد از آنست حلسه ، نم آتسکه اضمینم ،
 سخن ظفای ارجه نم سبک خالتنم ،

ایس ازین عین متالف ، خجیل خجیل ، پنهانی ،
 سر این خیزنه و ... در این خریطه بگشتی ،
 خشی ، در خیزنه چه کام گهر فروتنی ،
 لنگدی که بیخودم من ز حلاشورای خود ،
 ز حشیش خلت تیره ، اگر هرا گسیم ،
 چه سخن بود که گشم بسنن سر آسمن من ،
 بیار ای نهانی درین نیم و سکن ،
 ملکا و پادشاهان ! وضعی کرانم کن ،
 حرم تو آمد این دل ز حسیله آنگیزد چایش ،
 ادرم مکن که خوردم ، شقیب تخمین که شاکم ،
 هم عمل البرجودی دلم حلاک بگیرد ،
 بیلیل شاعت تو تن خویش زنده دارم ،
 اگر از ظفای آمد گشتی خورش گردان ،
 تو رسامه ز اول سعادت زخیرم ،

B. İki nazel

چگر بر درد ، دل بر خونم ای دوست !
 تو لیلی شو که من بخونم ای دوست !
 ازین فریاد روز افزوم ای دوست !
 بگر من ، آن میان بیخونم ای دوست ؟
 تریز امان ، تر ، کا گنوم ای دوست ؟
 نگید در تو هیچ اضمونم ای دوست !

سرا برسی که چینی بیخونم ای دوست ،
 حیرت باشل بر من ، روان کن ،
 برهلم ز تو ، هر روز فریاد ،
 شنیدم باشلار ، بیخولی ،
 نگشکل مگر بیانی کیمت هست ؟
 ز زهای ظفای برو خوام ،

که هم شب و رخ چون کامم از او بر خوست ،
 کفیر خورنه او سینه کردون است ،
 کز بهت رخ او چشم دهی بیول است ،
 گندی مزخاش افزون که سش موزونست ،
 ورن نم اورا یک سو که ظفای چو نست ؟

چو عو خلت من زان رخ گشتم گولست ،
 مانا گشتم او سبیل تو دلدوز باز ،
 من بخوردم بر او ، حسم ز او گشتم خورد ،
 از رازوی دو دلش پیجوی مستک خرم ،
 من چو گشتم طعمه ام تو نم او دل ، دو نیم ،

C. «Harabât»

بیزدم باله وریاد کس لڑ من فتنه ،
 یا جز من هیچکس ، هیچ کس در نکشود ،
 رندی لڑ فریه برود کرد سرو رخ بلود ،
 یی عمل آمدت بر دو سا بهر چه بود ؟
 کاز دویز وقت کسی بر کسی در نکشود ،
 که تو در آیی و اندر سده پیش ابقی زود ،
 شاهد رشع و تراب و شکر و نمی سرود ،
 مؤمن و سانی و گهر و تعازی و پیرد ،
 خاک ای هم شو تا که بیانی مقصود [۱] .

دوش دلم با خرابات سرا راه نبود ،
 با بند هیچکس تر باده فروشان بیدر ،
 پای از لب بگمشت چشترک با کتد ،
 گشت : خیر است ، در وقت کرا ستاوی ،
 گشتش در بکا ، گشت پرو ، هرزه نگوی ،
 این که مسجد که بهر لطفه فرش بکشاید ،
 این خرابات متان اسد ، دوو ومانند ،
 هرچه در جله آفانی در آنجا خنر ،
 گر تو خواهی که دم لرحمت ایان زنی ،

D. Bir rubat

این دولت سر مسته هشیار شود ، روزی ،
 دینگر که چین ساس ، دلمان شود روزی ،
 هم بڑ شود این تر ، هم روز شود این شب ،

[1] Pakistan Sairi Muhammed İkbâl'in Nizami'nin bu parçasını yazdığı «Harabât-ı Fîrenk» adlı benzetme:

شوخ گدازی! رندی دلم از دست زود ،
 نیت دزدک زهره دوش و آنجا سرود ،
 آنگه مددور نهوت ابد کرد ،
 بدشا دانت تو لروی اصدا ورمود ،
 بدت خوب است اگر کتاب روان تو زود ،
 خاتم اندر گد و صدفی امانا بود نبود ،
 بیزدگمت حسم از ستم بیاید اندود ،
 آنگه بر نگوی تا که بیانی مقصود او .

دوش دلم قشای خرابات از ملک ،
 گشت ، این جهت کبسا که بیانی دروی ،
 این سعادت و فتنه است ، ز تانی جهش ،
 پایانه ، ندرا برادری و گهر شمع و بر ،
 حرم زنده اسد ، اگر چیه کیمت شکست ،
 و اگر خرد نگری من روی خست حیات ،
 دروی سانی و صلا پرده آرموس و ریاست ،
 فان گداز بر سران نهانخانه دست .

BİLİM DÜZƏNLƏYİCİSİNİN AÇIQLAMALARI

«Dünya şairlərinin müəllimi» Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) insanlığın yetirdiyi ən böyük bilginlərdəndir. O, 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim Gəncə şəhərində doğulub, ömrünün sonuna kimi burada yaşamışdır. Tarixin az-çox bu sakit dönməndə öncə Səlcuq türklərinin, sonra isə soy və siyasi davamçıları Azərbaycan atabəyləri ilə Şirvanşahların hakimiyyətində olan «tarixi-coğrafi Azərbaycan» torpaqları, demək olar, bir dövətdə birləşdirilmiş, iqtisadiyyat, bilim (elm) və mədəniyyət gəlişmişdir.

Bənzərsiz yaradıcılığı ilə «Şərqdən Qərbdək tanınmış» Nizami Gəncəvi də çağının ictimai-siyasi olaylarını bədii-tarixi əsərlərində hərtərəfli güzgüləndirən, açan, açıqlayan görkəmli türkçü, islamçı, azərbaycançı, qafqazçı ideoloqdur. Bu dörd milli ideya «türklər kimi atını qabağa çəkən» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»lərində (Xəmsə) ən yüksək «düzək»də qoyulmuşdur.

Dünya mədəniyyət tarixini araşdıranda Homerdən Firdovsiyə, Şekspirdən Puşkinədək heç kimin, «kitablarını başdan ayağa gövhərə tutduran» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»indəki poemalara tay olan ədəbi əsərlər yazmadığı görünür: «Saf şeir yaratmaq Nizamının işidir», «bu sənətdən şöhrət axtarma, çünki o, Nizami ilə sona çatmışdır».

«Ruhanilər məhəlləsində sultanların taxtı kimi bir taxt quran» Nizami Gəncəvi ilk poeması «Sirlər xəzinəsi»ndə «mən fəhmi çağırıb ədəbsizliyinə görə tənbeh etdim» desə də, elə bil böyük həyat yolunun başladığını duyaraq: «Söz almazından qılinc düzəldib dalımca gələn şairlərin hamısının başını vurmuşam. Hələ indiki səviyyədə tayım olmasa da, mənim rütbəmin başı yeno də ucalacaqdır. Mən ən yüksək zirvələrə ucaçağam. Ola bilsin öz himmətimdən də qalxacağam» deyərək, dəyərli ədəbi-bədii, tarixi-siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, dini-ideoloji əsərlər yaratmışdır.

Saysız ardıcılıqları poemalarının adı, vəznilə çoxlu əsərlər yazsalar da, heç biri «öz yüksək himmətindən yuxarı qalxmış» Niza-

minin səviyyəsinə çata bilməmişdir.

Dünya elm tarixində sonrakı nəsillərə yunan bilgini Aristotel qədər təsir edən ikinci bir alim, filosof yoxdur. Mədəniyyət tarixində də ondan sonra gələn şeir-sənət adamlarına «sözü göyə qaldıran» türk Nizami Gəncəvi kimi təsir etmiş başqa bir şair-bilgin yoxdur.

Türklərin Laçın tayfasından olan Əmir Xosrov Dəhləvi usadı Nizami Gəncəvini «əgər bir mahir sənətkar cəmiyyətdə insanların başlarını bəzəyərsə, onların ayaqlarını bəzəməyə də bir sənətkar lazımdır» sözlərilə öymüş, onun böyüklüyü qarşısında ancaq «türklərin qiyməti çox olsa da, hindlinin də özünə görə qiyməti var» deyə bilməmişdir.

Sovet dönəmində «tarixin zərgəri» olan bu bilginin əsərlərini öyrənib açıqlarkən siyasi-ideoloji nədənlərdən çoxlu yanlışlara yol verilmişdir.

Biz bu açıqlamada olaylara demokratik Azərbaycan Respublikasının hər hansı sensor və basqıdan uzaq, ruhi-mənəvi azad bilim adamı kimi yanaşacaq, Azərbaycanı, «söz cadugəri» Nizami Gəncəvini, türkləri, islam dinini, Qafqazı, haqqı-ədaləti qorumağa çalışacağıq.

Öncə «Beşlik» və «Xəmsə» sözləri haqqında.

«Üzü nurlu» Nizami «Xəmsə» adlı əsər yazmamışdır. Onun ölümündən çox sonra poemalarını bir yerə toplayıb çağın «elm dili» olan ərəb dilindəki «Xəmsə» adı ilə çap etmişlər.

«Xəmsə» türk dilində «Beşlik» deməkdir. Ruslar da «Xəmsə» yox, «Pyateritsa» deyirlər.

«Beşlik» sözü «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda da işlədilmişdir (1983).

Azərbaycan türkləri, azərbaycanlılar «Xəmsə» yox, «Beşlik» desələr daha düzgün olar.

«İskəndərnamə» poemasından filoloji tərcümə: «Bir daha o. İraq mülkünə gəldi, Öz evinə qayıtmaq fikrinə düşdü. Bu anda

Azərbaycan hökmdarından azadələr kimi bir çapar gəldi: «Dünya padşahı dünyanı ram etdi, sitəmin adını dünyadan götürdü. Nə üçün Ərmən işlərində süslük eləyir? O ölkədən heç soraq tutmadı? Sənin sübhünə bu ölkə yaxındır. Bəs nə üçün o, gecədən də qaranlıqdır? Ərməndə atəşə pərəstiş edirlər, başqa padşaha itaət edirlər. Abxazda Ad nəslindən bir pəhləvan vardır. Rüstəm döyüşünü də yadına gətirməz. Bu atlının adı Dəvalidir. Qəzəbli şirin dərisini boğazından çıxarır. Ərmən qoçaqları onun havaxahıdır. Onun rəsinə tabe, ona bel bağlamışlar. Hamısı onun sağlığına bədə içər, vilayətin xəracını alıb ona aparar. Əgər şah ona hücum etməsə, bu mülkü bizdən alacaq. Cahandar bu qol zorundan xəbər tutunca, qoşunu Babilədən Ərmənə çəkdi. Bu bulışıqdan o, ölkəni təmizlədi. Ərmən Rum şahının xoşuna gəldi. Qəbahət rəsmi ondan götürdü, möbidlə oduna pərəstiş adətini də. Oradan Abxaza şəbxun elədi» (1983-ci il çapı).

Bu mətnlə Abdulla Şaiqin şeirlə tərcüməsini tutuşduraq: «Oradan atını İraqa sürdü, Yunana dönmək üçün hazırlıq gördü. Böyük Azərbaycan hökmdarından bir elçi gələrək dedi: «Hökmlərən, nə üçün ram etdin bütün dünyanı? Sildin ruzigardan zülmü, lüğyanı? Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman, Ermənistan (?) nədən çıxdı xatırdan? Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə? Ermənistan oda ibadət edər. Başqa padşaha itaət edər. Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var, qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar. Adı Dəvalidir, hər bağrı yarıq, aslan dərisindən yosun qoparıq. Ermənistandakı bütün igidlər yalnız bu padşaha boynunu əyər. Hər kəs bədə içər onun adına, yaxın ölkələrdən bac gəlir ona. Ordunla bu səmtə hücum etməsən, ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən». Hünərdən, gücdən söz açınca ona, Babilədən at saldı Ermənistanı. Ölkədən yuyaraq fitnəni, qanı, Rum şahı xoşladı Ermənistanı. Silindi ortadan hər bir köhnə iş, möbidə ibadət, oda pərəstiş. Ordan da tez hücum etdi Abxaza» (1982-ci il çapı).

Ən böyük sayğıya layiq, millətçi, dövlətçi, azərbaycançı, Azər-

baycan Cümhuriyyətini ürəkdən sevinmiş, öymüş, fars dilini yaxşı bilən türklərdən biri Abdulla Şaiqin qanlı sovet rejiminin ideoloji sifarişilə tərcümə etdiyi «İskəndərnamə»nin bu parçasını şeirlə nədən belə çevirməsinin kökləri aydındır.

Abdulla Şaiq illər boyu qəliblənmiş, Rus dövləti və mason ideyalarına yarayan bu erməni uydurmalarını dağıtmağa az da olsa çalışsaydı, rus çarizminin Qafqaza və Azərbaycana doldurduğu, bolşevizmin də əlaltısı, kötəyi olan haylar (ermənilər) ona millətçi dəmgəsi vurdurub, onsuz da «müsavətçi» sayılan dəyərlə şəxsiyyəti insan üyüdən «bolşevik dəyirmanı»na atdırardılar.

Azərbaycan türklərinin XX yüzildəki tarixində belə hallar olduqca çoxdur.

Sovet dövlətinin bir az «yumsaq» illərində yaşamış, bu gün sayğı ilə andığımız filoloji tərcüməçilərin də çoxu Güney Azərbaycandan gəlmişdi. Onların da totalitar rejimin ideoloji ehkamlarını qırmaq qüdrəti yox idi.

Yağı rejimindən çox asılı olan bu insanlar tarixi-siyasi olaylara azad politoloq alim kimi yox, ideoloji basqı altında işləyən dilçilərtək yanaşıblar. O illərdə Sovet İttifaqında tək-tək adamlardan başqa, kimsə siyasət elminin də nə olduğunu bilmirdi.

Biz «İskəndərnamə»nin fars dilindəki mətnini diqqətlə öyrənilib orada «Ad nəslindən» yox, «adi nəsiləndən bir kürd» yazıldığına müəyyənləşdirdik.

«Şərq məsnəviyazanlarının şeyxi» Nizami Gəncəvi yuxarıdakı sözlərilə hakimiyyətə irsi haqqı olmayan, adi təbəqədən, «qaracamaat»dan çıxmışların Azərbaycanda (Ərməndə) törətdikləri qanunsuzluqdan, hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışmalarından yazır.

Sözlərin fars dilində ikili oxunuşundan «Ad nəslindən»də ola bilər.

Bu bilgilərlə göyə qaldırdığı şeirilə tarixi irəli-geri çəkməkdə (anaxronizmdə) də tayı olmayan, «gülü şəkərə bulayan» Nizami Gəncəvinin yaşadığı çağdakı siyasi, dini olayları tutuşdursaq, is-

lam dinini qəbul etməyən, hakimiyyətə irsi haqqı olmayan, üsyançı, kafir - Ad (yəhudi) tayfasından bir igid və ya kürdün (yezidi) Azərbaycan hökmdarından dövlətin bir bölgəsini almaq istədiyini yazdığı anlaşılır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» kitabında yazır: «Müsəlman Qafqazı ilə xristian Qafqazı arasında ki bu qarşılıqlı ünsiyyəti biz çağının ən böyük müəssili Nizamıda da görürük. Hissən türk və müsəlman olan şairin ən gözəl məxluku - Şirinin qafqazlı bir erməni prinsesi oluşu təsadüfi olmasa gərəkdir... Bu «Dərbənd dənizi» həvalisində (yan-yörəsində) «Gülüstan»ın (Orta çağ ədəbi qaynaqlarında «Gülüstan» Şirvan ilə Aran tərəflərinə deyilməkdədir. Bakılı Abbasqulu Ağanın məşhur tarixi əsərinə verdiyi «Gülüstan-i İrəm» adı da bu gələnkədən irəli gəlmiş bir ilham əsəri olsa gərəkdir) bəri tərəfində hökmdarlıq edən kraliça Şemiraminin (Nizaminin «Məhin Banu» deyə tərcümə etdiyi bu Şemirami Avropa ədəbiyyatında Semiramis adı ilə mərufdur) qardaşı qızı və vəliəhdidir)».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kitabın başqa bir yerində isə: «Turan qəhrəmanı Əfrasiyab» Nizaminin nəzərində İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyərindədir. «Xosrov və Şirin» əfsanəsində kraliça Şemirami qardaşı qızı və vəliəhd prinses Şirinə aşiqi Xosrova qarşı ehtiyatlı davranması üçün öyüd verirkən, «O Keyxosrov isə biz də Əfrasiyabıq» deyir. Biz erməni kraliçasının arzusu ilə edilən bu qarşılaşdırmanın şəxsən şairə aid ölçü və təqdir olduğu meyandadır».

Yevgeni Bertels də «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» əsərində oxşar fikirlər söyləmişdir.

Aqafangel Krımski Avropa alimlərinin «gövhər naxışlı mücrünün söz ustası» Nizami Gəncəvi haqqında yazdıqlarının çoxunun boş sözlər, yalan-palan, yanlış düşüncə ürünü olduğunu deyib bir neçəsini düzəltmə də, «Nizami i yeço sovremenniki» adlı əsərində bir sıra yanlışlara yol vermiş, «Xosrov və Şirin»dəki Ərmən

sözünü Armeniya kimi çevirmişdir, mətnə isə Ərməndir: «Bütün ölkə Arrandan Ərmənədək o qadının hökmünə tabedir».

«Nizamının tərcümeyi-halının anlaşılmasını etkiləmiş gülünc linqvistik dolaşığı Bahər törətdi» deyən Aqafangel Krımskinin dərinədən araşdırmadan pəhləvi dilinin fars dilinin Gilanda danışılan bir ləhcəsi olduğunu yazmasını, eləcə də İranla bağlı «qədim fars mədəniyyəti» sözünü işlətsə də, onun nə olması haqda bir söz, bir nişan göstərə bilməməsini öyrənən oxucu cərəyanlarına orientalizm, özlərinə də orientalistlər deyilən xristian-mason, rus şərqşünaslarının Şərq mədəniyyəti üçün gördükləri yaxşı işlərin dəyərini kiçiltmədən, etdiklərinin çoxunun doğrudan da yalan-palan, boş sözlər olduğunu görür.

B.A. Dornun əsaslandığı Həmdullah Qəzvini yazan kimi, pəhləvi dili Xəzər dənizinin güneyindəki Gilanda danışılan bir ləhcə idi, Arran və Şirvanda bu dildə danışılırdısa, burada və ya başqa bir yerdə 1925-ci ildən sonra ingilislərin türk-fars düşmənçiliyi salmaq üçün Qacarlar türk dövlətinin yerində yaratdığı İran şahlığının əfsanəvi Keylərin pəhləvi dilində niyə bir söz, bir nişan qalmayıb?

Guya fars olan əfsanəvi Keylərlə sonrakı Sasanilər belə böyük mədəniyyət yaratmışdırlarsa, savadsız dedikləri Toğrul onların qüdrətli dövlətlərini «5-10 köçəri elatı» ilə necə dağıda bilərdi?

Dağıdıbsa, demək, onların dedikləri şey dövlət yox, doğrudan da əfsanə olub. Dağıdıbsa, demək, türklərin daha böyük hərbi-siyasi, iqtisadi, mədəni, milli-mənəvi gücü-qüdrəti olub. Deməli, əfsanəvi Keylərlə Sasanilər haqqında uydurulanlar doğrudan da yalan-palan əfsanə, fars-mason özəlliyidir.

Belə adamlar «gül sözlü» Nizami deyən kimi, «əfsanədən başqa bir bilik qanmazlar».

Düşüncəsi dolaşdırılmış əziz oxucu da bu açıqlamaları oxuduqca bir çox gerçəyə çatacaq.

«Dil açdım, dəri dilində dürlər saçdım» deyən Nizami Gəncəvi 800 il qabaq «İqbalnamə»nin «Kitabın başlanğıcı» bəlmə-

sində bir sözü də uyğun olmayan dəri (fars-tacik) və pəhləvi dillərinin ayrı dillər olduğunu göstərir: «Yunan filosoflarının başçısı dağ mədəmindən cəvahir belə çıxarır: «Bir dəfə dünyanı görmiş o şah gəzməkdən tozu çarxa qaldırdı. Uzaq yoldan yunan torpağına gəldi. Onunla da öz ilk vətəninə işıq verdi. İstirahətdən elmlə məşğul olmaq fikrinə bəyini düşdü. Alimlə (Aristotel) tədqiqata başladı. Düşüncəsilə fələyin beynini döldü. Gizlinlərin bağlı qapılarını açdı. Yunan, pəhləvi və dəri dillərində sözdə başılığa nişan axtardı. Şahların fars dilində dəftərindən, su kimi əzbərdən yadında olanlardan, hər yer-yurdun başqa dillərində olan, istər yunan cinsindən, istərsə də rum cinsindən (əsərləri) buyurdu ki, filosofların hamısı elmə aid nə varsa tərcümə etsinlər».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də fars və pəhləvi dillərinin ayrı dillər olduğunu yazır: Nizamidan əvvəl «Xosrov və Şirin», «Haft peykər», «Leyli-Məcnun» konuları əski kitablarda qismən ərəbcə nəzm, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr halında bulunurdu. Nizami ilk dəfə olaraq onları özünə xas sənətlə nəzm etmiş və rəngli şeirlə canlandırmışdır.

«Sirlər evinin xəzinəsinə gövhər yığan» Nizamının «Yeddi gözəl»də yazdığı «pars mədəniyyətlili pəhləvixanlar çəng ahəngilə «Pəhləvi» oxudular», ərəb şairləri dürr kimi saf şeirləri rübabın nəğməsilə oxudular» sözləri oxucunu dolaşıdır da bilər. Ancaq sayğılı oxucu dərinədən baxarsa, bunun dil yox, mahnı anlamında işlədildiyini anlayar. Söz bu anlamda «Beşlik»də bir neçə yerdə işlədilmişdir.

Yevgeni Bertels də «dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş mükəmməl bir əsər» saydığı Xosrov və Şirin poeması barədə fikirlərini açıqlarkən Orta çağın bəzi qaynaqlarında qarşılaşılan Ərmən sözünü Ermənistan kimi vermişdir. Gerçəkdə isə, ərəb qaynaqlarındakı Ərmən «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın bir parçasıdır.

Yevgeni Bertelsin «dünya ədəbiyyatında misli görünməmiş

mükəmməl bir əsər» baxışını bir az dərinədən araşdırmaq.

«Mənim yaratdığım bakir mənalardan misli yoxdur, onların boyu ölçüsündə paltar yoxdur» deyən Nizami də «Xosrov və Şirin» əsərində «Bu munis şəkil mələz bir gözəldir, atası hindu, anası nazəndə türkdür» deyib, yüksək qiymət verir.

«Doğu və Batıda Günəş kimi bəlli bir ruh» olan Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə»nin başlanğıcında «Mən bu dastanı yazdım ki, qiymətə qədər əbədi qalsın», sonunda isə bu əsərdə «Yüksək sözləri ki, mən bu yarı olmuş namədə öz bakir fikrimdən çox xərc etlədim. Əgər inciləri ki, mən bu namədə düzmüşəm, hər fəsil başına yenidən bağlamışam. Yenə də onları sapa düzsələr, bu boynbağı düzəldən sap incilərlə dolar. Gözəl sözlərin ayrıca siyahısı, hikmət qanunundan bir dəftər olar... Mən bu saza elə ipək tel çəkdim ki, səsi Zöhrənin avazından daha xoş oldu. Harada ki, bir yanlışsa rast gəldim, onu həqiqət zivərilə bəzədim. Söz ki, gerçəkliyə aparıb çıxarmadı, Aya təkyə vursa da xardır. O qocaman bəzəkçi orada həqiqət sözlərində yanlışlıq etmişdi, yanlış deyilmişləri yenidən təzələdim» deyir.

«İskəndərnamə» «Xızırdan qulaq qəbul etməyən sirr alan» Nizami Gəncəvinin şah əsəri, «Beşlik»in qızıl tacıdır!

Sözün «şahlar şahı» Nizami Gəncəvi dünyanı Makedoniyalı İskəndərin adından ədalət və təkəllahlı dinlə idarəetmə hikmətini göstərmiş, dünyadan «bütün pislilikləri qovduğu», «zülümün qapısını taxtlatdığı» dünyəvi baxışlarını açıqlamış, «Xosrov və Şirin»də dediyi «Adəm oğlunun bilmədiyini bir çarə yoxdur, o yalnız ölümlük uşağa bənzəyirəm ki, öldü, dünyanı görməmiş canını tapşırı. Bütün dünyanı yuxarıdan və aşağıdan görmüşəm, hələ də gözüm baxmaqdan doymamışdır. Otuz altı il deyil, əgər bu otuz min il olsa belə... Ömrü qəflətlə başa vurmam, onu ancaq ağıl və hünər yolu ilə keçirdim. Hər bir elmdən bir dəftər oxumuşam... Ölüm qapısını açmağa çarə bilmirəm. Gələn torpağı qızıla

çevirən İskəndərin canına əlac tapın» dedirtməklə insanlığa insanlıq yolunu göstərir.

Aristoteldən Hörmüzdədek bilginləri arayıb, bəlkə məni bu dərddən qurtardılar desə də, heç kəsdən yardım ala bilməyən İskəndər «Bunlar boş sözdür, bu yerdə allahın adını yad etmək gərək. Bəlkə o məni əzəbdən azad etdi... Mən anadan çıpaq doğulmuşam, məni yenə torpağa çıpaq tapşırı... Mən o quşam, məmləkət mənim dağıdır. Elə ki getdim, cahan niyə mənə görə yas saxlasın? Çox mənim kimilərini doğdu və tez də öldürdü... Əgər zülm etmişəmsə, mənə halal edin, çünki zülmkarları da öldürmüşəm. Mənim qara tabutun torpağa qoyulanda... Başa torpaq sovrmaq əvəzinə mənim bağışlanmağım üçün dilinizi işə salın» deyərək, «O dünyada nə yaxşılıqlar etmişdi ki, dünya onu incitdi və yaxşılıq etmədi. Nəhayət, elə ki, o çəkilib pərdənin arxasına getdi, dünyanın ədalətsizliyindən ürəyi incik getdi... Bir qul ki, onun kəfəninə ətir tökdü, qapağı qızıldan olan tabuta onu yerləşdirdi. Bədən ki, öldü və əndam gümüş kimi oldu, ətirli kəfənin və qızıl tabutun nə faydası? Şah əmr vermişdi ki, tabutdan onun bir əlini qırağa çıxarsınlar, onun əlinə boş torpaq töksünlər» və «Carçı hər yana xəbər verdi ki, dünyanın yeddi ölkəsinin hakimi... dünyanın hər xəzinəsindən yük bağladı, əlində torpaqdan başqa bir şey yoxdur. Siz də dünyadan köçəndə bu torpaq diyarından bir ovuc qara torpaq aparacaqsınız» sözlərlə bütün dünyanı tutmağa çalışan bugünkü xristian-mason doymazlarına insanlıq dərsi verir.

Tarix boyu Oğuz xandan Çingiz xana, Əmir Teymura kimi bütün böyük türklər dünyanın insan yaşayan dərddə biri - «rub-i məskun» deyilən Yer kürəsində əbədi ədalət yaratmaq istəmişlər. Bu da insanlığın qarşısızalmaz bir arzusu, ideyası, gizli - sirdir.

«Əbədi salnamələrə əbədi naxışlar vuran» Nizami «Yeddi gözəl»i haqqında isə deyir: «Bu elə bir (əsər) deyildir ki, bir neçə vaxtdan sonra uca fələk onun üstünə qələm çəkə bilsin. Çünki yeddi

min il ərzində yeddi ədviyyə ilə bir qazan elə yemək bişirmişəm ki, onu nuş etsən, sənin canını cuşa gətirər».

Buna görə də biz ancaq «dünya durduqca sözü duracaq» Nizaminin «Xosrov və Şirin»ə gözəl desək, «Sirlər xəzinəsi», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İskəndərnamə» dil açığ - Bəs biz? deyirlər.

«Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın qədim ərəb qaynaqlarında qeyd edilmiş sınırlarına baxaq: «Həmədan həddinin ibtidasından ta Zəncana və Əhərə və axır Dərbəndi-Xəzərə çıxınca bunlara Azərbaycan deyirlər. Şərqdə Deyləm və bəzi cəbəl (dağ) şəhərləri, cənubda İraq və bəzi cəzirə (ada) şəhərləri, qərbdə Ərməniyyə və bəzi Rum məmləkəti, şimalda Aran və Bəhri-Xəzərə müntəhi olur. Paytaxtları Ərdəbil, Şirvan və Təbriz. Azərbaycana məxsus şəhərlər - Xosrov, Səlmas, Cəzə (Gəncə), Naxçıvan, Bərdənc, Xoy, Xoyənh, Urmiyə, Marağa, Ucan, Məyanic, Mərənd, Muğan, Bərzənd, Bərdə, Sultaniyyə».

«Söz almazından qılınca düzəldib dalınca gələnlərin başını vurana» Nizami Gəncəvi də «Sirlər xəzinəsi»nin Ərzincan hakiminə yazdığı «İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram Şah ibn Davudun tərifsi» başlığında onun hökumranlıq etdiyi, «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın qərbindəki Ərmənin (filoloji çevirmədə Ermənistan yazılıb) Rumun yanında yerləşdiyini deyir: «O, qüdrətdə şahların sərvəridir. O öz biliylə zamanənin ən şöhrətlisidir. O, cahan mülkünü hamıya paylayandır. O, həm Ərmənin padşahıdır, həm də Rumun şahıdır».

Ərzincan hakiminə deyilən bu sözlər bir tarixi faktı da xatırlamağın gərəkliliyini deyir. Müsəlman türklərin Anadoluda siyasi hakimiyyəti ələ keçirdiyi dövərdə Bizans imperatoru Suriyada yaşayan hayların katalikosuna məktub yazıb onları Anadolunun içərilərində yerləşməyə çağırmış, burada yayılmalarına şərait yaratmışdır.

Yevgeni Bertels yazır: «Şapur Ermənistanı gəlir, qaldığı mo-

nastırda rahiblərdən Şirinin yoldaşları ilə bərabər olduğu yeri öyrənir, bunların gəzdirdiyi yerə yaxınlaşır...Xosrovun ayrılığına dözə bilməyən Şirin Şəbdiz adlı yüyürək ata minib Ermənistandan qaçır...Xosrov Ermənistanı çatır. Məhin Banu qardaşı qızının yox olmasından çox xiffət edirsə də, əziz qonağını qəbul edir və qışı paytaxt olan Bərdədə keçirməyi ona təklif edir...Şirin obrazını yaratmaq üçün Nizaminin müsəlman aləmindən xaricə çıxması və öz nəzərini xristian Qafqazına salması maraqlıdır. İstər Şirinin, istərsə də onun ağıllı bibisi məlikə Şəmiramın obrazının, məşhur gürcü gözəli Tamara haqqında Nizamidə olan məlumat sayəsində meydana gəldiyinə şübhə etmək olmaz».

Azərbaycan türklərinin XX yüzildə yetirdiyi ən böyük milli ideoloqu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni də belə və daha qədim uydurmalar aldadıb.

Çox dəyərli əsərini qürbətdə - Buxarestdə, İstanbulda, Almaniyada, «mühacirət həyatının çəkilməz şərtləri içərisində» yazan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bəzi məsələlərin tarixi köklərlə dərinə uğraşmaq imkanı olmamışdır. O, «Azərbaycan şairi Nizami» anıtında bir çox tarixi, ideoloji yanlışları düzəldib yeni ideyalar versə də, «Xosrov və Şirin»dəki Ərmənin («Xosrov və Şirin»in professor Həmid Məmmədzadənin filoloji tərcüməsilə 1981-ci il çapında Nizami Gəncəvinin yazdığı kimi, Ərmən yazılıb), Şirinin, Məhin Banunun, Dəmirqapı-Dərbəndin, bütövlükdə Qafqazın ermənilərlə heç bir siyasi, milli və tarixi bağlılığının olmadığını sübut etməyə çalışmayıb.

Bu çatışmazlığı duyan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazmışdır: «İllərin məhsulu olsa da, vasitələrin çox da tam olmadığı şərtlər içində doğulan bu əsərinin müəllif, istər-istəməz, əskikliklərdən uzaq qalmadığına qanədir. Oxucularından dilədiyi ən səmimi şey bu əskiklikləri ona bildirmələridir. Bu surətlə Nizami haqqında bizdə zəncən əskik bulunan məlumatın tamamlanmasına xidmət etmiş olurlar».

Azərbaycan, millət, yurdumuz qarşısında böyük məsuliyyət daşdığını bilən, özünün dediyi kimi, «Milli Azərbaycan davasının tarixi rəhbərliyini içəridən aldığı bir missiya ilə üzərində daşıyan» milli ideoloq məsələyə bir də qayıdıb, anıtın «Nizamiyə borcumuz» başlığında yazır: «Bu vəzifədən bizə düşən hissəni bəşarməq üzrə, təsarladığımız və savaşı çağının doğurduğu güclüklərlə, qaynaqları görmək imkanının darlığı üzündən istənilən olğunluğu bulduğuna çox da qane olmadığımız bu səhifələrin Nizami ildönümünə ərməğan edilməsindən başlıca məqsəd türk gəncliyində Azərbaycanın bu böyük şairinə qarşı ilgi oyandırmaqdır».

Milli ideoloq «Azərbaycan şairi Nizami» anıtına yazdığı «Mənzum bir xülasə»də Məhin Banu və Şirinlə bağlı ona kimi deyilmiş, inana bilmədiyini fikirləri: «Məhin Banu ağıllı bir sultandır, muğanlıdır, qadın bir hökmrandır» sözlərilə düzəltdir.

Sovet dönəmində dinən susdurulur, danışan öldürülürdü. Milli, dini, siyasi-ideoloji nədənlərlə yaradılmış belə uydurma və yalanların kökləri isə, ən azı, «tarixçi» Simokattaya gedib çıxır. Əslən misirli olduğu yazılan Simokatta VI-VII yüzillərdə yaşayıb. O, Şirinin Bizansda doğulub, xristian dinindən bir rumlu olduğunu yazmışdır.

Professor Qulamhüseyn Beqdeli «Şərq ədəbiyyatında Xosrov və Şirin mövzusu» kitabında VII yüzilin 70-80-ci illərində Suriyada yazılmış, yazarı bəlihsiz bir qaynaqda Şirinin xristian dinindən, rum millətindən olmasının yazıldığını deyir.

Qulamhüseyn Beqdeliyə görə, bu fikir çox da düzgün deyildir. Bir erməni müəllifə əsaslanan professor yazır: «Erməni mənbələrində isə Şirinin adı ilk dəfə VII əsrdə yaşamış keşiş Sebosun tarix kitabında çəkilir... Sebos Şirinin xuzistanlı olduğunu qeyd etmiş, hansı millətə mənsub olduğundan söz açmamışdır. Lakin xristian olduğunu təsdiq etmişdir. O yazır: «...Xosrov çoxlu atəş-pərəst qadınlar aldığına baxmayaraq, xristian qadınlarından da nikah etmişdir. O, Jujistan (Xuzistan) məmləkətindən Şirin adlı

olduqca gözəl bir xristian qızla evlənmişdir... O, Şirini «xatunlar xatunu» etmişdir».

«İşıqlı ürək və təmizqanlı» Nizami Gəncəvi özünün ruhi-mənavi baxışlar sistemini yaratmış, yazdığı əsərlərində üstünlüyü gərək tarixə, çağa uyğun olaraq hər yerdə türk millətinə vermiş, onların böyük tarixini yazmışdır.

«Meylini ağla bağlamış» Nizaminin «nəzəri» Rumdan İrana, İraqdan Türkünə, Misirdən Zəngibara, Hindistandan Çinə, Çindən Tibetə, Bulqardan Rusa, Quzey qütbündən qaranlıq ölkəyə kimi bütün dünyanı ən yüksək düzəydə dolaşır.

XXI yüzildə - bilgi çağında yaşayan oxucu «hər bir elmdə əvəzsiz» Nizaminin dünya haqqında verdiyi bilgilərdən, bilikdən heyətlənir.

«Hər bir incə fikir üçün tez qələmə əl atan» Nizami sözlə Əlbürz dağından Kürə, Şəttülərəbdən Ceyhuna, Zərdüşt ayinlərindən Qəndəhar bütəxələrinədək əvəzsiz bədii «rəsmlər» çəkir, çağdaş alimlərin yüksək elmi-texniki vasitələrlə 2007-ci ildə dəqiqləşdirdikləri «Nil çayının başlanğıcı»ndan Qanq çayına kimi, Şor şulu Çin dənizindən, acı sulu Zəngibar dənizinə kimi» dünya və yaranış haqqında çox dəyərli bilimsəl, fəlsəfi fikirlər söyləyir.

«Bizdən əvvəl heç kəs belə nübar verməyib» deyən Nizaminin «Beşlik»ində irəlidi alınmış Xuzistan uzağın nişanı, göstəricisi, bənzətməsidir.

«Köhnə dastanlardan xəbər verən» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»də bütün millətlərin həyatından çox yüksək düzəydə danışdığı poemaları, başda «Xosrov və Şirin» də olmaqla, Azərbaycan türk ruhunda yazılmış böyük mədəniyyət anıtlarıdır. Bu anıtlarda o, hər yerdə üstünlüyü türkə, türklərə vermişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıtında hər kəsin görə bilmədiyini, görə də demədiyini, bəzən də paxıllıqdan gizlətdiyi bu ruhu görmüş, duymuş, çox yüksək düzəydə yazmışdır. Biz də bu kitabda «Beşlik»dəki Azərbaycan, türk ru-

hunu bir az da geniş açıqlamağa çalışacağıq.

«Qədim dastanları bilən» Nizami «Xosrov və Şirin» poemasında çeşidli yollarla Şirinin türk olduğunu yazır. Qardaşı qızı Şirinə öyüd verən Məhin Banu bu gün də davam edən türk ruhunuza, milli ləyaqətimizə, dilimizə uyğun danışır: «Səni vəfəli və namuslu görsə, el qaydası ilə gəlib səni məndən istər. Namuslu qız kimi dünyada adın çəkilər, dünya şahlığı sənin olar. O, aydırsa, biz günəşik, o, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq», yəni o, farsların başçısı Keyxosrov soyundandırsa, biz də türklərin, Turanın başçısı Alp Ər Tunqa soyundanıq.

Hansısa bir «erməni kraliçası»nın özünü türklərin başçısı sayması ağlasığan deyil, gerçək tarix və ədəbi gələnlərlə uyusmur. Çünki tarix boyu bu yerlərdə fiziki və siyasi qüvvə türklər olmuşdur.

Rumun da, İrənin də qoşununun əskərlərinin çoxu türklərdir. Bəziləri buradakı türk sözünü igid deyə yozsalar da, bənzətmə yenə çağın hərbi-siyasi nişanının, simvolunun türklər olduğunu göstərir. Ruslarla savaşda türklərin bu qüdrətindən yararlanmaq istəyən Makedoniyalı İskəndər deyir:

«Rus döyüşündən mənim qorxum yoxdur, çünki dağ başından çoxlu sel axar. Xəzər dağlarından Çin dənizinə qədər hər yeri türklərlə dolu görürəm. Türklər rumlularla qohum da deyil, ruslara rumlulardan daha çox kin bəsləyirlər. Həmin bu keçiddə türk oxları ilə rusların ayağına qabar salmaq olar».

Sözdə, düşüncədə Məhəmməd peyğəmbər kimi, «sözündə məhmudluğa çatmış» Nizami bu sözləri elə belə, boş yerə deməyib. Çağın hərbi-siyasi gücü belə idi: «Ərəbistanda, İranda, Rumda və Rusda qılinc türklərin əlindədir və onların qılincinin qorxusu ürəklərdə bərk yerləşib».

Bir sıra bilim adamları Makedoniyalı İskəndərlə rusların saşını anaxronizm adlandırırlar. Onların fikrincə, miladdan qabaq Rus olmayıb. Amma bu fikir çoxlu sorular doğurur.

«Xəzinədən cəvahir paylayan» Nizami Gəncəvi kimi ürfani-

ruhi-mənavi bir qüdrətin Rus uydurmağa nə ehtiyacı var idi?

Həç bir tarixi qaynaq da rusların IX yüzildə bir neçə gündə doğub-tərədiyini yazmır. Onlar bu çağdan Rus adı ilə siyasi birlik forması kimi tarix səhnəsinə çıxmışlar. Bu Rus sonralar xristian rahiblərin saxtalaşdırdığı salnamələrdəki, romanovlar dönəmində və sovet alimlərinin xristian Rusu türkdən, Qırpaqdan (Çöl) ayırmaq, rusların kökündən, soyundan türkü silmək üçün quraşdırdıqları «Ryürix rusu» deyildir.

«İskəndərnamə» poeməsindəki rusların başçısı Qıntal, döyüşən Rus pəhləvanlarının adı Kupal (Qıntalın qohumu) və Cuda-rədir. Qıntal yeddi Rus elindən (Xəzər, Burtas, İsu, Eylaqlı, Qırpaq, Ərk, Alan) qoşun yığır. Qaynaqlar Xəzər, Burtas, Eylaqlı, Qırpaq, Ərk və İsunun (isquz-quz-oğuz-skif) türk soylu olduğunu yazırlar.

«Beşlik»də rus sözü bir etnos kimi yox, Rus və Burtas elləri-tək ayrı-ayrı da verilmişdir. Onlar ya ortağ, müttəfiq, ya da ayrıldılar. Makedoniyalı İskəndər deyir: «Dünyada nə Rusdan, nə də ona uymuş Burtasdan bir əsər qoymayacağam».

Böyük Səlcuqlular dövlətinin otuz il baş vəziri olmuş, «haqq-tanıyan» Nizaminin də «Yeddi gözəl»də «Adı Məlikşah olan padşahın Nizamülmülk kimi dinsevər xacəsi vardı» sözlərilə, «İqbalnamə»də isə «Məlik İzzəddinin mədhi» başlığında «Bir vəzir var tədbirdə Nizamdan artıq, tam layiq ad qazanmışdır. Şah Məlikşah kimi hamı olduğu üçün onun vəziri ikinci Nizam olmalıdır» sayğısı ilə xatırladığı Nizamülmülk (1017/8-1092) də «Siyasətnamə» əsərində Sultan Məlikşahın soyunun Əfrasiyaba - Alp Ər Tunqaya gedib çatdığını yazır.

«Gövhər mədəni» Nizami türk qürurundan, eləcə də türklərin dünyadakı yüksək adını kiçiltməmək üçün düşmənlərinə: «Nəcə mən Daranın qürurunu sındırdım, o, alçaq Furun məkanında nələr etdim» kimi ağır sözlər yağdıran Makedoniyalı İskəndəri Çin xaqanı ilə ehtiyatla danışdırır: «Yəğməyə və Çinə ona görə gəl-

mişəm ki, əlimə Yəğmə və Çin gözəli salam. Mənim özümün də çoxlu incilərım var, çinli və yəğməli qulamlarım var. Göydən yer üstünə aşağı düşmək İrandan Çinə gəlməkdən qat-qat yaxşıdır. Ey Çin türkü, beynində nə varsa boşla, axı sən tufan qarşısına çıraq tutursan».

«Siləncəbdən, Fərqanədən, Xırızdan, Çaçdan, Qaşqardan» «zər kəmərlı pəhləvanlar çağırır», «ordu dəstələri»ni birləşdirəndən sonra «ürəyini toxtadan», «polad bir dağ kimi yerindən tərpənilib» İskəndərin «az-çox iki mənzilliyinə» çataraq hərbi qərargah quran «xanlar xanı» Rum şahının «əhvalını doğru öyrənmək» üçün casus göndərib: «Qoşunu Çin hüduduna ona görə çəkdim ki, Turan mülkünü ələ keçirəm» deyən Makedoniyalı İskəndərdən «gecə-gündüz xəbər tutur».

«Çin ipəyinə naxışlar vuran nəqqaş» Nizami Gəncəvi anıtın bu yerində Yevgeni Bertelsin «Xosrov və Şirin» poemasında görüdüynə bənzəyən çox gərgin psixoloji səhnələr yaratmışdır. Türk xaqanını onu aldırb savaşa gəldiyini görən İskəndər: «Başladı türklərə nifrət deməyə: Fitnəsiz anadan bir türk doğmamış. Çində həmişə qaşlar qırışar, heç vaxt peymanını onlar gözləməz. Qədimdə nə qədər doğru demişlər: «Çinlilərdə nə əhd var, nə də ki vəfa». Dərgözlülük onların sifətidir. Vüsəti başqalarının gözində görörlər. Belə olmasaydı, belə bir sülhü nə üçün buraxıb düşmənçilik yoluna düşdün?...Mən bilmirdim ki, məhəbbətiniz kindir. Çinlinin ürəyi əyri-üyrüdür. Çindəki türklərdə vəfa olsaydı, dünyanı qəbalarının qırışığında saxlayardılar».

«Mən sınıram, sınısam da kamilləşərəm» deyən Nizami Gəncəvidən yüz il qabaq yaşamış Mahmud Qaşqarlı da türk xaqanını İskəndəri qorxuzmaq üçün onun qoşununun ön sıralarına «gecə basqını» edib yendiyini, sonra isə sülh bağladığını yazmışdır.

Türklərlə bağlı bu olayların oxşar verilməsi tarixi, siyasi, milli bilgilərin düzgünlüyünü və ədəbi gələniyi göstərir.

«Xosrov və Şirin» poemasının «Xosrovun Bəhramdan qaçıb Ərmənə gətməsi» bölməsində «Bəhrəmin qılıncı qarşısında məğlub olduqda, şahmatda uduzmuş oyunçu kimi. hansı xanəyə ayaq basdı, ona kiş verdilər. Min hiylə rənglə, yolla cıgırla, özünü Azərbaycana (Bir sıra qədim qaynaqlarda «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın indi İran İslam Respublikasında qalan bölümünə Azərbaycan deyilib, quzeyi isə çox vaxt bölgələrin adı ilə - Şirvan, Muğan, Ərmən - Aran-Arran, Xəzərlər və b. adlanıb) çatdırdı. Oradan da Muğana tərəf mənzil saldı» yazılmışdır.

Poemanın «Xosrovun Ərmənə çatması» bölməsində isə deyilir: «O, gül kimi, dağlının sərhədinə çatdı. Nəsimindən sərhədcilər xəbər tutdular...Oradan Muğana tərəf yollandı, Muğandan da Xəzərlərə sarı keçdi».

Mətdəndən «Sasanilər dönəmi»ndə Ərmənin sınırlarının bəlli olması və orada əsgər durması aydınlaşır.

«Gövhərdüzənlərdən xəbər verən» Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında hayların yaşadıkları əsas yerlə bağlı irəlidə dediklərimizi «Çindən. Xarəzmdən, Qəznə və Qurdan qoşun yığıb» İskəndərlə savaşa gedən Daranın «Qoşunu atəştək Ruma apardı, çatdığı yerlərdə bayquş ulaşdı, coşqun dəniz kimi Ərmənə (çevirən yanlış olaraq Ermənistan yazıb) girdi» sözlərilə təsdiqləyir.

İskəndərlə Daranın m.ö. 331-ci il oktyabrın 1-2-də olduğu deyilən «Qavqamel döyüşü» olubsa, Babilistanda (İkiçayarası, Mesopotamiya), XX yüzildə ingilislərin dağıdılan Osmanlı imperatorluğunun torpaqlarından dünyada xristian-mason siyasətlərini yeritmək, «qaynar nöqtə»lər yaratmaq üçün düzəldikləri İraq Respublikasının Cəzirə düzündə olub.

«Yenidən köhnəyədək dehqan tarixindən dastan yaradan» Nizami yazır: «Mosulun yerləşdiyi Cəzirə düzü istirahət yeridir, xoş düşərgədir. İki tacidarın toqquşması orada idi».

Buranın da əhalisinin çoxu türklər idi. Ancaq buraların milli

tərkibi XX yüzilin 2-ci yarısında, özəlliklə də 2003-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatları İraq Respublikasını tutandan sonra hərbi-siyasi oyunlardan, olaylardan çox dəyişdirilib.

İskəndərin Dara ilə savaşa gəldiyi yol, bizlər bir yana, çağdaş Avropa alimlərinə də yaxşı bəllidir. Onlar bu haqda sənədli film də çəkmişlər. Bu yol Türkiyə Cümhuriyyətilə İraq Respublikası arasındakı «Həbur sınır qapısı»ndandır.

Ruma, İskəndərlə savaşa gedən Daranın ordusu 5-10 günlük yolu qoyub, Şapur kimi «Xosrovdan ayrılıb bir aya Şirinin yanına çatdı. Çöldən, biyabandan keçib sürətlə Ərmən dağlarına çatdı» parçasında deyildiyi kimi getməzdi. Hayların Rumda yaşadıkları yerlər isə yuxarıda göstəriləyən İraq yolunun üstündədir.

Ermənilərin saxtakar ideoloqlarının «Mən (Zəngiçay), mənim Erasx (Araz çayı) bacım, bizim böyük bacımızla (Volqa çayı ilə) Xəzərin dalgaları arasında doğma anamızın bətnində birləşərək» sayıqlamalarına baxmayaraq, XX yüzildən coğrafi anlamda işlədilər Ermənistan sözü bəlli tarixlərdə heç vaxt siyasi dəyər qazanmamış, Ermənistan kimi işlənməmişdir. Hayların bəlli tarixlərdə, 11-ci yüzilin 80-ci illərində Aralıq dənizinin qıyılarında Kilikiya deyilən yerdə yaratdıqları dövlətlik bir neçə ildə dağılmışdır. Bu Kilikiya da indiki Hayastan Respublikasından min kilometrərlə uzaqdır.

Ərəb alimi Təbəri (IX-X yüzil) Azərbaycanın «Xəzərlər məmləkəti» olduğunu yazmışdır.

Xəzərlər adlanan türklərin qədim və orta çağda onlardan çox uzaqlarda - Rumda yaşayan haylarla heç bir dərindən əlaqəsi olmamışdır.

Bizdən 850 il qabaq yaşamış «mirvari dənizi, cəvahir mədəni» Nizami Gəncəvi «İskəndərin Ərəbistanına gətməsi və Kəbəni ziyarət etməsi» bölməsində də Ərmən «Tərxibi-coğrafi Azərbaycan»ın ayrılmaz bir parçası olduğunu filoloji tərcüməsini irəliləyən verdiyimiz parçada açıq-aydın yazmışdır.

Ermənistan hökmdarı və ya özünü «hay» adlandıran hansısa bir erməni yox, Azərbaycan hökmdarı abxazların Ərmən vilayətini ondan ala biləcəyini deyir. Azərbaycan hökmdarının fikrincə, vilayətin vergisi Abxaza yox, qanuni padşaha - Azərbaycan hökmdarına verilməlidir, çünki türklərin ulu babası Oğuz xan yaratdığı ilk dövlətin adını Azərbaycan qoyub. O, sonralar ərəblərin Ərmən adlandırdıqları ölkənin də baba yurdu Azərbaycanın bir parçası olduğunu hamudan yaxşı bilir!

«Aləmin pərgarında bilici mənəm» deyə Nizami abxazların «qol zoru»ndan, pisləklərdən qurtulmanı ölkənin «bulaşıqdan təmizlənməsi» adlandırır.

Sovet dönməsində abxazlara yanlış olaraq gürcülər deyiblər. «Dünya görmüş söz ustası» Nizami «Xosrov və Şirin»də: «Başımı gürcü teli kimi kəsdilər» yazıb, «Leyli və Məcnun»da isə gürcünü göyə bənzətmişdir: «Bu tellərini sallamış gürcüdən gündüz telin ucu kimi kəsildi».

«Qeyri-adi» Nizami deyləmlərlə bağlı da çox gözəl oxşar bir bənzətmə işlədib: «Deyləm kəkilli axşam».

Abxaz SSRİ dönməsində Gürcüstan SSR-ə verilmiş indiki Abxaziyadır.

«İskəndərnamə»dəki Duvali gürcülərin yox, Abxazın başçısıdır.

Xristian-mason şərqşünas-siyasətçilər belə saxtakarlıqlar edib gerçək tarixi dolaşdırmışlar.

Məsələn, Orta çağ yazarı İbn Bibi «Türkmənlər məmləkəti» yazır, orietnalist-şərqşünas Yevgeni Bertels çağın bu tarixi gerçəyini dəyişib «Rum və Bizans» edir.

«Uca taxtın sapına mirvari düzən» Nizami Gəncəvi də gələcək nəsillərə «Türküstanın dirəyi» Alban dövlətinin sınırlarını göstərir.

Biz türklərin ən böyük, qutsal «Dədə Qorqud» kitabında aydın verilən bu sınırları yaxşı öyrənməliyik.

Gerçək tarix biliciləri sayları az olan gürcülərin daha çox dağlarda yaşadıklarını, XIX yüzildə xristian Rusiya imperiyasının işğalından sonra onların yardımı ilə arana enib torpaqlarını getdikcə böyütdüklerini, XX yüzildə Stalinin türk eli Borçalıya da verməklə onlara Gürcüstan SSR qurduğunu yaxşı bilir. «Beşlik»də Abxazın «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»dan uzaqlığının göstərilməsi də çox şeyi aydınlandır.

Türklərin bugünkü Gürcüstan Respublikasının torpaqlarında gözü yoxdur, əksinə, Azərbaycanla Türkiyə ona böyük yardım edirlər. Ancaq gürcülər də türklərə münasibətdə ara-sıra sapdıqları yanlış istəklərindən əl çəkməli, Qafqaz birliyinə çalışmalıdırlar.

Dərbənd dənizinin yanında yerləşən Ərmən atəşpərəstdir, büt-pərəstdir - «O tərəfdən büt-pərəstlərin Günəşi (yəni Şirin)...» doğmuşdur.

Bəlli olduğu kimi, türklərin yaşadıkları yerlər 10 milyon kvadrat kilometrə çoxdur. «Boylarının sayını ulu tanrıdan başqa kimsə bilməyən» bu millətin ellərinin bəzisi «Dədə Qorqud» boylarındakı müsəlman Oğuzlarla savaşıyan Qıpçak müləklər kimi büt-pərəst (Göytarıçı), başqaları xristian, atəşpərəst idi. Haylar isə heç vaxt atəşpərəst olmadıklarını deyirlər. Bu da onların Ərmən-lə heç bir bağlılıqlarının olmadığını bir daha göstərir.

«Sözün Toğan şahı» - qızılquşu Nizami də «canı ilə bəslədiyi» «Xosrov və Şirin» «gəlininin fahını» «türk Şirin»in adına vurmuşdur.

Sovet dönməndə Azərbaycanda və bütünlüklə SSRİ-də illər boyu Şirvanşah Axsitanın əfsanəvi Keylər soyundan olması be-yinlərə yeridilirdi. Bu işdə gerçək tarixdən çox Firdovsinin «Şahnamə» poeməsindəki əfsanələrə və «söz xəzinədarı» Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeməsindəki Şirvan şahı Axsitanın Nizami-yə məktubunun yanlış, ideoloji yozumuna əsaslanılmışdır. Bu

yanlış yozum Səməd Vurğunun şeirlə tərcüməsində Axsitan (Ağsartan) şahın dilindən dediyi «Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə!» sözlərilə mütləqləşdirilmiş, ideolojiləşdirilmişdir.

Ağsartan şahın bu sözləri XX yüzildə çoxlu çəkişmələrə, yozum-yorumlara nədən olmuşdur.

Akademik Aqafangel Kırmski V. Luqovskoy və Səməd Vurğunun redaktorluğu ilə çap olunmuş «Antologiya Azerbaydanskoy poezii» (M., 1939) kitabında Ağsartanın sözlərinin şeirlə yanlış çevrildiyini yazmışdır.

Aqafangel Kırmskinin beytin rus dilinə tərcüməsini eynilə verir: «Vernost naşa ne otliçetsya tyukskimi. (Potomu) slova na tyurksiy lad ne podabaet nam».

Yevgeni Bertels «Nizami və Füzuli» kitabında Vəhid Dəstgirdinin bu sözləri belə yozduğunu yazır: «Mənim sədaqətimlə sö-züm türk Sultan Mahmudunkutək deyil və pozula bilməz. Buna görə də türk sultanlarına yaraşan sözlər bizə layiq deyil. Biz yüksək Kəyan soyundan olduğumuzdan bizi öyən sözlər də yüksək olmalıdır».

Ruslarla savaşındakı qələbəsindən sonra şairlərin xaqan, yəni xanlar xanı dedikləri «şənböyük» Nizaminin də «dünya xaqanı, Günəş kölgəli Şirvanşah, nə Şirvan, hətta İran şəhriyari, bütün şəhriyarların başçısı, Keyqubad məqamlı Keyxosrov, söz şahı Axsitan» və başqa adlarla öydüyü, özünü «söz sərrafi» sayıb uca tutan Ağsartan kimi bir hökmdar «Ey qulluq halqasına məhrəm» dediyi bir şairə məktubunu Vəhid Dəstgirdinin yozduğu səviyyə-siz sözlərlə başlamaz!

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan Şairi Nizami» anıtının «Vəhid Dəstgirdinin yorumları» bölməsində bu aşırı fars millətçisinin belə uydurmalar yaza biləcəyini göstərmişdir.

«Yaxşı addan başqa yaxşı ad yoxdur» deyən Nizami Gəncə-

vi «Beşlik»ində Sultan Mahmudu bir neçə dəfə ucaltıq bənzətməsi kimi vermiş, «Xosrov və Şirin»də meraca gedən Məhəmməd peyğəmbərə «xoşbəxtlikdən mahmudluğa çatmışdı» deyərək, «İqbalnamə»də Məlik Nüsrətəddin «Mahmud kimi, ağıllı, bilikli, təvazökardır» demişdir.

Ola bilər Vəhid Dəstgirdi bu sözlərini «İqbalnamə»nin «Təzim xitabı» başlığında «Nizami bağından bir qədər badə Keykavus ayinilə içəsən. Tusvari nəğməli o qədəhlə sən «Şahnamə»nin haqqını Mahmuddan alasan. Hesab et ki, iki göhnə mədənin iki varisi var. Səxavətə varis sənsən, sözə mən. Əgər borc əvvəlcə verilməmişsə, varisin haqqı var varisdən istəsin. Mən elə demişəm ki, heç kəs elə deməyib. Sən isə onu et ki, onu da gizlətmək olmasın» sözlərinə dayanaraq uydurmuşdur.

Burada «Mənim dənizimdən iki gövhər çıxdı» deyən Nizamini Sultan Mahmudun adını çəkməklə şaha dolayısı ilə öz «Şahnamə»sinin haqqının yüksəkliyini anladığı görünür.

Yevgeni Bertels Vəhid Dəstgirdinin bu uydurmasını rədd edib şeirin başlanğıcını bir az düzgün anlasa da, işə Ağsartanın guya Kəyanilər soyundan olması baxımından yanaşdığından yanılır: «Bu beyti belə anlamaq olar: türksayağı deyilmiş sözlər bizə uyğun deyil, yəni türklərə verilə biləcək əsərlər bizə yaraşmır». Şəx-sən mən bunu «bizə antişuubi, ortodoksal-müsəlman» mövzularına «gəz deyil» konusuna yönəltməyə meyilliyəm».

Yevgeni Bertelsin masonçuluq yayan bu son cümləsini araşdırmaq.

Ağsartan heç vaxt şiməzəhəb ola bilməzdi. Azərbaycan əhalisinin, demək olar hamısı süni müsəlman idi - safii. Özəlliklə də Şirvan.

Bax belə! Kitabdən-kitaba köçürülüb zaman keçdikcə «mütləq həqiqət»ə çevrilən uydurmalar, yozum-yorumlar, yalanlar!

«Dünyanın sehrikar şairi» Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun»

nun» poemasının «Kitabın nəzminə səbəb haqqırıda» bölməsində yazır: «Bir gün şadlıq və səadətə Keyqubad sevincindəydim. Hilali qaşlarım açılmış, Nizami «Divan»ı (qarşıma) qoyulmuşdu. Bəxt güzgüsü mənimlə üz-üzə... Könlümdən keçir ki, işləmək zamanıdır. Tale yoldaşdır, bəxt köməkçim, nə vaxta qədər boş qəfəsdə (işsiz) oturacağam, dünya işlərindən kənar qalacağam?!... Dünyanın sazı ilə oxumalı. Dünya onunla uyuşanlarındır... Tərslik axtaran hər bir təbiət, tərs pərdə kimi tərsinə danışan olar. Ey tale, əgər sən alicənabsansa, məndən bir iş istə! Mən belə bir fal çarkən, (bəxt) ulduzu da keçməkdə imiş. Xoşbəxt zəhmət çəkən də elə çəkməlidir ki, dövlət verən də hey dövlət versin. Bu zaman çapar gəlib çatdı, şah həzrətlərinin əmrini gətirdi».

Şirvanşah Axsitan «öz gözəl xəttilə mənə yazılmış son dərəcə gözəl on-onbeş sətir» yazmışdı: «Ey qulluq halqasına məhrəm! Dünyanın sehrikar şairi Nizami!... İstəyirəm ki, Məcnun eşqi xatirinə, sədəfdəki inci kimi bir söz deyəsən. Bacarsan, bakirə Leyli kimi, iki-üç bakirə söz deyəsən. Oxuyub deyim: bu şəkərə bax! Başımı tərpedəm ki, başımdakı taca bax!... Bu kəlam bütün əsərlərin şahıdır. Ona söz sərf etməyə dəyər. Fars və ərəb dili bəzəyilə bu tazə gəlini bəzəyəsən! Bilirsən ki, mən söz sərrafıyam. Təzə beytləri köhnəsindən ayıra bilirəm. Onda-on vurmaqda məharətin var, onda-beş vurmağı boşla! Bir bax gör ki, təfəkkür mücrüsündən kimin həmayilinə inci düzürsən! Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti deyil. Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulmuşdur, ona yüksək söz lazımdır».

Elə ki, şahın halqası qulağıma keçirildi, huşum ürəkdən bəynimə vurdu. Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçırım, nə gözümlə görərdü ki, xəzinəyə yol tapam. Ömrümün süstlüyü, halımın zəifliyindən başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim. Məhrəm bir adam yox idi ki, sirmimi deyim. Bu əhvalatı açıb şərh edin» (filo-

loji tərcümə, 1981-ci il çapı).

Şeirin farsçasındakı, çəkişlən «*Tokane sefat vəfaye ma nist, Torkane sefat səzaye ma nist*» sözlərini fikirlərimizi davam etdirmək üçün ayırırıq.

Hər hansı şeiri, bədii mətni başqa dilə çevirərkən sözlərin, anlamların hər iki dildəki yük tutumlarının onların milli və ictimai psixologiyadakı yerinin tapılması, düzgün qarşılığının tapılması ən birinci istək olur.

Əsərləri başdan-başa türk ruhu, Azərbaycanla bağlı «cadu xəyallı» Nizamının burada yazdığı da Azərbaycan, türk ruhunda böyümüş hər bir türkə açıq-aydındır.

Torkanesəfat Azərbaycanda ictimai şüurda indi də qalan türkəsayağılıq anlayışıdır və Ağsartan şah «türkəsayağılıq bizim özəlliyimiz deyildir, türkəsayağılıq bizə yaraşmır» deyir.

Türkəsayağılıq, türkçərarə və b. anlayışlar bu gün də türk dilində işlənir, anlamları da bütün türklərə, azərbaycanlılara aydındır.

Bu sözlərin sovet ideoloqlarının dediyitək, Axsitan şahın fars olduğu üçün türk dilinə pis baxması kimi açıqlamaq böyük yanlışdır.

Yevgeni Bertels çox yaxşı bildiyimiz tarixi bir gerçəyi yazır: «İç Asiyanın siyasi gəlişimi yeni İran dilini - yəni farscanı - danışma dilləri farsca olmayan millətlər və qövmlər üçün ədəbi dil halına qoymuşdur. Farsca bu millətlər üçün XVIII yüzil Avropasındakı fransızca kimi, idarə edən yüksək sinif dili olmuşdur. Buna görə, yeni İran ədəbiyyatını sözün geniş mənası ilə yalnız fars ədəbiyyatı deyə almaq doğru olmaz. Bu ədəbiyyat İranın olduğu kimi, Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır».

Çağın ovqatına uyğun, ərəb, fars dillərində təhsil almış, özünü «söz sərrafı» sayan, buna görə də: «Bir bax gör ki, təfəkkür

mürüsündən kimin həmayilinə inci düzürsən», «belə gözəl dastanı deyərkən, nəzm təfəkkürünü zəiflətmə» deyən bir şahın türk olsa da: «türkəsayağılıq bizim özəlliyimiz deyildir, türkəsayağılıq bizə yaraşmır» deyib, əsəri onda-beş yox, onda-on vurmaq üçün ərəb və fars dillərilə bəzə deməsi təbiidir.

Bunu rus təhsil və tərbiyəsi görmüş, indi də ingilis dilinə yönələn adamların başçılıq etdiyi, «avrovizm», «atlantizm», «regional perimetr» siyasi dövlət kursu elan edilmiş bugünkü Azərbaycan Respublikasında da görürük.

Çağdaş dünyanın da çox yerində belədir. Burada adi olmayan, şişirdilməli, yasaqlanmalı bir şey yoxdur. Bu, illər boyu yeridilən türksevmez, millətüstü siyasətlərin yaratdığı adi ictimai psixologiya, böyük milli bələdir.

Buna görə də Azərbaycan Respublikasında yad millətin dilində təhsil almış, özgələrin qanunları, adət və gələnlərlə tərbiyə edilmiş adamlar millətə başçılıq etməməli, özəlliklə də dövlətin mənaviyyat sahələrinin başında durmamalıdır.

Özü də yeni bir «gəlin bəzəmək» arzusu ilə dövlətdən sifariş gözləyən, məktubu oxuyandan sonra: «Nə həddim var idi ki, əmərdən boyun qaçıram» deyən şair «Sənin Nizamiyə nəzər salmağın səadət gətirib, adını yüksəltdi. O da sənin sarayının keşikçisidir. Sənin sayəndə mübarək üzlüdür» deyərək, «Coş ey könül, coşmaq çağıdır. Dünya sözdeyəni niyə susmuşdur?! Bu gün söz meydanı mənimdir» yüksək ovqatı ilə Axsitanın «Min eşqnamənin üstü qələmin ucu ilə bəzəndi. Bu kəlam bütün əsərlərin şahıdır, ona söz sərf etməyə dəyər» istəyinə uyğun, «yeni gəlin»ini bəzəməyə başlayır, şahla arasında xoş münasibət yarandığından, əsərin «Şahzadənin tərfi və oğlumu ona tapşırmaq» bəlməsində «Atasına nəzər salmasan da, qardaşının qayğısına qalasan. Ona tam nəvaziş ilə adına həmişəlik bir maddi rüsum salasan ki, heç kəsə ehtiyacı olmasın, (xəcalətdən) başı aşağı və gözü (bir şeyin)

dalınca olmasın!» xahişini edir.

«Şahlar məclisinə yenilik verən» Nizami başqa türk sultanları, şahları kimi rus quldurlarını, axınçılarını yenəndən sonra sayğı ilə xanlar xanı - xaqan deyilən Axsitan şahın oğlundan da yaxşılıqlar gördüyünü «İskəndərnamə» poemasının «İskəndərin Keyxosrovun mağarasına getməsi» bölməsində xatırlamışdır.

«Yaşıl bağa fərş döşəyən» Nizaminin türk dilində yazdığı şeirlər bizə gəlib çatmamışdır. Şirvanşah Axsitan da «şirin sözlü» Nizaminin «farsdilli» olduğunu bilirdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıtının «Doğu İslam Mədəniyyətinin üç ortağı» bölməsində yazır: «Məşhur ərəb tarixçisi İbni Xəldunun daha XIV yüzildə qeyd etmiş olduğu üzrə, islam mədəniyyəti sadə, ərəblərin yaratdığı bir əsər deyil, islam dininə girmiş millətlərin bərabər yardıqları bir binədir».

İslam mədəniyyətinin bu xüsusiyyəti Doğuda, islam dünyasının özündən bəhs etdiyimiz bu qismində gözü daha çox çarpmaqdadır.

«La literature Arabe» adlı əsərində Abbasilər dövrünü təsvir edən fransız müəllifi Hart miladi VIII yüzildəki ərəb mədəniyyətinin durumundan bəhs edərkən ərəb olmayan ünsürlərin təsirlərini bilxassə bəlihtir. Bu dövrdə «İlahiyyət ilə hüquq bilgiləri ərəb olmayanların təsirində idi. Bunun kimi, idarə məqamları, dövlət mənəşələri və ədliyyə işləri dəxi, onların əlində idi, ədəbiyyat da onlar tərəfindən yazılırdı».

Doğu İslam Mədəniyyəti onu yoğuran ünsürlərdən üç milli amillə sıx bağlıdır.

Ərəblərlə bərabər onlar qədər, bəzi xüsuslarda hətta onlardan daha çox islam elm və ürfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu iki irqdən yetişmiş böyük islam şəxsiyyətlərinin dünyaca bəlli adları cildlər dolduran yazılara konu olmuşlar.

Bu qədər də deyil: İslam mədəniyyətinin Doğudakı irəliləməsində ərəbcə ilə bərabər farsca və türkcənin də müəyyən rolları vardır. Birər duyğu, düşüncə və bilgi vasitəsi olmaq üzrə, tarixcə bəllənmiş dövrlərdə bu iki dilin bilxassə, ədəbiyyat sahəsində və o vasitə ilə Doğu İslam Mədəniyyətinin irəliləməsilə genişlənməsində çox önəmli təsirləri olmuşdur.

Sovet dönəmində «İskəndərnamə»də «dəri dilində şeir yaratmaq da Nizamiyə layiqdir» demiş Nizaminin uzun illər şüurlara yeridildiyi kimi, «Leyli və Məcnun»un türkcə yox, fars və ərəb dililə bəzədilməsi tələbindən narazılığın fikri də şüurlara yeridilmişdir. Ancaq əsərin diqqətlə öyrənilməsi bunun yanlışlığını göstərir: «Elə ki şahın halqası qulağıma keçirildi (şahın məni öz qulu saydığını bildim), huşum ürəkdən beynimə vurdu. Nə həddim var idi ki, əmrədən boyun qaçıram? Nə gözüm görürdü ki, xəzinəyə yol tapam. Ömrümün süstlüyü, halımın zəifliyindən başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim. Məhrəm bir adam yox idi ki, sırımı deyim...» İndi ki, dünya şahı tələb edir, bu kitabı mənim adımla bağla... Belə gözəl dastanı deyərkən, nəzm təfəkkürünü zəiflətmə!... Elə ki, ciyərimə ürək verdiyimi eşitdim, ürəyimi oda yaxdım, ciyərimi paraladım... Bu nadir incini axtararkən, ayağım tük qədər belə sürüşmədi».

«Sözün zirvəsinə bayraq sancan» Nizami Gəncəvini «Leyli və Məcnun»u yazmaqdan çəkirdən uydurma «türksevmezlik» yox, konunun çəkici olmamasıdır.

«Asimanda təbil döyən» Nizami çox gözəl bəzədiyi «Xosrov və Şirin» «gəlin»indən sonra belə quru, soyuq konunu yazmaq istəmədiyini də açıq-aydın yazıb: «Ey aynaüzlü, dəmir iradəli (oğul). Ancaq nə edim ki, hava iki rənglidir. Fikir geniş, sinəm isə dardır. Əfsanə dəhlizi tang (darısqal) olarsa, sözün gedib-gəlməsi ləng olar. Sözün meydanı geniş olmalıdır ki, ilham at çapa bilsin! Bu əhvalat məşhur olsa da, sevinc hissi ondan uzaqdır. Şeirini

mayası sevinc və nazdır. Şeir bu iki amildən möcüzə yaradır. Pərişanlıq, bənd və zəncir (olan yerdə) söz çıpaq və cansıxıcı olar. Həddindən artıq bəzək vurmaq da, rəvayətin üzünü korlayar... Elə ki, ciyərlərimin ürək verdiyini eşitdim, ürəyimi oda yaxdım, ciyərimi paraladım».

«Düzgün tarix yazan» Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» poemasında deyir: «Mənim güleyim güleyləyə bildiyim kəslərdəndir, mənim türklüyümü həbəşlikdə almırlar. Odur ki, mənim dadlı dovğamı yemirlər», yəni bu qara, qaranlıq, geri qalmış, mühafizəkar ortamda - həbəşlikdə yaratdığım gözəllikləri, ucalıqları - türklüyü anlamırlar, türkcə yazdığımı oxumurlar.

«Səndən gələn şərbət də, zəhər də xoşdur» deyib allaha üz tutan Nizami «Leyli və Məcnun»da həbəşliyin qaralıq olduğunu açıq-aydın bildirmişdir: «vücudum həbəşdirsə, sən yaratıbsan».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də «Azərbaycan şairi Nizami» anıtında illər boyu şişirdilmiş bu məsələyə önəm verməyib sıradan bir olay kimi baxmış, oxşar bir fikri açıqlarkən: «Həbəşlik»dən məqsəd mütəəssiblərin qara cəhələri, «türk»cəsində məqsəd də dühasının məhsulu olan yüksək düşüncələridir. Siz itərsiniz bu şikayəti şairin yaşadığı dövrdə türkcə yazmanın daha adət olmayışı üzündən duyduğu təəssüf deyərək yorun» demişdir.

Filoloji tərcüməçilər isə klassik Doğu şeirində qaranın, qaranlığın bəlli həbəşlik bənzətməsini Həbəşistan kimi veriblər.

«Pak ürək və qalib bəxtli» Nizami «Leyli və Məcnun» poemasının «Kitabın sonu bəradə» bölməsində Axsitana bəzi ağıllı məsləhətlər verir. Bu məsləhətin bir parçasını Mübariz Əlizadə ilə Rüstəm Əliyevin tərcümələrindəki ayrılıqları göstərmək üçün veririk.

Mübariz Əlizadə (1981-ci il çapı): «Sənin üçün nəsihət verən olsa da, bu nəsihətçidən də Allahın köməyi ilə sübhə xas olan iki-üç kəlmə eşit!...İşini bilməkdə ayıq şahsan! Bacarsan, bir az daha

da ayıq ol!».

Rüstəm Əliyev: «...Z-in nasehe-nosrətə-ilahi, Beşnoy do-se hərfe sobhqani...Bidar şəhi be kardani. Bidar tork şou ər təvani...Bu Allahdan kömək alan nasehin sübh vaxtı iki-üç sözünü eşit...İş bilməkdə ayıq bir şahsan, bacarsan sayıq bir türk ol!».

Rüstəm Əliyev «ayıq ol» sözünü «türk ol» kimi tərcümə edib. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də «ayıq ol» yazıb. Biz də əlimizdəki nüsxədə «ayıq ol» deyildiyini müəyyənləşdirdik.

Rüstəm Əliyevin əsaslandığı mətn düzgündürsə, Axsitan türk olmasaydı, şahın qulluq halqasını geymiş Nizami «sözün xalığı» yox, kim olursa olsun, cəsarət edib ona «türk ol» deyər bilməzdi.

«Leyli və Məcnun» poeməsindəki: «Bu tayfanın ilkin dövrə qədər şahlığı nəsil-dən-nəslə silsilələnmişdir. Bir-birinin ardınca davam edən nəslə, nə qədər insan var, şah ardınca şah olacaq» sözləri də Şirvan şahı Axsitanın əfsanəvi Keylərdən olduğunu göstərmək üçün yazılmayıb.

«Xosrov və Şirin» poemasının Şapurun Şirinin gözəlliyindən danışması və Xosrovdan ona aşiq olması bölməsində: «Dağlığın o tərəfində bir neçə mənzillikdə, Dərbənd dənizinin limanı yerləşən yerdə şahlar nəslindən bir qadın hökumranlıq edir. Onun qoşununun səsi İsfahana çatır. Bütün ölkə Arrandan Ərmənədək o qadının hökmünə tabedir...O hökumdarın adı Şəmiradır, Şəmيرانın mənası Məhin Banudur» yazılmışdır.

Əhməd Zəki Vələdi Toqan «Azərbaycan» kitabında Məhin Banunun peçeneq kəngərlilərindən olduğunu yazır.

Məhin sözü türkcə böyük deməkdir. qaynaqlarda Məhin Banu, bəzən də Məhinbanu kimi yazılmışdır.

«Böyük Banu»nun haylara nə qatısaçağı ola bilər? Miladdan qabaq ən azı VII-VI yüzilliklərdən Daşti-Qıpçaq, Daşti-Xəzər türklərin yurdudur. Dəmirqapıdan güneyə, gündəyana doğru bütün yerlər, Bakı və Muğan Xəzərlərin idi.

«Ari» tayfası olduqlarını deyən farslarla ermənilər bəlli tarixlərdə qüdrətli siyasi toplum kimi bu yerlərdə yaşamayıblar. Buna görə də «tarixin zərgəri» Nizamının «Leyli və Məcnun»dakı sözlərini türk Məhin Banuların davam edən şahlığı Adəmdən bəri nəsiləndə-nəslə silsilələnmişdir kimi anlaşılmaldır.

Qaynaqlardakı «Xosrov və Şirin» əsərində Məhin Banu-Şirin xətti» Azərbaycanın əfsanəvi tarixinin inikası kimi qələmə alınmışdır» sözlərinin əksinə o, Azərbaycanın gerçək tarixini göstərir.

Azərbaycan alimi, professor Elməddin Əlibəyazadə də «Nizami və tariximiz» kitabında fikrimizi təsdiqləyir: «Nizami Gəncəvi bizim güclü və etibarlı tarixçimiz, onun əsərləri Azərbaycan tarixinin gözəl səhifələridir».

Tarix boyu bütün böyük dövlətlərdə, imperiyalarda əyalət hakimləri bölgənin sayca çox olan millətindən qoyulurdu. Bu, gerçək siyasi bir gələndir.

«İskəndərnamə»də İrani tutan (?) Makedoniyalı İskəndərin məsləhətçiləri ora yerli hakimlərin qoyulmasını düzgün sayırlar. «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın da «əsas milləti» türklər idi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: «Sadə, şairlər deyil, nəsilərini «Kəyanilər»ə bağlayan Şirvanşahların saray və ailələrinə belə, türkcənin girdiyini görürük. Xaqani bir mərsiyəsində Alçıçək adındakı Şirvan prinsesinə ağlamışdır. Qızına türkcə ad qoyan bir hökmdarın sarayında türkcə danışılmadığı düşünüləməz!».

Aqsartan (Ağsartan) türk-qıpçaq adı fars deyiminə uyğunlaşdırılıb Axsitan, Əxsitan kimi yazılmış şah, fars olsaydı, qızına türk adı - Alçıçək (Alpçičək də ola bilər) qoyardı mı? İndi türk dilində Alçıçək-qırmızı çiçəkdən çox Qızılgül işlənir. Türklər bu gözəl Alçıçək, Alpçičək adını yenidən uşaqlarına qoymalıdır.

Yevgeni Bertels isə belə bir şey uydurur: «Şirvanın ədəbi hə-

yatı başqa cür idi. Şirvanşahlar soylarını Bəham Çubinə, başqa sözlə, islamaqədərkə İran şahları ilə bağlayırdılar. Təkcə bu onları fapssidilli ədəbiyyatı qorumağa, yaşatmağa məcbur edirdi. Bəlkə də bu dil onların məişətində böyük rol oynayırdı, ancaq onlar bu dili öyrənir, anlayırdılar».

Çin xaqanını çağırən ordubaşı Bəhram Çubin Turan türkdür. Abxazdan alınmış bir gəlinin Şirvanşahın sarayındakı dili dəyişməyi də anlamsız uydurmadır.

Aqafangel Kırmski isə Axsitan adındakı hərflərin yerini dəyişməklə Ağsartanı gürcü sözüne çevirir.

Dünya «sazının ərgənunu çalan» Nizami Gəncəvinin «rum snətkarlığı ilə Gəncədə sikkələdiyi» əfsanələrdəki farsların hansısa Keylərdən törəməsi barədə heç bir tutalqa yoxdur.

Fransız alimi Elize Reklü 1906-cı ildə Sankt-Peterburqda çap edilmiş «Çelovek i zemlya» (İnsan və yer) kitabında yazır: «Etnik elementin öyrənilməsi Pamirlə Mesopotamiya arasında ən qədim tarixi dövəmlərdən sanki bir-birinin içində yerləşmiş semit, ari və dil baxımından onlara tamamilə əks olan Turan irqlərinin yaşadığını göstərir. Semitlər yalnız Zağroş dağlarının ətəklərinə qədər yerləşdikləri halda, ari və turanlılar yaylaya sahib olmaq üçün bir-birilə mübarizə edirdilər. Bu torpaqların onların hansının əvvəl tutduğunu isə sübut etmək mümkün deyil.

Haqqında danışacağımız «qədim turanlılar» Xəzər dənizinin cənub-şərqindən İran yaylasına qalxıb, Atropaten və Qədim Midiya ərazisini məskunlaşdırmışlar. Onlar cənubda Suzian vadisinin böyük bir hissəsini də məskunlaşdırdılar. Daha sonra Mesopotamiya ovalığına enən turan mənşəli «akkadlar» və ya «dağlılar», çox güman, cənubdan və ya cənub-qərbdən gələn çeşidli etnik elementlər qarışmış semitlərlə qarşılaşdılar.

Heredot «Tarix» kitabında (1-10) midiyalıların 6 nəslini sayır. Bu adları araşdıran Opert və Lenorman onlardan ancaq bi-

rinin «ari tayfası» olduğunu müəyyənləşdirdilər. Bir başqası - «maq xalqı» və ya «üstünlər» də yaqin «ari» mənşəli olmuşdur. Digər dörd etnik qrup, çox güman, oturaq əkinçilər və köçəri çobanlara bölünən həmin «turan əsasını» təşkil etmiş əkinçi əhali-dən ibarət olmuşdur.

Hələ 26 yüzil öncə Arazla İran yüksəkliyi arasındakı dağlıq ərazidə heç bir ari qarışığı olmayan əhali məskunlaşmışdı. Əhəməni hökmdarlarının əmrilə daşlara yazılmış Midiya yazılarında ki bütün dövlət və idarəçilik sözləri dönəmin ali təbəqələrinin ari danışq tərzində - qədim fars dilində yazılmışdır.

İran yaylasının şimal-qərb hissəsinin əhalisi ari olmayan dil-də danışmağa davam etdiyindən fars çarları bu dili də imperiyanın rəsmi dillərindən biri kimi qəbul etdilər (Bu dili islam dini yayılandan sonra ərəb sözlərilə dolmuş çağdaş fars dililə qarışdır-mamalı). Bu günə kimi rast gəldiyimiz qayaüstü yazıların üç dil-dəki mətnlərində fars dilindən sonra ikinci yer tutan, dil mütəxəssislərin türk danışığı kimi qəbul etdikləri dil, Midiya və ya Anzanit dili Midiya imperiyasının qədim gələnkli xalq danışiq dilidir. Bu dil daş sütunlarda yazılan dörd dil arasında Babilistan dilindən daha hörmətli yerdə durmuşdur. Ondan və Babilistan dilindən sonra Misir mətni gəlir.

Spigelin qeyd etdiyinə görə, mütəxəssislər arilərin işğal etdiyi qədim Midiyanın iki yerində, yalnız ölkə əhalisinin danışdığı bir dildə qeyd-şərtsiz Turan mənşəli yazıya rast gəlmişlər. Alimlər Midiyanın qarışiq əhalisində bu iki etnik elementin hansı nisbət-də olduğunu bu günə kimi müəyyənləşdirə bilməyiblər. Ancaq biz Qərbi Avropa dillərilə farsların ari dilinin mənşə ümumiliyinə gö-rə təbii eqoistik duyğuların təsiri ilə İran yaylasında həm say, həm də siyasi meydanda birinciliyi qeyri-iradi olaraq farslara verirək... Turan deyərəkən, daha geniş mənada Asiyanın bütün şimal hissə-si, Şimal buzlu okeanı və Berinq dənizinə qədər ərazi başa düşü-

lür... Farslar da yəhudi və yunanlar, bir az da bəzi başqa xalqlar kimi ancaq özlərini bəşərin ən alisi bilib, ilahi məxluq sayırlar. Qalan millətlər isə hətta insan adlanmağa haqqı olmayan aşağı canlıların yığındır. Bu mənada Firdovsinin «Şahnamə» əsəri əs-lində qəhrəmanlarla divlərin, xeyirlə-şərin, xeyirin göstəricisi İran-la, şərin simvolu Turanın müqəddəs savaşını əks etdirir. Bəzi antropoloji qaynaqlarda «turanlılar» adı ilə hətta Asiyanın şima-lında yaşayan bütün xalqları adlandıırırlar. Çağdaş elm də İranın qədim əhalisinin uyduğu bu cur məşğuliyət və ideyaların təsiri altındadır».

Fars millətçisi Əbülqasim Firdovsi «Şahnamə»ni yazandan sonra bu əfsanələr getdikcə «tarixi»ləşmişdir.

«Sözün sağrısına dağ çəkən Nizami» bu əfsanələrin tarixiləş-məsində bəlkə Firdovsidən də böyük rol oynamışdır. «Yeddi göz-ələ» adına yazdığı Ələəddin Kərbə Arslana xeyir-duada yazır: «Qəlbimin bağından sənə bir meyvə verirəm ki, südə qatılmış bal kimi şirin və yağlıdır... Hər bir əfsanə ayrılıqda bir xəzinəxana-dır, əfsanə deyil. Hansı bədənin donu qısaydısa onun qəddini öz nəzmimlə uzatdım. Hansının ki, uzunluğu həddən artıq idi onu öz sənətimlə qısaltdım. Bu töhfəni gözəlbəyanlı etdim».

«İskəndərnamə»də isə: «Şeir zinətini ondan azaltsam, onu bir neçə beytdə yazaram. Dünyanı fəth edən şahın tutduqlarını bir vərəqlə tamamlaya bilərəm», «Bu xəzinələr kitabında dünya sir-lərindən çoxlu xəzinələrin açarını gizlətdim», deyir.

Qaynaqların yazdıqlarına baxaq: «Yeni ərəb inzibati bölgü sisteminə görə Cənubi Qafqazda ərəb işğal dairəsinə daxil edilmiş bütün torpaqları özündə birləşdirən «Ərminiyyə» ərazisi vaxtilə Bizans imperatoru Yustinianın (527-565) qərbi Ermənistanda ha-yata keçirdiyi inzibati islahata uyğun olaraq ənənəvi şəkildə I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünmüşdü. I və II Ərminiyyə şima-lında Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Ki-

çik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzər dənizindək olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdığı qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi. Ərəb Arran vilayətinin tərkibinə Albaniyanın özündən başqa 644-cü ildən müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları, eləcə də dağların yaşadıkları ərazi də daxil edilmişdi. Ermənistanın özü isə III-IV Ərminiyyə bölgüsünə aid idi».

Professor Mübariz Əlizadə yazır: «1954-cü ildə Səid Nəfisi ilə Moskvada İrannın ilk kommunist şairi Əbülqasım Lahutinın mənzilində görüşdük. Söhbət fars və Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirindən gedirdi. Nizamidən bəhs açarkən İran alimi dedi: «O, Firdovsidən sonra farsın ən böyük şairidir».

Əlbəttə, mən Nizaminin azərbaycanlı oğlu olub öz xalqı, vətəni və ana dili ilə nə qədər bağlı olduğunu əzbərdən söylədiyim beytlərlə bu görkəmli alimə izah etməyə çalışdım. Misal gətirdiyim dəlillərdən biri yuxarıda qeyd etdiyim Axsitanın Nizamiyə göndərdiyi parça idi.

Müsahibim inadla deyirdi: məsələni Vəhid Dəstgirdi çoxdan həll etmişdir. XII əsrdə Azərbaycanda və habelə başqa ölkələrdə Azərbaycan dilində şeir yazıla bilməzdi.

Sonra Səid Nəfisnin haqqında danışdığım kitabımı 60-cı ildə onun avtoqrafı ilə aldım və orada gördüm ki, bu görkəmli İran alimi mən gətirdiyim misalları oxumuş, amma necə də oxumuşdur?!

Səid Nəfisi kitabında Axsitan şahın Nizamiyə göndərdiyi məktubu bütünlüklə kitabın 96-98-ci səhifələrinə köçürmüşdür. Lakin o, təkcə «türkcə bizim vəfamızın sifəti deyil, türkcəyə nə söz bizə layiq deyil» mənasını verən beyti ixtisar etmişdir.

Kitabın 45-ci səhifəsində həmin beytə görkəmli alimin adına, şöhrətinə yaraşmayan saxtalaşdırılmış şəkildə rast gəlirik: «Torki sifətə vəfayə-mən nist, Torkanə soxən səzayə-mən nist». Yəni

«türksifətlik mənim vəfamda yoxdur, türkəvari söz mənə layiq deyildir».

Nizami «Xəmsə»sinin əldə olan əlyazması və çap nüsxələrinin heç birində (əsərini təqribən Səid Nəfisi ilə eyni vaxtda yazan Zəbihullah Səfanın «İranda ədəbiyyat tarixi» kitabından başqa) beytin bu şəkildə yazıldığına təsadüf etmirik. Beyt hər yerdə belə yazılmış və belə çap olunmuşdur: «Torkane sefət vəfayə-ma nist; Torkane sefət səzayə-ma nist».

Bəzi millətlər nədən belə yalançı, saxtakardırlar?!

Aqafangel Krımski Səlcuq sultanları məclislərdə mədhiyyəçilərin onların nəslinin Keylərdən törəndiyini deyən şeirlərə qulaq asıb dinmədiklərini yazmışdır: «Məhmud Qəznəli təmizqanlı türk olsa da, Böyük Əsədi utanmadan Sultan Mahmudun İranın şanlı Sasanilər sülaləsindən, böyük I Xosrov Ənuşirəvanın soyundan olduğunu söyləyirdi».

Öyücü şeirdəki gələnyə uyğun «Şah Keyqubad və Cəmşidin yerində, parlaq Günəş kimi əyləşmişdi» və b. sözlər yazsa da, İskəndərin də «nəsəbinin Keyqubada bağla»nmasından şübhələnən «söz bağının bəzəyi olan sərv» Nizami başqa tarixi bilgiləri öyrənilib qərar verir: «Azərpərəst dehqan... onun nəslini Daraya bağlayır. Mən elə ki tarixləri müqayisə etdim, allaha inanmanın əsərinə də nəzər saldım. Həm onlarda, həm də bunda doğru söz yoxdur. Uydurma sözlərin həqiqəti yoxdur. Hər diyarın rəvayətindən düz olan ancaq budur ki, Şəhriyar Feyləqusdan törəmişdir».

Professor Rüstəm Əliyev yazır: «Məlum olduğu kimi, Nizami epoxasında Azərbaycan ərazisində (Quzeydə) iki dövlət, mərkəzi Gəncə olan və Atabəylər tərəfindən idarə edilən Arran və onlara düşmənçilik edən Atabəylər. Məlum olduğu kimi, xalis türklər idi, Şirvanşahlar isə öz köklərini qədim İranla bağlamağa çalışırdılar».

Yazarın Atabəylərlə Arranın düşmənçiliyi haqqında yazdığı düzgün deyildir. Onların hansısa «düşmənçiliyi» olmamışdır. Şirvanşah I Axsitanı hakimiyyətə Eldəgizlər gətirmişdilər. Dövlətlərini böyütməyə çalışan Atabəylər daha çox dış güclərlə uğraşır, türk dövləti Şirvanşahların müstəqilliyinə toxunmurdular. Böyük Səlcuqlular, Azərbaycan Atabəyləri istəşəydilər, kiçik Şirvanşahları asanlıqla hakimiyyətdən salardılar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» anıtında yazır: «Şirvanşahlar Quzey Azərbaycanda yerli bir sülalə olub, hökmdarlıqları bəzən mərkəzi Gəncə olan Arran vilayətilə, hətta Araz çayı güneyində, Təbrizlə ətrafına belə şamil olmuş, bəzən də Güney Azərbaycanda yüksələn hökmdarlara, məsələn, Azərbaycan atabəylərinə tabe bir durumda olmuşlar. Bunlar Doğuda örnəkləri görünmüş olduğu kimi, öz nəsillərinin əskiliyini Kəyanilərə bağlarlardı. Nizami də bu ənənəyə uymuş, Şirvanşah Axsitan məlik Mənuçehrin «Bəhram nəslindən və Adəmdən bəri şah oğlu şah olduğundan» bəhs etmişdir».

«Xosrov və Şirin»də Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhlavana «Sənin kimi bir Keyxosrov», Qızıl Arslana isə II Cəmşid deyilir. Bunlar çağın ədəbi bənzətmə gələniyəndədir.

Şirvanşahlar dövləti türk dövləti deyildisə Quzey Azərbaycandakı qədim türk kurqanları, quzey rayonlarındakı, eləcə də Bakı kəndlərindəki Hun qəbristanlıqları haradandır?

Burada yalanı çıxarılmalı bir uydurma da türk sultanlarının savadsızlığı olmaları fikridir. Əlbəttə, türk sultanlarının hansısa ərəb və ya fars dilini yaxşı bilməyə bilərdi. Türk sultanlarının savadsızlığı haqda deyilənlərin yalan olduğunu 30 il bir neçəsinin baş vəziri olmuş Nizamülmülk deyir: «Bütün türk ağaları (Sultan

Toğrul, Sultan Alp Arslan, Sultan Məlikşah) bilikli, təsərrüfatçı, namuslu, işgüzar idilər».

Başqa bir qaynaq isə «Sultan Məlikşah öldü, onunla birgə Səlcuq evinin bəxti də öldü» yazır.

Ərəb alimi İbn əl-Əsirin Məlikşah haqqında yazdığını oxuyanda türk sultanlarına qara yaxanların heçliyi bir daha aydın olur: «Onun idarəçiliyi dövlətin gəncliyi, hökumranlığının yarı, qızıldan tikdiyi dövlət paltarının bəzəyi idi».

Çağın siyasi, sosial-psixoloji ovqatı belə olmuşdur, bir vaxtlar Doğunun ərəb, fars dilinə, Batının latın, fransız, indi də ingilis dilinə bağlandığı, türk Səfəvilərin siyasi hakimiyyət və şiələri özlərinə çəkmək üçün köklərini «yedinci şiə imamı Museyi Kazımın 21-ci nəslə» elan etdikləri kimi.

«Leyli və Məcnun»un yazılması ilə bağlı fikirləri sonuc olaraq, bu gün insanlıq Azərbaycanın, türkün bu iki şəxsiyyətinə dünya mədəniyyətinə etdikləri böyük xidmətə - Ağsartana unudulmuş ərəb əfsanəsini nəzmə çəkdiyinə, «şeyrinə tanrı yardım edən» Nizamiyə isə «Məcnunu şeirləşdirdiyinə» (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə) görə minnətdar olmalıdır.

Bu böyük insanların arzu və sevgisindən keçən 900 ilə yaxın bir dövərdə «Leyli və Məcnun» dünya mədəniyyətinin incisidir. Başqa bənzətməçi şairlər bir yana, 400 il sonra yenə türk Füzuli «şeyri məcnunlaşdırmış» (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə), 400 il ötdəndən sonra isə yeni bir türk Üzeyir bəy Hacıbəyli Məcnunla Leylinin «əbədi sevgi»sini musiqiləşdirmişdir.

«Təzə qəlibdə yenilik yaradan» Nizami çağa uyğun olaraq fars dilində yazsa da, əsərlərində türkü, türklüyü ən yüksək səviyyəyə qaldırmışdır.

«Əfsanə yaradan xəbər sahibi» Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə»də yazır: «O dağlıq yerin ətraf camaatı qəbul vaxtı zülmədən şikayət etdi ki, vəhşi xasiyyətli qıpçağın qorxusundan bu torpaqda dənə də əkə bilmirik. Belə ki, bu səmtə tələsdikləri vaxt əkini dağıdırlar, süyu kəsirlər. Bundan biz çox ziyan görürük, çörək qəhətliyi çox can aparır. Şah əgər cüzi bir mərhəmət göstərmək istərsə, bizim ölkəmizə asayiş gətirmək fikrindədirsə, bu keçid yolunda nə qədər dəlik-deşik var, qoy təmir edilsin, daşla tutulsun. Bəlkə çöl xalqının afətindən Xəzərlərin işi rahatlıq tapsın.

Şah əmr etdi, dağ keçidini Xəzərlərlə birlikdə bağlasınlar. Gecə də, gündüz də xara daşlardan bu dar yolda sədd qaldırınsınlar. Məharətli daşyonarlardan, dağlarda daş hasar bağlayanlardan dəstə-dəstə oraya göndərdi ki, dağdakı keçidə çəpər çəkilsin. Açıq-uçuqlar abad olunandan sonra hərəkət əzmlə bayraq qaldırdı».

Deməli, türk düşmənlərinin son 100-150 ildə uydurub kitabdan kitaba köçürdüləri kimi, Xəzərlər «yox olub getmiş türk tayfası» yox, indiki Azərbaycan türkləridir.

Seyid Əzim Şirvani qəzəllərinin birində ana yurdumuz Azərbaycana «Xəzərlər diyarı» deyir.

Aqafangel Kırımski də kitabının bir yerində «Azərbaycan xəzərləri» deyimini işlədir.

Türklərin dəqiq tarixi bilinməyən Dəmirqapı-Dərbənd şəhərini, bəzi qaynaqlarda uydurulduğu kimi, nə «Sasani şahları», nə də Makedoniyalı İskəndər tikməyib. Onlar, olubsa da, «açıq-uçuqları», uçuq-sökükləri hördürüb, yamatdırıblar.

«Xoş təbiətlə bəzənmiş» Nizami Gəncəvi də bu təmirdən sonra «Əvvəlki Dərbənd, həm «dər», həm də «bənd» tapdı» yazır.

Dərbənd qalasının divarlarını Toxtamış xanın keçməsinə çətinləşdirmək üçün Əmir Teymur da təmir etdirib.

Sovet dönəmində Dərbənd haqqında yazılmış bəzi əsərlərdə onun tarixi, milli-etnik tərkibi saxtaılaşdırılsa da, bəlli qaynaqlar Dəmirqapının hələ Makedoniyalı İskəndər dönəmindən qabaq da Azərbaycan türklərinin böyük şəhərlərindən biri olduğunu deyir.

Dəmirqapı Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində də «Xəzər Dərbəndi» adlanır.

«Dədə Qorqud» boylarında Oğuz yurdu kimi dəfələrlə adı çəkilmiş Dəmirqapı-Dərbəndi tutan Rus siyasətçi və alimləri də onun yiyəsinin və əhalisinin Azərbaycan türkləri olduğunu yaxşı bilirlər.

Atam mənə «Dəmirqapı-Dərbəndə kimi Azərbaycandır!» demişdir.

Ruslar Dərbənd xanlığını tutandan sonra yazılmış sənədlərdən birində xanlığın torpaqlarında, meşənin içində dörd yandan su dolu arxla çəpərlənmiş, 15 evlik tək bir erməni köyü olduğu yazılmışdır. Haradansa gəlib meşədə yerləşmiş bu hayların yaşayış tərzini onların xanlığın yerli adamlarına nə qədər yad olduqlarını göstərir.

Ruslar Bakını tutandan sonra haylar şəhərin qalaqapısının aşağısında, ruslarsa yuxarısında kilsə tikiblər.

Rus dövləti və erməni keşişlərinin çağırışları ilə Rusların əlaltısı kimi XIX yüzildə Dəmirqapıya gəlib orada kilsə tikməklə tarix yaranmaz. Rus çarı I Nikolayın 1802-ci ildə verdiyi fərmandan sonra erməniləri Polşadan Dəmirqapının yan-yörəsinə köçürməyə başladılar. Bu siyasətin başlanğıcını isə I Pyotr qoymuşdu. O, 1711-ci ildə Osmanlı imperatorluğu ilə Ukraynanın Prut çayı ya-

nündəki savaşa gedəndə senata yolladığı «Bizimkilər qayıdandan sonra nə etməlidirlər» başlıqlı göstərişində «Persiya (Qacarlar dövləti) ilə ticarəti artırıb, erməniləri nazlayaraq onlarda daha çox köçüb gəlmək istəyi oyatmaq üçün mümkün olan hər şeyi etməyi» birinci dərəcəli dövlət işlərinə aid etmişdir. Rus qaynaqlarının yazdığına görə, bu dövrdə «Erməni tacirləri Rusiyanın İranla (Qacarlar) ticarətində ortaqlıq idilər. Bu ortaqlığı canlandırmaq üçün Rusiyaya gətirilən ipək və parçaya rüsum çox azaldılmışdı. Qiymətli daşlardan, mirvaridən isə rüsum alınmırdı».

Knyaz G.A. Potyomkin 1783-cü il mayın 19-da rus çarı II Yekaterinaya: «Fürsət tapınca Qarabağı ermənilərin nəzarətinə vermək və bununla da Asiyada bir xristian dövləti yaratmaq üçün lazım olanları etmək gərəkdir» məsləhətini verirdi.

Bunlar rusların tarixi yanlışlarındanır.

Rusiya Federasiyası da SSRİ dönəmində olduğu kimi, isti də-nizlərə çıxmaq yanlış siyasəti davam etdirib Quzey Qafqaz xalqlarının arxasında - Güney Qafqazda erməni forpostu yaratmışdır.

Qafqazın bütün xalqları, millətləri isə Qafqazda xoşbəxt yaşamaq üçün Qafqaz geopolitik birliliyinə çatmağa çalışmışdılar.

«Ayabənzər» Nizami irəlində verdiyimiz mətndə qışlağa gələn qıpçaqların mal-heyvanlarının Xəzərlərə ziyan vurmasından İskəndərə şikayətləndiklərini yazmışdır. Bu iki türk elinin bir-birindən başqa bir narazılığı yoxdur. Arandan yaylağa gedən çoxlu mal-qara, heyvan sürüsünün Dəmirqapının şəhər əhalisi olan xəzərlərə müəyyən ziyan vurması təbiidir. Yaylağa-qışlağa köçəndə XX yüzildə də belə olduğunu görmüşük.

Kimilərinin yazdıqlarının əksinə, Asiyanın dördüdə biri olan türk eli Qıpçaq azad, mədəni, «ideal» bir ölkədir. Onun qadınla-

rı, başqaları kimi, üzlerini örtmürlər, gəlinlərinin «heç kəsin gər-dəyilə işləri yoxdur».

Bir vaxt allahlıq iddiasında olmuş Makedoniyalı İskəndər bu «ideal ölkə»ni görəndən sonra insan olmasından şübhələnir.

Qulamhüseyn Beqdeli yazır: «Şirinin mənşəyi, hansı xalqa və ölkəyə mənsub olması, milliyəti hələlik dəqiq və elmi surətdə müəyyən edilməmişdir. Bu haqda əldə olan sənədlərin, tarixi mənbələrin heç birində qəti və mötəbər məlumat yoxdur. Həm də qeyd etdik ki, Şirini bizanslı, arami, erməni, Xuzistanlı (jujistanlı) və İranlı qələmə alanlar da vardır. Nizamiyə gəldikdə, şair Şirini gah Qafqaz gözəli, Bərdə şahzadəsi, gah da Ərmən hökmdarı kimi qələmə alaraq onun mənşəcə və milliyətcə hansı xalqa, ölkəyə mənsub olduğu barədə açıq və qəti fikir söyləmir. Şair öz poemasında Şirini gah erməni, gah da türk kimi təqdim edir. Nizamının «Xosrov və Şirin» əsəri ilə «Şahnamə» arasında olan fərqlərdən biri də budur.

Qulamhüseyn Beqdeli belə bir bilgini də diqqətə çatdırır: «Müasir İran ədəbiyyatşünası Zəbihulla Səfa bu barədə öz fikrini belə izah edir: Firdovsi «Şahnamə»si və onun sələflərinin əsərlərində Şirin erməni bir cariyyə kimi qələmə alınmışdırsa, Nizamının «Xosrov və Şirin»ində o bir erməni şahzadəsi kimi təqdim edilmişdir».

«Pir» Nizami «Xosrov və Şirin»in heç bir yerində Şirinin erməni olduğunu yazmamış, türklüyünü isə dəfələrlə göstərmişdir. Əziz oxucular irəlində verdiyimiz və sonrakı örnəklərdən bunu açıq-aydın görə bilərlər. Professor Qulamhüseyn Beqdeli də belə bir düzgün qərara gəlmişdir: «Nizami «Xosrov və Şirin» məzumasında təkcə Şirinin öz dili ilə onun türk xalqına mənsub oldu-

ğunu bildirmir, bəlkə Məhin Banunun dilindən də bu haqda fikir söyləyir. Həm də şair Şirinin geyimi, hansı adət və ənənəyə bağlılığı, etnik xüsusiyyətləri, davranışı və bir sıra digər səciyyətlərinə görə də bir türk qızı kimi tərənnüm edir: Əgər o, aydırsa, biz günəşlik. O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq... Nizami Məhin Banu və Şirinin mənşə etibarilə türk olduqlarını göstərir».

«Gövhər dənizindən xəbər verən» Nizami Gəncəvi Xəzərə «Xəzərlərin dənizi» deyib, «Xosrov və Şirin»də gözəllərin adını sayanda: «O tərəfdən büt-pərəstlərin günəşi (yəni Şirin) on nar məməlinin arısında əyləşmişdi. Firəngiz, sərvboylu Süheyla, Əcəbnuş, Fələknaz və Hümeyla, Hümayun, Səməntürk və Pərizad, Xütənxatun, şən könüllü Gövhərmülk» yazır, «hay dənizi», ya Haykanuş yox.

«Yeddi gözəl»də də nə Hayastan, nə də «Haykanuş» vardır: «Orada yeddi (gözəl)in) şəkli rəsm olunmuşdu ki, onların hərəsi bir ölkəyə mənsub idi. Hind Racının qızı, adı Furək - Onun şəkli bütöv Aydan gözəl idi. Çin və Təbriz gözəllərinin fitnəsi Xaqanın qızı adı Yəğmanaz. Xarəzmşahın qızı, adı Nazpəri, Yerşi dağı kəkliyin yerşi (kimi). Səqləşahın qızı Nəsrinnuş - Çin səbklil, rum libaşlı bir türk (qızı), Məğrib şahının qızı, Azəryun - Kamilləşən Ay kimi bir Günəş! Humayun rəyli qeysərin qızı, özü Humayun, adı da Humay. Keykavus nəslindən olan Kəsranın qızı, adı Düristi, özü isə tavus kimi gözəl».

«İskəndərnamə»nin «Çin xaqanının İskəndəri qonaq etməsi» bölməsində deyilir: «Musiqi çalmağa hər bir ölkədən seçilmiş oxuyan və çalan gəlmişdi. Heyrətəngiz nəğmə oxuyanlar sözləri ozan qanunları ilə oxuyurdu».

«Sirlər evinin xəzinəsinə gövhər yığan» Nizami Gəncəvi «Beş-

lik»də adını çəkdiyi millətlərdən ən çox gözəlliyin, igidliyin, ədalətin göstəricisi, ölçüsü, bənzəri saydığı türkləri öyür, türk qızlarını «ürək oğurlayan türk qızı», «sux türk qızı», «qara gözlü türk qızı» və b. bənzətmələrlə bir az da gözəlləşdirir.

«Dastan nəql edən nəqqaş» Nizami «Xosrov və Şirin» poemasında dünyaya «Bu türk xasiyyətli çərxi-fələk», Günəşə «sultan cəlallı türk», «İskəndərnamə»də gündüzə «qalalı türk gözəli saralan zaman, o dünya gözəli qalaya girdi», «Sirlər xəzinəsi»nin «Birinci məqalə, Adəmin yaradılması haqqında» bölməsində Adəmə «o, ay kimi Xatay türkü oldu» deyir, «İskəndərnamə»dəki «Sonuncu peyğəmbərin tərifində» Məhəmməd peyğəmbərin mərəca çıxdığı gecə «türk kimi at çapdığı»nı yazır, «Xosrov və Şirin»in «Peyğəmbərin məktubu» bölməsində peyğəmbəri: «əhsən o türkə ki, yeddi tayfanın başçısıdır» sözlərlə öyür, «Peyğəmbərlərin sonuncusunun tərif...»ndə isə onu çağının «dünya hökmdarı» olan türk Sultan Mahmuda bənzədir, «xoşbəxtlikdən mahmudluğa çatmışdı», «yeddi ölkənin taxtında (əyləşmiş) Kəbə sultanına bax, əyində yaşıl ipək, başının üstündə qara çətir... O, ərəb bədənli türkdür və ürəkləri fəth etmək üçün öz ağ yanaqlarına qara xal vurmuş» sözlərlə əzizləyir, Makedoniyalı İskəndərə «rum papaqlı (tach) türk» deyib, yasəmən gülünə «türkə (oxşar) yasəmən» bəzəyi vurur.

«Biri dedi: gözəllik Xütəndən (türk şəhəri) çıxmış, o yerlərin gözəlləri əfsanədir», «Xəllux (türk şəhəri) gözəllərinin günəşi (Şirin) hörmətlə yeri öpüb cavab verdi». «Biri dedi: o abad yer Ərməndir, onun gözəlləri (sanki) pəridən doğulmuşdur». «Türk (gözəllərinin) gülüşlərindən şəkər xacələt çəkirdi. Onların nəzəri ceyranların gözündən sürməni aparırdı». «O tərif şahı bütübütün

tutdu, eşqbazlıq üçün yeni bir təməl qoydu. İstəyirdi Şirinə tərəf bir at çapsın, türksayağı türkü qarət etsin». «O nazəndə türk başını elə (dik) tutdu ki, onun Xosrov yox, Keyxosrov da nazını çəkərdi». «Naz-qəmzə etdiyi zaman ərəbə də, türkə də hücum edirdi».

«Çıraqla çıraqla yandıran» Nizami türk sevgisinin böyüklüyündən İskəndərin qoşunundakı türk əskərlərini «qabaqda arxada tovuztək türklər» sözlərilə əzizləyir, «Xosrov və Şirin»də Şirinin «çinlilər qaydası ilə başına cəvahirlə bəzənmiş bir örpək atması»nı, başındakı qızların isə «üzlərində heç bir örtük olmadığını» yazır.

Son illərdə özlərini «əsil müsəlman» adlandıranlar Azərbaycan qadınlarının başına «hicab» bağlatmağa çalışırlar. Qədim tarix və mədəniyyət anıtlarındakı şəkilləri (freskaları) öyrənəndə Azərbaycan Respublikasında da yayılmasına çalışılan hicabın müladdan qabaqkı Rum qadınlarının baş geyimi olduğu aydınlaşır. Biz isə millətimizin qadınlarının son dönəmə qədər başlarını daha çox «sikkəsini söz güümüşünə vuran» Nizami Gəncəvinin yuxarıda dediyi kimi, bağladıklarını bilirik.

Bizcə, yadların adətlərini Azərbaycanın əziz qadınlarının həyatına yeritmək düzgün deyildir.

Azərbaycan Respublikasının, azərbaycanlıların yolu ancaq irəliləyib, yüksəlişə, yüksək mədəniyyətdədir.

Azərbaycan hökumətilə aydınlıq-ışıqlı insanlar-ziyalılar milləti geri çəkən bütün güclərə, pislərə qarşı çıxmalıdırlar, çünki «Qələmi qızıla dönən» Nizami Gəncəvi Qıpçaq bəylərinin dilindən Makedoniyalı İskəndərə 850 il qabaq verdiyi cavabda demişdir: «Lakin üzü örtmək əmr ilə olmaz, çünki qıpçağın xislətində

belə adət yoxdur. Əgər səninin adətin üzləri bağlamaqdırsa, bizim adətimizlə gərək gözlər qapansın! Madam ki, yad üzə baxmamaq yaxşıdır, cinayət üzde deyil, baxan gözdədir. Əgər şah üçün qəbahət göstərmiriksə, nə üçün üzə (yox), arxaya baxmaq gərəkdir?! Bizim gəlinlər üçün bu hasar bəsdir ki, heç kəsin gərdəyilə işləri yoxdur. Pərdə ilə bu xalqın üzünə əziyyət vermə. Sən özün öz gözündən o pərdəni as! Kim ki öz gözündən pərdə asar, nə Ayı seyr edər, nə Günəşə baxar. Cahandar bizə fərman verərsə, bizim hər birimiz öz canından keçər. Bəli, bizim hamımız şaha tabeyik. Lakin öz adətimizdən heç vaxt keçmərik».

Azərbaycan türkləri də öz milli adət və gələnlərindən keçməməli, onları unutmamalıdırlar!

Gələndə «mədh yazan şairlərin hesab vermək üçün ayağa durduqları» Nizaminin Leylisi Ərəbistan türküdü: «O qəbilənin bal dodaqlılarından (qızlarından) Gövhər kimi ətrafına bir dəstə düzülüşdü. Adları Ərəbistanda yaşayan türklər idi. Ərəb əndamlı türk gözəl olur».

Leyli «üzünü göstərməkdə ərəb ayı, könül ovlamaqda əcəm türküdü».

«Xosrov və Şirin»də Şirin Xosrova deyir: «Xidmətində türklər olan cahan hökmdarlarının damında bir hindu keşik çəkər. Mən o qara gözlü türkəm ki, bu damda adım səninin ağ kəməzin olubdur». «Qəmzəm ilə könül ovlayan türk olsam da», «ey Çin üzlü türk, türklük etmə», «həbəş qaraları, Çin türkləri» və b.

Sıralanan bir sıra bənzətmədə türk sözü gözəlin qarşılığı olsa da, türkün çağdakı böyüklüyünü göstərir.

«Məna gövhərini dənizdən çıxaran» Nizami Gəncəvi türk qururunun böyüklüyündən «Yeddi gözəl»də kürd gözəlini öyərəkən

ona: «Kürdün gözəl bir qızı vardı. (O), türk gözlü, hind xallı bir löbət (gözəl) idi», deyir.

Klassik Şərq şeirində tarix boyu «hay gözəli» və ya «erməni gözəli» bənzətməsi işlədilibmi?

Yox!

Burada «gövhər naxışlı mücrünün söz ustası» Nizaminin Çin xaqanının İskəndərə, Dərbənd hökmdarının ona göndərdiyi türk qızı ilə bağlı da açıqlama gərəkdir.

Məhəmməd peyğəmbərdən sonra islam dininə «fars təsirləri» artmış, Həsən Səbbahlar bölücü, şiə təriqətinin ayrı-ayrı qollarını yaymaqla islamı zəiflətməmiş, qadınlar hərəm xanalara salınmış, onlara islam dininin siyasi ilk çağlarında verilən hüquqlar azaldılmışdır.

Türk qadınları isə azad olub, cəmiyyət həyatında daha azad, geniş hüquqlu idilər. Türk gözəlləri ərəb, fars və başqa millətlərin gözəllərindən daha bacarıqlı, işbilən, dəyərlı sayılırdılar. Onlarda qadınlardan istənən bütün özəlliklər var idi.

Şahlar da ələ az düşən türk gözəllərini daha çox dəyərləndirirdilər. Məsələn, Çin xaqanı İskəndərə gözəl bağışlayanda onun dörd özəlliyini sayır.

«Əl dəyməmiş nəzmlı» Nizami «İqbalnamə»də «Arximedın Çin kənzilə hekayəti»nin sonunda sevgili Apağından razılıq etmişdir: «Bundan əvvəl fələk mənimlə xoşrəftar olarkən, mənə ondan da gözəl bir kənz vermişdi. Onun da peşəsi həmin sevgilə mənə xidmət idi, həmin işi bacarmaq onda var idi. Onun «rux»u ayı «piyada» qoymuşdu. Onun «atı» çox «şah»ları «mat» etmişdi. O, gözəl bir gül idi, mənim qanımla bəslənmişdi. Dünyada məndən başqa onun tanıdığı bir kişi olmamışdır. O mənim gözü-

mü nur çeşməsi etdiyi üçün bəd nəzər onu mənim gözümdən uzaq saldı. Oğru çarx onu elə oğurladı ki, sanki o heç bu dünyada olmamışdı. Mən ondan o qədər razı idim ki, nə deyim, allah özü ondan razı olsun».

«Beşlik» «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»da, eləcə də Yaxın Doğu da etnik varlıq və milli psixologiya yazılmış əvəzsiz qaynaqdır. «İlahi, türk oğlu olduğumu sən bilirsən» deyən Nizaminin anası kürd qızıdır. O, bunu «Leyli və Məcnun»un «Öz halının necəliyi və keçənləri xatırlamaq barədə» bölməsində oğlu Məhəmmədə yol göstərən qayğıkeş ata kimi: «Əgər mənim kürd rəisəsi anam, ana kimi qarşımda öldüsə» sözlərilə deyir.

Professorlar Əlyar Səfərli və Xəlil Yusifli «Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında mətdəki kürd sözünün qord şəklində oxunmasını düzgün sayıb yazırlar: «Nizaminin anasının adı Rəisə şəklində qeyd edilmişdir. Son vaxtlara qədər onun kürd olduğunu yazırlar. Lakin bizə görə Nizami onun kürd olduğunu yox, igid olduğunu yazmışdır. Gər mədər-e mən rəisəyi-qord, Madər səfətəne pişə-mən mord (Mənim anam igid Rəisə ana sifətində qarşımda öldü). Buradakı «kord» sözü Nizami dövründə igid mənasını verən «qord» sözü ilə eyni cür yazılır. «kaf» və «gaf» hərfləri bir-birindən seçilmirdi. Ancaq beytin mənası tələb edir ki, biz onu «qord» şəklində oxuyaq. Sanki Nizami anasının igidliyi ilə anasayağı ölməsini qarşıdıraraq təzad yaratmışdır. Bu cür faktlar Nizami əsərlərində çoxdur. «İskəndərnəmə»də Abxaz sərkərdəsi Dəvalidən danışanda bu sözü işlədir, lakin yanlış olaraq indiyə qədər orada da həmin sözü «kord» şəklində oxumuş və yazmışlar. Abxaz sərkərdəsinin kürdlə nə əlaqəsi ola bilər? Aydınır ki, şair Dəvalini kürd yox, qord, yəni igid adlandırmış-

dır».

Bizcə, taysız bənzətmələrlə sözü göyə qaldıran Nizami ölən anasına igid deməzdi. İnsan «anasayağı», «atasayağı», «ana sifətində», «ata sifətində», eləcə də filoloji tərcümədəki «ana kimi» ölmür. Əri də vaxtsız ölmüş qadın nə igidlik edə bilirdi, ölüm ayağında oğlu ona igid anam desin?

Anasını ağlayan, bozlayan hər hansı bir türk «Mənim anam, əziz anam, gözəl anam, sevimli anam, sevgili anam, canım anam, gözümün işığı anam, xanım anam, bəyim anam, xanım-xatun anam...gözümün qabağında öldü» deyər. Ölən xanım, bəyim və ya təbiətə xanım-xatun bir adamdırsa bu sözlər ağının, bozlaşmanın ilk sözləri də ola bilər.

Düşüncəbizcə, «güldən rəngini alan sözlərlə şeirdə yeni bir namə, dastan yaradan» Nizami mənim kürd xanımı, kürd başçısı, ağbirçəyi olan anam gözümün qarşısında sadə, adi bir ana kimi öldü deyib.

Saygılı bilim adamlarının qeyd etdikləri sözü qurd kimi oxunmasını qəbul etmək də olar. Qurd ən qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Azərbaycan Respublikasının Göyçay şəhərində «Qurdlar məhəlləsi» də vardır. Əmir Teymur da Qurların başçısı olması ilə öyünürdü. «İskəndərnamə»də də Qurların adı dəfələrlə çəkilir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: «Bəziləri, o cümlədən V. Dəstgirdi Rəisoni Nizaminin anasının adı olaraq qəbul etmişlər. Fəqət, bizə görə bu, tərkibindən də görüldüyü kimi, bir ad deyil, sadəcə, ünvanıdır. Kürd rəisəsi deməkdir. Zətən, qadın adı olaraq «Rəisə»nin başqa bir misalı da yoxdur. Buradakı «rəisəyikürd»ün «kürd əşrəfindən» mənasına alınması daha məntiqli

olacaqdır. Kürd rəis və ya rəisəsi olmaq eyni zamanda, tarixdə misalları olduğu kimi, bəhs edilən adamın mütləq kürd olduğunu da isbat etməz, çünki kürd əşirətlərinə rəislik etmiş türklərin varlığı bilgilərcə məlumdur».

«Kürd rəisəsini» «kürd zadəganı» kimi açıqlamaq tarixi və milli baxımdan düzgün deyildir. Birincisi, kürdlərdə «zadəgan» anlayışı olmayıb. Orta çağın türk dövlətlərində yüksək görəvli bəzi kürdlərə «bəy» titulu verilsə də, bu söz onlarda çox yayılmayıb. Kürdlər daha çox ağa sözünü işlədirlər. Ərəb sözü rəis isə türkcə başçı deməkdir. Bu söz Türkiyə Cümhuriyyətində, daha çox da kürdlər yaşayan bölgələrdə «ailə rəisi»- ailə başçısı anlamında ədəbi dildə indi də işlənir.

Yevgeni Bertels «gövhər naxışlı mücrünün söz ustası» Nizaminin yazdığındakı «dolaşığa» anaların təbiətdəngəlmə qanunauyğunluqla məndən qabaq öldü anlamını verib, «bəzəkli xəzinəyə yaraşlıq verən» Nizaminin «Əgər mənim kürd xanımı anam, bütün analar kimi, məndən qabaq öldüsə, onu mənə köməyə gətirməkdən ötrü kimə yalvarım» dediyini yazır.

İrəlində adları çəkilən saygılı professorların «Sanki Nizami anasının igidliyi ilə anasayağı ölməsini qarışdıraraq təzad yaratmışdır» sözləri isə şeir yazanda «ayağı tük qədər sürüşməyən» Nizaminin ilhamını kiçiltməkdir.

«Barmağım toxunarsa, heç kimdə yazılılıq cəsarəti qalmaz» deyən Nizami Gəncəvi belə təzad yaratmaz, yaratmamışdır!

«Beşlik»i dərinədən öyrənəndə «ruh bağından təzə və tərəvətli» söz çıxaran Nizaminin «kürd rəisəsi» olan anası ilə daima ruhi-mənəvi bağlılığı görünür.

Ola bilsin, «söz tərzisi quran» Nizami «Yeddi gözəl»dəki

«Çin (türk) gözəli»nin söylədiyi, Azərbaycanda daha çox «Xeyir və Şər» kimi tanınan əfsanədə «Xeyir» dediyi türk atasının kürd qızı ilə evlənməsini və qayınatasından öyrənib düzəltdiyi dərmanla daha iki qızı sağaldaraq evləndiyini dolayı yazıb.

«Balabənzər söz deyən» Nizaminin atasının neçə dəfə evlənməsini təsdiqləyən bilgi yoxdur. Bəzi qaynaqlar isə «hər iki aləmin xəzinəsini söz çəkən» Nizaminin üç dəfə evləndiyini yazırlar. Bunu «Beşlik»dən də duymaq olur.

«İqbalnamə»nin «Arximedın Çin kənzilə hekayəsi»nin sonunda yazır: «Köhnə dastanları təzələyərkən söz deməkdə mənim taleyim nadirdir. O bayramda ki, mən noğul saçırım, şəkər gülüşlü bir gəlin qurban verirəm. Elə ki, mən şirin bir halva çaldım, bir halvaçalanı evimdən köçürdüm. Elə ki, Leyli xəzinəsinə hasar çəkdim, orada da başqa bir gövhər nisar etdim. İndi də toy sona çatarkən başqa bir gəlini rizvana tapşırıdım. Bilmirəm sənədə belə gəlin dağı ilə mən Rum və Rusun əhvalatını necə şərh edim?».

Türklər tarix boyu dövlətlərinin «azsayılı xalqlar»ını özlərindən ayırmamışlar, özəlliklə də müsəlman kürdləri. Türklər tarix boyu xristianlar kimi Şərqi xaç yürüşləri etməmiş, masonlarla «böyük güc»lərin oyunağına çevrilmiş bədbəxt millət olan haylartək irqçi olmamışlar. «Türklər onların dilində danışanları özlərindən saymışlar».

Kürdlər də türklərə xəyanət etməmiş, onlarla bir olmuş, yağılarla birlikdə savaşmış, qaynayıb qarışmışlar.

Bəlli tarixlərdə türk dövlətlərinin varlığı Azərbaycanda, Qafqazda, Anadoluda, Avropada və b. yerlərdə yaşayan xristian və başqa milli azlıqların varlığının təminatçısı olmuşdur. Haylar da bir millət kimi bu günə gələnə çatmalarında türklərə borcludurlar.

Bunu onların az-çox haqqanaları dəfələrlə deyiblər.

Türklərin heç bir millətin haqqında, torpağında gözü, ehtiyacı yoxdur. Onların 1500-2000 illik bəlli tarixləri fransız filosofu Monteskyönün «kainatın əsil hökmdarı» adlandırdığı bu millətin başqalarına ədalət, şərf və ləyaqət örnəyi, ölçüsü olduğunu deyir.

Yuxarıda adları çəkilən saygılı Əlyar Səfəri və Xəlil Yusiflinin «kürd»lə Abxazın bağlılığının olmaması fikrində müəyyən həqiqət vardır. Ancaq gürcülərin Tiflis, Kutais və b. yerləri müsəlman türklərdən irəlində göstərdiyimiz orta çağda, özü də islam dinini qəbul etməmiş türklərin əlilə almaları da unudulmamalıdır.

XIX yüzilin sonlarında dəfələrlə müraciət etsələr də, Osmanlı sultanından Fələstini ala bilməyən sionistlər yaxın əlli ildə İsrail dövlətini qurub, sonrakı yüz ildə Dəclə və Fəratın orta kəsirlərindən güneydəki dənizlərə kimi bütün yerləri yəhudilərin əlinə keçirmək strategiyasını cızdılar. Diqqətlə baxsaq, ABŞ-in İngiltərə, Fransa və sionistlərlə birlikdə «BOP projesi» adı altında bu planı inadla həyata keçirməyə çalışdığını görə bilərik.

Bu və başqa «böyük» siyasətlərini həyata keçirmək istəyən «böyük güclər» uzun illərdə kürdləri türklərdən ayıraraq savaşımağa çalışırlar. Onlar İraq Respublikasını 2003-cü ildə işğal edəndən sonra ərəblərlə kürdləri yenidən düşmən etdilər. Bu işdə İraqdakı yezidi kürdlərdən də ciddi yararlanırlar.

Xristian-mason birliyi İraq Respublikasında yaşayan müsəlman kürdləri də İraqla Türkiyə Cümhuriyyətini parçalamaq, İran və Suriya respublikalarını dağıtmaq siyasətinə yardımçı edə biliblər. Bu, yağlarına yardım edən kürdlərin böyük yanlışlığı, tarixi

aldanışdır.

Kürd siyasətçiləri mason qısqırtmalarına aldanıb, haylar kimi, türklərin yer-yurd adlarının axırına bir o hərfi artırmaqla «bu yer mənimdir» desələr, çoxlu faktlar qarşısında qalarlar. Türklərin boylarının yaşı miladdan qabaq III-II minilliklərə dayanan qutsal kitabı «Dədə Qorqud»un «Salur Qazanın evi yağmalandı-ğı boyı bəyan edər» boyu «Bir gün Ulaş oğlu, Tülü quşun yavrısı, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracüğün qaplanı, qonur atın yiyəsi, xan Uruzun ağası, Bayandır xanın göyğüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigid arxası Salur Qazan yerindən turmuş-du» sözlərilə başlayır.

«Dədə Qorqud» boylarının yarandığı çağlarda hansısa bir kürd soyunun «Qalın Oğuzun dövləti» olması mümkündürmü? Amit türk soyu olduğundan «Dədə Qorqud»da da yer alıb. Kürd siyasətçiləri bu yerlərdə haçansa bir kürd dövlətinin olduğunu deyə bilməzlər. Türklərinə burada türk sülalələrinin və türk adı ilə qurulan Böyük Səlcuqlular, Azərbaycan atabəyləri, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Osmanlılar, Türkiyə Cümhuriyyəti... və b. dövlətləri olmuşdur.

Heç kəs özgənin yurdunu özünə baş kənd etməz! Bəlkə Sultan Səncər, Sultan Alp Arslan, Sultan Məlikşah, Atabəy Məhəmməd, Qızıl Arslan, Qara Məhəmməd, Uzun Həsən, Şah İsmayıl, Sultan Süleyman Qanuni, Atatürk də kürddür?

Kürdlərin Türkiyə Cümhuriyyətindən qoparıb dövlət qurmaq istədikləri yerlər Türkiyə Cümhuriyyətinin ayrılmaz, bölünməz bir parçası olmaqla yanaşı, həm də türk yurdu «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın bir parçasıdır. Bunu da unutmaq olmaz!

XX yüzildə kürdlər daha çox da İraq Respublikasındakı so-

sialist-mason Səddam Hüseyn, Suriyadakı sosialist-mason Hafiz Əsəd rejimlərindən, eləcə də İran şahı və Xomeyni «molla»larından qaçıb demokratik Türkiyə Cümhuriyyətinin Diyarbakır şəhərinə, ölkənin Doğu və Güney Doğusuna yayılmışlar.

Kürdlər millətlərin həyatı millətlərarası mübarizədir mason fəlsəfəsindən çəkilib, türklərin, millətlərin həyatı - ədalət yaymaq, qarşılıqlı sayğı və sevgilə yaşamaqdır yolunu tutmalıdırlar, başqa yol sonda onlara bədbəxtlik gətirəcəkdir.

Türklər dünya siyasətində qüdrətsiz olsalar, masonlar hər hansı kürd dövlətini az vaxtda dağıdıb, Orta Doğunu tamam ələ keçirəcəklər. Onda hamıdan çox ağlayan da kürdlər olcaq!

«Söz qızılının tayı olmayan» Nizami Gəncəvinin «Beşlik»ində dəfələrlə yer verdiyi kürdlərə münasibəti Azərbaycanda bu gün də eynilə olan dostluq, sənimilik, xoş məzə, yumor, zarafat ölçüsündədir: «Kürd (deyiləm ki) köçənə yaxın axur düzəldəm», «Kürdlər kimi ürək versən, döz axtarar», «İndi ki, acizliklə axırda ölməliyik, (fərqi yoxdur) ya yunanlı Əflaton ol, ya da kürd», «Bir kürd Kəbədə eşşəyini itirdi. Kəbədə oyan-buyana qaçıb, hayküy qopardı. (Dedi) Bu səhranın yolu uzaqdır, mənim eşşək itirməyimdə nə sirr vardı? Bunu dedi və decək dala baxdı. Eşşəyini gördü və eşşəyi görcək güldü. Dedi: - Eşşəyim ortalıqda itmişdi. Onun tapılması hay-küy salmağımdandır. Əgər o kürd hay-küy salmasaydı, eşşək gedib yükünü də aparacaqdı».

Sənətə «hünər» deyən Nizami «ana məhəbbətilə bəslədiyi bakirə şeirlərində» türklərdən sonra Rum və rumlulardan, Rum sənətkarlığından sayğı ilə yazır, Rum filosoflarının elmi-fəlsəfi baxışlarını açıqlayır, «dünya hökmdarı» etdiyi Makedoniyalı İskəndərlə yer üzünə ədalət və təkəllahlı din yayır.

«Sən zəncinin dərisinin qaralığına yox, ağzından çıxan sözlərə bax» deyən Nizami ruslara nifrətli, yəhudilərə isə soyuqdur. Kürdlərdən çox yazması isə «kürd rəisəsi» anasının ruhi-mənəvi etkilərindəndir.

«Bəsirət əhli» Nizami Gəncəvinin İraqdan yazması isə məsələ, «İskəndərnamə»də «Gümüş küp və qızıl təst istəyirsənsə, İraq torpağından qırağa çıxma», «Qəlb açan İraq qoy əziz olsun, fəzlin şöhrəti burada ucaldı. O gül ki, təzəcə nəfəs almağa başlayıb güləbi yalnız İraqda çəkilib», «Yeddi gözəl»dəki «Onun bağı və evi Bağdad kimi abadlaşdı» və b. sözləri, bir sıra yazarların uydurduğu kimi, atasının İraqdan gəlməsilə yox, oranın islam dininin elm, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olması, islam xəlifəsinin Bağdadda yerləşməsi, Azərbaycan Atabəylərinə tabeliyilə bağlıdır.

Dünya bağının «gözəlliyini təsvir edən» Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi»nin «Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi» bölməsində şihnəsi (darğa, polis) qarına ədalətsizlik etmiş sultana «Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki, məmləkətdə ədalət hakim oldu. Sən isə zülmkar bəslədiyin üçün türk deyil, bir quldur hindlisən» sözlərilə türklərin çağın «ədalət ölçüsü» olduqlarını xatırladır, «Leyli və Məcnun»da isə insana qiymətini bilməyi məsləhət görəndə: «İlkin səcdələrin Səlcuqusan» deyir. Bu sözlər də türklərin o zaman-dakı hörmət və əzəmətinin göstəricisidir.

Qədim Doğu coğrafiyasında Türküstanla Azərbaycana «beşinci ölkə», «beşinci iqlim ölkəsi» deyilirdi. Qaynaqlar «beşinci iqlim»in «Rum şəhərlərindən başlayıb Qafqaz Bərdəsi, Şirvan və Dərbəndi, Türküstan çaylararası - Amu Dəryanın Qurgənc, Xarəzm (Xivə), Buxara, Səmərqənd, Xocənd şəhərlərini, Fərqəno

ovalığından o yana İlak şəhəri və Soqda vilayətini» əhatə etdiyini yazmışlar.

«Xosrov və Şirin» poemasının «Xosrovun Bəhramın üzərinə qoşun çəkməsi və qələbə çalması» bölməsində Xosrov hakimiyyəti türk Bəhram Çubindən almaq üçün Rum şahının qızı Məryəmlə evlənəndən sonra Rumdan böyük qoşun alıb Bəhrama qalib gəlir.

Bu evlənmə türklərə qarşı işbirliyinin qədimliyinə işarədir. XX yüzilin başlanğıcında da ingilislər dünyada «daimi qaynar nöqtə», gərginlik, iç savaş yaratmaq üçün ən azı minillik türk dövlətini devirib sonradan Pəhləvi olmuş Rza xanı siyasi hakimiyyətə gətirdilər. Bu işdə ingilis siyasətini yönəldən masonlar həlledici rol oynadılar.

«Bəşlik»də türklərə bənzətmələr çoxdan çoxdur: «Türklərin o qovğasında türk neyinin səmindən türklərin boğazı tutulmuşdu... Payızda yerə tökülən yarpaqlar qədər türklərin başına ox yağdırdılar... Bəhram Çubindən bəxt üz döndərdikdə taxt da, qılınc da Xosrova qaldı». «İskəndərnamə»də: «İgidlərin ürəyi bu vurhəvurda, türkün neyi kimi inildəyirdi» və b.

«Söz sərrafı» Nizami Gəncəvi: «Tatarın ceyranı sünbüllükdə otlasa, onun nəsimi bazara müşk qoxusu gətirər» deyib, türkdən, çinlidən, tatarıdan, xəzərlidən, qırpaqdan, bulqardan, rumludan, yunandan, ərəbdən, farsdan, deyləmidən, rusdan, burtasdan, ey-laqlıdan, yəhudidən, qurdan, buxaralıdan, xorasanlıdan, mazarandan, soqddan, hindlidən, həbəşdən, zəncidən, kürddən, ləzgidən, abxazdan, alandan, isudan, fələstinli firəngdən... danışır, ermənidən yox. Deməli, o çağda haylar dünya tarixində az-çox dəyəri olan bir siyasi millət deyildilər. «Bəşlik»də adları

çəkilən, çoxunun adı bu gün də eynilə qalmış millətlər avropalıların «millətlər kapitalizmin məhsuludur» fikrinin də yanlışlığını göstərir.

«İskəndərnamə»nin tərcüməçiləri İskəndərin ruslarla savaşında vuruşan Şərvə adlı bir Ərmən igidini də erməni pəhləvamı kimi veriblər: «Erməni pəhləvanlarından bir hiddətli şir, can almaqda ürəkli, mərdlikdə cəsur. Adı Şərvə, özü cəsarətdə şirdən irəli». Abdulla Şaiq də: «Acıqlı bir aslan Ermənistandan...» yazıb.

Biz mətni tutuşduranda onun: «Ze kordane Ərmən yeke tonə şir, Be kostən gəvi del be mərd dəlir» - «Ərmən kürdlərindən bir qızgın aslan. Öldürməkdə ürəkli (güclü), igidlikdə (kişilikdə) qoçaq» olduğunu gördük. Deməli, Ərmən kürdləri sözünü irəlidə deyildiyitək igidləri oxusaq belə, bəzilərinin dediyinin əksinə, Makedoniyalı İskəndər dönəmində, ya da rusların Azərbaycana quldur axınları etdiyi Orta çağda Ərməndə - dövlətdə, cəmiyyətdə, məişətdə ictimai şüura psixosomasiyal, bədii-tarixi təsir edə biləcək sayda erməni (hay) olmadığı aydınlaşır!

Poemada Ərmən igidini ruslardan vuruşan «Ləzgi dağlarından dağ boyda Cərmən» öldürür. Türk oxucu «ləzgi qardaş» dedikləri «ləzgi igidi»nin ruslar tərəfdən vuruşmasına qızmamalı, acıqlanmamalı, inciməməlidir. Böyük savaşlarda hər şey olur. Poemada türklər də hər iki qoşunda vuruşurlar.

Rusiya imperiyası son ikiyüzdə Qafqazı tutandan sonra bu yerlərin əzsaylı xalqlarını özünə bağlamağa çalışsada, onlar çoxlu nədənlərdən ruslara bağlana bilmirlər, imkan düşdükcə Azərbaycanla, türklərlə qovuşmağa çalışırlar.

«Ağıl peyğəmbərinə Cəbrail olan» Nizami bu sözlərlə «Ləzgi

dağları»nın «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»dan qıraqda olduğunu deyir.

Qaynaqlar Orta çağda Türkünstanda, Ceyhun çayı yanında Ərmən qala şəhərinin olduğunu yazır. Hayların Türkünstanə nə bağlılığı ola bilər?

Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk vilayətində Qarabağın tacı - Şuşa adlı yuxarı, orta və aşağı Şuşenskoye kəndləri, dünyada isə türklər yaşayan bölgələrdə Araz adlı 6 çay vardır. Haylar hələ «tarixəqədərki dövrdə» bu yerlərdə - Qıpçaqda - Türkünstanda - Turanda yaşadıklarını «sübut etməyən» girişməyiblər.

Ancaq oranın yerli sakinləri bundan arxayın olmasınlar, vaxt gələcək haylar bura da mənimdir deyəcəklər. Hayların bu özəlliyini bilən diplomat Aleksandr Qriboyedov rus çarına yazırdı: «Əlahəzrət, olmaya, mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə bir tayfadırlar, bir neçə on il yaşadığından sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim ata-baba torpağımızdır».

Hayların Qafqazda, Azərbaycanda, indi Ermənsitan Respublikası deyilən, «Tarixi-coğrafi-siyasi Azərbaycan»ın bir parçası olan yerlərdə qədimdən yaşadığını göstərən bir toponim və ya başqa bir tarixi göstərici, nişan, sənəd yoxdur. Hayların soyadlarına yapışdırdıqları yan sonluğu da son iki yüzilin məhsuludur.

Ermənilərin indiki sayından iddia etdikləri torpaqlardakı şəhər və köylərin hər birinə bir hay qoysaq, sayları yenə də çatmaz. Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun dediyi kimi: «Ermənilərin iştahları yaman böyükdür!».

Zaman bu iştahı kəsəcəkdir!

Bir sıra bilim adamları və siyasətçilər tatarların Azərbaycana XIII yüzildə, «tatar-monqol» işğalı çağında gəldiklərini deyirlər. «Söz söyləyənlərin barmaqla göstəriləni» Nizami Gəncəvi isə 850 il qabaq, «Beşlik»ində Azərbaycandakı tatarlardan dəfələrlə yazır. Deməli, bu tatarlar, türklərin Kıyat boyundan olan Çingiz xan və ondan sonra gələn türklərə xristian rusların verdiyi, əskildici «tatar-monqol»lar yox, qaynaqlarda adları çeşidli şəkillərdə yazılmış, ərəb alimi İbn əl-Əsirin dediyi kimi, «milliyyət və cinsiyyət dolayısı ilə tatarlara meyil edən türklər»dir.

Yusif Vəzir Cəmənzəminli «Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan» kitabında venesiyalı Marino Sanutonun miladın 320-ci ilində çap etdirdiyi xəritəsində «Planities Moqan in qna tartare hyimant» (Tatarlar qışlayan Muğan çölü) bilgisini verdiyini yazır.

I Pyotrun Persiya (Qacarlar) və Buxaradakı mənşəcə italyan elçisi Florio Beneveni də çara yolladığı bildirişlərində Şamaxıdakı əhaliyə gah türk, gah da tatar deyir. «Dədə Qorqud» boylarındakı «kafər»lərin «Qarı düşmən tatar oğlu əlümizə girmişkən cəza ilə öldürəlim» sözlərini bir yana qoyaq. Qarabağda tatarı (türkü) yaşadan çoxlu toponim vardır. Qaynaqlar Azərbaycan Respublikasının Tərtər şəhərinin adında da tatar etnik göstəricisinin qaldığını yazırlar.

Fransız filosofu Monteskyö XVIII yüzildə «İran məktubları» əsərində yazmışdır: «Dünyanın heç bir milləti fəthlik şöhrəti və əzəmətilə tatarlarla yarışa bilməz. Bu millət kainatın əsil hökmdarıdır. Bütün başqa millətlər sanki onlara qulluq etmək üçün yaranıb. Bu millət eyni zamanda həm imperiyalar yaradır, həm də onları dağıdır. Tarixin bütün dövrlərində dünyanı öz qüdrət-

lərilə sarsıtımiş, həmişə xalqların qənimi olmuşlar. Tatarlar iki dəfə Çini fəth etmiş və onu hələ də itaətdə saxlayırlar. Onlar Böyük moğolların sonsuz torpaqlarında hökmranlıq edirlər. İranın hökmdarı onlardır... Onlar Moskvanı diz çökdürüblər. Onlar türk adı ilə Avropada, Asiya və Afrikada fəthlər edib, dünyanın üç tərəfində ağalığ edirlər.

Əgər qədim zamanlara nəzər salsaq, Roma imperiyasını darmadağın edənlərin də onların nəslindən olduğunu görürük. Çingiz xanın fəthlərilə müqayisədə İskəndərin qələbələri nədir ki? Bu müzəffər millətin tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar. Nə qədər ölməz əməllər əbədi-lik basdırılıb. Tatarlar tarixini bilmədiyimiz nə qədər dövlətlərin əsasını qoymuşlar. Şöhrətilə uğraşan bu cəngavər millət əbədi məğlubedilməzliyinə inanaraq keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsinin qeydinə qətiyyənlə qalmamışdır».

«Şahlar naməsinə yazan» Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin»də də başqa əsərlərində olduğu kimi, bölgənin dövlət başçılarını - Azərbaycan, türk sultanlarını - Sultan Toğrulları, Qızıl Arslanları öyür. Hayların da şahları olsaydı, onları da öyərdi, Makedoniyalı İskəndəri öydüyü kimi.

«Xorov və Şirin»in «Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn El-dəgizin tərif» bölməsində oxuyuruq: «Qələm türklərinə yazısız, talansız, onun bir «mim»i kəmərlə bağışlar, biri tac». «Rumun başındakı daş xaçı zəfər dişilə mum kimi çeynəmişdir. Türkdən çox olan Rum qoşununu hind qılıncı ilə özünə qul etmişdir».

«Səadətli padşah Qızıl Arslanın mədhi» bölməsində isə belə deyilir: «Qapısını dəniz kimi hamıya açar. Xəzər yoxsulundan Rum varlısınadək, heç kəs fəzilət dəryasından əliboş qayıtmaz»,

«Bütün Çin türkləri onun qulu olsun, çinlilərdən qaşına çin düşməsin!».

«Xosrov və Şirin» poemasında Xosrovun gəlişindən xəbər tutan Məhin Banu onu qarşılayıb Bərdədə dincəlməyi təklif edir: «Sizdən bir xahişimiz var, Bərdə mülkünə iltifat göstərüb, bir qışı orada kef sürəsiniz. O tərəfin havası isti olur, suyu, otu da boldur... Vətən gözəl idi, oraya köçdülər. Şahın tac-taxtını oraya çəkdilər».

«Bayrağımı elmdən kənar ucaltmış hər sözün - bu söz mənim özüm də olsam, üstündən qələm çək» yazan Nizami bu yerdə «Dədə Qorqud»un «Bəkil oğlu Əmranın boyunu bəyan edər» boyundakı kimi sevinclə *VƏTƏN (YURD) deyir*.

«Dədə Qorqud aydır: «Xanım, bunun üçini dəxi, bir yigidə vələlim, - dedi, - Oğuz elinə qaravul olsun!» dedi. Xan Bayındır: «Kimə verəlim dedi?». Sağına-soluna baqdı. Kimsə razı olmadı. «Bəkil» deyərdi, bir yigit vardı. Ana baqdı aydır: «Sənə nə dersən?». Bəkil razı oldu. Qalqıdı yer öpdü. Dədə Qorqud himmət qılını belinə bağladı. Çomağı omuzuna biraqdı. Yayı qarusına köçürdü. Şahbaz aygırı çəkirdi, büdə bindi. Xəsmi, qövmüni ayırdı, evini çözdü. Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Toquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondu. Qaravulhıq eylədi. Yad-kafər gəlsə, başını Oğuzə ərmağan göndərdi».

Tarixi araşdıranda Azərbaycan türklərinin böyük siyasətçilərinin «Dədə Qorqud» boylarında sınırlanmış «Tarixi-coğrafi Azərbaycan»ı bir dövlətdə birləşdirmək üçün öz soydaşları ilə də vuruşduqları aydın görünür.

«Gəncə mənim yaxamı düyünləyibdir» deyib yurdundan ayrılmağı ağlına gətirməyən «İrəm bağından uçmuş bülbül»- çağı-

nın ən böyük qələm türkü Nizami erməni yurduna vətən deməzdi. Onun «behişt» adlandırdığı vətəni - Ərmən türk yurdu, çünki qaynaqların yazdığına görə, Arandakı «türkmənlərin sayı o qədər çoxdur ki, əgər onlar bir yerə yığılsalar qaynayan qarışqa yuvası və ya çayırtgə buludu olacaqlar», «Oradakı qalaların qalabəyiləri də türkmənlərdir».

Tarix boyu heç bir vaxt böyük dövlətləri, siyasi qüdrətləri olmamış erməni və bəzi gürcü tarixquraşdıranları dağların başındakı monastirlərdə gizlənərək ayaqlarından öpdükləri dünya fətəhi türklərə qaralar yaxmış, özlərinin şəərəfsizliklərinə isə çeşidli donlar geydirməyə çalışmışlar. Məsələn, gürcü çarı Dimitri 1139-cu ildə Gəncə zəlzələsi zamanı quldurların da etmədiyini etmişdir.

«Gəncəyə gəlincə, Arranın əski paytaxtı Bərdənin dastanlar konusu olan sərvət və bayındırlığına varis olan bu şəhər zamanının ən məruf yerlərindən biri idi. İstəxrinin məlumatına görə, 1139-cu ildə çıxan bir zəlzələdə 300.000-ə qədər tələfat verdiyinə baxılırsa, əski Gəncənin nə böyük mərkəz olduğu anlaşılır. Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Gəncə Orta Asiyanın ən gözəl şəhərlərindən biri sayılırdı... gəncə gözəl sənət əsərləri ilə də tanınılır. İndiki halda Gürcüstanın Kutais vilayəti Gelati monastirində bulunan, yüksək bir sənət əsəri olan Dəmir qapı XII yüzilin ilk yarısında gürcü kralı Dimitri tərəfindən zəlzələdən xarab olan Gəncədən çalınmış, buraya götürülmüşdür» (Məhəməd Əmin Rəsulzadə).

Məddəhlərinin «İveriya çarı» deyib böyütdükləri bu quldur, balasının üstündə ağı deyən ananın başmağının bir tayını qapan oğruya bənzəyir.

Yevgeni Bertels isə Gəncə zəlzələsində 300 min adamın öldüyünə şübhə edir. Bu, xristian-masonların varlığına hopmuş, Şər-qə, müsəlmanlara, türkə «üstədən baxmaq», türksevmezlik, gözügötürməzlik, dargözlük xəstəliyidir. Onların bəziləri ruhi xəstələndiklərindən türkün, müsəlmanın ölüsündən də qorxurlar. Onlara görə, antik Pompey kəndində zəlzələdə, vulkanda yüz minlərlə insan ölə bilər, xristianlıqdan neçə min il qabaq da böyük şəhər olan Gəncədə XII yüzildə bu qədər adam yaşaya bilməz.

Ərəbdillilə qaynaqlar ölənlərin sayını 130-300 min yazır. İstəxi Gəncə zəlzələsində 300 minə yaxın adamın öldüyünü deyir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də 300 min rəqəmini göstərir.

«Qızıl kimi ifadə»lər yazan Nizami Gəncəvi «İqbalnamə»nin «Padşaha sitayiş» (Padşahın öyülməsi, öyğüsü, tərif, mədhi daha düzgündür, çünki «sifətə göydəki aya bənzəyən» Nizami «Sirlər xəzinəsi»ndəki tovhid duasında: «Pərəstiş ancaq sənədir, səndən başqasına pərəstiş haramdır» deyir) bölməsində hansısa bir erməninin yox, «Sultan əzəmətli Məlik Nüsretəddin»in Gəncəni az vaxtda tikdirib Rumdan da abad etdiyini yazır:

«Göyləri parçalayan o zəlzələdən ki, yer üzündə o şəhərlər yox oldu. Dağlara və çöllərə elə lərzə düşdü ki, toz fələyin başından aşdı. Yer də göy kimi biqərar oldu, rüzgarın bu oyunundan malyallaq vurdu. Surdan elə bir gurultu səsi gəldi ki, balıq (yeri saxlayan) ölküzdən uzağa düşdü. Fələyin zəncirlərinin həlqələri bir-birindən ayrıldı, yerin bəndlərini də sındırıb (bir-birindən ayrı saldı). Torpaq əzalarında suyun yolunu kəsdi, çox döyünməkdən dağları yordu. Yusiflərin üzünə mil çəkdi, misirlilərin qapısını mətəm aldı. Bir göz belə yerində qalmadı. Cahana əndazədən artıq

(matəm) sürməsi çəkildi. O gün çoxlu xəzinənin bədə getməsindən şənbə gecəsi Gəncəni yaddan çıxardı. O qədər qadın, kişi, cavan və qocadan ah-nalədən başqa ayrı səs çıxmıdı. Ancaq bu bir sap gövhər yerində qaldığı üçün yenidən o sapa gövhər düzüldü. Bu gövhərlər gövhərinin bəxtindən o ətrafdan müsibət uzaqlaşdı. Az bir müddətdə o viranə olmuş yer onun himmətilə Rumdan da abad oldu. Sən yerin titrəməsindən əmələ gələn o çala-çuxura baxma. İndi artıq xərabəlik ölkədən uzaqlaşdı. Bax ki, taxtı gövhər olan bu şahla ölkə yenidən necə quruldu. Palçıqdan olan hasarını çox bəzək-düzəklə yenidən qızıl divarlarla əvəz etdi. Viranəni xəzinə ilə bəzədi. Zəhmətlə məmləkətdən dərd-azarı uzaqlaşdırdı. Hər xəzinədən yüz cür bağ saldırdı. Hər evdə yüzlərlə çiraq yandırdı. Abadlıqdan o ölkəyə işıq verdi ki, xarabə olmaq onun dər-gahından uzaq olsun».

Nizamülmülk «Siyasətnamə»də bir neçə dəfə dünya şahlarının türk, tacik (fars), ərəb dillərini bilməsinin gərəkliliyini bu ardıcılıqla yazır, hay dilinin yox. Çünki çağın elm dili ərəb, şeir dili fars dili olsa da, ordunun, eləcə də əhalinin çoxunun danışdığı dili türk dili idi. Anadolunun yarısından, Qafqazdan, İraqdan Hindistanla Çinin quzeyindən okeana kimi hər yerdə türklər yaşayırdılar, siyasi hakim idilər.

Aqafangel Krımski «Şirvan və Azərbaycan»dan İrani gəzən Adam Olearinin yazdığını bizə çatdırır: «Farsların onların keçmiş şairlərinin türk və fars dillərində yazdıqları çox yaxşı əsərləri vardır. Onlar hər iki dili eynilə işlətdiklərindən türk şairləri kimi fars şairlərini də həvəslə oxuyurlar».

Adam Olearinin yazdıqlarından və tarixi bilgilərdən türk şahları ilə görüşdüyü, fars dedikləri insanların da türklər olduğu bəl-

lidir.

Göründüyü kimi, xristian-mason casus-səyyahı sözünün başında türkə fars deyib işləri dolaşdırsa da, bilənlərə fars dedikləri insanların türklər olduğunu göstərir.

Belədir Ərmanın, Güney Qafqazın gerçək etnoqrafiyası!

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: «Azərbaycan və Qafqaz şərtləri içində yetişmiş müsəlman Nizami hissiyyat baxımından xalis bir türkdür. Bu qədəri yetər ki, türklüyü sevdiyi için bütün varlığı ilə özlədiyi ədalət idealını «Türk dövləti» şəklində təsəvvür edir, «adil olmayan, türk də ola bilməz!» deyir.

Bu, türklərin çağın həyatındakı uca yerindən, ədalət ölçüsü olmalarından gəlir.

Nizamülmülk deyir: «Eləcə də hər şəhərə bir möhtəsib təyin etmək lazımdır ki, tərəzilər düz, qiymətlər qaydasında olsun, alış-verişə nəzarət etsin, başqa yerdən gətirilib bazarda satılan şeylərdə möhtəkirlik, saxtakarlıq olmasın, daşların düzlüyünə, halal-harama fikir versin. Şah və onun valiləri möhtəsibə kömək etməlidirlər, ölkə dolandıрмаğın, ağıllı olmağın şərtlərindən biri budur. Belə etməsələr, yoxsullar acınacaqlı hala düşər, bazar adamları mallarını kefi istidiyi qiymətə satar, artıqtamahlıq, möhtəkirlik artar, fisq-fücur yayılar, şəriətin rəvnəqi gedər. Bu işi yaxın adamlardan birinə, ya inanılmış xadimə, ya hamının qorxduğu və onun heç kəsdən çəkinmədiyi bir *qoca türkcə* tapşırmaq lazımdır ki, işlər ədalətlə getsin və islam qayda-qanunu möhkəm qalsın».

«Sözə yeni paltar geydirən» Nizami «Xosrov və Şirin»i yazma nədəni məsəlin «Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında» bölməsində aydın yazmışdır: «Könül hatifi məni sirdaş

gördükdə hümmət eyvanından səsinə ucaltdı: Ey Nizami, tez ol, tələs ki, gecdir, fələk etibarsız, ələm tezdoyandır. Nəşə bulağından təzə bir bahar çıxart, sözə əldə toxunmuş yeni paltar geydir. Bu mənzildə hümmətlə sazı götür, bu pərdədə öz vaxtında avazını yüksəlt...Hatifin nəsihətlərini eşidən kimi, hatif kimi özümü xəlvətə çəkdim...Bir əfsanəni dayaq etdim...Xosrov və Şirin hekayəsi gizli deyil, doğrudan da ondan şirin dastan yoxdur.

Hərçənd ki, könülə yatan dastandır, gəlin evində dustaq qalıbdır. Bəyazı dillərdə məruf deyildir. Bərdədə bir kənara atılmış yazısı vardı. O yerin köhnə yaşlılarının tarixindən mənə bu xəzənəmə məlum oldu. Bu ölkənin ağsaqqalları mənə bu işi görməyə şövqləndirdilər...Bu eşq dastanını əzm etdim...Bir allahı tanıyan yeganə dostum var idi, yüz könüllə can dostu olmuşdu. Aslantək təəssüb kəməri bağlamışdı, mənə qalxan idi, düşməne qılınc. Dünyanın qapısını biliklə bağlayıb, dünyada könlünü bununla şad etmişdi.

Bir gecə qızıl halqası kimi bükülü, qapımın halqasını taqqıldatdı. Başını tuta-tuta gəlib mənə bərk məzəmmət etməyə başladı: Yaşa dedi, ey mənalar dünyasının hökmdarı ki, söz mülkünün qalibisən. Qırx ildə əlli çillədən sonra varəqlərə yayılmış bu sözə əl vurma...Sən dünya sözdeyənlərinin ustadısan. Tək allahın qapısını çal, şöhrətin artsın. Atəşpərəstlərin adətini nə üçün təzələyirsən? Sözdeyənlər sənə ürəyini ölü adlandırarlardı. Hərçənd ki, Zənd oxuyanlar diri deyirlər. O acı sözlərin üzərimə yağdırılmasından, heç qaşqabaq etmədim. Könül alan Şirinin şirin ədasından qulağına bir neçə incə fikir oxudum. Bəzəyini vurduğum o ipəyin könül oxşayan naxışlarını göstərdim. O vüqarlı insan Ərjəng naxışlarını görçək, daşa vurulmuş naxış kimi durdu. Ona

dedim: Sükutdan nə axtarırsan? Hamı bir dilin ki, əhsən deyəsən. Yüz üzrlə dedi: Sənin qulunam, dilim yalnız adının tərifini deyəcək. Şirinin dastanını eşitdikdə, şirinlikdən dilimi uddum. Belə sehirkarlığı sən edə bilərsən. Bir bütdən bir Kəbəni sən düzəldərsən. Ağzımı elə şirin etdin ki, dilim ağzımda şəkərə döndü. Mən dilimi şəkər kimi yedimsə, sənin kimisinin dili şəkərli olsun! Bu yolu ki açmışsan, sona çatdır. Əsasını qoymusan tamamla. Bu işdə bəxt sənə yar olsun, sağ qalıb onun bəhrəsini görəsən».

«Allaha and olsun, ömrümdə heç vaxt dodağımın ucunu da şəraba bulamamışam. Əgər mənim dodağıma cam dəyibsə, qoy allahın halalı mənə haram olsun», «şərab sənə halaldırsa da, o haramzadadan yan keç» demiş, görüşünə getdiyi Qızıl Arslan kimi böyük sultanın kef məclisini kəşib: «Xəbər verəndə ki, Nizami gəldi, onun şadlığına yeni bir sevinc əlavə olundu. Mənim allah-pərəstliyimin hörmətini gözlədi, məni başı yun papaqlı zahidlər kimi qarşılamadı. Buyurdu ortaqdan meyi yığıdırsınız, mənim istəyimlə rəftar etsinlər. Saqıləri xidmətdən saxladı, mütrüblər baş əyib getdilər. İşarə etdi ki, «Bu gün axşamadək nə mey, nə musiqi, Nizami bəsdir» dediyi, «saqisi allahın vədəsi olan» Nizamini müsəlman cəmiyyətində heç bir yüksək sosial-mədəni, dini yeri, dayağı olmayan hansısa 5-10 «xristian, ya erməni ağsaqqalı» «Xosrov və Şirin»i yazmağa necə «şövləndir»ə bilərdi, «çar» adlanan bəzi «qarı oğrular»nın quldurluğu bir yana.

Əsəri alqışlayan «bir allahı tanıyan yeganə candostu»nun da türk-müsəlman olması sözsüzdür.

Böyük mədəniyyət kiçiyə təsir edər, kiçik böyüyə yox. Bu təbii, ictimai qanundur. XII yüzildə Azərbaycan isə böyük Doğu İslam Mədəniyyətinin ən zəngin mərkəzlərindən biri idi və bu qa-

baqıl mədəniyyət gürcüləri də etkiləyirdi.

Gürcülər doğulu olsalar da, xristian olduqlarından bu aparıcı dünya mədəniyyətindən bir az qıraqda idilər. Onların sayı çox az, siyasi, iqtisadi qüdrətləri kiçik, mədəniyyətləri etnik çərçivədə sınırlansa da, çox vaxt türk-islam dövlətlərinə tabe olduqlarından, türklərin də yaradıb yaydıqları böyük Doğu İslam Mədəniyyətindən yararlanmışlar. Bunu gürcü alimləri dəfələrlə deyiblər. Məsələn, gürcü aydını Şalva Nusubidze «əxlaq, təmizlik və təqvada» dünya şairləri içində taysız» Nizami Gəncəvinin Şota Rustaveliyə təsirini «Rustaveli Nizamini açdığı Doğu renessansının çıxışında getmişdir» sözlərilə bildirmişdir.

«Təzə əhd gəlininin bəzəkçisi» Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin»in sonunda Xosrov «Bütün Şəmira mülkünü Şapura verdi» deyir.

Şəmira yurdu-Dərbənd erməni yurdu idisə, nə üçün hayların hökmdarı «nəqş yaradan» Nizamiyə erməni yox, qıpçaq-türk gözəli göndərmişdi?

«Şehirli sözoqşan» Nizami yazır: «Bu dastanı oxuyub gərək göz yaşı tökəsən. Şirinin (qəbrinə) acı gülab səpəsən. Ona görə ki, o azömürlü, cavan ikən gül kimi (solub) bada getdi. Mənim qıpçaq bütüm kimi yerisi yüngül idi, sanki elə mənim Afaqımın özü idi. O, ağıllı, kamallı, gözəl, xoşqədəm (bir qız idi). Dərbənd hökmdarı mənə göndərmişdi... Türklər kimi köçməyə möhtac olanda evimi türk kimi talan elədi. Türküm çadırımdan köçüb getdisə, ilahi, türkdadəmi (türk oğlumu) sən özün saxla!».

Çağın ən böyük dövlətinin sultanı Qızıl Arslan «ağıl oyadan» Nizamini qəbul edəndə: «Gövhəri sapa düzdün, bir əsas qoydun. Sənətinlə sözüün haqqını verdin. Hədsiz mətləblər açıb söylədin,

onunla bizim tariximizi təzələdin» deyir, hay tarixini yox.

«Əfsanə yaradan xəbər sahibi» Nizami Gəncəvi başqa poemalarında da vaxtsız ölümü ilə onu yandırıb yaxmış gənc Apağın yerini gəldikcə sevgi öyümləri demişdir. Məsələn, «İqbalnamə»nin «Arximedinin Çin kənişi ilə hekayəti» bölməsində: «Ruslarla hərbdə əlinə düşənlərdən bir kənişi xaqan ona vermişdi» dediği hekayəni Apağ sevgisindən gələn ağı ilə bəzəyir:

«Bundan əvvəl fələk mənimlə xoşrəftar olarkən, mənə ondan da gözəl bir kəniş vermişdi. Onun da peşəsi haman sevgi və mənə xidmət idi. Haman işi bacarmaq onda var idi. Onun «ruxu» Ayı «piyada» qoymuşdu. Onun «atı» çox «şah»ları «mat» etmişdi. O, gözəl bir gül idi, mənim qanımla bəslənmişdi. Dünyada məndən başqa onun tanıdığı bir kişi olmamışdır. O, mənim gözümlə nur çəməsi etdiyi üçün bəd nəzər onu mənim gözümdən uzaq saldı. Oğru çərx onu elə oğurladı ki, sanki o heç bu dünyada olmamışdı. Mən ondan o qədər razı idim ki, nə deyim, Allah özü ondan razı olsun. Köhnə dastanları təzələyərkən söz deməkdə - mənim taleyim nadirdir. O bayramda ki mən noğul saçırım, şəkər gülüşlü bir gəlin qurban verirəm. Elə ki, mən Şirin bir halva çaldım, bir halvaçalanı evimdən köçürdüm. Elə ki, Leyli xəzinəsinə hasar çəkdim, orada da başqa bir gövhər nisər etdim. İndi də toy sona çatarkən başqa bir gəlini rizvana (bəhiştə) tapşırıdım».

Buradan da «zəmanənin natiqi», islam dininin dönməz ideoloqu Nizaminin «Xosrov və Şirin»i yazarkən Yevgeni Bertelsin düşündüyü kimi, hansısa bir erməni qızından və ya «gürcü gözəl» Tamaradan ilham almadığı görünür. Uyğun ictimai, siyasi, mədəni mühit olmadığından bu mümkün də deyildi.

Bertels bu fikrini gürcü qaynaqlarına əsaslanan akademik

Marrdan götürmüşdür. Ancaq Aqafangel Krımski ilə Mikayıl Rəfili onu tarixi uyğunsuzluğuna görə rədd etdilər.

Tamara hakimiyyətə «Xosrov və Şirin» tamamlandıqdan dörd il sonra - 1184-cü ildə gəlib. Deməli, gürcülərlə Marrın yazdıqları yalandır. Sonralar yanlışını anlayan Yevgeni Bertels bu sözü dilinə gətirməmişdir.

Şirin, «Mənim kətan geymiş ayabənzər türk gözəlüm ürəyimə kətan kimi yara salmışdı» deyən Nizaminin sevgilisi Apağdır.

«Ədəb çərçivəsindən uzaqlaşan bir söz görsən, onu əzişdir at, çünki belə məsləhətdir» yazan Nizami Gəncəvi sevimli arvadı, türk gözəli Apağın mənəvi təmizliyini belə öymüşdür: «İpək pal-tarı dəmir zireh idi, ondan da möhkəm, donunun qolu köynək-dən də dar idi. Yad adamların qulağını burub mənimlə bəlişə baş qoyaraq ər-arvad olmuşdu».

Apaq ailə münasibətlərində bu mənəvi təmizliyi dünyanın «ağlının çaşdığı» indiki çağda da qoruyan Azərbaycan, türk gözəlidir. «Gövhər saçan» Nizami isə bütün əsərlərində yaratdığı Məcnun, Fərhad sevgisi səviyyəsində durmuş böyük bir insandır. O, bütün görkəmli yaradıcı adamlar kimi, əsərlərində özünün ruhi-mənəvi aləmini, həyatını, yaşantılarını yazmışdır. Buna görə də «xəzinəçan» Nizamini özündə axtarmaq gərəkdir.

«Beşlik»dəki sevgi münasibətləri də sevimli Apağın «söz deməkdə taleyi nadir» Nizaminin sevgisidir. Bu sevgi və minnətdarlığa görə ulu tanrı «Sənsiz» qaldığı «Sevgili canan»ı Apağa: «Qəlbim də sənin, mən də sənin, can da sənidir. Yıxsan, dağıdıb, məhv edib atsan da sənidir» deyən sevgili Nizamidən də razı olsun.

«Tayı-bərabəri olmayan» Nizami Gəncəvi «İqbalnamə»

poemasında antik çağın Aristotel, Platon, Vales, Bolinas, Porfiri, Sokrat, Hörmüzd kimi «yeddi müdrik»inin fikirlərindən sonra «İskəndərin dedikləri» bölməsində yazır: «Sözə yekun vurmaq püşkü şaha düşəndə, o, söz sikkəsinin qədrini Aya yüksəltdi».

Söz sikkəsinin qədrini Aya Makedoniyalı İskəndər yox, «Çin ədalı nəzmi»lə: «Şeir mənim arxımdan su içir. O mənim zamanəmdə şöhrət tapmışdır» deyən Nizami Gəncəvi yüksəltdi.

Sözlerimi «əyar və şahın əksilə parladaraq onun üstünə, şahənşahın şəklini əks elədim, ki, onun şəkli ilə işlərim rəvnəqlənsin» yazan Nizami «İqbalnamə»nin «Nizaminin dedikləri» bölməsində başqalarının adından söylədiklərini özünün dediyini yazır:

«Doğrudan da Xızr adlı o gizli səs qayaları çapıb göylərdə gəzir. Mənə salam çatdırdı, salamdan sonra günbəzdən aşağı endi və sarayıma gəldi. Sözlə mənim dimağımı qızdırdı. Mənimlə yumşaq səslə söhbət etdi (və mənə dedi): gizli mənası olan bir neçə sözü sən lal dillərə həvalə etmə. Bu sərvin kökünü tərpedən sənənsən. Niyə sözü o filosoflara bağlayırsan? Beyni çürümüş o sümüklərə gözəl sözləri niyə bağlamaq gerek? Öz çörəyini başqalarının süfrəsində yemə. Öz məhsulunu öz süfrənin başına qoy. Bəli, dövrün adamları nakışilərdir. (Elm) məclisinə yox, ulduzlara məftundurlar».

«Sözü yumşaq demək yaxşıdır» deyən Nizami bu ağır sözlərlə çağının elmə yox, ulduzlara, göylərə, əfsanələrə meyilli insanlarından incikliyi kəskin bildirir.

Bütün varlığı ilə yaradana bağlı, «şirin sözlü» Nizaminin «Beşlik»inin «Xosrov və Şirin» poeməsindəki bir neçə özəlliyi də qeyd edək. Bütpərəst Şirin Şapura ilk müraciətlə «Ey zahid, səni

and verirəm o tanrına» deyir, başqa bir yerdə «Şirin səhərin kimyasını tapan kimi...sızıldayaraq öz tanrısına dedi» yazır. «Əsərlərini nəzmlə cüvələndirən» Nizami burada da türk Şirinin tanrıya bağlılığını göstərir.

«Ruh bağından təzə və tərəvətli sözlər» deyən Nizami «Beşlik»də bir dəfə də hayların «astvas»ını diləmir. Cəmiyyətdəki dini şüurda astvas olsaydı, heç olmasa bir dəfə də ona üz tutulardı.

«Xosrov və Şirin»də türk gözəli Şirinin atının adı Gülgündür, Mesrop yox.

Şirinin Xosrova cavabında: «Bir çiçək kimi idim, Səqlab banusu», «əgər banu buyursa», gecə ilə...» deyilir.

Banu türk qadınlarının yüksək tituludur. Səqlab banusu, yəni Qıpçaq banusu. Səqlab - sakların (saq) - türklərin eli, yurdu, vətəni, dövləti deməkdir. Səqlab da deyilmiş Qıpçaq çölü, indi «Cənubi Rusiya düzənliyi» adlandırılan yerlər də qədim Turanın bir parçasıdır. Rus deyilən yer isə Səqlabın çox quzeyindədir.

«Dediklərini ondan qabaq kimsə yazmamış» Nizami «Yeddi gözəl»də Rus gözəlinin hekayəsini Dördüncü iqlim padşahının qızı, «qırmızı yanaqlı Səqlab xanımı»nın dilindən söylətməsi də tarixi gerçəkliyi göstərir.

Ərəb tarixçisi İbn Fadlan (X yüzil) Səqlabın Bolqar olduğunu yazır. Qaynaqlar Volqa çayının adının təhrif olunmuş Bolqa(r) olduğunu da bildirirlər (AEA-nın «Xəbərlər»i. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq. B., 1991, №4).

Azərbaycan Respublikasının Biləsuvar rayonunda «Bolqarçay» çayı vardır. Bölgədə XX yüzilin əvvəllərində Bolqarkənd adlı yaşayış məntəqəsi də olmuşdur. O, yerli türklərin «Yanqı»

dedikləri, rus-erməni bolşefaşistlərinin 1918-ci ildə törətdikləri soyqırım qırğınları zamanı tam dağıdılıb.

«Beşlik»də Səqləblə bağlı bənzətimələr onlardır.

«Şehirkar incilər yaradan» Nizami Cəncəvinin «Yeddi gözəl»ində oxuyuruq: «O, qalada Səqləb xatunu kimi (yaşayırdı). Heç bir qala xanımı elə (yaşayışı) yuxuda da görməmişdi».

Səqləb «İskəndərnamə»nin «İskəndərin Qıpçaq çölünə çatması» bölməsində: «Axırda Səqləb çölünə gəlib yetişdi. Bu çöldə çoxlu Qıpçaq eli gördü. Baldırı samantək parlaq gözəllər gördü. Üzləri od kimi yanır, yanaqları sutək lətif. Günəşdən və Aydan daha çox parlaq. Hamısı qıyqacı baxışlı, adamovlayan. Mələk görərkən səbirsizləşirdi. Üzlərində əsla örtük olmazdı», «Səqləbi atını Çinə yürütdü», «Səqləbilərin gümüşünə sikkəmi vuram», «Leyli və Məcnun»da: «Şəki alması kimi sadə (hamar)» (Səqləb - sinab alması Azərbaycanın Şəki bölgəsində yetişdirilir) sözlərilə öyülmüşdür. Qabığının çox hamar və yarasının olmaması bu almanın özəlliklərindən biridir. «Təzə qəlibdə yeni gözəllik yaradan» Nizami də yurdunun meyvəsinin bu özəlliyini göstərmişdir.

«Mənim Babilim Harut yandıran Gəncəmdir» deyən Nizaminin «Beşlik»də türk qadınlarına önəm verməsi onun Azərbaycan - türk milli psixologiyasından, o dövəmdə türk qadınlarının cəmiyyətdəki azad, saygılı yerini göstərmək istəyindəndir.

«XII yüzildə, özəlliklə də Şirvanda türk elementinin varlığı məsələsinə gəlincə, türklərin bu yerlərdə heç olmamaşı görünür. Ancaq əksinə, Arran bölgəsi və Gəncə şəhəri az sayda türk köçərilərini, bəlkə də oturaq türk köçkünlərini yaxşı tanıyırdı. Azərbaycanın qalan yerlərində, XII yüzildə türk köçkünləri çox

az, ancaq var idi».

Aqafangel Krımski bu uydurulmuş xristian-mason ehkamını-doqmasını təkrarlasa da, bir az vicdanlı bilim adamı olduğundan «ancaq var idi» yazır.

Türklərin Azərbaycana gəlmə olmalarını yazanların cavabı XX yüzilin ikinci yarısında çoxyönlü elmi tutaqlarla verildiyindən bu yöndə sözlərimizi kəsirik.

Əziz oxucu fikirlərimizi çatdırmaq üçün çoxlu qaynağa dayanmağımızdan yaranmış fikir ağırlığından, qırıqlığından yorulub, türkləri ideoloji öyməmizdən şübhələnməsin. Ağıllı adamların üçdən çox şahidə ehtiyacı olmaz. Biz buna məcbur olduq. Çiyinə milli-mənəvi borc götürmüş hər bir türk, azərbaycanlı belə edərdi. Çünki «dəlili güclü olan» Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» poemasında dediyi «altı-yeddi min illik» dünyada xristian-mason birliyinin son bir neçə yüz ildə etdikləri hökmranlıq savaşının ideoloji kötəyinə çevrilmiş haylarla onları siyasi «forpost»a çevirənlər məsələləri tarixi gerçəklikdən uzaqlaşdırıb ağlasığmaz etmişlər.

Orta çağ tarixin «Türk çağı»dır. Bunu kimsə dana bilməz. Türklər ən azı min il dünya tarixini yaradıblar, yalan tarixquraşdırırlar isə ruhi-mənəvi əskikliklərindən tarixyarananları kiçiltməyə çalışıblar. Amma qədim və Orta çağın gerçək tarix görünən hansı qapısını açırıq, üzümüzə türk gülür.

Biz bu kitabda heç bir millətin haqqını az da olsa kəsmək fikrində olmadıq. Nə gördük, nə duyduq, nə bulduq - nə tapdıq, nə bildik onu da yazdıq, həqiqəti deməyə çalışdıq. Ancaq yazdıqlarımızı təsdiqləyən qaynaqların hamısına baxa bilmədik. Ola bilsin kiçik yanlışlar da etdik, ancaq onları bilərək etmədik.

«Böyük güclər» adlanan xristian-mason işbirlikçilərlə «forpost» yiyələrinin oynacağı olan haylar indi də saxtakarlıq, düşmənçilik yolundadırlar. Onlar XX yüzilin başında Azərbaycanın quzeyində və güneyində, dağılan Osmanlı və Rusiya imperatorluqlarında yüz minlərlə türkü və müsəlmanı öldürsələr də, yüz ildən sonra Qərbin türksevmez xristian dövlətlərinin dəstəyilə «erməni soyqırımı» iddiaları qaldırırlar.

Biz türklər deyirik: Biz tarix boyu kiminsə soyunu qırma-mışıq, əksinə, haylar son iki yüz ildə, özəlliklə də 1905, 1915, eləcə də ondan qabaq və sonrakı illərdə rus və xristian-mason güclərinin yardımı ilə, açıq və gizli türklərin soyunu kəsib torpaqlarını ələ keçiriblər.

Xristian-mason dövlətləri isə işğalçı, antitürk, antimüsəlman siyasətlərini yeritmək üçün parlamentlərində millətlərinə ayıb, beynəlxalq hüquq və siyasi davranış normalarına əks olan, dəyərsiz «erməni soyqırımı» yasaqları çıxarırlar.

Türklər deyirlər: Bir faktınız varsa, göstərin!

«Böyük güclər» qoyun dərisinə girmiş qurd kimi ağlayan hayların göz yaşlarını bayraq edib onları siyasətlərinin kötəyitək kullanırlar.

Bu ikiüzlülükdən yararlanmağa çalışan «yazıq ermənilər» də həvəslənərək türklərin qədim tarix və mədəniyyət nümunələrini ələ keçirməkdən doymayıb, Üzeyir bəy Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettasının erməni əsəri olduğunu yazır, Qara Qarayevi İngiltərədə erməni kimi ensiklopediyaya saldırır, Moskvada «Yeni Naxçıvan» adlı kilsə, Nyu Yorkda «Ağ ev»in yanında soyqırım muzeyi tikdirirlər...

Onlar bu bağışlanmaz istəklərilə, «cavahirsatan sərraf» Niza-

minin dediyi kimi, bizim «gizli (söz xəzinəmizi) aşkara aparırlar». Amma ermənilər türk Nizamilərin malını «Buxaraya qədər də aparsalar (bil ki), Gəncədəndir» sözlərini də unutmamalıdırlar.

Son 200 ildə türklərin dünya siyasətindəki yeri, ermənilərin də bir vaxt onlara tabe olduğu çağlardakı kimi, həlledici deyildir. «Söz deməkdə taleyi nadir» Nizaminin sözlərilə desək: «türkün yayı oxdan uzaq düşüb» erməni kimi «qoca mütrübə köhnə bir dəf olmuşdur».

Tarixi saxtakarlıq, yalan, güclüyə yarımaq, yaltaqlanmaq, xəyanət yolunu həyat tərzii, milli nişan, göstərici, simvol etmiş ermənilər «dünyanı namusla saxlamaq lazımdır» deyən Nizami Gəncəvinin bu sözlərini anlamalı, türklərlə düşmənçilikdən, Azərbaycan Respublikasının bir vaxt sığındıqları Dağlıq Qarabağ bölgəsinə, Türkiyə Cümhuriyyətinin torpaqlarına, eləcə də Gürcüstan Respublikası və başqa qonşu dövlətlərə bağışlanmaz torpaq iddialarından əl çəkməli, qonşu millətlərlə sülhlə, barışla, yaşamalıdırlar.

Haylar 1988-1993-cü illərdə növbəti xəyanət edib, Rusiya Federasiyasının dəstəyilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə və yanındakı yeddi rayonu tutdular. Ötən dövərdə onlar Azərbaycan Respublikasının bu siyasi toqquşmanı sülh yolu ilə çözmək istəyinə və beynəlxalq araçılarn «çalışmaları»na baxmayaraq yola gəlmirlər. «Böyük güclər» bu işi İsrail-Fələstin oyununa çevirmək istəyirlər. Ancaq yanılırlar. Gec-tez bir igid Atatürk doğulacaq, bu düyünü açacaq, bu yaranı kəsib atacaq, Dağlıq Qarabağdan hay bayrağını endirəcək, bölgəyə sülh gətirəcəkdir.

«Ətraf ölkələrin hamısı sözünün hökmü altında olan» Nizami

Gəncəvi «İskəndərnamə»də savaşın bütün millətlərə böyük ziyan vurduğunu yazmışdır. Rum və Rus qoşunlarının içində olan millətlərin nümayəndələri bir-birilə, türklər isə başqaları və özlərilə vuruşur: «Ruslara xəbər çatdı ki, Rum hökmdarı bu diyara öz ordusunu gətirmişdir...Vur-tut vaxtı çatanda çimli qulamları bir tükədən yüzlərlə ox yağdırırlar...Rusların sərdarı Qıntal idi. Dövrənin işindən xəbər tutunca, yeddi Rus elindən ordu topladı...Burtasdan, Alandan, Xəzrandan dəstə-dəstə...İsu torpağından Qıpçaq çölünədək...O biri tərəfdən ordular sındıran şah tədbir tökmək üçün məclisdə əyləşdi. Ordu böyükləri şah ətrafında oturdular, sanki ulduzlar Ayı əhatə etmişdi: Qədər xan Çindən, Qur xan Xütəndən, Dübeys Mədəindən, Vəlid Yəmən-dən, Dəvali Abxazdan, Hindi Reydən, Keyin qohumlarından olan İstəxri Qubad, Gilanlı Zərivənd Mazandarandan, Xavər ölkəsindən Niyal pəhləvan. Sipənd Xorasandan, Fur İraqdan, Bərişad Ərməndən bu ittifaqda. Yunandan, Əfrəngdən, Mi-sirdən, Şamdan».

Sıralamadakı Bərişad sözünə baxaq. Türkün bürü-qurd və şad sözlərindən yaranmış Börüşad (fars deyimində Bərişad) sözünün hər iki parçası haqqında yetərinə bilgilər vardır.

Xəzərlərin şadı - xaqanın oğlu dövlət sıralamasında üçüncü, bəzən də ikinci olurdu. Xəzərlər şadlarının başçılığı ilə Azərbaycanda uzun illər ərəblərlə savaşımlar.

Bu «dünya savaşı»nda «Ordu nəzarətçisi şahın əmri üzrə ordunu səflərə böldü...Hər elin ordusundan ayrılıqda dağ boyda bir qala düzəltdi. Dəvali və İran pəhləvanları sağ cinaha sarı kinlə getdilər. Qədər xan, Fəğfur havadarları bir başa sol qolda bayrağı tez ucaltdılar...Filgövdə şah isə min ümidlə ağ filin üstündə kəmə

bağlamışdı. Qarşıda qırmızı üzlü ruslar məcusun qibləgahitək od tutub yanırdı. Sağ tərəfi Xəzran (Xəzərlə) dəstələri bəzəmiş, soldan da Burtasın nərəsi gəlir. Alanlar arkada, isular cinahda baş qoparmağı özlərinə halal etmişdilər. Mərkəzdə kinlə dolu ruslar, köksündən İskəndər mehrini yuyub atmışlar...Rus təbilləri tez çuşa gəldi, yaralı hindlitək nərə qopardı...Yenə də türk neyi şur qaldırmışdı, türklərin qoluna qüvvət salmışdı...».

Bu gün dünya «İskəndər çağı»ndan daha qovuşmuş, bütünləşmişdir. Qovuşmuş, bütünləşmiş (qlobal) dünyada zorakılıq və beynəlxalq qanunları qulaq ardına vurmaq onda olmaz. Vaxt gələcək, Rusiya siyasətçiləri «erməni forpostu»nu atacaqlar. Onda qonşularına pislik etmiş haylar yanlışlarını anlayacaqlar.

Onda da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dediyi kimi: «Başqalarının yanlış alışqanlıqlarını pozmaq üçün Azərbaycan öz təbii haqqından» keçməyəcəkdir.

Dünya xam siyasətləri bağışlamır. O vaxt «dəlili güclü olan hər bir bəyanı dinləməmək bədbəxtlikdir» söyləmiş Nizami deyən kimi: «kim bilir, Şəddadın ayağı və əli kimin atının nalı altında sinacaqdır?».

Azərbaycan Respublikası hökumətləri azərbaycançılığın iç ideyalarından olan qafqazçılığı gücləndirməli, bölgədə çoxyönlü Qafqaz geopolitik birliyi siyasəti yeridib, Qafqazın böyüklü-küçüklü millət və xalqlarının geopolitik bütünlüyünə çatılmasına çalışmalıdır.

Qafqazın xristian dinindən olan millətləri - gürcülər, abxazlar, osetinlər aldanmış ermənilər də varlıqlarını Qafqaz birliyində, qafqazçılıqla qoruya, iqtisadi, mədəni yüksəlişə bu yolla çata biləcəklərini anlamalıdırlar.

Yurdumuzda etnik millətçilik tumu səpməyə çalışanlar isə Azərbaycan Respublikasının gözəl bir güllük, xalqlarının da onun gülləri olduğunu anlamalıdırlar.

Bu güllüyün ortasında böyük bir qızıl gül bitmişdir. Bu gözəl gül türklərdir. Qızıl türkün yanında o biri azərbaycanlılar - ruslar, ukraynalılar, tatarlar, gürcülər, yəhudilər, talışlar, tatlar, ləzgilər, avarlar, kürdlər, saxurlar, çeçenlər, osetinlər... gül açıb. Yağılar bu gözəlliyi poza bilməyəcəklər!

Ulu tanrı bu gözəl güllüyü soldurmasın, insanlar arasındakı sevgi, sayğı bağını heç vaxt qırmasın, Azərbaycan Respublikasını sonsuzadək qorusun, yaşatsın!

Konu ilə bağlı daha çox bilgi almaq istəyən oxucu Yadigar Türkelin "Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları" (Bakı, 2010) kitabına baxa bilər.

MİLLƏT RƏHBƏRİ MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏYƏ

(Millətin etirafı)

Sənə qayıdırıq düşəndə dara,
Sənə durmanııq ucalmaq üçün.
Sənin pak ruhuna yaxırıq qara
Hər bir müxalifdən öc almaq üçün.

Qazancın iki söz: millət rəhbəri. -
Gah açıq yazırıq, gah da dırnaqda;
Edə bilməyirik dillər əzbəri
Gündə yüz yol desək başqası haqda.

Nə yaxşı əlimiz çarıq köşəndə,
Sənə qayıtmağa dara düşəndə;
Elə doğrudan da ucalmaq üçün,
Elə yağıdan da öc almaq üçün.

Əmirşah Babəşah oğlunun
eyni adlı şeirindən

ANITIN BİLİM DÜZƏNLƏYİCİLƏRİ

RÜSTƏM ƏLİYEV (1929-1994)

(1991-ci il çapının tərtibçisi və elmi redaktoru)

1929-cu il yanvarın 13-də Azərbaycanın Şəmkir rayonunun Mərul köyündə doğulub.

1946-47-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində, 1947-51-ci illərdə Leningrad Dövlət Universitetində oxuyub.

1954-cü ildə «Sədinin «Gülüstən» əsərinin tənqidi mətni»ndən namizədlik, 1968-ci ildə «Sədi Şirazinin poetik irsinin bərpası problemi» konusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. 1970-ci ildə professor adı alıb.

YADİGAR TÜRKEL

(2008-2011-ci il çaplarının bilim düzənləyicisi)

1951-ci il aprelin 28-də Biləsuvar rayonunun Bəydili köyündə doğulub.

1969-76-cı illərdə Nəriman Nərimanov adına ADTİ-də oxuyub.

1993-cü ildə «Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının sosial-fəlsəfi və tibbi aspektləri»ndən namizədlik, 2005-ci ildə «İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (biososial və fəlsəfi aspektlər)»

konusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

1999-cu ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası «Milli Münasibətlər İnstitutu»nda işləyib.

2003-cü ildən AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun politologiya şöbəsində işləyir. Aparıcı elmi işçidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan şairi Nizami kitabının Ankara basımının titullu vərəqi

Səkkizyüzüncü ildönümü münasibətilə
1141-1991

YAZAN:

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

AZƏRBAYCAN ŞAIRİ

NİZAMİ

Ankara, 1951. Milli Egitim Basım evi

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	5
Təqdim	15
Müəllifdən	17
Başlangıç	21
1. Doğu İslam Mədəniyyətinin üç ortağı	22
2. Doğu İslam Mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlər üçün yapılan yubileylər	23
3. Doğu İslam Mədəniyyətində Azərbaycanın rolu	26
4. Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı	35
5. XII yüzildə Azərbaycan	43
6. Milliyyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və mənə	50
7. Nizami - Azərbaycan şairi	53
8. Nizamının yaradıcılığı	55
9. İhmal edilmiş Nizami	57
10. Nizamiyə qarşı borcumuz	59

Birinci bölüm

Nizami kimdir?

I. Nizamının hal tərcüməsi	62
II. Şairin Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri	82
III. Öz gözü ilə Nizami	100
IV. Nizamının cahən ədəbiyyatındakı yeri	106

İkinci bölüm

Nizamının beş kitabı

Pənc-gənc və yaxud Xəmsə	142
I. Məxzənül-əsrar	144
II. Xosrov və Şirin	156
III. Leyli və Məcnun	171
IV. Həft peykar [Yeddi gözəl]	182
V. İskəndərnamə	189

Üçüncü bölüm

Konuları baxımından Nizami

<i>Nizamının konuları</i>	197
I. Nizamidə farslıq	199
II. Nizamidə türklük	205
III. Nizamidə Qafqaz	217
IV. Nizamının görüşü ilə rus	233
V. Nizamiyə görə qadınlıq	241
<i>Konulardan çıxan sonuc</i>	252

Dördüncü bölüm

Nizamidə sənət və ideoloji

I. Nizami şeirinin özəlliyi	258
II. Nizami sənətinin ana qaynağı	274
III. Nizami yaradıcılığının gəlişimi	278
IV. Nizamidə həyat tələqqisi və insan	285
V. Nizamidə eşq fəlsəfəsi	292
VI. Nizamidə din tələqqisi və sosial ideal	297
VII. Nizamidə dövlət tələqqisi	306
VIII. İdeal hökmdar İskəndər və möcüzəsi	311
Son söz	317
I. Nizami (<i>mənzum bir xülasə</i>)	323
II. İki «Leyli - Məcnun»	331
III. Nizamının doğulduğu yer və məzar	355
IV. Nizamidə türkcə sözlər	362
V. Vəhid Dəstgirdinin yoramları	370
VI. Nizamidən çevirmələr	374
VII. Bibliografiya	387
VIII. Nizamidən mətnlər	403
Bilim düzenləyicisinin açıqlamaları	434
Millət rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə	513
Anıtın bilim düzenləyiciləri	514

Yanlışçılar: Arif Maştağalı
Emil Xanməmmədli
Nigar Nəсібqızı

Kompüter bəzəkçisi: Rza Oqtayovlu
Fariz Həsənoğlu

*Rəvanəş bat cəfti-şadkəmi
Ke quyəd rəhməti-həqq bər Nizami.*

*Şad ola ruhu o kəsin kim deyə:
Nizamiyə tanrı rəhmət eyləyə.*

Bilim düzənləyicisinin verdiyi CD-dən bəzədilib çap edilmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ

Bakı, «Təknur», 2011.


~~~~~  
Çapa imzalanmışdır: 18.03.2011.  
Formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 33,5 ç.v.  
Tiraj 200.

«Təknur» MMC-nin mətbəəsində  
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

~~~~~  
Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov

~~~~~  
Mətbəə kitabın məzmununa görə  
heç bir cavabdehlik daşımır!

~~~~~  
Ünvan: Bakı ş., H.Cavid pr., 31
Telefon: 497-59-64

Az f-262604

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
(1884-1955)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, Azərbaycan Milli Şurasının sədri, Azərbaycan Milli Məclisində «Müsavat» fraksiyasının başçısı, milli öncül.

1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı köyündə doğulub.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətini, 1952-ci ildə Qafqaz İstiqlal Komitəsini qurmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Cəmiyyət idarəsi», «Bira hankı idarə faydalıdır», «Azərbaycanın toqətkülündə Müsavat», «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqaz türkləri», «Azərbaycan kultür gələncəkləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan şairi Nizami» və başqa dəyərli siyasi-ideoloji əsərlər yaratmışdır.

Atası Hacı Molla Ələkbər Rəsulzadə, məsn. Zəl qız Zinyətdir.

1955-ci il martın 6-da Ankarada vəfat etmişdir.